

MACIEJ TRZECIECKI

**CERAMIKA PŁOCKA
MIĘDZY XI A XIX WIEKIEM.
STUDIUM ARCHEOLOGICZNE**

INSTYTUT ARCHEOLOGII I ETNOLOGII POLSKIEJ AKADEMII NAUK

MACIEJ TRZECIECKI

CERAMIKA PŁOCKA
MIĘDZY XI A XIX WIEKIEM.
Studium archeologiczne.

Warszawa 2016

„Z tego świata rzeczy wyłania się kształt czasu – widzialny portret zbiorowej osobowości plemienia, klasy czy narodu. Własny wizerunek odcisnięty w rzeczach staje się przewodnikiem i punktem odniesienia dla grupy na przyszłość, a ostatecznie jej portretem pozostawionym potomności.”

George Kubler, „Kształt czasu”

Wydawnictwo Instytutu Archeologii i Etnologii Polskiej Akademii Nauk

Al. Solidarności 105; 00-140 Warszawa

www.iaepan.edu.pl

Pracę recenzowała Komisja Wydawnicza Instytutu Archeologii i Etnologii PAN w składzie:

dr hab. A. Janeczek, prof. PAN (przewodniczący);

prof. dr hab. M. Drozd-Piasecka;

dr hab. D. Głowska prof. IAE PAN;

mgr T. Herbich;

prof. dr hab. A. Klonder;

dr hab. J. Kowalska prof. IAE PAN;

dr M. Mogielnicka-Urban;

dr hab. Z. Sulgostowska prof. IAE PAN;

prof. dr hab. P. Taracha;

prof. dr hab. W. Świątosławski;

dr hab. P. Włodarczak

© Copyright by Instytut Archeologii i Etnologii Polskiej Akademii Nauk
and Maciej Trzeciecki, 2016

ISBN 978-83-63760-68-7

Skład, layout oraz projekt okładki - Teresa Witkowska

Fotografia na okładce pochodzi z archiwum IAE PAN w Warszawie

Druk - Expol s.j.; ul. Brzeska 4, 87-800 Włocławek

SPIS TREŚCI

Przedmowa	7
1. Źródła	9
1.1. Płock w badaniach archeologów i historyków	9
1.2. Źródła archeologiczne – ich kontekst przestrzenny i kryteria doboru	11
1.3. Źródła pisane	23
1.4. Źródła przyrodnicze	27
2. Metody	31
2.1. Przesłanki teoretyczne	31
2.2. Kwantyfikacja i klasyfikacja zbioru	37
2.3. Techniki wykonania	45
2.4. Formy	55
2.5. Dekoracja	64
3. Analiza cech zbioru	69
3.1. Struktura gatunkowa i funkcjonalna	69
3.2. Ceramika brunatna	74
3.3. Ceramika siwa	88
3.4. Ceramika ceglasta	103
3.5. Ceramika biała	116
3.6. Pozostałe grupy ceramiki	128
4. Analiza porównawcza	133
4.1. Ceramika brunatna	133
4.2. Ceramika siwa	150
4.3. Ceramika ceglasta	161
4.4. Ceramika biała	166
4.5. Pozostałe grupy ceramiki	172
5. Przemiany stylistyczne ceramiki płockiej	177
5.1. Płock prawa książęcego (XI- POŁOWA XIII w.)	177
5.2. Pierwsza lokacja miasta (2. POŁOWA XIII w.)	189
5.3. Zderzenie kultur – druga lokacja miasta (XIV – POŁOWA XV w.)	192
5.4. Złoty wiek (połowa XV-połowa XVII w.)	201
5.5. Kryzys czy kontynuacja (2 POŁOWA XVII- SCHYLEK XVIII w.)	214
5.6. Zmierzch i upadek garncarstwa płockiego (XIX-XX w.)	222
6. Podsumowanie	227
7. Literatura	231
8. Summary	255
Aneksy (na CD):	
I. Tabele cech technologicznych i stylistycznych ceramiki	
II. Klasyfikacja cech morfologicznych i dekoracji naczyń	
III. Katalog stanowisk	
IV. Tablice	

PRZEDMOWA

Płock to jedno z wielu polskich „małych miast z wielką historią”. W dokumentach i znaleziskach archeologicznych zapisane są długie i często burzliwe dzieje miasta, rozpoczęte pod koniec X w. budową grodu na Wzgórzu Tumskim. Po połowie XI w. Płock awansował do roli jednej z siedzib książęcych oraz, co w dłuższej perspektywie okazało się znacznie bardziej istotne, stolicy diecezji. Utrwalanie się od schyłku XII w. politycznej odrębności Mazowsza sprzyjało postrzeganiu Płocka jako jego stolicy, co z pewnością wpłynęło na decyzję o prawnej lokacji miasta w 1237 r. Około 1300 r. dokonano kolejnej lokacji i nowego rozmierzenia miasta w bezpośrednim sąsiedztwie starszego ośrodka. Wreszcie po połowie XIV w. wraz z budową murów obronnych połączono nowe i część starszego miasta w jeden organizm, który w tej postaci przeżył swój „złoty wiek” za panowania dwóch ostatnich Jagiellonów i dotrwał do dziewiętnastowiecznych „regulacji”, zacierających w znacznej mierze kształt średniowiecznego Płocka (zob. m.in. Gieysztor (red.) 1979; Kallas (red.) 2000; Gołębniak (red.) 2011. W cytowanych pracach dalsza literatura).

Te wszystkie wydarzenia dokonywały się na stosunkowo niewielkiej przestrzeni, co stwarza wyjątkową okazję do śledzenia ich materialnych śladów zapisanych tak w przestrzennym kształcie miasta, jak i przedmiotach wytworzonych i używanych przez kolejne pokolenia mieszkańców Płocka, znadowanych podczas wykopalisk. Stosunkowo niewielka liczba zachowanych źródeł pisanych, zwłaszcza dla okresu przed XV w. predestynuje archeologię do odtworzenia nie zapisanych społecznych dziejów miasta. Z drugiej strony, dokumentów jest na tyle dużo, że dają możliwość weryfikacji hipotez konstruowanych na podstawie źródeł „kopalnych”.

Tym większego znaczenia nabiera poszukiwanie możliwości wielokierunkowej analizy dostępnych źródeł *stricte* archeologicznych, tak aby stanowiły nie tylko „materiał datujący”, ale pozwalały badać zmieniające się w czasie wzory kultury i relacje społeczne. Szczególne znaczenie mogą mieć tu studia nad fragmentami naczyń glinianych. Badania tej wyjątkowo mało widowiskowej, a jednocześnie najbardziej chyba masowej kategorii znalezisk nie tylko dostarczają informacji o chronologii, technikach wykonania, czy organizacji produkcji. Właśnie ze względu na masowość występowania, naczynia gliniane – przedmioty z pozoru banalne, uwikłane w „struktury codzienności” – stają się jedynymi materialnymi śladami przeszłych praktyk społecznych i jedynymi dostępnymi dla nas manifestacjami ich długofalowych zmian.

Niniejsza praca jest przede wszystkim próbą wykorzystania znalezisk archeologicznych i metod analiz obecnych w warsztacie archeologii historycznej dla studiowania mechanizmów zmian społecznych zachodzących w ciągu ponad 900 lat istnienia miasta. Jest też próbą opowiedzenia jego historii przez materialne ślady pozostawione przez kolejne generacje jego mieszkańców. Jej układ stanowi zatem kompromis między tymi dwoma kierunkami. Rozdział pierwszy prezentuje wykorzystane tu kategorie źródeł: archeologiczne, historyczne i przyrodnicze. Scharakteryzowano też w nim terminologię

odnoszącą się do poszczególnych części zespołu osadniczego. Kolejny rozdział przedstawia metody analizy i wnioskowania, poczynając od inspiracji teoretycznych, kończąc na szczegółach klasyfikacji badanych cech. Zasadniczą część pracy stanowią rozdziały trzeci i czwarty. Pierwszy z nich zawiera omówienie wyników analizy cech naczyń, a kolejny prezentuje tzw. tło porównawcze. Zagadnieniom interpretacyjnym poświęcony jest rozdział piąty prezentujący wyniki analiz na tle kolejnych etapów przekształceń przestrzennych średniowiecznego i nowożytnego Płocka. Szczególny nacisk położono tu na zagadnienia takie, jak kwestia początków płockiego grodu, przemian społecznych w okresie kolejnych lokacji miasta, długiego trwania „tradycyjnej” stylistyki produkcji garncarskiej, regresu rzemiosła w XVII-XVIII w. i wreszcie rzadko poruszanej w literaturze kwestii losów miejskiego garncarstwa na progu współczesności. Niezbędnym uzupełnieniem lektury są aneksy zawierające komplet wyników analiz cech naczyń, katalog stanowisk i kompletny rysunkowy katalog naczyń z nich pochodzących.

***

Niniejsza praca jest skróconą wersją rozprawy doktorskiej „Przemiany w produkcji garncarskiej Płocka w okresie między XI a schyłkiem XVIII wieku. Studium archeologiczne”, która powstała w latach 2006-2011 w Instytucie Archeologii i Etnologii PAN pod kierunkiem prof. dr hab. Andrzeja Buko. I jemu to należą się szczególne podziękowania – za opiekę merytoryczną, stworzenie warunków umożliwiających powstanie tej pracy, a przede wszystkim za cierpliwość i nie mijającą wraz z upływem lat wiarę w pomyślne jej ukończenie, a następnie opublikowanie. Jej ostateczna wersja zawdzięcza bardzo wiele inspirującym i życzliwym uwagom Recenzentów – dr hab. Mariana Rębkowskiego i dr hab. Dariusza Polińskiego.

Idea, by poprzez analizę ceramiki śledzić dzieje miasta i jego mieszkańców narodziła się podczas kolejnych sezonów badań wykopaliskowych w Płocku. Tu podziękowania należą się ich Autorowi – Andrzejowi Gołębniowskiemu, któremu zawdzięczam nie tylko możliwość wszechstronnego wykorzystania materiałów i wyników badań, ale przede wszystkim fascynację archeologią miast, bezcenną naukę rzemiosła i udział w niezwykle przedsięwzięciu wspólnego zgłębiania dziejów Płocka. Wdzięczność winien jestem wszystkim, którzy w wykopaliskach płockich brali udział, przede wszystkim Zbigniewowi Polakowi, którego pasji i wnikliwości zawdzięczamy wiedzę o przemianach przestrzennych miasta. Praca nie powstałaby bez życzliwości i wsparcia Koleżanek i Kolegów z Instytutu. Szczególne podziękowania kieruję dla Michała Auchy, którego wiedza i fachowe uwagi dotyczące wszystkich chyba aspektów analizy ceramiki z wykopalisk były niezastąpione, a także dla Urszuli Bugaj, dzięki której wiem, że teoria jest archeologii niezbędna, a zajmowanie się nią poszerza horyzonty nawet zdeklarowanych badaczy terenowych.

Niezwykle ważna dla niniejszej pracy refleksja nad stylem jako kategorią analityczną jest zasługą Anety Bukowskiej z Instytutu Historii Sztuki Uniwersytetu Jagiellońskiego. Jej wskazówki dały mi szansę spojrzeć na przedmioty z wykopalisk oczyma historyka sztuki, a wiele jej spostrzeżeń, choć nie dotyczących „ceramicznego” *meritum* pracy, miało zasadnicze znaczenie dla nadania wywodom logiki i wewnętrznej spójności. Szczególne podziękowania składam Tomaszowi Kordali i Krzysztofowi Matusiakowi z Muzeum Mazowieckiego w Płocku. Dzięki ich pomocy i życzliwości możliwe było opracowanie kluczowych nie tylko dla niniejszej pracy materiałów z płockich badań Włodzimierza Szafrąńskiego.

Niemożliwe jest wymienienie tu wszystkich tych, którym winienem podziękowania. Największe należą się jednak Aleksandrze Trzecieckiej, przede wszystkim za to, że stanowi jedyną w swoim rodzaju motywację, abym pracował najlepiej, jak tylko potrafię.

1. ŹRÓDŁA

1.1. PŁOCK W BADANIACH ARCHEOLOGÓW I HISTORYKÓW

Pełne przedstawienie liczącej blisko dwa wieki historii badań przeszłości Płocka wymagałoby osobnej monografii. Wydawać się też może zbędne, biorąc pod uwagę problematykę niniejszej pracy. Warto jednak choćby w skrótowy sposób przypomnieć najważniejsze fakty, kierunki badań i dyskusje – one wszak ukształtowały podstawę źródłową proponowanych tu interpretacji, dostarczają też niezbędnych narzędzi analitycznych, zwłaszcza w częstych w tej pracy punktach styecznych archeologii i historii. Warto wreszcie pamiętać, że nasze narracje o dziejach miasta nie zaistniałyby bez pracy pokoleń naszych poprzedników.

Jako, że ostatnio ukazało się kilka opracowań omawiających historię badań dziejów miasta (Stogowska 2000; Kordala 2000; Gołębniak, Trzeciecki 2011. W cytowanych pracach dalsza literatura), ograniczymy się jedynie do przypomnienia roli powstałego w 1820 r. Towarzystwa Naukowego Płockiego, gromadzącego i publikującego źródła do dziejów Płocka i Mazowsza, a także wydanej w okresie międzywojennym, a aktualnej do dziś monografii miasta autorstwa Antoniego J. Nowowiejskiego (1930). Planowe badania archeologiczne i historyczne rozpoczęto jednak dopiero w latach 50. XX w., w ramach tzw. akcji millenijnej – do dziś budzącej emocje i sprzeczne opinie. Wykopalskami początkowo kierował Jerzy Gąssowski, a od 1958 r. – Włodzimierz Szafrąński (1983; zob. także Gołębniak, Trzeciecki 2011. W cytowanych pracach pełen wykaz publikacji wyników badań lat 60. XX w.).

Historia badań „millenijnych” w Płocku to przede wszystkim historia zmieniających się jak w kalejdoskopie koncepcji formułowanych przez W. Szafrąńskiego bezpośrednio w trakcie badań, później wielokrotnie zmienianych dla uzyskania jak najbardziej spójnego obrazu końcowego. Początków płockiego zespołu osadniczego upatrywał w funkcjonującym tu w IX w. sanktuarium pogańskim, zniszczonym przez Mieszka I. Na jego miejscu powstał dwuczłonowy zespół grodowy, który miał zyskać rangę jednej z rezydencji Bolesława Chrobrego. Grodowi towarzyszyło zwarte osadnictwo wokół obecnego placu Narutowicza – tzw. drugie podgrodzie, a także kompleks osad przy domniemanych jedenasto- i dwunastowiecznych fundacjach kościelnych. Ukoronowaniem procesu kształtowania się ośrodka miejskiego miała być dokonana w 1237 r. lokacja na prawie polskim (Szafrąński 1983: 188n). Ta narracja, podobnie jak większość ówczesnych, odpowiadała „millenijnemu” paradygmatawi polskich „wczesnych miast” i ich ewolucyjnego rozwoju (zob. Moździoch 2002: 195-204; Kara 2009: 23n – tam też dalsza literatura). Wsparta ogromną erudycją i niezwykle zaangażowaniem jej autora na długo zdominowała dyskurs archeologii wczesnośredniowiecznego Płocka.

Czas badań „millenijnych” to także okres największego zainteresowania historyków dziejami Płocka. Większość studiów koncentrowała się na analizie przywileju lokacyjnego z 1237 r. (krótkie podsumowanie dyskusji i podstawowa literatura – Sza-cherska 1992; Dygo 1993). Zdaniem części badaczy dokument lokacyjny miał być świadectwem kształtowania się samorządu miejskiego jeszcze przed recepcją prawa niemieckiego, co pozwalało mówić o trzynastowiecznym Płocku jako o „mieście na prawie polskim” (Rutkowska-Płachcińska 1962; podobnie Labuda 1959: 182, 196-197; Kiersnowska 1991: 42-43)¹. Większość historyków nie zaakceptowała jednak do końca tezy o istnieniu skodyfikowanych rodzimych formuł prawnych regulujących funkcjonowanie gminy miejskiej. Skłaniali się natomiast do uznania przywileju z 1237 r. za swoistą hybrydę – próbę pogodzenia rozwiązań prawa książęcego z regulacjami niezbędnymi do powstania w pełni samorządnej gminy miejskiej, zaczerpniętymi z prawa niemieckiego (Pazyra 1959: 89-93, 187; Trawkowski 1962; 1962a; Lalik 1965; Buczek 1967, Zientara 1976; Głowska 1984: 381). Część badaczy uznaje dokument z 1237 po prostu za akt nadania miastu prawa niemieckiego, a nietypowe formuły miałyby być efektem próby przetłumaczenia obcych reguł prawnych na język kancelarii książęcej, operującej formułami prawa rodzimego (Kuhn 1964, Dygo 1992: 179; 1993).

Kompleksowe studia nad historią Płocka podjęto dopiero w momencie rozpoczęcia przygotowań do wydania monografii dziejów miasta (Gieysztor (red.) 1973; 1979). Zamieszczone w niej opracowania prezentują ówczesny stan wiedzy na temat genezy i przemian ośrodka grodowego, formowania się średniowiecznego i nowożytnego miasta, jego struktury społecznej, gospodarki i kultury. Praca ta (wraz ze wspomnianą wyżej monografią W. Szafrąńskiego) stanowi podsumowanie okresu najbardziej ożywionej dyskusji nad przeszłością Płocka. W tym samym czasie rozpoczęto też wydawanie drukiem źródeł pisanych do dziejów miasta (Stogowska 2000: 11-13).

W latach 80. XX w. nie kontynuowano badań archeologicznych na terenie grodu. Nakreślona przez W. Szafrąńskiego wizja rozwoju Płocka została w ogólnych założeniach zaakceptowana (Sokołowski, Sołtysiak 1975:15-16; Kordala 1995: 11-15; 1998; Czarniecki, Krymowa 2000: 20). Dostrzegano co prawda słabości jego hipotez, nie podejmowano jednak polemiki. W tym okresie rozpoczęły się natomiast zakrojone na szeroką skalę wykopaliska związane z rewaloryzacją starówki płockiej. W ich wyniku rozpoznano najbardziej interesujące badawczo punkty miasta ze znakomicie zachowanymi relikami średniowiecznej i nowożytnej zabudowy drewnianej i murowanej oraz licznymi, często unikalnymi znaleziskami (Trzeciecki 2000; Polak 2000; 2011; tam też dalsza literatura). Najważniejszym efektem tych prac było wydatowanie początków zorganizowanego osadnictwa na tym terenie dopiero na początek XIV w. Ustalenie to zdeaktualizowało wiele wcześniejszych teoretycznych rekonstrukcji zasięgu osady przedlokacyjnej i miasta trzynastowiecznego. Niestety, wyniki tych badań nie zostały nigdy opracowane. Publikacje ograniczały się do krótkich wzmianek w „Informatorze Archeologicznym” i sprawozdań składanych w archiwum płockiej delegatury Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków (pełen wykaz – Gołębniak, Polak, Trzeciecki 1998). Rozproszeniu uległy też znaleziska – przede wszystkim ceramika. Przełomowe dla płockiej archeologii okazały się dopiero lata 90 i badania związane z rozpoczętym na początku dekady procesem rewitalizacji płockiej Starówki. Wykopaliska prowadzone w latach 1993-2000 objęły wszystkie elementy staromiejskiego zespołu zabytkowego, a część wyników znalazła swoje podsumowanie w publikacjach (Gołębniak 1997; 1999; Gołębniak, Polak, Trzeciecki 1998; Gołębniak, Trzeciecki 2002; 2011: 33-36; tam też dalsza literatura).

Dane z badań prowadzonych w latach 90. XX w. połączone z krytyczną analizą wykopalisk z lat 60. stworzyły podstawy dla nowej interpretacji procesu kształto-

¹Teza ta przyjęła się zwłaszcza w monograficznych i popularyzatorskich opracowaniach dziejów miasta (por. Żebrowski 1979; 2000; Kordala 1995).

wania się płockiego ośrodka osadniczego we wczesnym średniowieczu. Negatywnie zweryfikowano tezę o istnieniu w tym miejscu ośrodka kultu pogańskiego, a chronologię początków osadnictwa wydatowano na okres po połowie X w., najpewniej na schyłek tego stulecia (Gołembnik 2002: 24n; Trzeciecki 2011b: 63n). Do najważniejszych ustaleń należy także odmienna od dotychczasowej ocena datowania i funkcji budowli kamiennych odkrytych na terenie grodu (Bukowska, Trzeciecki 2008; 2009). Rewizji uległy również poglądy dotyczące przekształceń przestrzennych podgrodzia i pierwszego miasta lokacyjnego (Gołembnik 2002: 41n; 2011: 247n; Polak 2001; 2008).

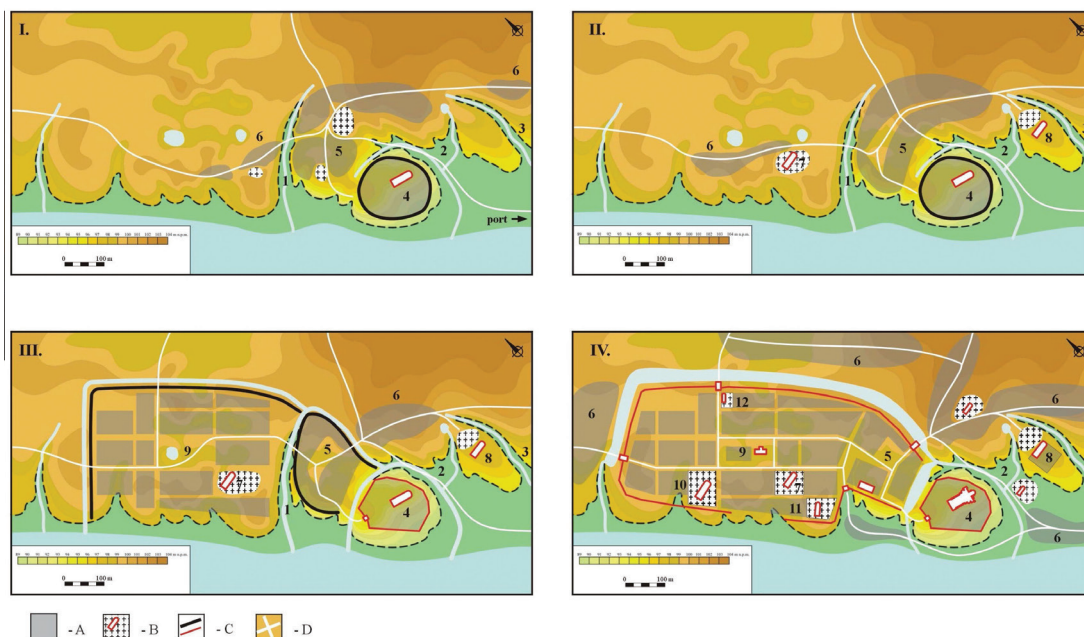
Rezultaty badań prowadzonych na terenie miasta lokacyjnego nie doczekały się jeszcze osobnej monografii, choć już wstępna analiza pozyskanych źródeł stwarza podstawę do gruntownej weryfikacji dotychczasowego obrazu dziejów Płocka w XIV-XVIII w. Dotyczy to przede wszystkim kwestii urbanistyki i architektury, w tym zagadnień tak podstawowych jak schemat rozmierzenia czternastowiecznego miasta, kształt parceli miejskiej, jej zabudowy oraz budowli użyteczności publicznej i infrastruktury, ale także kultury materialnej mieszkańców Płocka (Polak 2000; 2011; Trzeciecki 2000; 2009; 2011a).

W latach 90. XX w. ukazało się także kilka prac ważnych dla studiów nad kształtowaniem się średniowiecznego zespołu miejskiego, jak analiza uprawnień biskupa na terenie dawnego *suburbium* i jego roli w nadaniu osadzie podgrodzowej praw miejskich autorstwa Stelli Marii Szacherskiej (1992). Warto także wspomnieć o podjętej przez Mariana Dygo próbie nowej interpretacji treści przywileju lokacyjnego z 1237 r. (Dygo 1993). Problematyka historii Płocka w XIV-XVIII w. nie wzbudzała jednak większego zainteresowania historyków, a teksty pomieszczone w kolejnym wydaniu „Dziejów Płocka” w większości powielają ustalenia dokonane na początku lat 70. XX w. (Kallas (red.) 2000). Szczegółowego opracowania doczekała się natomiast dziewiętnastowieczna „regulacja” miasta, której wynikiem było radykalne przekształcenie średniowiecznej struktury osadniczej i nadanie Płockowi jego obecnego kształtu (Sołtysiak 1991; Drexlerowa 2001).

1.2. ŹRÓDŁA ARCHEOLOGICZNE – ICH KONTEKST PRZESTRZENNY I KRYTERIA DOBORU

Zanim przedstawimy miejsca, z których pochodzą fragmenty naczyń poddane tu analizie, należy zatrzymać się nad jednym z najbardziej złożonych zagadnień w badaniach nad przeszłością Płocka, jakim jest chronologia i charakter jego przekształceń przestrzennych. Kilkakrotnie ponawiane lokacje, skomplikowane stosunki własnościowe, zmiany funkcji i statusu prawnego poszczególnych części miasta zaowocowały zróżnicowaniem terminologii stosowanej w dokumentach. Sytuację skomplikowały dodatkowo prowadzone na początku XIX w. prace regulacyjne zacierające średniowieczny układ przestrzenny.

Badacze dziejów miasta dowolnie stosowali zaczerpnięte ze źródeł określenia takie jak: gród, podgrodzie, miasto książęce czy biskupie, nadając im, w zależności od kontekstu, krańcowo niekiedy odmienne znaczenia (zob. m.in.: Cieśla 1957; Sokołowski, Sołtysiak 1975; Gołembnik 2011; Polak 2001; 2011; tam też dalsza literatura). Równie dowolnie sytuowano je na współczesnym planie miasta, zapominając, że obecny kształt urbanistyczny Płocka jest w znacznej mierze kreacją dziewiętnastowieczną. Znaczące korekty dotychczasowych wizji rozwoju przestrzennego miasta wniosły też ostatnie badania archeologiczne. Dlatego też niezbędne jest wprowadzenia jednolitej oraz spójnej terminologii. Przyjęte tu nazwy będą używane dalej jako punkty odniesienia w analizach porównawczych.

Ryc. 1. Przemiany przestrzenne średniowiecznego Płocka na tle pierwotnej topografii terenu: I – XI-XII w., II – 2. połowa XIII w., III – 1. połowa XIV w., IV – od połowy XIV do schyłku XVIII w. (1 – jar pod obecną ul. Teatralną, 2 – jar w rejonie ul. Mostowej, 3 – jar przy klasztorze dominikanów, 4 – gród/zamek, 5 – podgrodzie/pierwsze miasto lokacyjne, 6 – peryferie/przedmieścia, 7 – kolegiata św. Michała, 8 – kościół św. Dominika, 9 – drugie miasto lokacyjne, 10 – kościół św. Bartłomieja, 11 – kościół św. Trójcy, 12. kościół św. Ducha). Legenda: A – obszar zabudowany, B – kościół i cmentarz, C – fortyfikacje drewniano-ziemne i murowane, D – przebieg ważniejszych ciągów komunikacyjnych. Opr. M. Trzeciecki.

GRÓD I ZAMEK (RYC. 1: I-IV)

Zgodnie z sięgającą średniowiecza tradycją płocki gród lokalizowano na Wzgórzu Tumskim (Gawarecki 1830: 90). Potwierdziły to badania archeologiczne. Zdaniem W. Szafrąńskiego właściwy gród – siedziba władzy – znajdował się w północnej części Wzgórza, którego pozostałą część zajmowało podgrodzie z romańską katedrą (Szafrąński 1983: 192n). Obecnie, na podstawie wyników badań weryfikacyjnych, można stwierdzić, że brak jest podstaw do wyróżniania odrębnego gródka, czy „wydzielonej części rezydencjonalnej” w obrębie wzgórza (Polak 2001: 28-30; Gołębniak 2002: 24n; Trzeciecki 2011c: 106-117). Przyjęty w niniejszej pracy termin „gród” dotyczy więc założenia jednoprzestrzennego, obejmującego całe Wzgórze Tumskie, mieszczące wewnątrz obiekty sakralne, mieszkalne i produkcyjne. Podobnie, określenie „zamek” oznacza założenie obejmujące całe wzgórze, zamknięte pierścieniem murów obronnych, zawierające w sobie budynki mieszkalne i gospodarcze, katedrę i opactwo benedyktyńskie (Kajzer 2001; Polak 2001: 28-30; 2011: 368-375).

PODGRODZIE (RYC. 1: I)

Wzmianki źródłowe dotyczące płockiego *suburbium* pozwalają lokalizować je między zamkiem a miastem lokowanym w XIV w., na terenie położonym wokół obecnego placu Narutowicza. Kwestia jego zasięgu i charakteru pozostawała jednak dyskusyjna. W. Szafrąński umiejscawiał je na Wzgórzu Tumskim, wokół katedry, a rejon placu Narutowicza określał jako tzw. drugie podgrodzie (Szafrąński 1983: 192-193, 197-199). Dzięki ostatnio przeprowadzonej weryfikacji wyników badań archeologicznych możemy ostatecznie stwierdzić, że podgrodzie, w znaczeniu jakie źródła nadają słowu *suburbium*, od początku zlokalizowane było na północ od grodu, w rejonie

obecnego Placu Narutowicza (Gołębniak 2002: 44-52; 2011: 248-266; Polak 2001: 32-33). W niniejszej pracy określenie „podgrodzie” używane będzie w odniesieniu do terenu zwartego osadnictwa wczesnośredniowiecznego położonego między obecną ulicą Teatralną i Placem Obrońców Warszawy. W jego obrębie wyróżnia się najwcześniej zasiedlony obszar położony wokół obecnego Placu Narutowicza.

PIERWSZE MIASTO LOKACYJNE (RYC. 1: II-III)

Zagadnienia związane z pierwszą lokacją Płocka należą do najszerzej dyskutowanych zarówno przez historyków jak i archeologów (Szafrński 1983: 197n; Szacherska 1992: 175-180; Żebrowski T. 2000: 56-59; Gołębniak 2000: 37-38; 2002: 44n; 2011: 267-278; Trzeciecki 2000: 127-132; Polak 2001: 32-34; 2008; tam też dalsza literatura). W niniejszej pracy zrezygnowano ze stosowanych dotąd określeń „miasto na prawie polskim”, „miasto biskupie”, czy „miasto książęce” ograniczając się do zdefiniowania obszaru objętego lokacją na podstawie analizy przekazów pisanych i wyników badań wykopaliskowych, i oznaczenia go neutralnym znaczeniowo terminem „pierwsze miasto lokacyjne”. W niniejszej pracy termin ten używany będzie dla obszaru położonego między ulicą Teatralną i Placem Obrońców Warszawy, przy czym, ze względu na późniejsze przemiany przestrzenne, zakres chronologiczny jego stosowania ograniczony będzie do okresu – w przybliżeniu – 2. połowy XIII w. Dla okresu po początku XIV w. w przypadku obszaru położonego wokół placu Narutowicza, a włączonego w obręb murów miejskich, stosowana będzie nazwa „dawne pierwsze miasto lokacyjne”, a dla obszaru między placem Narutowicza a placem Obrońców Warszawy – „przedmieście”.

PERYFERIE (RYC. 1: I-II)

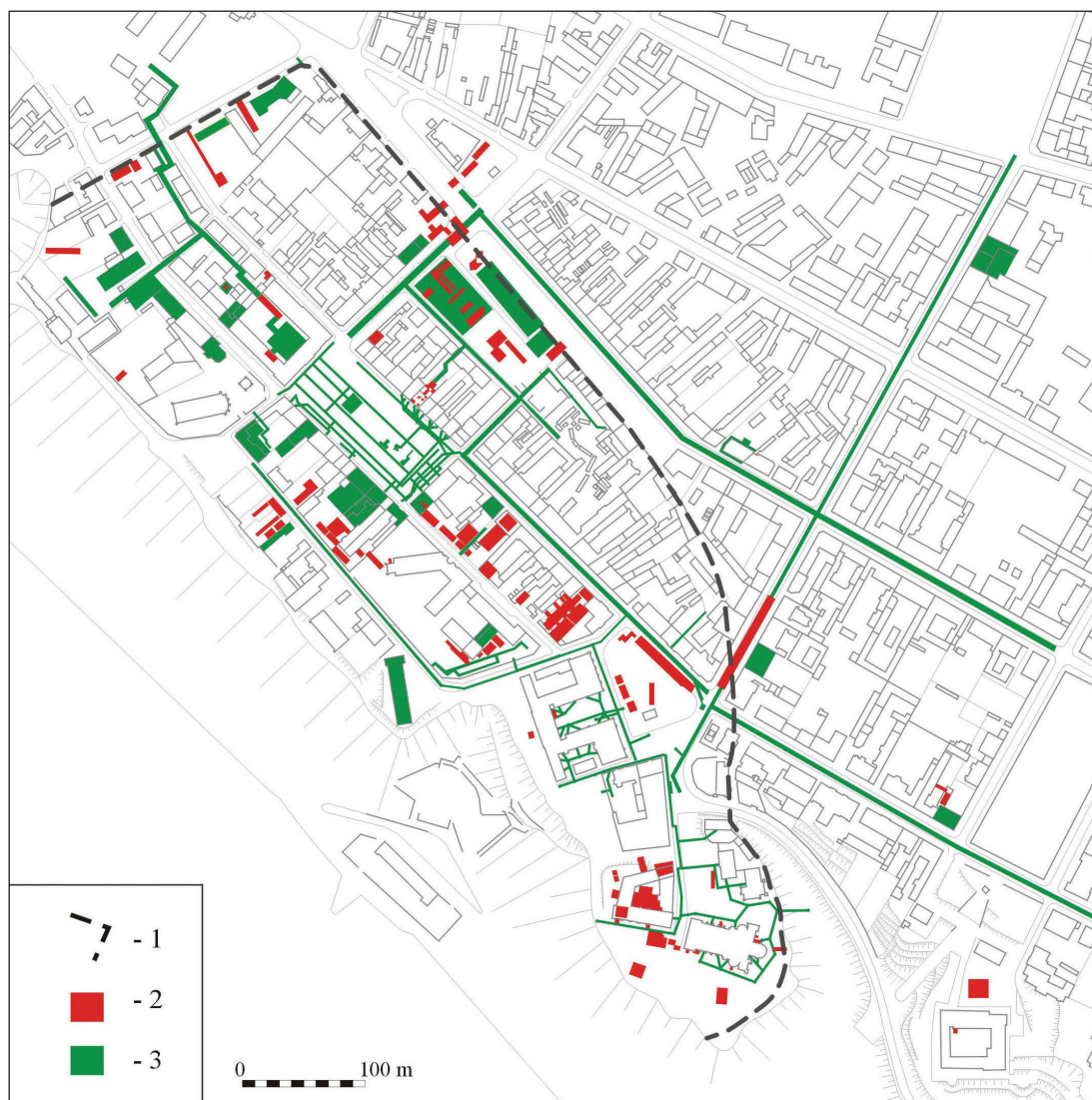
Tym określeniem oznaczono rozproszone osadnictwo wczesnośredniowieczne, sąsiadujące z grodem i podgrodzem – późniejszym pierwszym miastem lokacyjnym, znane bądź z przekazów pisanych, bądź też rozpoznane w wyniku badań archeologicznych. Poświadczone źródłowo są co najmniej trzy istotne skupiska osadnicze: rejon kolegiaty św. Michała, klasztor Norbertanek oraz tzw. port płocki z kościołem św. Benedykta. Niewielkie osady istnieć także mogły wokół odnoszonych do wczesnego średniowiecza fundacji kościelnych św. Idziego i św. Jakuba (Szafrński 1983: 197n.; Gołębniak, Polak, Trzeciecki 1998; Żebrowski 2000: 46n).

DRUGIE MIASTO LOKACYJNE (RYC. 1: III-IV)

Termin ten wprowadzono na określenie miasta lokowanego po 1300 r. na prawie chełmińskim (Żebrowski 1979: 69-76; Szacherska 1985; Polak 2000: 52n., 2001: 37-41; 2011: 313-320). Celowo zrezygnowano tu z używanych w literaturze określeń „miasto książęce” lub „królewskie”, aby uniknąć pomyłek z terminologią dotyczącą pierwszego miasta lokacyjnego (patrz wyżej). Stosowane w niniejszej pracy określenie „drugie miasto lokacyjne” ma charakter dynamiczny: w okresie od początku XIV do połowy XVI w. oznacza ono obszar na północny zachód od dawnego miasta pierwszej lokacji (ryc. 1: III). Dla okresu od połowy XVI do początku XIX w. określenie „drugie miasto lokacyjne” odnosi się już do całego obszaru wyznaczonego przez mury miejskie.

PRZEDMIEŚCIA (RYC. 1: IV)

Terminem tym określono tereny zajęte przez zwarte osadnictwo rozwijające się od połowy XIV w. poza murami miejskimi, znajdujące się w obrębie *patrimonium* Płocka i podlegające jurysdykcji miejskiej. Na podstawie źródeł historycznych i kartograficznych można wyróżnić trzy przedmieścia noszące nazwy od sąsiadujących z nimi bram miejskich – Dobrzyńskie, zwane także Jeruzalem, Bielskie i Wyszogrodzkie, określane też jako Wielkie (Cieśla 1957: 12; Sokołowski, Sołtysiak 1975: 29n; Gołębniak, Polak, Trzeciecki 1998; Polak 2011: 355-357).

Ryc. 2. Miejsca badań wykopaliskowych i nadzorów archeologicznych prowadzonych w Płocku w latach 1956-2006. 1 – granice historycznego centrum miasta, 2 – badania wykopaliskowe, 3 – nadzory archeologiczne. Opr. M. Trzeciecki.

W obrębie historycznego centrum Płocka znajduje się ponad 100 miejsc badań o różnym charakterze – od znalezisk przypadkowych, przez nadzory, badania ratownicze po stacjonarne badania wykopaliskowe prowadzone niekiedy na znacznym obszarze (ryc. 2)². Bardzo różne były też liczebności i stan zachowania pochodzących z nich zbiorów ceramiki. Konieczna więc była selekcja źródeł przeprowadzona z punktu widzenia ich przydatności w rozwiązaniu problematyki, której poświęcone jest niniejsze opracowanie³. Jako, że dokonanie trafnego wyboru jest podstawowym czynnikiem decydującym o wiarygodności analizy, sformułowano kilka podstawowych kryteriów waloryzacji zbiorów. Przyjęte założenia tworzą teoretyczny model „idealny”, w od-

² Używane dalej oznaczenia „stanowisko PSM” (Płock Stare Miasto), uzupełnione kolejnymi numerami, są zgodne z systemem ewidencji miejsc badań w płockiej delegaturze WKZ.

³ Kwestia oceny przydatności zbiorów omawiana jest rzadko, a lektura wielu opracowań wskazuje na intuicyjny często charakter selekcji materiałów. Dla podejmowanej tu problematyki istotne są uwagi Jerzego Kruppé (1981: 120n), a także zasady doboru stanowisk zastosowane przez Dariusza Polińskiego (1996: 17-19).

niesieniu do którego oceniano przydatność zespołów ceramiki pozyskanych w trakcie badań na terenie miasta⁴.

Podstawowe znaczenie miał stopień rozpoznania. Najwyżej oceniane były miejsca stacjonarnych badań wykopaliskowych prowadzonych na powierzchni przekraczającej 1 ar – dostarczają one z reguły odpowiednio liczebnych zespołów ceramiki. Mniejszą przydatność przypisano stanowiskom badanym niewielkimi powierzchniowo wykopami sondażowymi. Ostatnia kategoria to nadzory prowadzone podczas prac ziemnych, w trakcie których zakres działań archeologa ograniczony jest do niezbędnego minimum. Równie istotny był sposób pozyskania materiału. Najwyżej oceniano zespoły pozyskane w trakcie badań prowadzonych przy zastosowaniu stratygraficznej metody eksploracji i dokumentacji pozwalającej otrzymać maksimum wiedzy o kontekście znalezisk. Jako mniej przydatne oceniano zespoły pozyskane przy stosowaniu mechanicznej (lub arbitralnej) metody eksploracji, w przypadku których istniało znaczne ryzyko przemieszania materiałów.

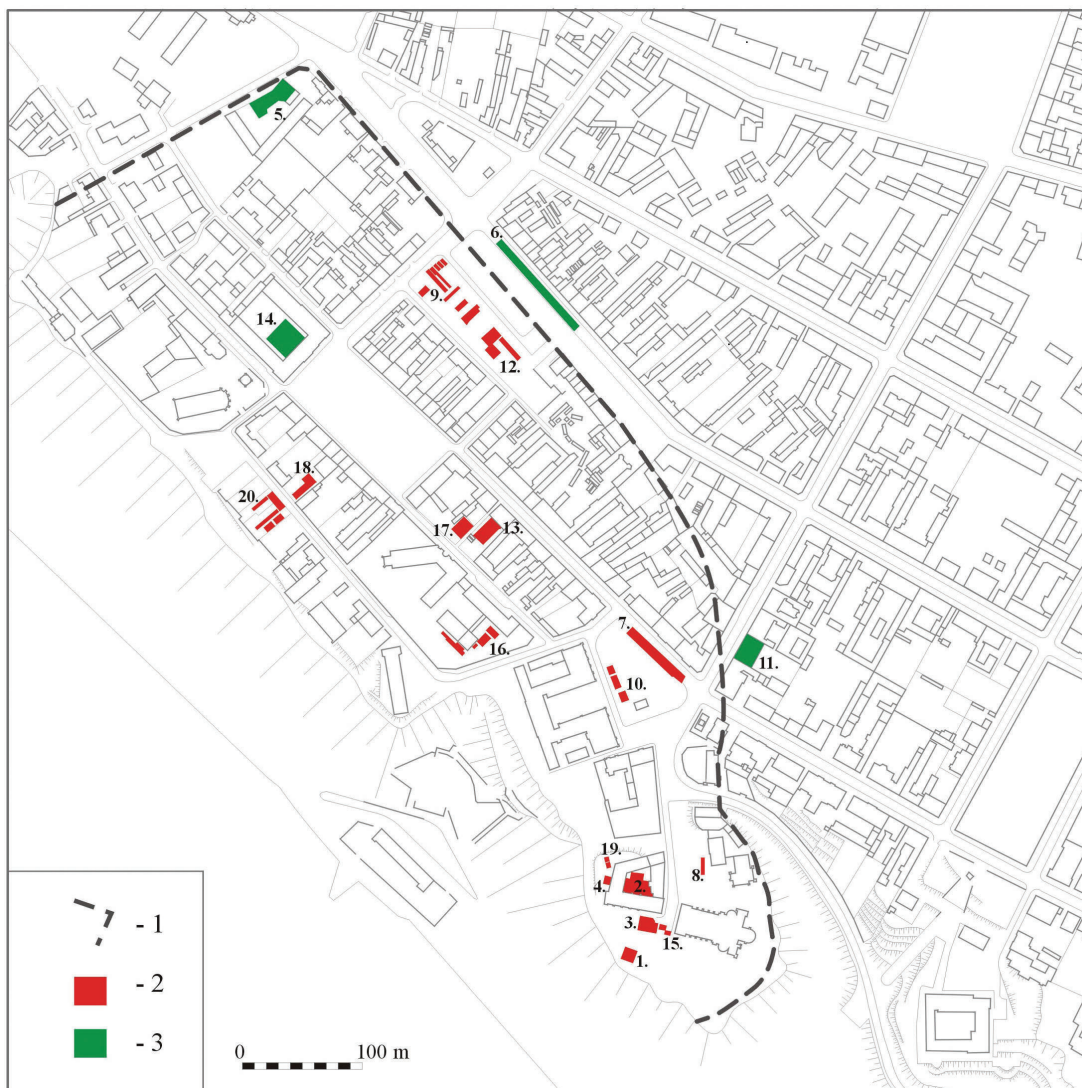
Zespoły naczyń oceniano przede wszystkim pod kątem odpowiedniej dla celów analiz statystycznych liczebności. Preferowano zbiory, w przypadku których zespoły z poszczególnych faz liczyły więcej niż 100 fragmentów, przy czym liczbę tą należy oczywiście traktować umownie. Nie przestrzegano tej zasady w przypadku zbiorów niewielkich, lecz istotnych z uwagi na chronologię, lokalizację w obrębie miasta lub zestaw naczyń. Podstawowym celem było tu uzyskanie porównywalnych prób ceramiki z terenu grodu, podgrodzia oraz pierwszego i drugiego miasta lokacyjnego. Szczególnie cenne są tu zbiory z miejsc, których funkcja w obrębie ośrodka ulegała kilkakrotnym zmianom. Stąd też preferowano te miejsca badań, w przypadku których analiza stratygrafii dała podstawy do wyróżnienia co najmniej trzech faz chronologii względnej obejmujących łącznie odpowiednio długi przedział czasu. Istotne znaczenie miała też możliwość korelacji chronologii względnej z datami absolutnymi oraz informacjami ze źródeł pisanych. Istotnym czynnikiem waloryzującym był również stan zachowania i charakter jednostek stratygraficznych⁵.

Do celów szczegółowych analiz cech technologicznych, morfologicznych i dekoracji wybrano materiały z 20 miejsc badań (zgodnie z nomenklaturą stosowaną przez służby konserwatorskie, określanych dalej jako „stanowiska”). Sześć spośród nich położonych jest w obrębie grodu i zamku plockiego, dwa znajdują się na terenie podgrodzia – późniejszego pierwszego miasta lokacyjnego, dziesięć stanowisk położonych jest na obszarze drugiego miasta lokacyjnego, zaś dwa stanowiska – w obrębie fosy miejskiej (ryc. 3). Szesnaście spośród nich było przedmiotem badań stacjonarnych, w przypadku czterech stanowisk opracowano materiały wydobyte podczas nadzorów nad pracami budowlanymi. Szczegółowe dane dotyczące zakresu i metod badań, faz chronologicznych, charakteru nawarstwień, z których wybrano materiały przeznaczone do analizy zamieszczono w Aneksie III.

Wśród stanowisk wybranych na podstawie wyżej przedstawionych kryteriów zdecydowanie przeważają te badane w latach 1993-2001. W ich przypadku eksplorację i dokumentację podporządkowano metodzie stratygraficznej, dzięki czemu dysponujemy pełnią wiedzy o kontekstach, z których materiały zostały pozyska-

⁴ W praktyce żadne z miejsc nie spełniało wszystkich wymienionych tu kryteriów i dokonany wybór jest kompromisem pomiędzy kryteriami przydatności, a realiami analizy materiałów pochodzących z badań miejskich. Ograniczenia wynikające tak z praktyki badawczej, jak i z samej metodyki archeologii sprawiają, że dysponujemy zawsze wycinkami przeszłej rzeczywistości, których podatność na interpretację regulowana jest przede wszystkim zespołem zjawisk określanym jako „proces stratyfikacji stanowiska” i „procesy podepozycyjne” oraz naszym aparatem badawczym (zob. Schiffer 1976: 24-28; 1987: 32n).

⁵ Kryteria analizy charakteru, tempa i warunków akumulacji jednostek stratygraficznych występujących na stanowiskach miejskich (z licznymi odniesieniami do badań w Płocku) omawia A. Gołębniak (1997; 1998; 1999; 2001. W cytowanych pracach dalsza literatura).

Ryc. 3. Lokalizacja miejsc badań, z których materiały wyselekcjonowano do analizy. Numeracja według katalogu stanowisk. 1 – granice historycznego centrum miasta, 2 – badania wykopaliskowe, 3 – nadzory archeologiczne. Opr. M. Trzeciecki.

ne, co znacząco podnosi wartość zbiorów. Ponadto prace terenowe, inwentaryzacja materiałów oraz wstępna charakterystyka wyników badań wykonywane były przy zastosowaniu jednego, konsekwentnie realizowanego wzorca. W przypadku znacznej części stanowisk badanych w latach 60., 70. i 80. XX w. wykorzystanie pochodzących z nich materiałów okazało się niemożliwe. Stosowana wówczas metoda eksploracji, polegająca na zdejmowaniu kolejnych poziomów mechanicznych, czy w skrajnych przypadkach niekontrolowanym przekopywaniu warstw celem jak najszybszego odsłonięcia rzeczy „bardziej interesujących” uniemożliwia na ogół zrekonstruowanie stratygrafii i wiarygodne przypisanie zbiorów ceramiki do określonych horyzontów, czy faz. Ponadto, w trakcie lat, jakie upłynęły od pozyskania materiałów, wiele zbiorów uległo przemieszaniu, wiele zaginęło. Dotyczy to zwłaszcza materiałów z lat 80. XX w.

W opracowaniu uwzględniono jedynie część materiałów z badań W. Szafrąńskiego – przede wszystkim zespoły ceramiki z badań na terenie grodu, a oznaczonych jako „wykop w parku za Tumem” i „wykop na dziedzińcu opactwa”. Analiza zachowanej w archiwum Instytutu Archeologii i Etnologii PAN dokumentacji z badań pozwoliła

na przypisanie ceramiki określonym kontekstom stratygraficznym. Zespoły naczyń z wykopu „na dziedzińcu opactwa” w większości pochodziły z warstw użytkowych terenu wewnątrz grodu, datowanych na okres od schyłku X do połowy XIII w. oraz poziomów użytkowania dziedzińca zamkowego od XIV do schyłku XV w. Podobnie rzecz się miała w przypadku materiałów z wykopu „w parku”.

Analizy przeprowadzono także dla części materiałów z „wykopu z rotundą” i „wykopu na drugim dziedzińcu”. W przypadku wykopu „z rotundą”, ze względu na znaczne przemieszanie większości zespołów zdecydowano się włączyć do analizy jedynie materiały, co do których istniała pewność, że nie są przypadkowym zbiorem fragmentów pochodzących z różnych faz. Uwzględniono przede wszystkim zespoły z części warstw badanych w pierwszym sezonie, kiedy to eksplorację i dokumentację prowadzono najstaranniej. W przypadku wykopu „na drugim dziedzińcu”, który dostarczył bardzo niewielkiej serii materiałów, wybrano najliczniejszy zbiór datowany na drugą połowę XIII w.

W trakcie kompletowania bazy źródłowej pominięto większość materiałów z nadzorów archeologicznych. Najczęściej prowadzone one były w wykopach instalacyjnych i dostarczyły niewielkich serii ceramiki, nieprzydatnych do analiz statystycznych. Wybrano te, w przypadku liczebność i zróżnicowanie materiałów okazały się wystarczające dla celów przeprowadzanych analiz. Przede wszystkim uwzględniono materiały z nadzoru przy ul. Okrzei, w trakcie którego zidentyfikowano doły śmietnikowe przeznaczone na odpady z pieców garncarskich, funkcjonujące od połowy XVI do schyłku XVII w. Analizie poddano także materiały z nadzorów prowadzonych w rejonie fosy miejskiej (stanowiska PSM 46 i PSM 56). Dostarczyły one bardzo bogatej serii fragmentów naczyń pochodzących z okresu między połową XVIII, a początkiem XIX w., kiedy to fosa przestała pełnić już swoje funkcje obronne, a stała się miejskim wysypiskiem śmieci. Uwzględniono także serię zachowanych w całości naczyń pochodzących z szesnastowiecznych latryn odkrytych w trakcie nadzoru na zapleczu obecnego budynku ratusza w północno-zachodnim bloku przyrynkowym (stanowisko PSM 64).

Podstawowe znaczenie dla omawianej tu problematyki miały jednak materiały z wykopów badanych w trybie stacjonarnym, z przestrzeganiem stratygraficznej metody eksploracji. Spośród miejsc badań zlokalizowanych na terenie grodu niezwykle istotny jest wykop usytuowany przed zachodnią fasadą katedry (stanowisko PSM 75). Choć pozyskana zeń seria ceramiki nie jest zbyt liczna, to zarejestrowana tu sekwencja stratygraficzna obejmuje okres między schyłkiem X a połową XVI w., co pozwoliło m. in. zweryfikować chronologię materiałów z badań lat 60. XX w. Opracowano również materiały z wykopu położonego w północnej części grodu (stanowisko PSM 51). Do analiz wybrano zespoły ceramiki z dobrze tu zachowanych najstarszych warstw użytkowych wnętrza grodu, datowanych na schyłek X – połowę XII w. Niebagatelne znaczenie ma też nieliczny zbiór ceramiki z wykopu na wale grodu (stanowisko PSM 86). Pochodzi on z warstw budowlanych najstarszej fazy wału i reprezentuje początek aktywności ludzkiej na tym terenie we wczesnym średniowieczu.

W przypadku terenu podgrodzia i pierwszego miasta lokacyjnego analizie poddano materiały jedynie z dwóch badanych tam miejsc. Oba dostarczyły bardzo licznych serii ceramiki, ponadto wyniki badań tam prowadzonych stały się podstawą większości obecnie proponowanych ustaleń dotyczących przemian przestrzennych tej części miasta. Stanowisko PSM 53, to wykopy zlokalizowane w południowej części placu Narutowicza. Przebadano tu znakomicie zachowaną kilkumetrową miąższości sekwencję warstw dokumentujących dzieje tego miejsca od jego zasiedlenia w początkach XI w. aż do schyłku wieku XVII. W szerokopłaszczyznowym wykopie położonym w północnej części placu (stanowisko PSM 49) stratygrafia tzw. pionowa praktycznie nie istniała na skutek ponawianych w przeszłości niwelacji. Odsłonie-

to tam jednak serię licznych, zróżnicowanych funkcjonalnie i dobrze zachowanych obiektów osadniczych z okresu między XI a XVI w., z których pozyskano analizowane tu zespoły fragmentów naczyń.

W przypadku drugiego miasta lokacyjnego podstawowe znaczenie dla określenia chronologii i charakteru przemian przestrzennych między XIV a XIX w. miały trzy stanowiska: PSM 62, PSM 63 i PSM 81, badane w latach 1997-1999. Pierwsze z nich, położone w obrębie dzisiejszego placu Trzynastu Straconych obejmowało wnętrze bloku zabudowy rozmierzonego w XIV w. przy dawnej ulicy Żydowskiej. Wyróżniono tu 11 faz zamykających się między XIV a XIX w., z których każdą dokumentuje liczny i zróżnicowany zbiór ceramiki. Na stanowisku PSM 63 przebadano zaplecze dwóch działek położonych przy jednej z najważniejszych ulic miasta – Grodzkiej. Dzięki sprzyjającym warunkom podepozycyjnym znakomicie zachowały się tu warstwy użytkowe przesyczone treścią organiczną oraz relikty budowli drewnianych o różnych funkcjach. Uzyskano także serię dobrych datowników pozwalających precyzyjnie osadzić w skali czasu rejestrowane fakty stratygraficzne. Analogiczne znaczenie ma stanowisko PSM 81, tym ważniejsze, że objęło zaplecza dwóch działek położonych przy rynku. Także i tu zarejestrowano złożoną sekwencję stratygraficzną – wyróżniono ogółem 10 faz chronologicznych zamykających się w przedziale między początkiem XIV a początkiem XVII w., z chronologią absolutną ustaloną na podstawie badań dendrochronologicznych i datowania monet. Komplementarną rolę dla wyżej omówionych pełnią materiały ze stanowiska PSM 82 – wykopów zlokalizowanych w obrębie południowo-zachodniego bloku zabudowy przyrynkowej.

Dla pozostałych wybranych miejsc konieczne było ograniczenie liczby analizowanych zespołów, przede wszystkim ze względu na stan zachowania części nawarstwień oraz niewielkie liczebności zbiorów ceramiki. W przypadku stanowiska PSM 80, położonego w pobliżu kolegiaty św. Michała, analizie poddano ceramikę z najstarszej fazy, datowanej na XII w. Jest to bowiem jedyny zespół pochodzący z peryferii przedlokacyjnego Płocka. Uwzględniono także materiały z faz datowanych na połowę XIV – początek XVI w., dobrze reprezentujące specyfikę tej części miasta oraz niewielką serię ceramiki z warstw datowanych na 1. połowę XVIII w. Kolejne stanowisko – PSM 52 – położone jest w obrębie placu Trzynastu Straconych, sąsiaduje ze stanowiskiem PSM 62. Ceramikę pochodzącą z omawianego stanowiska uwzględniono przede wszystkim ze względu na jego lokalizację w obrębie szpitala przy nieistniejącym dziś kościele św. Ducha. Stanowisko PSM 92 położone jest przy ul. Piekarskiej, w części miasta bezpośrednio sąsiadującej ze skarpą wiślaną. Sekwencja stratygraficzna była tu zniszczona wielokrotnie ponawianymi niwelacjami dokonywanymi podczas prac przy umacnianiu skarpy. Na uwagę zasługiwały jednak datowane monetami, liczne serie ceramiki z jam śmietnikowych użytkowanych w przybliżeniu w ciągu pierwszych 100 lat istnienia drugiego miasta lokacyjnego.

Zbiornicze zestawienie ceramiki z wyżej omówionych stanowisk pozwoliło oszacować liczebność bazy źródłowej na 65028 fragmentów naczyń pochodzących z warstw użytkowych i wypełnisk obiektów o zróżnicowanej funkcji, reprezentujących okres między schyłkiem X a połową XIX w. (tabela 1). Podkreślane wielokrotnie zróżnicowanie zespołów ceramiki i charakteru kontekstów na poszczególnych stanowiskach wymagało stworzenia zobiektywizowanej sekwencji chronologicznej abstrahującej od poszczególnych faz użytkowych danych stanowisk, choć oczywiście skonstruowanej na podstawie korelacji ich chronologii względnej. Wydzielone przedziały chronologiczne winny nadto być na tyle szerokie, aby zaliczone do nich zespoły ceramiki stanowiły próby na statystycznie znaczące, jednocześnie na tyle wąskie, aby umożliwić śledzenie przemian dokonujących się okresie między schyłkiem X a początkiem XIX w.

Korelacji faz chronologicznych dokonano dla stanowisk o najlepiej zachowanej sekwencji stratygraficznej. Jak już wspomniano powyżej, podstawowych danych

stanowiska - fazy		horyzonty - chronologia										
		I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI
		schyłek X- poł. XI w.	poł. XI- poł. XII	poł. XII- poł. XIII w.	poł. XIII- XIII-XIV w.	XIII-XIV- poł. XIV w.	poł. XIV- poł. XV w.	poł. XV- poł. XVI w.	poł. XVI- poł. XVII	poł. XVII- poł. XVIII	poł. XVIII- XVIII-XIX w.	1. poł. XIX w.
gród/zamek	PSM 75	I	II	III-1	III-2	IV	IV	V	VI	VI	VI	
	"dziedziniec opactwa"	V	IV	III		II	II			I	I	I
	"Rotunda"	XI	X-IX	VIII-VII	VI	VI	V	IV-III	IV-III	II	II	II
	PSM 86	III-1	III-2	III-3	III-3				IV	IV	IV	IV
	"park za Tumem"		XII	XI	X	IX		VIII-VII	VI-IV	III	III	III
	PSM 51	VIII	VII	VI-V	IV	IV	III	III	II	II	II	
	"drugi dziedziniec"		X	IX	VIII-VI	V-IV	V-IV	III-II	III-II	III-II	III-II	I
podgrodzie/ pierwsze miasto	PSM 49		I	II	IIIa	IIIb	IIIb	IV	IV	V	V	
	PSM 53	Ia	Ib	II-V	VI	VI	VII	VIII	VIII	IX	IX	X
peryferie/drugie miasto lokacyjne	PSM 80			I	II	II	III-1	III-2	III-3	IV	V	V
	PSM 63				I	II-III	IV	V-VII	VIII			
	PSM 82				I	II	III	IV	V-VI			VII
drugie miasto lokacyjne	PSM 81					A-B	C-F	G-J	K			
	PSM 92					I-2	I-3				II	III
	PSM 62					I-III	IV-V	VI-VIII	IX	X	XI	
	PSM 52					I	II	III	III	IVa	IVb	
	PSM 64					I	I	II	II	III	III	
	"ul. Okrzei"					I	I	II	III	IV	V	
	PSM 46									I	II	III
	PSM 56									I	II	III

Ryc. 4. Zbiorcze zestawienie faz stratygrafii stanowisk uwzględnionych w analizie w odniesieniu do wyróżnionych horyzontów chronologicznych, wraz z ramowym datowaniem bezwzględny. Kolorem szarym oznaczono fazy, z których pochodzą zespoły naczyń poddane analizom. Opr. M. Trzeciecki.

dostarczyła porównawcza analiza chronologii stanowisk: PSM 49, PSM 53, PSM 62, PSM 63, PSM 75, PSM 81, PSM 82. Na tej podstawie zdefiniowano 11 horyzontów obejmujących okresy o długości w przybliżeniu od 50 do 100 lat, w obrębie których zbiorczo zliczano i porównywano zespoły ceramiki (ryc. 4).

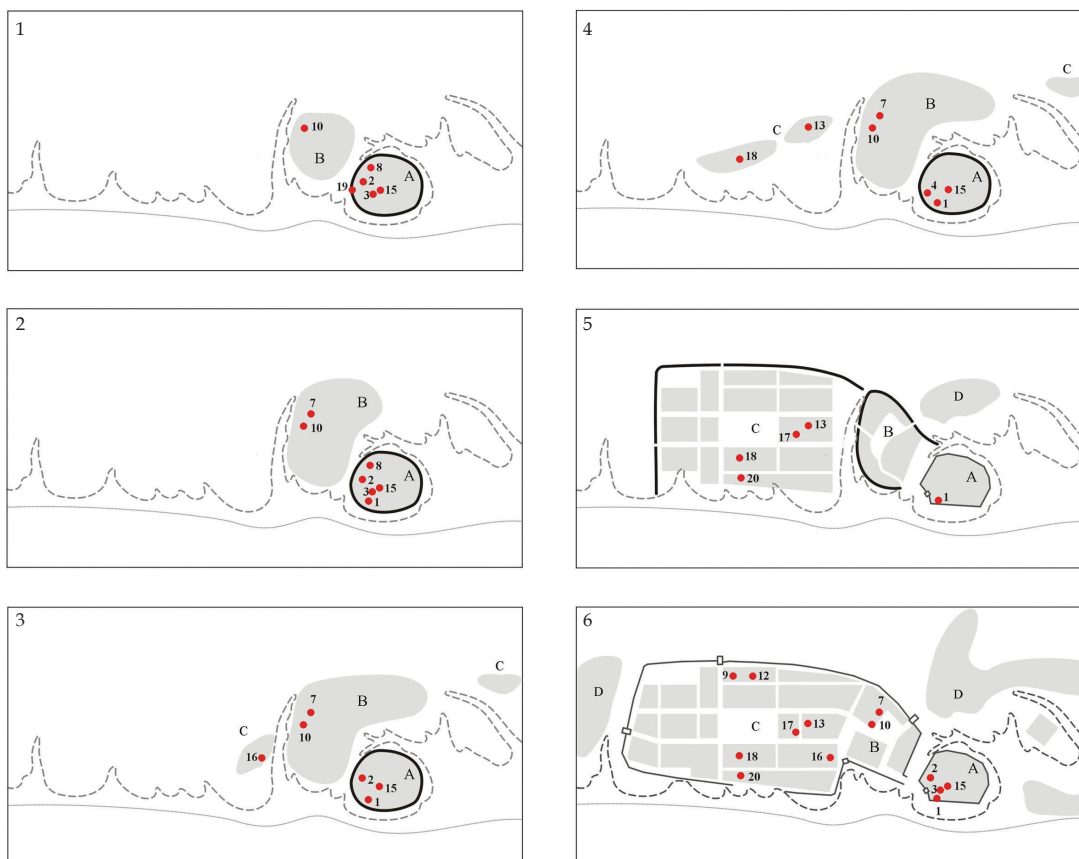
Horyzont I (ryc. 5: 1): schyłek X – połowa XI w. Zaliczono tu zespoły ceramiki z warstw budowlanych wałów grodu (stanowisko PSM 86), z najstarszego poziomu osadniczego w obrębie wnętrza grodu (stanowiska: PSM 51, PSM 75, „dziedziniec opactwa”, „wykop z rotundą”) oraz z najstarszych poziomów użytkowych i obiektów na terenie podgrodzia (stanowisko PSM 53).

Horyzont II (ryc. 5: 2): połowa XI – połowa XII w. Zaliczono tu zespoły ceramiki z warstw użytkowych wnętrza grodu (stanowiska: PSM 51, PSM 75, „dziedziniec opactwa”, „wykop z rotundą”, „park”) i na terenie podgrodzia (stanowiska: PSM 49, PSM 53). Początek horyzontu II to pojawienie się sekwencji szybko akumulujących warstw użytkowych i towarzyszących im reliktywów zwartej zabudowy, czytelny na wszystkich omawianych stanowiskach. Jego koniec wyznaczają czytelne w stratygrafii ślady prac ziemnych związanych ze znacznymi przekształceniami organizacji przestrzennej grodu (przebudowa katedry przed połową XII w.) i podgrodzia.

Horyzont III (ryc. 5: 3): połowa XII – połowa XIII w. Zaliczono tu zespoły ceramiki z warstw użytkowych i obiektów z terenu grodu (stanowiska: PSM 75, „dziedziniec opactwa”, „park”), podgrodzia (stanowiska: PSM 49, PSM 53) oraz materiały ze strefy peryferyjnej (PSM 80). Schyłek horyzontu III wyznaczają czytelne ślady prac ziemnych związanych z rozmierzeniem placu rynkowego i działek siedliskowych pierwszego miasta lokacyjnego.

Horyzont IV (ryc. 5: 4): 2. połowa XIII w. Zaliczono tu zespoły ceramiki z warstw użytkowych i obiektów z terenu grodu (stanowiska: PSM 75, „park”, „drugi dziedziniec”), pierwszego miasta lokacyjnego (stanowiska: PSM 49, PSM 53) oraz peryferii (stanowiska: PSM 63, PSM 82). Schyłek horyzontu III wyznaczają czytelne w stratygrafii grodu ślady kolejnych regulacji związanych z budową murów obwodowych zamku. Na terenie pierwszego miasta lokacyjnego trudniej wiarygodnie odróżnić zespoły ceramiki z okresu przed i po początku XIV w., podstawą przyporządkowania poszczególnych jednostek były tu relacje stratygraficzne względem warstw i obiektów pewnie datowanych na wiek XIV. W przypadku sta-

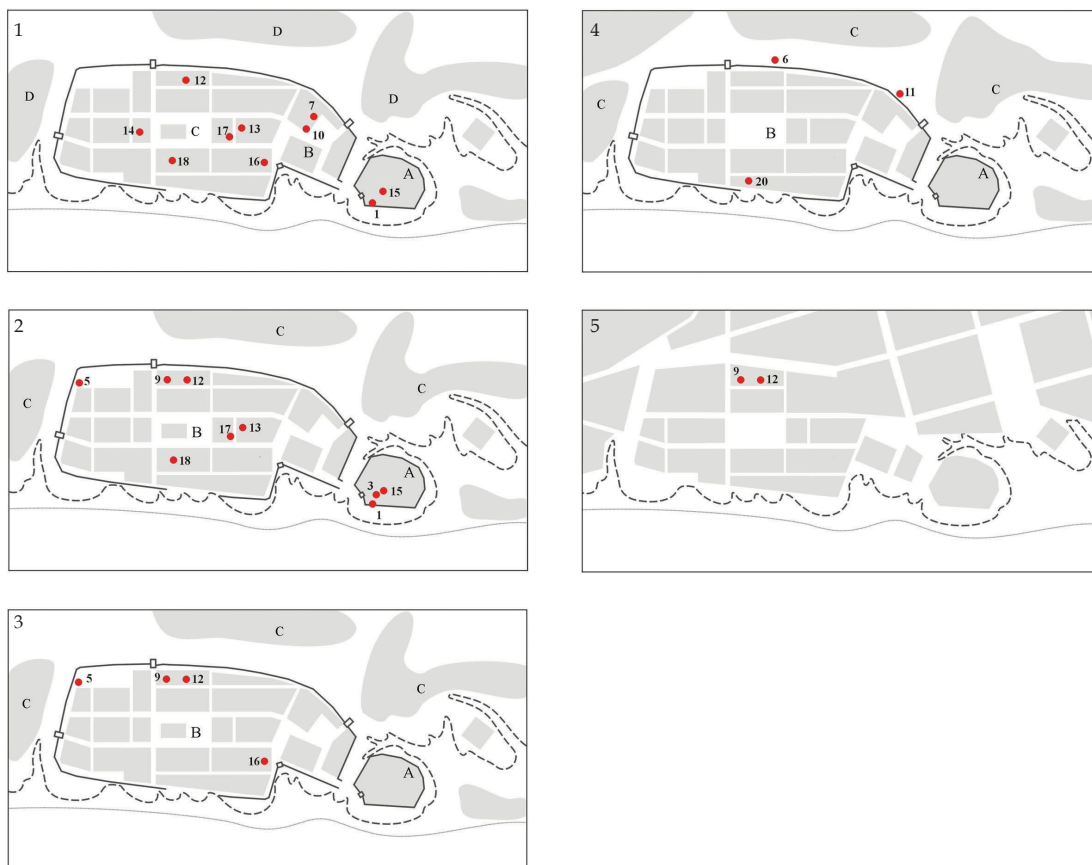

Ryc. 5. Lokalizacja wybranych miejsc badań na tle przemian przestrzennych zespołu osadniczego w wydzielonych przedziałach chronologicznych: 1 – horyzont I, 2 – horyzont II, 3 – horyzont III, 4 – horyzont IV, 5 – horyzont V, 6 – horyzont VI. Numeracja według katalogu stanowisk. Opr. M. Trzeciecki.

nowisk określonych jako „peryferie” schyłek horyzontu IV wyznaczają warstwy związane z rozmieszczeniem drugiego miasta lokacyjnego.

Horyzont V (ryc. 5: 5): 1. połowa XIV w. Zaliczono tu zespoły ceramiki z warstw użytkowych i obiektów z terenu zamku (stanowisko „park”) i drugiego miasta lokacyjnego (stanowiska: PSM 63, PSM 81, PSM 82, PSM 92). Wydzielenie zespołów zaliczonych do horyzontu V miało przede wszystkim na celu rozpoznanie struktury zbiorów ceramiki z pierwszych lat funkcjonowania drugiego miasta lokacyjnego. W przypadku stanowisk tam położonych początek horyzontu V wyznaczały ślady prac przy rozmierzaniu działek siedliskowych i pojawienie się zabudowy. Jego schyłek wyznaczają warstwy dokumentujące zmiany w organizacji przestrzeni związane z budową murów miejskich, nowego kościoła parafialnego, kościoła szpitalnego św. Ducha i rozbudową zamku. Dla faz związanych z tym horyzontem na stanowiskach PSM 63 i 92 dysponujemy niezależnymi wyznacznikami chronologicznymi w postaci dat dendrochronologicznych i monet. W przypadku zamku, z horyzontem V w sposób pewny można było powiązać jedynie materiały ze stanowiska „park”, gdzie czytelne były relacje między warstwami budowy i kolejnych przebudów murów obwodowych.

Horyzont VI (ryc. 5: 6): połowa XIV – połowa XV w. Zaliczono tu zespoły ceramiki z terenu zamku (stanowiska: PSM 75, „dziedziniec opactwa”, „wykop z rotundą”), dawnego pierwszego miasta lokacyjnego (stanowiska: PSM 49, PSM 53) i drugiego miasta lokacyjnego (stanowiska: PSM 52, PSM 62, PSM 63, PSM 80, PSM 81, PSM 82, PSM 92). Większość ceramiki z zamku pochodzi z warstw użytkowych akumulacji

Ryc. 6. Lokalizacja wybranych miejsc badań na tle przemian przestrzennych zespołu osadniczego w wydzielonych przedziałach chronologicznych: 1 – horyzont VII, 2 – horyzont VIII, 3 – horyzont IX, 4 – horyzont X, 5 – horyzont XI. Numeracja według katalogu stanowisk. Opr. M. Trzeciński.

jących na terenie dziedzińca. Na obszarze dawnego pierwszego miasta lokacyjnego przeważają warstwy użytkowe podwórzki kurii kanonicznych oraz Rynku Kanonicznego. Dla drugiego miasta lokacyjnego charakterystyczny jest natomiast szybki przyrost przesyconych treścią organiczną warstw użytkowych i częste przebudowy drewnianych budynków mieszkalnych i gospodarczych. Dla faz związanych z tym horyzontem na stanowiskach PSM 62, 63, 81 i 92 dysponujemy niezależnymi wyznacznikami chronologicznymi w postaci dat dendrochronologicznych i monet. Schyłek horyzontu VI wyznacza czytelna w stratygrafii reorganizacja przestrzeni publicznej miasta związana z wprowadzeniem lub wymianą drewnianych nawierzchni na ulicach i Rynku Głównym oraz bruków na Rynku Kanonicznym.

Horyzont VII (ryc. 6: 1): połowa XV – połowa XVI w. Zaliczono tu zespoły ceramiki z terenu zamku (stanowiska: PSM 75, „park”), dawnego pierwszego miasta lokacyjnego (stanowiska: PSM 49, PSM 53) i drugiego miasta lokacyjnego (stanowiska: PSM 62, PSM 63, PSM 64, PSM 80, PSM 81, PSM 82). Charakter procesów stratyfikacyjnych obserwowanych w różnych częściach zespołu miejskiego jest analogiczny do horyzontu poprzedniego. Schyłek horyzontu VII wyznacza czytelna w stratygrafii reorganizacja przestrzeni publicznej miasta oraz zamku związana z dużymi inwestycjami budowlanymi – przebudową katedry, budową murowanego ratusza, wybrukowaniem placów i ważniejszych ulic.

Horyzont VIII (ryc. 6: 2): połowa XVI – połowa XVII w. Zaliczono tu zespoły ceramiki z terenu zamku (stanowiska: PSM 75, „park”, „wykop z rotundą”) i drugiego miasta lokacyjnego (stanowiska: PSM 52, PSM 62, PSM 63, PSM 81, PSM 82; „ul.

Okrzei"). Materiały z zamku pochodzą z warstw użytkowych dziedzińca. Z kolei większość zespołów z terenu drugiego miasta lokacyjnego pozyskano z wypełnisk latryn. Z tym horyzontem związany jest też początek użytkowania dołów na odpady z pieców garncarskich w północno-zachodniej części miasta. Schyłek horyzontu VIII wyznaczają warstwy pożarowe związane z wydarzeniami lat 1655-1660.

Horyzont IX (ryc. 6: 3): połowa XVII – połowa XVIII w. Zaliczono tu zespoły ceramiki z nielicznych zachowanych warstw użytkowych na terenie drugiego miasta lokacyjnego (stanowiska: PSM 52, PSM 62, PSM 80, „ul. Okrzei”). Nawarstwienia młodsze niż połowa XVII w. nie zachowały się na terenie zamku. Większość analizowanych zespołów pochodzi z rejonu szpitala przy kościele św. Ducha, z latryny zlokalizowanej na działce położonej w obrębie kształtującej się wówczas dzielnicy żydowskiej oraz z kolejnej fazy użytkowania dołów na odpady z pieców garncarskich. Schyłek horyzontu IX można łączyć z ożywieniem budowlanym widocznym na terenie miasta po połowie XVIII w.

Horyzont X (ryc. 6: 4): druga połowa XVIII w. Zaliczono tu zespoły ceramiki z terenu drugiego miasta lokacyjnego (stanowiska: PSM 46, PSM 56, PSM 92). Większość materiałów pochodzi z fosy miejskiej (stanowiska PSM 46, PSM 56), po połowie XVIII w. wykorzystywanej jako miejskie wysypisko śmieci, dobrze datowane dużą serią znalezisk monet. Komplementarne znaczenie ma zespół ceramiki z działek przy ul. Piekarskiej (stanowisko PSM 92). Schyłek horyzontu X wyznacza rozbórka miejskich murów obronnych i zasypanie fosy w trakcie prac regulacyjnych związanych z całkowitą reorganizacją przestrzeni miasta na początku XIX w.

Horyzont XI (ryc. 6: 5): pierwsza połowa XIX w. Zaliczono tu mało liczne zespoły ceramiki pozyskane z kilku przebadanych archeologicznie obiektów pewnie datowanych na ten okres z terenu drugiego miasta lokacyjnego (stanowiska: PSM 52, PSM 62).

Niniejsza praca nie jest oczywiście pierwszą poświęconą średniowiecznej ceramice płockiej. Należy jednak przyznać, że mimo z górą 50 lat badań publikacje takie miały miejsce jedynie wyjątkowo. W monografii W. Szafrąńskiego znajduje się jedynie niezbyt szczegółowa, opisowa charakterystyka zbiorów ceramiki z poszczególnych wykopów na Wzgórzu Tumskim, uzupełniona fotografiami charakterystycznych fragmentów naczyń⁶. Z badań prowadzonych przez W. Szafrąńskiego na Starym Mieście opracowania (niepublikowanego) doczekała się średniowieczna ceramika z wykopalisk na posesji Stary Rynek 21-23 (Kołos-Szafrąńska 1964).

W przypadku bardzo bogatych zbiorów ceramiki z badań prowadzonych na Starym Mieście w latach 80. XX w. dysponujemy jedynie wzmiankami w sprawozdaniach z prac i inwentarzami. Niestety większość z omawianych materiałów zaginęła, część zaś uległa przemieszananiu. Wyjątek stanowiła ceramika z badań na zapleczu posesji Grodzka 14/16, która stanowiła podstawę źródłową rozprawy doktorskiej Małgorzaty Daszkiewicz. Praca ta, niezwykle cenna ze względu na zakres wykonanych analiz laboratoryjnych, pozostaje w formie maszynopisu; ukazało się jedynie kilka artykułów dotyczących wybranych zagadnień techniki wyrobu naczyń i możliwości wykorzystania analiz specjalistycznych w badaniach ceramiki z wykopalisk (Daszkiewicz 1992; 1994; 1998; Daszkiewicz, Raabe 1989; 1995; Daszkiewicz, Wycislik 1989).

Niewiele tylko lepiej przedstawia się kwestia opracowania materiałów z badań prowadzonych w latach 90. XX w. Podstawową wiedzę na temat pozyskanej w ich trakcie ceramiki czerpiemy ze sprawozdań przechowywanych w archiwum płockiej delegatury WKZ. W odróżnieniu od podobnych sprawozdań z lat wcześniejszych

⁶ Materiały z badań prowadzonych na Wzgórzu Tumskim w latach 60. XX w. przez wiele lat uchodziły za bezpowrotnie zaginione. Odnalezione po latach, znajdują się obecnie w zbiorach Muzeum Mazowieckiego w Płocku. Część z nich stała się przedmiotem niniejszego opracowania.

dysponujemy tu pełnymi inwentarzami, rysunkowymi katalogami naczyń oraz wstępnymi ustaleniami dotyczącymi struktury i datowania poszczególnych zespołów. Zbiory ceramiki z wczesnośredniowiecznych faz stanowiska PSM 53, położonego na terenie osady podgrodowej, a także ceramika z badań średniowiecznych działek miejskich przy ul. Grodzkiej 6 (stanowisko PSM 63) i Grodzkiej 8 były przedmiotem prac magisterskich, podobnie jak opracowanie części materiałów z miejsca produkcji garncarskiej przy ul. Okrzei (Stępiak 1998; Zawadzka 1999, Koźminski 2002, Kwiatkowska 2007). Jak dotąd opublikowano jedynie opracowanie ceramiki z kilku datowanych na wczesne średniowiecze stanowisk na terenie grodu i osady podgrodowej, badanych w latach 90. oraz wstępną charakterystykę ceramiki średniowiecznej i nowożytniej z badań na Starym Mieście (Trzeciecki 2000; 2002). Ostatnio ukazało się także kilka tekstów dotyczących zagadnień poruszanych w niniejszej pracy i wykorzystujących prezentowane niżej wyniki analiz (Trzeciecki 2005; 2009; 2011a; 2011b; 2011c; Bukowska, Trzeciecki 2008).

1.3. ŹRÓDŁA PISANE

Dane zawarte w źródłach *stricte* historycznych nie są zbyt często wykorzystywane w opracowaniach ceramiki ze stanowisk datowanych na średniowiecze i okres nowożytny. Wynika to po części z ograniczeń samej bazy źródłowej – w nielicznych dokumentach z XI-XIV w. nie pojawiają się informacje dotyczące wyrobu i użytkowania naczyń glinianych. Stosunkowo liczny zasób posiadamy jednak dla okresu późnego średniowiecza i czasów nowożytnych. Są to przede wszystkim archiwalia miejskie – księgi radzieckie, ławnicze, rejestry podatkowe – dostarczające informacji o pracujących w mieście garncarzach, miejscach ich zamieszkania, majątku, a pośrednio statusie społecznym. Informacje o strukturze rzemiosła, procesie technologicznym, zbycie i kontroli jakości wyrobów zawierają z kolei księgi cechowe, pojawiające się wraz z kształtowaniem się korporacyjnej odrębności wytwórców naczyń glinianych. Wreszcie w testamentach czy wszelkiego rodzaju spisach ruchomości znajdują się wzmianki o zestawie naczyń używanych w gospodarstwie domowym, a niekiedy także o ich wartości rynkowej. Potencjał informacyjny zawarty w wymienionych źródłach jest trudny do przecenienia, czego przykładem mogą być choćby studia Marii Kwapieniowej dotyczące różnych aspektów rzemiosła garncarskiego w Krakowie (Kwapieniowa 1966; 1972; 1976)⁷.

Być może jedną z przyczyn rzadkiego sięgania po tą kategorię źródeł jest niewielki zasób dokumentów opracowanych i opublikowanych. Z taką sytuacją mamy do czynienia w przypadku archiwaliów płockich. Jedyne dostępne informacje pochodzą z pierwszego (i jak dotąd jedyne) opublikowanego tomu Księgi Ławniczej, wyboru dokumentów wydanej przez S. M. Szacherską oraz wypisów z ksiąg miejskich cytowanych w monografii A. J. Nowowiejskiego (Nowowiejski 1930; Szacherska (red.) 1975; 1987; Poppe 1995). Oświeclają one okres między schyłkiem XV a schyłkiem XVI w. Analiza dostępnych dokumentów wskazuje jednak, że zasób wiadomości w nich zawartych ma bardzo wysoką wartość poznawczą.

Można wskazać trzy podstawowe kwestie, co do których dysponujemy danymi zawartymi w płockich archiwaliach. Pierwsza z nich to zagadnienie organizacji pro-

⁷Ten bardzo interesujący, a w niektórych aspektach pionierski kierunek badań nie jest niestety kontynuowany. Monograficzne opracowania ceramiki z ośrodków miejskich odwołujące się do archiwaliów miejskich należą do wyjątków (por. Świechowska, Dukwicz 1955; Kruppé 1961; Meyza 2001; Marcinkowski 2003; 2007).

dukcji i zbytu, w przypadku którego dysponujemy informacjami ze statutu cechu garncarzy zatwierdzonego przez radę miasta w 1535 r. Kwestia kolejna to dane o samych rzemieślnikach – tu podstawowe znaczenie mają zapisy testamentowe i transakcje kupna-sprzedaży zawarte w księdze ławniczej. W testamentach można też poszukiwać informacji na temat naczyń używanych w gospodarstwach domowych.

Statut cechu garncarzy opublikowała S. M. Szacherska (1987: nr 404). Kodyfikacja praw i obowiązków członków cechu dowodzi wzrostu znaczenia tej grupy zawodowej dopiero przed połową XVI w.⁸ Statut, zawierający przepisy obowiązujące „już od lat stu i więcej”, reguluje następujące kwestie: warunki przyjęcia w poczet członków bractwa, prawa i obowiązki mistrzów, czeladników i uczniów, organizację produkcji i zbytu naczyń, regulacje dotyczące handlem wyrobami importowanymi.

W poczet członków bractwa mógł być przyjęty obywatel Płocka, który odbył odpowiedni staż czeladniczy, wniósł na rzecz cechu opłatę w wysokości 20 groszy, 2 kamieni wosku i 2 beczek piwa, zobowiązał się ponadto przysięgą do przestrzegania praw korporacji, a wreszcie podjął współbraci ucztą, na którą składały się dwie potrawy i beczka piwa. Podobne opłaty wносił mistrz przybyły z innego miasta, musiał nadto przedstawić dokumenty świadczące o jego pochodzeniu i odbytej praktyce rzemieślniczej. Obywatele Płocka będący synami należących do cechu mistrzów byli zwolnieni z połowy opłat. Uczniów i czeladników obowiązywało posłuszeństwo wobec mistrza, obwarowane karą 6 groszy i 1 kamienia wosku. Rozpoczynający naukę u wybranego mistrza wносił do kasy cechu opłatę 7,5 grosza. Przyjmujący ucznia mistrz zobowiązany był z kolei wpłacić 1,5 grosza.

Obowiązkiem członka cechu było przede wszystkim uczestnictwo we wszystkich zgromadzeniach bractwa, w niedzielnych nabożeństwach oraz w pogrzebach zmarłych współbraci i corocznych mszach za ich dusze. Winien był także uczestniczyć w tych pracach na rzecz miasta, do których oddelegował go cech. Nieposłuszeństwo karane było grzywną w wysokości od 1 do 6 groszy lub 1-2 kamieni wosku. Członek cechu winien był także okazywać szacunek i posłuszeństwo cechmistrzom oraz starszym wiekiem współbraciom. Lekceważenie (np. zajęcie przeznaczonego dla starszych miejsca w gospodzie cechowej) karane było grzywną na rzecz bractwa w wysokości dwóch kamieni wosku. Wszelkie poważniejsze spory, wynikłe z obrazy słownej, czynnego znieważenia lub bójki rozstrzygać miał sąd miejski. Do odpowiedniego zachowania zobowiązane były także żony mistrzów.

Dane dotyczące organizacji produkcji zawiera przede wszystkim część statutu poświęcona zakazom. Surowo karano podbieranie gliny z cudzych zapasów. Użyte w dokumencie określenie *fossae* wskazuje, że glinę wydobywano z odkrywek, przechowywano zaś w specjalnych dołach, znajdujących się *in campo (...) extra muros*. Garncarz, winien podebrania cudzej gliny, zobowiązany był zapłacić cechowi 1 kamień wosku, zafundować współbraciom po kwarcie piwa oraz zawrzeć z poszkodowanym ugodę co do finansowego zadośćuczynienia. Pod karą 1 kamienia wosku dla cechu zabraniano wypalania naczyń w „dni Pańskie”, czyli w niedziele, a także nocą.

⁸ Zdaniem S. M. Szacherskiej cech garncarzy działał w Płocku już przed 1495 r., na co wskazywać ma wzmianka o „bractwie” garncarzy z testamentu garncarza Piotra Kępki (Szacherska 2000: 117); dokument publikuje D. Poppe (1995: nr 55). Biorąc jednak pod uwagę formuły statutu, gdzie brak wzmianek o odnowieniu, czy powtórnym zatwierdzeniu, a także dane dotyczące kształtowania się cechów w miastach Korony w okresie między XIV a XVI w., należy raczej zakładać, że proces emancypacji garncarzy w odrębną korporację trwał stosunkowo długo i mógł zakończyć się dopiero w 1535 r. Wcześniej, jako rzemieślnicy posługujący się ogniem byli najprawdopodobniej zrzeszeni w tzw. cechu wielkim, którego rozpad zaczął się na przełomie XV i XVI w., przy czym w pierwszej kolejności wyodrębniały się związki przedstawicieli wyżej waloryzowanych rzemiosł metalowych (Szacherska 2000: 104n; zob. też Bogucka, Samsonowicz 1986: 118n; Samsonowicz 1984; 2006: 358n). Na temat organizacji rzemiosła i pozycji garncarzy w miastach Korony zob. m.in.: Kwapieniowa 1966; 1972; 1976: 12n; Wiesiołowski 1997: 30-51; Samsonowicz 2006a: 360. W cytowanych pracach dalsza literatura.

Wypalania naczyń dotyczy też artykuł stanowiący, że jeśli któryś z mistrzów przeszkadza w pracy współbraciom, na przykład przez zabieranie dostępu do pieców i innych podobnych urządzeń, winien zawrzeć z poszkodowanymi ugodę co do wyrównania poniesionych strat, a jeśli będzie się uchylał od zapłaty zostanie obciążony wniesieniem ustalonej opłaty na rzecz wszystkich członków cechu⁹.

Najbardziej interesująca jest część statutu poświęcona zbytowowi naczyń. O mechanizmach kontroli jakości wyrobów informuje zakaz wprowadzania do obrotu naczyń źle wypalonych lub uszkodzonych, w przypadku, gdy któryś z członków cechu będzie próbował sprzedawać takie naczynia, winny one zostać rozbite. Garncarze mieli sprzedawać swoje wyroby wyłącznie w rynku, w dni targowe i w trakcie czterech dorocznych jarmarków¹⁰, na wyznaczonych miejscach, głośnie zachwalanie własnych wyrobów skutkowało karą 2 kamieni wosku dla bractwa. Z treści statutu można też wnioskować o regulowaniu przez cech cen naczyń. Przekupnie mogli bowiem sprzedawać naczynia kupione od należących do cechu mistrzów jedynie podczas jarmarków i wyłącznie w rynku, nadto winny one być wycenione tak samo jak inne naczynia tam oferowane. Mistrzowie z kolei mogli kupować naczynia od siebie i wystawiać je na sprzedaż wyłącznie w rynku.

Szczególnie restrykcyjnie regulowano kwestię sprzedaży w mieście naczyń pochodzących spoza Płocka. Mistrzów i ich żony obowiązywał całkowity zakaz sprzedawania takich wyrobów pod karą 3 groszy. Przekupnie, miejscowi i obcy, mogli sprzedawać naczynia importowane jedynie w trakcie jarmarków, po uprzednim porozumieniu się z cechem i wniesieniu opłaty w wysokości 40 groszy, 2 kamieni wosku i 1 beczki piwa. Koszt uzyskania jednorazowego zezwolenia na sprzedaż naczyń spoza Płocka przewyższał zatem zwyczajową opłatę wnoszoną przez przyjmowanego do cechu. Wyjątek czyniono jedynie dla dwóch garncarzy pracujących poza Płockiem – Piotra z Przeciszewa i Mateusza Kota z Rogozina, którzy byli członkami cechu i wnosili co roku opłatę 40 groszy w zamian za zgodę na sprzedawanie w mieście swoich wyrobów. Cech kontrolował także dystrybucję naczyń importowanych w obrębie *patrimonium* miasta, kolejny artykuł stanowi bowiem, że handel nimi na obszarze położonym nie dalej niż dwie mile od miasta wymaga zezwolenia bractwa.

Dane dotyczące garncarzy znajdują się także w księgach ławy i rady miasta. Są one o tyle istotne, że oświetlają okres sprzed roku 1535. Pierwsza wzmianka o rzemieślnikach tej profesji pochodzi z 1493 r. Jest to umowa zawarta przez garncarza Macieja Gębale, syna garncarza Pawła z przedmieścia o podział spadku po ojcu między Maciejem a jego macochą. Jednym ze świadków jest garncarz Piotr (Poppe 1995: nr 24). W 1495 r. w Księdze Ławniczej zapisano testament garncarza Piotra Kępki i jego żony, którzy legowali sobie nawzajem majątek, a w razie bezpotomnej śmierci obojga przekazywali go na odbudowę kościoła św. Bartłomieja. Piotr Kępka figuruje też jako świadek w testamencie obywatelki miasta Anny Wroninej (Poppe 1995: nr 55). Interesującą informację zawiera też akt sprzedaży ogrodu należącego do Doroty Kostrzewiny, położonego na przedmieściu Jeruzalem – późniejszym przedmieściu Dobrzyńskim. Jednym z punktów orientacyjnych jest tu miejsce zwane „Glinki” (Poppe 1995: nr 64). Kolejna wzmianka pojawia się pod rokiem 1515, kiedy to garncarz Kasper, syn garncarza Mikołaja Nowaka, sprzedał należący doń dom przy ulicy Żabowskiej garncarzowi Jakubowi, z przedmieścia Jeruzalem (Poppe 1995: nr 89). W 1534 r. garncarz Jan sprzedał swój dom wojewodzie płockiemu (Nowowiejski 1930: 100).

⁹ Artykuł ten wskazuje pośrednio na możliwość wspólnego użytkowania przez rzemieślników pieców do wypalania naczyń. Jest to zagadnienie nie podejmowane w archeologicznych studiach nad organizacją rzemiosła garncarskiego, a niezwykle istotne, zwłaszcza wobec faktu, że w praktyce każde znalezisko średniowiecznego czy nowożytnego pieca garncarskiego interpretowane jest *a priori* jako pozostałość indywidualnego warsztatu.

¹⁰ W szesnastowiecznym Płocku dniami targowymi były piątek i poniedziałek. Jarmarki odbywały się na św. Agnieszki (21 stycznia), św. Zygmunta (2 maja), na św. Dominika (5 sierpnia), św. Michała (29 września; Szacherska 2000: 122).

Wszyscy działający w mieście mistrzowie są wymienieni w omawianym wyżej statucie cechowym jako jego sygnatariusze. Wiemy więc, że około 1535 r. prawem do wykonywania zawodu cieszyło się w Płocku czternastu garncarzy¹¹. Funkcję starszych cechu, odpowiedzialnych za przestrzeganie praw cechowych, kontrolę jakości wyrobów i organizację zbytu naczyń, pełnili wówczas Jakub Olczuch i Wojciech Orzeł. Do cechu należeli ponadto: Jakub z przedmieścia, Szich, Jan, Maciej Gębala (nie wiemy czy krewny garncarza tegoż imienia i nazwiska z dokumentu z 1493 r.), Marek, Stanisław Wiaczkowicz, Aleksy, Franciszek, Mikołaj Kony, Marek Markowicz, Mikołaj Niedźwiedź oraz Gawel. Wymienieni tu cechmistrze wraz z innymi przedstawicielami korporacji rzemieślniczych miasta pojawiają się jako sygnatariusze dokumentów związanych z budową wodociągów miejskich, wystawionych w 1535 r., w podobnym charakterze występują w akcie sprzedaży łaźni miejskiej (Szacherska (red.) 1987: nr 402, 403, 406, 411, 412). Kolejni starsi cechu garncarzy pojawiają się jako sygnatariusze kilku dokumentów wystawionych przez radę miejską w 2. połowie XVI w. (Szacherska (red.) 1987: nr 635, 659, 670, 726). Cech garncarzy ufundował też w kościele farnym ołtarz świętego Bartłomieja, przy którym odprawiano nabożeństwa dla członków bractwa. Jego uposażenie stanowiła suma 200 złotych, ulokowanych w ogrodzie na przedmieściu. Cech zobowiązany był także do zaopatrywania ołtarza w świece (Nowowiejski 1930, s. 524).

W publikowanych szesnastowiecznych testamentach mieszczan płockich znajdujemy opisy ruchomości testatorów, nierzadko bardzo szczegółowe. Regułą jest skrupulatne wyliczanie naczyń metalowych – miedzianych kotłów do warzenia piwa, kotłów do gotowania, cynowych dzbanów, kubków i talerzy (Poppe 1995: nr 35, 65, 72, 136, 331, 437). Nie natrafiono natomiast na żadne informacje o używanych w owym czasie naczyniach glinianych. Najprawdopodobniej, jako mało wartościowe, klasyfikowane były w pozycji „inne dobra ruchome”.

Ten skromny zasób danych uzupełniają informacje o wywozie wyrobów garncarskich z Płocka, które znajdujemy w rejestrach komory celnej we Włocławku. Transporty naczyń z Płocka pojawiają się tu trzykrotnie – w 1537, 1544 i 1546 r. W pierwszym przypadku opłatę wniesiono od jednego lichtana, w pozostałych – od jednostek określanych jako *naves* lub *naviculae*. Wszystkie wymienione statki rzeczne zaliczają się do grupy jednostek małych o ładowności nie przekraczającej dwóch ton. Warto jeszcze zaznaczyć, że wywozem naczyń płockich do Gdańska nie zajmowali się garncarze. Wymienieni w rejestrach Hanus Farbyerz, Stanislaus Poszwa, Martinus Mały to kupcy-detaliści eksportujący do Gdańska niewielkie w porównaniu z hurtownikami ilości zboża, a niejako przy okazji zbywający tam i inne towary. W rejestrach pojawiają się też informacje o eksporcie naczyń glinianych z Prus na Mazowsze, nie trafiały one jednak do Płocka (Kutrzeba, Duda (ed.): 474-475).

Kończąc ten z konieczności krótki przegląd źródeł pisanych należy zwrócić uwagę na kilka kwestii. Pierwsza z nich to nie najlepszy stan publikacji źródeł do dziejów miasta. Można oczekiwać, że w kolejnych tomach ksiąg ławniczych i radzieckich znajduje się o wiele więcej informacji, które przede wszystkim pozwalałyby określić miejsce, jakie zajmowali garncarze w społecznej i topograficznej przestrzeni miasta. Trudny do przecenienia jest natomiast zasób danych, których dostarcza lektura statutu cechowego. Z kolei informacje dotyczące zasobu naczyń użytkowanych w gospodarstwach mieszczan wskazują, że w tym przypadku źródła pisane nie dostarczają danych porównywalnych z analizą ceramiki z wykopalisk.

¹¹ Jest to liczba bardzo wysoka biorąc pod uwagę wielkość miasta. W tym samym mniej więcej czasie na Głównym Mieście w Gdańsku działało 10-15 mistrzów garncarskich, w Krakowie – około 20, a w Toruniu – 7 (Bogucka 1962: 157; Kwapieniowa 1976: 24).

1.4. ŹRÓDŁA PRZYRODNICZE

Tym terminem określono dane dotyczące zaplecza surowcowego garncarstwa płockiego dostarczane przez nauki o ziemi. W przypadku Płocka jesteśmy w tej szczęśliwej sytuacji, że przeszłość geologiczna i geomorfologia skarpy wiślanej wzbudza od lat zainteresowanie badaczy z bardzo prozaicznego powodu – ciągłej groźby osunięć w rejonie Starego Miasta, spowodowanych jej niestabilną statyką. Dzięki temu dysponujemy podstawową wiedzą nie tylko o przeszłości geologicznej tego terenu ale i o cechach znajdujących się tu surowców ilastych.

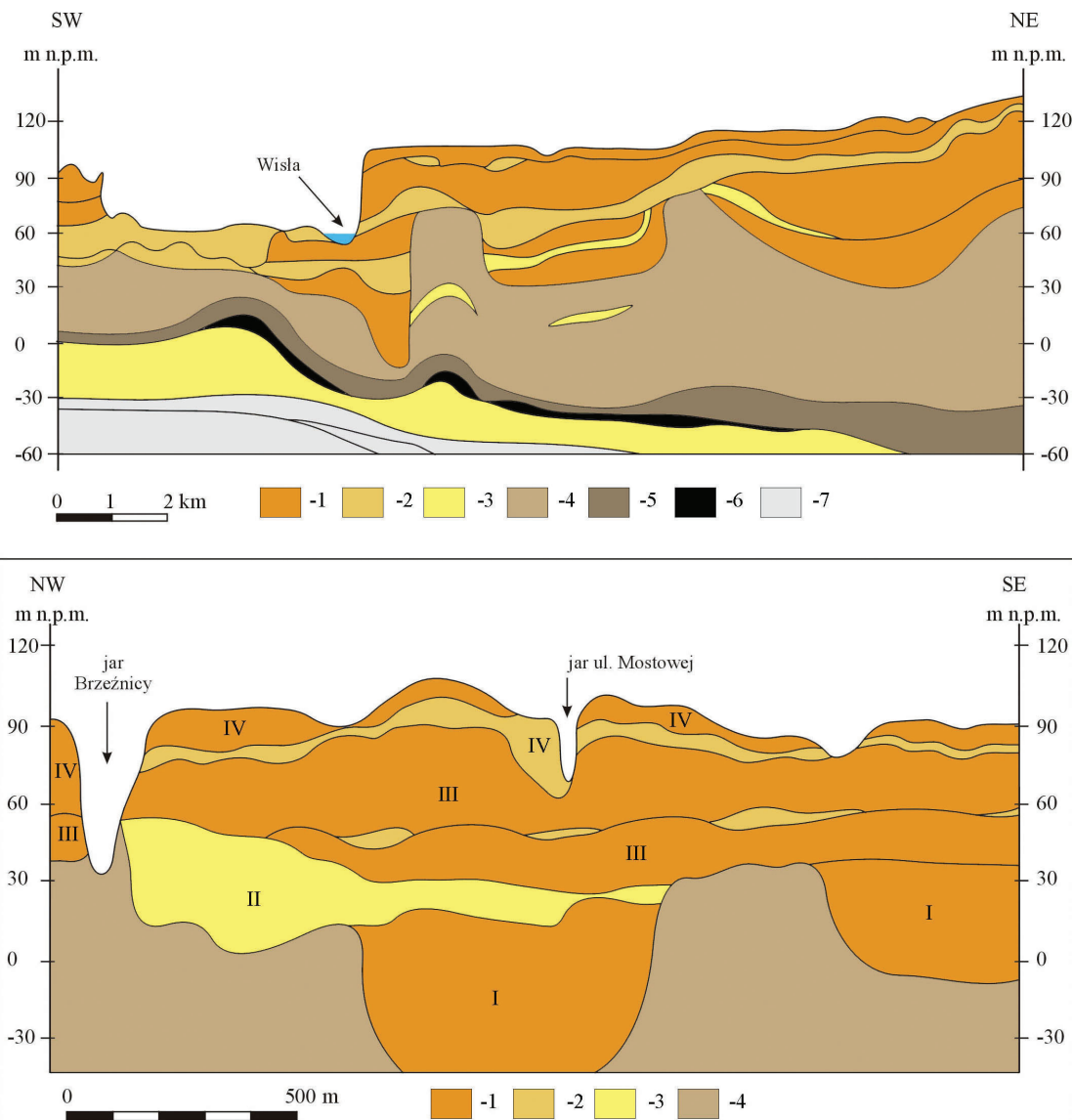
Miasto leży na skraju Wysoczyzny Płockiej, której południową krawędź stanowi skarpa wiślane. Tereny powyżej tworzą równinę falistą i słabo urzeźbioną, którą charakteryzują niewielkie deniwelacje – od 90 do 108 m n.p.m., średnio 100-102 m n.p.m. Wyraźny spadek obserwujemy jedynie w kierunku doliny Brzeźnicy, słaby – w kierunku doliny Wisły. Na terenie przyległym do skarpy rozcina ją kilka małych cieków płynących w głębokich jarach. Największy z nich to jar Brzeźnicy na północny zachód od miasta, drugi – bezimienny ciek na przedmieściu Grabówka¹². Do XIX w. strumień płynął także jarem, w którym obecnie biegnie ulica Mostowa, a który w średniowieczu stanowił naturalną bramę prowadzącą znad Wisły do miasta i na teren zamku.

Wysoczyzna Płocka w rejonie miasta zbudowana jest z trzech serii osadów, których ważny komponent stanowią surowce ilaste (ryc. 7). Są to osady jeziorne miocenu i pliocenu oraz przykrywające je dwa poziomy glin zwałowych stadiału Radomki lub Odry i stadiału Warty (Wysokiński 1998: 97-98, Banach 1973: 356-359). Podstawowym składnikiem mineralnym ilów pliocenijskich jest illit, niekiedy montmorillonit. Są to gliny tłuste, z domieszką niewielkiej z reguły ilości dobrze obtoczonych bardzo drobnych ziaren monomineralnego kwarcu, pozbawione na ogół zanieczyszczeń związkami wapnia. W złożu występują jako różnorodne grudki ilów tkwiących w podobnej, bardziej rozłusowanej masie ze znaczną ilością szczątków roślinnych: pyłków roślin wodnych i błotnych oraz olchy, wierzby i sosny. Ich struktura wpływa na różnorodną gamę barw, którą tworzą liczne nieregularne plamy koloru żółtego, brązowego, czerwonego, szarego, niebieskawego i zielonego oraz ciemnoszare do czarnych i ciemnobrązowe. Miąższość pokrywy ilów pliocenu w okolicach Płocka przekracza 30 m. Po nasunięciu się lądolodu nastąpiło znaczne sfalowanie ich powierzchni. Najbliżej obecnej powierzchni terenu rzędną stropu ilów pliocenijskich w Płocku zanotowano na południowy wschód od miasta, przy cmentarzu prawosławnym – około 10 m poniżej obecnego poziomu gruntu. W obrębie Starego Miasta, na ul. Grodzkiej wynosi ona już 120 m (ryc. 7: 2). We wspomnianych jarach rozcinających wysoczyznę poziom zalegania ilów pliocenijskich wynosi: w dolinie Brzeźnicy około 57 m n.p.m., na Grabówce około 80 m n.p.m. (Wysokiński 1998: 99-100). Jest to informacja o tyle istotna, że świadczy o możliwości stosunkowo łatwego dostępu do tych złóż w dnach wymienionych wyżej jarów. Iły pliocenijskie są bowiem uznawane za bardzo dobry surowiec do produkcji garncarskiej (Klimczuk 1963: 191-192). Charakteryzujące się znaczną plastycznością i jednocześnie niewielką skurczliwością. Po wypaleniu dają zróżnicowane barwy – od ciemnoszarej przez ceglastoczerwoną i brunatną do jasnoszarej, kremowej i białej. Wynika to z różnego stopnia ich nasycenia związkami żelaza i treścią organiczną (Kociszewski, Kruppé 1973: 30-32; Buko 1990: 64-66).

Czwartorzędowe gliny zwałowe także są zbudowane głównie z minerałów uwodnionej miki: illitu i montmorillonitu. Jednak w odróżnieniu od ilów pliocenu, są z reguły silnie zanieczyszczone związkami żelaza i chude – ze znacznym udziałem różnowymiarowych ziaren monomineralnego kwarcu. Ich cechą charakterystyczną

¹² Między XIV a schyłkiem XVIII w. ciek ten wyznaczały granice *patrimonium* Płocka (Żebrowski 1979: 76-78).

Ryc. 7. Budowa geologiczna skarpy płockiej – przekrój na osi północ-południe (1) i północny zachód-południowy wschód (2). 1 – gliny zwałowe, 2 – piaski żwirowe i żwiry, 3 – piaski, 4 – iły i mułki plejstoceniowej, 5 – iły i mułki mioceniowe, 6 – węgiel brunatny, 7 – utwory kredy i oligocenu, I – utwory zlodowaceń południowopolskich, II – utwory interglacjału mazowieckiego, III – utwory zlodowaceń Warty i Odry, IV – utwory zlodowacenia Wisły. Wg S. Skompskiego (1979) i L. Wysokińskiego (1998), opr. M. Trzeciecki.

jest też znaczny niekiedy udział węgla wapnia często tworzącego konkrety. Gliny te są zwarte, twarde, pękają na bloki, a swą strukturą fizyczną przypominają piaskowiec. Występują w horyzontalnych pokładach poprzedzielanych soczewkami piasków, żwirów i otoczków pochodzenia wodnolodowcowego. Występują w nich także soczewki ilów pstrych znajdujące się tu na wtórnym złożu jako tzw. kry lodowcowe (Wysokiński 1998: 101-110, Dylikowa 1984: 19n). Gliny te, zaliczane do tzw. ciężkich, nie są cennym surowcem do produkcji garncarskiej, wymagają bowiem licznych zabiegów związanych z ich oczyszczeniem (Klimczuk 1963: 194-195; Kociszewski, Kruppé 1973: 30-32; Buko 1990: 64). Rekompensuje to jednak ich łatwa dostępność tak w skarpie wiślanej, jak i w obrębie wysoczyzny. Na obszarze płockiej

Starówki – między placem Narutowicza i krawędzią jaru Brzeźnicy – gliny zwałowe zalegają z reguły bezpośrednio pod warstwą naturalnego humusu (ryc. 7: 2).

Analizy geomorfologii skarpy płockiej pozwalają także wskazać potencjalne miejsca wydobycia surowców do produkcji garncarskiej. Zdaniem Lecha Wysokińskiego ility plicenu pozyskiwano najprawdopodobniej w rejonie Grabówki (Wysokiński 1998: 107-112). Tu występują one stosunkowo wysoko i są łatwo dostępne w ścianie skarpy wiślanej i przecinających ją jarów. W tym rejonie w okresie między XVI a XIX w. lokowano cegielnie miejskie. Wykluczyć raczej należy eksploatację glin w obrębie Starego Miasta – stropowa, silnie zwietrzała partia glin zwałowych charakteryzuje się bowiem wyjątkowo małą przydatnością a do produkcji ceramicznej. Kolejnym miejscem gdzie w przeszłości pozyskiwano glinę garncarską są okolice jaru Brzeźnicy. Wprawdzie strop ility plicenu – najbardziej atrakcyjnego surowca – jest tu wyniesiony niewiele ponad poziom lustra Wisły, jednak w ścianach skarpy wiślanej i jaru dostępne są nieco lepszej jakości gliny zwałowe oraz plastyczne ility zalegające w krach lodowcowych. W tym rejonie eksploatację surowca poświadcza lokalna nazwa „Zduny” i czytelne do niedawna na skraju wysoczyzny doły pozostałe po eksploatacji surowca. Do tego obszaru odnosi się też najpewniej nazwa „Gliniki” przywołana w cytowanym wyżej szesnastowiecznym dokumencie. Warto wreszcie wspomnieć, że większość danych źródłowych dotyczących miejsc zamieszkania garncarzy odnosi się do przedmieścia zwanego „Jeruzalem”, obejmującego obszar między bramą Dobrzyńską a jarem Brzeźnicy. W świetle wyników analiz geomorfologicznych zbieżności te wydają się nieprzypadkowe.

2. METODY

2.1. PRZESŁANKI TEORETYCZNE

Refleksja teoretyczna nie należy do szczególnie mocnych stron polskiej „ceramologii”, zwłaszcza w jej aspektach dotyczących okresu umownie nazywanego „historycznym”. Od czasów pierwszych studiów nad ceramiką średniowieczną dyskusja koncentruje się raczej na zagadnieniach źródłoznawczych, a w ich obrębie – na procedurach klasyfikacyjnych i metodach datowania, choć trzeba pamiętać, że wiele propozycji i kierunków studiów formułowanych przeszło pół wieku temu miało charakter nowatorski, czy wręcz pionierski, w skali całej dyscypliny¹³. Do dziś jednak główny nurt stanowią, niekiedy bardzo rozbudowane, opracowania ceramiki z poszczególnych stanowisk. Pełnią one z reguły funkcję służebną wobec zagadnień uznawanych za podstawowe, jak określenie datowania stanowiska, czy „interpretacja historyczno-kulturowa” odkrytych obiektów i nawarstwień. Niewiele jest prac poświęconych przede wszystkim społecznym i kulturowym aspektom produkcji, dystrybucji i użytkowania naczyń glinianych¹⁴.

Ten brak chęci wyjścia poza źródłoznawstwo to w dużej mierze efekt wciąż silnego w naszej części Europy paradygmatu pozytywistycznego, z jego wiarą w „czyste” źródła i procedury klasyfikacyjne, i podejścia „historyczno-kulturowego” z jego tendencją do normatywnego ujmowania zjawisk określanych jako „kultura” (szerzej: Lech 2000; Mamzer 2000: 98-104; Minta-Tworzowska, Rączkowski 2007; Gramsch 2011: 51n. W cytowanych pracach dalsza literatura). Trzeba też pamiętać o mocno zakorzenionym w całej europejskiej historiografii przekonaniu o bezwzględnym prymacie źródeł pisanych w rekonstrukcji przeszłości (zwłaszcza tej mniej odległej) i związanej z tym pewnej nieufności co do procedur analitycznych i interpretacyjnych archeologii (zob. m.in.: Wyrobisz 1971; Champion 1990: 92n; Tabaczyński 1993: 3-5; Wrzosek 1997; Urbańczyk 2008: 16-24; Igel 2009: 41-42). W polskim przypadku duże znaczenie ma też „długi cień” badań millenijnych z formułowanym wówczas *explicite* przekonaniem większości mediewistów o podrzędnej roli archeologii w poszukiwaniu odpowiedzi na „wielkie pytania” o początki państwa i narodu (por. Gieysztor 1948; 1955; Wyrozumski 2003; zob. też Kara 2009: 24n; tam też dalsza literatura).

¹³ Należy to przywołać przede wszystkim etnoarcheologiczne prace W. Hołubowicza (1950; 1957), wprowadzające model badań zmierzających do rekonstrukcji tzw. sekwencji operacyjnych na długo przed pojawieniem się analogicznych propozycji w literaturze europejskiej. Model ten zdominował metodologię polskich badań ceramiki średniowiecznej, co widoczne jest w większości przywoływanych tu opracowań. Poza nielicznymi wyjątkami (Kruppé 1967; Buko 1981) nie wychodzą one jednak poza „źródłoznawczy” etap analizy materiału.

¹⁴ Pełen przegląd stanu badań i wszechstronne omówienie problematyki badawczej ceramiki z tzw. okresów historycznych: Gajewska 1989; Kruppé 1981; 1989; Buko 1990; 1992; Kajzer 1996: 211-218. Mimo upływu lat pozycje te pozostają nadal aktualne.

Te czynniki w dużej mierze są odpowiedzialne za specyfikę polskiej, czy szerzej – środkowoeuropejskiej, archeologii historycznej (Courtney 2009; Gaimster 2009; tam też dalsza literatura). Ta rodząca się dopiero dyscyplina, borykająca się z problemem nadmiaru źródeł i brakiem własnych standardów teoretycznych i metodycznych, jest wciąż postrzegana jako „młodsza” i w domyśle „gorsza” siostra mediewistyki i archeologii pradziejowej. Tej opinii wydają się ulegać (przynajmniej w naszej części Europy) archeolodzy zajmujący się czasami historycznymi, często zbyt koncentrujący się na udowadnianiu, że źródła właściwe ich dyscyplinie zasługują na miano „pełnoprawnych” źródeł historycznych (por.: Fehring 1986; Kajzer 1996: 16n; Frommer 2007: 12n; Schreg 2010: 14n). Wydaje się jednak, że potencjał archeologii historycznej jest o wiele większy. Jak żadna inna z nauk o przeszłości ma ona dostęp do różnych kategorii źródeł i może swobodnie operować procedurami zapożyczonymi z warsztatów badawczych dyscyplin, które łączy. Dzięki swobodnemu poruszaniu się na granicy historiografii, archeologii i antropologii kultury, może docierać do sfer pozostających poza zasięgiem każdej z tych dyscyplin z osobna. Może też odkrywać nie utrwalone w dokumentach materialne bogactwo minionego życia, które próbujemy odczytywać ze zbiorów „zapomnianych drobiazgów”, jak swego czasu nazwał nasze źródła James Deetz (1996: 4n; zob. także: Andrén 1998: 25n; Johnson 1999; Gaimster, Majewski (red.) 2009; Courtney 2010. W cytowanych pracach dalsza literatura).

Przekonanie o bogactwie śladów minionego życia społecznego zawartych w przedmiotach z wykopalisk płockich i chęć dotarcia do nich były podstawowymi inspiracjami niniejszej pracy (zob. Trzeciecki 2000). Wybór naczyń glinianych wydaje się oczywisty – trudno znaleźć inne przedmioty tak bezpośrednio związane z codziennością i równocześnie tak odporne na zniszczenie po wyłączeniu ich z użytkowania. Jednocześnie, wspomniany tu źródłoznawczy dorobek polskich studiów nad ceramiką zapewnia szeroki wachlarz możliwych do zastosowania i sprawdzonych procedur analitycznych. Otwarta pozostawała natomiast kwestia w jaki sposób i do jakiego stopnia prawidłowości rejestrowane przez nas podczas analizy naczyń glinianych mogą być związane ze społecznymi i kulturowymi praktykami ich wytwórców i użytkowników. Tu rolę konceptualnych drogowskazów pełnią: archeologiczna refleksja nad „stylem” jako kategorią poznawczą, koncepcja różnych rytmów czasu dostępnych badaniu historycznemu i mikrohistoria jako badania ukierunkowane na lokalne uwikłania społeczne i tożsamościowe. Tym zagadnieniom należy tu poświęcić nieco miejsca.

Termin „styl” zapożyczony został przez archeologów z aparatu pojęciowego historii sztuki (zob. m.in.: Schapiro 1953: 287-312; Hauser 1970: 203-228; Białostocki 2009: 230n; Davis 1990: 18n. W cytowanych pracach dalsza literatura). Jego zakres znaczeniowy określany jest na wiele sposobów, często też mówi się o stylu jako o kategorii niedefiniowalnej, stanowiącej część szeroko pojmowanej tradycji intelektualnej i społecznej, objaśniającej przeszłą rzeczywistość ale w tej rzeczywistości nie rozpoznawanej. Niezależnie od znaczeń przypisywanych pojęciu stylu, jest on zgodnie uznawany za zestaw określonych cech formalnych związanych ze sposobem, czy też manierą, w jakiej dzieło zostało wykonane. Na najbardziej podstawowym poziomie zastosowania pozwala określić powiązania formalne i zdefiniować cechy indywidualne dzieła. Z punktu widzenia interesującej nas tu problematyki, fundamentalne znaczenie mają studia Henri Focillona (1992) i obecna w nich refleksja nad formą i stylem jako kategoriami poznawczymi. Ten kierunek rozwinął George Kubler (1970) formułując koncepcję historii sztuki jako „historii rzeczy”. Inspirujące są tu jego refleksje dotyczące prawidłowości rządzących formalną strukturą przedmiotów, zwłaszcza zmienności i trwania form w czasie, niezależnie od zawartości znaczeniowych. Warto też zwrócić uwagę na obecne w pracy Kublera „biograficzne” podejście do przedmiotów, formułowane na długo przed pierwszymi manifestami zwolenników „zwrotu ku rzeczom”.

Refleksja nad „stylem” jako praktyką społeczną pozostaje domeną archeologii anglosaskiej, zwłaszcza w jej zorientowanym antropologicznie wydaniu amerykańskim. Dyskusja trwa już od przeszło pół wieku i zaowocowała bardzo licznymi propozycjami definicji, teoretycznymi modelami i przykładami metod analiz (Rice 1987: 244-256; Shanks, Tilley 1988: 86-104; 1992: 138-155; Conkey 1990; 2006; Hegmon 1992; 2000: 129-132; Gamble 2000: 107-114. W cytowanych pracach dalsza literatura). Jednak, jak zauważyła swego czasu Michelle Hegmon (1992: 517), pomimo wielości definicji, można mówić o istnieniu pewnej wspólnej koncepcji pojmowania i stosowania tego pojęcia, dla której charakterystyczne jest postrzeganie stylu przede wszystkim jako wytworu społecznego oraz jako środka społecznej komunikacji. Podstawową różnicą jest sposób postrzegania stylu: „pasywny” – gdy styl jest interpretowany jako materialne odbicie praktyk społecznych i „aktywny” – gdy styl uznawany jest za jednego z uczestników trwającego nieustannie procesu „stanowienia społeczeństwa”.

„Pasywne” postrzeganie stylu jako specyficznego kodu zawierającego informacje o całokształcie zjawisk społecznych najsilniej akcentowane jest tzw. „socjologii ceramicznej” wywodzącej się z „nowej archeologii” i dzielącej wszystkie wady i zalety tej orientacji teoretycznej. Charakterystyczne są tu rozbudowane analizy zmierzające do zdefiniowania określonych modeli czy wzorów stylistycznych mających być przełożoną na materialność artefaktów rejestracją całokształtu relacji społecznych, ujmowanych na ogół w kategoriach systemowych¹⁵. To nadmierne zaufanie pokładane w złożonych procedurach analitycznych i zakładanie *a priori* prostej zależności cech stylistycznych naczyń od interakcji społecznych stosunkowo szybko zostały poddane krytyce, najbardziej lapidarnie ujętej w określeniu *whispering potsherds* (Flannery 1976: 251).

Dla zwolenników „aktywnej” roli stylu przez długie lata charakterystyczne było postrzeganie go jako „nośnika informacji”, sprowadzające cechy stylistyczne do komunikatu informującego zainteresowanych o społecznych czy kulturowych afiliacjach użytkownika przedmiotu (Wobst 1977; Hodder 1982; zob. także Dietler, Herbich 1998). Ten kierunek poszukiwań, inspirowany doświadczeniem archeologii procesualnej, najpełniej rozwinięty został w dyskusji między Jamesem Sackettem i Polly Wiessner.

W ujęciu J. Sacketta „styl” można pojmować jako wybór dokonywany z dostępnego repertuaru rozwiązań określanych jako „ekwiwalenty funkcjonalne”, dokonywany przez wytwórcę, a determinowany przez utylitarną lub pozautylitarną funkcję przedmiotu¹⁶. Teoretycznie wytwórca dysponuje szeroką gamą rozwiązań ograniczoną przede wszystkim przez cechy fizyczne materiału oraz indywidualną inwencję. W realiach struktury społecznej wybory te, jak wszystkie zachowania kulturowe, są jednak determinowane przez historycznie modelowaną transmisję kultury, do której odnosi się pojęcie „tradycja”. Ona decyduje o zakresie możliwych do zastosowania ekwiwalentów funkcjonalnych. Tak więc „styl” wedle Sacketta stanowi synonim słowa „wybór” – dodajmy – powielany i przekazywany w czasie i/lub przestrzeni, pozostający w związku z funkcją przedmiotu i rolą jaką odgrywa on w praktykach społecznych czy kulturowych (Sackett 1977: 375-377; 1986: 266n; 1990: 32-34).

Przedmiotem krytyki podniesionej przez P. Wiessner stała się przede wszystkim podkreślana przez Sacketta dychotomia funkcjonalna „uitylitarny-pozautylitarny”. W jej ujęciu styl to przede wszystkim specyficzne narzędzie, dzięki któremu jednostki i grupy przekazują oraz negocjują swoją społeczną tożsamość w relacjach interpersonalnych i międzygrupowych (Wiessner 1989: 57n; tam też dalsza literatura).

¹⁵ Najbardziej typowe dla tego nurtu (i do dziś kontrowersyjne) są studia J. F. Deetza (1965), W. A. Longacre (1970), czy J. N. Hilla (1970) nad ceramiką z amerykańskiego Zachodu. Zob. także: Sackett 1977: 379-380; Kobylińska 1980; Rice 1987: 254-268; Conkey 2006: 356-362.

¹⁶ Autor zdaje sobie oczywiście sprawę, że podział na sferę utylitarną i nie utylitarną jest arbitralny, a w minionej rzeczywistości istniało pewnego rodzaju *continuum* formy i funkcji (Sackett 1977: 374).

W odniesieniu do kultury materialnej styl jest zestawem formalnych wariacji, przekazującym informacje o afiliacji i identyfikacji indywidualnej (aspekt „asertywny”) lub grupowej (aspekt „emblemiczny”). Nie jest tu istotne rozróżnienie między utylitarną i pozauitylitarną funkcją przedmiotu. W zamian przedmiotem refleksji jest stopień jego zaangażowania w proces wymiany informacji (Wiessner 1985: 4-5; 1989: 57-58).

Takie postrzeganie stylu niesie możliwości wykorzystania tej kategorii pojęciowej w studiach nad zmianą społeczną. Jeśli bowiem uznamy styl za specyficzny sposób komunikacji, tym samym zakładamy, że mechanizmy regulujące wariacje stylu pozostają w swoistym sprzężeniu zwrotnym z dynamiką zmian relacji społecznych, w które uwikłany jest wytwórca i użytkownik/użytkownicy przedmiotu. Zmienność wzorów stylistycznych w czasie może być dla nas sygnałem zmian pejzażu społecznego i pozwala na badania zmian położenia punktu równowagi relacji między jednostką i grupą w sytuacji zmiany, wymuszającej z reguły zastosowanie odpowiednich strategii – promujących identyfikację grupową lub indywidualną. Sytuacje wzmagające identyfikację grupową, generowane z reguły przez zagrożenie, wymuszają kooperację między członkami grupy i (ostentacyjne niekiedy) manifestowanie tożsamości zbiorowej. Z kolei sytuacje wzmagające identyfikację indywidualną powstają w sytuacji rozpadu dotychczasowego porządku społecznego, wymuszającej (lub promującej) konieczność samookreślenia i (ostentacyjnej niekiedy) manifestacji tożsamości indywidualnej (Wiessner 1985, s. 4-5; 1989, s. 57-62).

Te dwie koncepcje znalazły stosunkowo żywy oddźwięk w archeologii, głównie w jej nurcie postprocesualnym, choć tu spotkały się z najsilniejszą chyba krytyką. Przedmiotem krytycznej refleksji było przede wszystkim „systemowe” ujmowanie zarówno samego stylu, jak i zmiany społecznej, bliskie procesualnemu i deterministycznemu podejściu „nowej archeologii” (Shanks, Tilley 1992: 141-147). Jako inspirujące określane było natomiast podniesienie komunikacyjnego i negocjacyjnego aspektu stylu. W postprocesualnym ujęciu styl to sposób transmisji między indywidualną kreacją a generalnym zbiorem wzorów i reguł. Postrzegany jest – zgodnie z lingwistycznym paradygmatem myślenia o kulturze – jako specyficzny język przekazujący komunikaty symboliczne, a jego interpretacja koncentruje się na poszukiwaniu ukrytych znaczeń przedmiotów i aktywności społecznych, w które były one włączane. Styl, działając aktywnie, negocjuje akceptowane wzorce poprzez odniesienie do rozpoznawalnych podobieństw i różnic, a w związku z tym włącza się w strategię kreowania relacji społecznych czy ideologii (Hodder 1982: 205n; 1990: 44n; Shanks, Tilley 1988: 88-94; 1992: 146n; Conkey 2006: 359-362; Galloway 2006; Olsen 2006: 87n; Wilkie 2009. W cytowanych pracach dalsza literatura).

Niezależnie od orientacji teoretycznej, cechą wspólną większości przedstawionych tu koncepcji stylu jest pomijanie materialnego aspektu samych przedmiotów i refleksji nad procesem ich wytwarzania. Warto więc przypomnieć, że – jak podkreślają etnoarcheolodzy i antropolodzy kultury – wytwarzanie przedmiotów to działania rutynowe, przyswajane przez praktykę i współuczestnictwo, a nie przez formalnie wyartykułowany zestaw reguł, komunikatów, czy zbiór symboli. Tak więc produkcja przedmiotów jest praktyką społeczną *per se* – jednocześnie oddziałuje na nią i jest przez nią formowana w toku rutynowych, powtarzalnych działań, codziennych interakcji między nauczycielem i uczniem, wykonawcą i zamawiającym, sprzedawcą i kupującym. Jeśli przedmiot jest nośnikiem jakiegokolwiek informacji, to w jego materii, formie i dekoracji utrwała się „habitus”¹⁷ wytwórców i użytkowników, negocjowany w ciągłej, codziennej komunikacji. Innymi słowy – styl nie jest ani pasywnym odbiciem relacji społecznych, ani aktywnym medium przenoszącym informacje o nich, ale raczej tym, co z praktyk społecznych pozostało w materialności przedmiotu (Lechtman 1977; Lemonnier 1986; 1990: 28n; Dietler, Herbich 1989: 156-161; 1998: 235n; Conkey 2006: 362-363; Ingold 2007).

¹⁷ W znaczeniu zaproponowanym przez Pierre Bourdieu (2007: 78n).

To „praktyczne” postrzeganie stylu i zwrócenie uwagi na materialność wszelkich ekspresji stylistycznych współbrzmi z dokonującą się ostatnio kolejną zmianą paradygmatu, określaną jako „zwrot ku rzeczom” (zob. m.in. Domańska 2008a; 2008b; Olsen 2010: 21n; tam też dalsza literatura). Zwolennicy tej orientacji, kierując swoje zainteresowanie na przedmioty „same w sobie”, przedkładając studia nad ich materialnością nad poszukiwanie wątpliwych często konotacji symbolicznych. Dla poruszanej tu problematyki istotne jest zwłaszcza obecne w tym nurcie refleksji, inspirowane teorią aktora-sieci postrzeganie przedmiotów jako aktywnych uczestników gier społecznych, uwikłanych w rozmaite interakcje zarówno w przeszłości, jak i w teraźniejszości. Godna uwagi jest także tendencja do ujmowania tej problematyki w kategoriach społecznych lub kulturowych „biografii” przedmiotów, często silnie akcentujących ich teraźniejszą sprawczość (zob. m.in.: Godsen, Marshall 1999; Holtorf 2002; Domańska 2008a: 39n; Jones 2002: 83n; Godsen 2005. W cytowanych pracach dalsza literatura).

Podkreślana tu aktywna i regulująca rola „wyborów”, czy „zachowań stylistycznych” jest o tyle istotna, że zespół działań związanych z wyrobem naczyń glinianych jest – w zgodnej opinii etnologów i archeologów – wyjątkowo odporny na innowacje (zob. m.in.: Hołubowicz 1950: 124-125; 1957: 34-35; Kołodziejska 1973: 167n; Arnold 1985: 224n; Rice 1987: 459n; Buko 1990: 218n; Dietler, Herbich 1989: 150-156). Szybkim zmianom nie sprzyja przede wszystkim proces produkcyjny – z pozoru nieskomplikowany, jednak czasochłonny i wymagający zachowywania określonego reżimu technologicznego przy pozyskiwaniu i przygotowaniu surowca, formowaniu naczyń, a wreszcie ich wypalaniu (Hołubowicz 1950: 156-157; Arnold 1985: 230). Kolejną barierę stanowią oczekiwania odbiorców, dotyczące sposobów przygotowywania pożywienia, składników diety, czy choćby rodzaju paleniska (Rice 1987: 472). W społeczeństwach „tradycyjnych” ogromną rolę gra także, z reguły nieuświadomione, a dla nas najbardziej tu interesujące, postrzeganie określonych cech przedmiotów jako integralnych elementów codziennych, rutynowych praktyk społecznych, umacnianych poprzez permanentne odnoszenie ich do stabilnej i niezmiennej przeszłości, przeciwstawianej teraźniejszości (por. m.in. Guriewicz 1987: 22n).

Najbardziej „konserwatywnym” elementem jest technika wykonania. Badania etnoarcheologiczne wskazują, że o wiele łatwiejsze jest pokonanie barier związanych ze stosowaniem skomplikowanych z pozoru zabiegów, jak regulowanie atmosfery w piecu, czy szkliwienie, niż zmiana przyzwyczajeń związanych z określonymi gatunkami surowca, recepturami mas garncarskich, czy określonych nawyków motorycznych regulujących etapy pracy przy formowaniu naczynia (zob. m.in. Hołubowicz 1950: 154; 1957: 43-46; Arnold 1985: 235-236; Rice 1987: 463; Dietler, Herbich 1989: 150n; 1998: 248n). W związku z technikami budowy naczynia pozostaje jego forma, charakteryzująca się także bardzo niską podatnością na zmiany. Dotyczy to zwłaszcza ceramiki używanej do przygotowywania i przechowywania pożywienia, co jest też bezpośrednio związane z dietą i rodzajem urządzeń ogniowych używanych do gotowania. Największym fluktuacjom może podlegać wystrój powierzchni naczyń (Rice 1987: 464-465; Dietler, Herbich 1989: 157n).

Mając więc w pamięci uwagi dotyczące „wyborów stylistycznych” jako rutynowych praktyk społecznych, możemy (na potrzeby niniejszej pracy) zdefiniować „styl” jako czytelną w technice wykonania, repertuarze form i dekoracji sumę wyborów dokonanych przez wytwórców celem uzyskania produktu akceptowanego przez odbiorców. Zakres wyborów determinowały „dyspozycje” wytwórców i odbiorców, kształtowane przez codzienne praktyki społeczne i regulowane przez tradycję rozumianą tu jako determinowaną historycznie transmisję wzorów kultury. Spośród wielu możliwych społecznych uwikłań stylu skupimy się tu na jego relacjach z praktykami określania wzajemnych relacji jednostki i grupy, negocjowania pozycji społecznej w odniesieniu do tradycji i przekazywania jej w czasie.

Z powyższej „roboczej definicji” jasno wynika, że dla badania dynamiki zjawisk, których materialnymi śladami są zmiany stylistyczne, niezwykle istotne jest przyjęcie odpowiedniej skali czasu, czy raczej „czasów” – różnych nurtów „dziania się” w historii społecznej, rozpoznanych i badanych przez Fernanda Braudela i jego następców¹⁸. Zagadnienie to ma bogatą literaturę przedmiotu, wystarczy więc w tym miejscu pokrótce przedstawić zakres znaczeniowy powyższych pojęć oraz jego implikacje dla analiz bazujących na źródłach archeologicznych.

Nowy sposób pojmowania historii, powstały w kręgu szkoły *Annales*, w centrum swego zainteresowania stawiał nie „wydarzenie” a „strukturę” i nie (wybitną) jednostkę, a grupę. Typowe dla niego studia nad obszarami pomijanymi przez „tradycyjną” historiografię i stosowanie narzędzi badań i zasobów pojęć zaczerpniętych z nauk społecznych były rewolucją w dotychczasowym sposobie uprawiania historii (zob. m.in. Burke 1990; Wrzosek 1990; 1994; 1995: 77n. W cytowanych pracach dalsza literatura). Dla nas szczególnie istotne jest tu operowanie pojęciami różnych czasów – „wydarzeń”, „koniunktur” i „struktur” – pojmowanych jako różne rytmy przemian życia zbiorowości na przestrzeni dziejów. Czas wydarzeń to domena tradycyjnych narracji o władcach i polityce. Koniunktury to przede wszystkim czas ekonomii – cykliczne następstwa prosperity i kryzysu, ale także czas kultury, której rozwój regulują następujące w określonym rytmie prądy umysłowe czy artystyczne. Z kolei czas struktur – najtrudniejszy do opisanego – to czas powolnych, długookresowych zmian, nierozdzielnie sprzężonych z *continuum* życia codziennego. Dotyczy go słynna i nie raz nadużywana metafora „długiego trwania”¹⁹.

Globalne podejście szkoły *Annales* zostało stosunkowo szybko zakwestionowane przez kolejne generacje historyków. Odrzucając zarówno „wydarzeniowe” narracje tradycyjnej historiografii i „strukturalne” syntezy „annalistów” zwrócili się oni ku inspirowanym przez antropologię studiom nad tym co lokalne, indywidualne i biograficzne (Le Goff, Chartier, Level 1978; zob. też: Wrzosek 1995; Wiślicz 2004). Z nowymi kierunkami refleksji historycznej związane są dwie interesujące nas tu kategorie poznawcze: *mentalité* i mikrohistoria. *Mentalité* uznawana jest za podstawowy czynnik określający normy zachowań, praktyki społeczne i rytuały życia codziennego. Kategoria *mentalité* rozważana jest zwłaszcza w odniesieniu do społeczności tradycyjnej, czy kultury ludowej, rozwijającej się w odmiennym rytmie niż kultura elit będąca przedmiotem zainteresowania „klasycznej” historii i historii sztuki (zob. m.in. Wrzosek 1995: 127n; Polasik 2007: 43n; tam też dalsza literatura). Mikrohistorie to z kolei próby bezpośredniego wniknięcia w świat indywidualnego doświadczenia i indywidualnej biografii, których ślady pozostały w dokumentach (zob. Muir, Ruggiero (red.) 1991; Domańska 1999). Niedosięgniętym wzorem pozostaje tu, mimo upływu lat, monografia okcytańskiej wsi Montaillou (Le Roy Ladurie 1988).

Znaczenie tych kierunków dla archeologii historycznej jest. Naszej obserwacji dostępne są przede wszystkim materialne relikty „długiego trwania” i archeologia, operująca odmiennymi niż historia źródłami, rejestrująca nikłe niekiedy, ale powtarzalne w długich przedziałach czasu ślady życia codziennego, jest predestynowana właśnie

¹⁸ Przywołać tu należy prace samego twórcy koncepcji „długiego trwania” (Braudel 1971; 1977; 1999), przede wszystkim z uwagi na brak jednoznacznej definicji pojęcia oraz wielowymiarowe i swobodne niekiedy stosowanie go przez autora. Ciężar nadania mu określonych ram spadł tym samym na barki następców i komentatorów (zob. Ariés 1996: 243n; Wrzosek 1990; 1995). Interesującą próbą wykorzystania koncepcji różnych rodzajów trwania jako kategorii analitycznej historii sztuki są studia G. Kublera (1970: 128n). Odbiegają one od propozycji Braudela, bliskie są natomiast modnemu ostatnio konceptowi „biografii rzeczy” (por. Domańska 2008a: 41-43).

¹⁹ Najbardziej chyba spójną definicję „długiego trwania” oraz najbardziej instruktywny przykład jej zastosowania znajdujemy w klasycznej już monografii regionu Morza Śródziemnego (Braudel 1977: 20n; 1999: 46n).

do badań materialności „czasu struktur” (zob. m.in.: Bintliff (red.) 1991; Knapp (red.) 1992; Bintliff 2006). Koncepcja mikrohistorii nie oddziałuje zbyt silnie na refleksję archeologiczną. Warto więc zauważyć, że myślenie o badanym miejscu w kategoriach mikrohistorii pozwala przenieść uwagę archeologa (mocno przecież przywiązanego do szczegółów) na płaszczyznę lokalną, w specyficzny mikroświat badanego stanowiska, pozwala też postrzegać badane przez nas układy warstw nie jako zobiektywizowane sekwencje chronologiczne, ale jako swoiste „biografie” badanych przez nas miejsc. Nie trzeba szczególnie uzasadniać, że szczególnie wdzięcznym polem do tego rodzaju studiów jest miasto – najbardziej chyba złożona forma życia społecznego, gdzie codzienne praktyki odbywają się na niezwykle małej, nasyconej treścią materialną i znaczeniową przestrzeni, co znajduje też swój wyraz w specyfice „miejskich” źródeł archeologicznych (zob. m.in.: Ennen 1987; Falk 1992; Benevolo 1995; Wrzosek 2003; Steuer 2004. W cytowanych pracach dalsza literatura).

Podsumowując – przedmiotem naszych badań będzie społeczna (mikro)historia Płocka, ujmowana w perspektywie „długiej”, od schyłku X w. aż po początek nowoczesności. Źródłem – subiektywnie wybrana kategoria przedmiotów występujących masowo w kontekstach archeologicznych. Naczynia gliniane uznajemy za przedmioty silnie zaangażowane (czy uwikłane) w codzienne praktyki społeczne, spośród których interesować nas będą szczególnie strategie zmierzające do utrwalenia lub przywrócenia zachwianej równowagi, związane przede wszystkim z ekspresjami identyfikacji grupowej lub indywidualnej. Za materialne ślady społecznych uwikłań interesujących nas tu przedmiotów uznajemy zmiany stylistyczne, rozumiane jako efekty poddanych kontroli społecznej wyborów, dokonywanych na kolejnych etapach sekwencji operacyjnej. Zakładamy też, że zachowania związane z wytwarzaniem i użytkowaniem naczyń przynależały do „długiego trwania”, czyli zmiany uznane przez nas za stylistycznie fundamentalne mogą sygnalizować równie fundamentalne zmiany społeczne, sięgające – mówiąc językiem Braudela – poziomu „struktur”.

Te właśnie przesłanki wpłynęły na dobór narzędzi analizy źródeł.

2.2. KWANTYFIKACJA I KLASYFIKACJA ZBIORU

Na potrzeby zabiegów klasyfikacyjnych naczynie gliniane możemy opisać jako zespół zmiennych ilościowych i jakościowych, które określają właściwości przedmiotu, a których możliwa do określenia liczba zależy od celu badania i zastosowanych narzędzi pomiaru. Klasyfikacja to w istocie rzeczy rejestracja serii zmiennych określających materialność przedmiotu badań i w niej się manifestujących, przy czym wybór dokonywany jest zawsze subiektywnie i zawsze w odniesieniu do szczególnych właściwości analizowanego zbioru z jednej, a zdolności percepcyjnych badacza z drugiej strony. Konstruowanie kwestionariusza cech jest więc subiektywną selekcją, której celem jest wyłonienie spośród teoretycznie nieskończenie licznych informacji tych, które zdaniem autora badań spełniają kryterium istotności. (Clarke 1968: 137-139; Buko 1990: 222-227; Orton, Tyers, Vince 1993: 33-35).

Analiza bardzo licznego i różnorodnego zbioru ceramiki, pochodzącego z różnych kontekstów stratygraficznych reprezentujących prawie 900 lat historii miasta, wymagała wypracowania spójnego, a jednocześnie elastycznego systemu kwantyfikacji i klasyfikacji. Zdecydowano się dokonywać rejestracji cech w tabelarycznej bazie danych, w której każdej jednostce (rekordowi) przypisana jest zróżnicowana liczba zmiennych rejestrowanych w odpowiednich kolumnach, w systemie binarnym (obecność lub brak). Zastosowany tu system zapisu jest w znacznej mierze rozwinięciem metody zaproponowanej przez J. Kruppé dla

późnośredniowiecznej ceramiki warszawskiej (Kruppé 1967, 60, 242-270; zob. także Kruppé 1975; Gajewska, Kruppé 1976). Istotnym uzupełnieniem, dotyczącym zwłaszcza doboru i definicji wybranych cech były propozycje zawarte w pracach badaczy związanych z *Medieval Pottery Research Group* (Blake, Davey 1983, Orton, Tyers, Vince 1993; zob. także Husi 2003. W cytowanych pracach dalsza literatura). W kwestii bardzo istotnego dla prezentowanych tu analiz pojęcia grupy gatunkowej ceramiki obok przywołanych wyżej autorów uwzględniono definicje formułowane przede wszystkim w niemieckiej archeologii historycznej (Erdmann et al. 1984: 417n; Lüdtke 1985: 20n; Lüdtke, Schietzel 2001). Dla analiz formalnych naczyń, ich części składowych oraz wątków i kompozycji zdobniczych podstawowe znaczenie miały propozycje A. Buko dotyczące metod analiz form i badań ornamentacji, jak również projekt kwestionariusza opisu cech ceramiki sformułowany przez W. Chudziaka, D. Polińskiego i W. A. Moszczyńskiego (Buko 1981: 107n; 1990: 258n; Chudziak, Poliński, Moszczyński 1997).

Sama analiza przeprowadzona została – cytując Pawła Rzeźnika (1995: 7) – „przy użyciu tradycyjnego warsztatu archeologa”. Polegała na śledzeniu tempa zmienności cech w czasie przy zastosowaniu technik określanych z reguły mianem seriacyjnych. Wykonano serie zliczeń udziałów procentowych analizowanych cech – pojedynczo bądź w określonych kombinacjach, a następnie porównano ich zmienności na kilku płaszczyznach – dla zespołów z poszczególnych faz na danym stanowisku, dla określonych części zespołu osadniczego, wreszcie dla całego zbioru w wydzielonych horyzontach. Analizie relacji służyły badania mechanizmów dystrybucji także oparte na zestawianiu zmienności natężenia występowania określonych cech w czasie i przestrzeni. Elementem porządkującym kolejne etapy analizy była sekwencja operacyjna, w przypadku naczyń glinianych przebiegająca od pozyskania surowca przez przygotowanie masy garncarskiej, formowanie naczynia aż po wypalenie i wprowadzenie do użytkowania. Porównanie uzyskanych wyników stało się podstawą do badań „długości życia” zdefiniowanych nurtów i tendencji stylistycznych.

O wyborze odpowiedniej metody kwantyfikacji winny w każdym przypadku decydować dane dotyczące struktury zbioru, stanu zachowania i kontekstu, z którego fragmenty naczyń zostały pozyskane (Millet 1979; McCarthy, Brooks 1988: 23-35; Rice 1989, s. 288-290; Orton, Tyers 1992: 47n; Orton, Tyers, Vince 1993: 166-181; tam też dalsza literatura)²⁰. Wśród wielu dostępnych rozwiązań wskazać można dwa zasadnicze kierunki postępowania. Dla pierwszego z nich punktem odniesienia jest fragment naczynia, a dokonywane kwantyfikacje mają na celu oszacowanie ich liczby, zróżnicowania wielkościowego i stanu zachowania. Zabiegi te z reguły prowadzą do wyłonienia serii referencyjnej poddawanej dalszym szczegółowym analizom techniki wykonania, morfologii i zdobnictwa. Dla drugiego kierunku charakterystyczne jest dążenie do rekonstrukcji pierwotnej liczebności naczyń w analizowanym zbiorze i temu celowi podporządkowane są zabiegi kwantyfikacyjne.

Zliczanie pojedynczych fragmentów naczyń wydaje się zabiegiem najprostszym i najmniej czasochłonnym. Przy uwzględnieniu zróżnicowania wielkości i stanu zachowania fragmentów dostarcza ponadto informacji dotyczących przydatności zbioru do dalszych analiz, jak i danych o kontekście zalegania ceramiki i przebiegu procesów podepozycyjnych. Podstawowym jego mankamentem jest niebezpieczeństwo przeszacowania lub niedoszacowania liczby naczyń określonej grupy gatunkowej lub funkcjonalnej, stąd też najlepsze efekty uzyskać można

²⁰ W polskiej literaturze przedmiotu kwestie te, choć zasadnicze dla oceny wiarygodności przeprowadzanych analiz, omawiano raczej marginalnie (zob. Buko 1990: 233-243; Rębkowski 1995: 12-18; tam też dalsza literatura).

stosując ten system w odniesieniu do zbiorów homogenicznych pod względem gatunków ceramiki i rodzajów naczyń.

Spośród metod kwantyfikacji prowadzących do rekonstrukcji liczby naczyń w zespole najbardziej obiektywne wydaje się określanie ich szacunkowej ilości, które – najkrócej rzecz ujmując – polega na ustaleniu liczby naczyń poprzez dopasowywanie do siebie fragmentów na zasadzie ich wzajemnego podobieństwa. W wyniku tak przeprowadzonego podziału otrzymujemy zbiór naczyń „statystycznych”, w którym jednostką jest pojedyncza skorupa, zbiór wyklejających się lub nie fragmentów pochodzących z jednego naczynia, jak również forma zachowana w całości. Zaletą tej metody jest konieczność wszechstronnej analizy fragmentów już na poziomie zabiegów kwantyfikacyjnych i równorzędne ich traktowanie jako nośników informacji, niezależnie od wielkości czy stanu zachowania. Podstawową wadą – ogromna czasochłonność i znaczenie czynnika intuicyjnego przy dokonywaniu klasyfikacji.

Cechą charakterystyczną analizowanego tu zbioru jest znaczne zróżnicowanie stanu zachowania – od bardzo licznych serii fragmentów mało charakterystycznych do zespołów złożonych niemal wyłącznie z naczyń zachowanych w całości. Kolejną – zmienność składu zespołów, poczynając od homogenicznych zbiorów garnków, typowych dla wczesnego średniowiecza po zestawy różnorodnych naczyń kuchennych i stołowych z okresu nowożytnego. Istotne znaczenie ma również fakt, że znakomita większość wybranych do analizy zespołów pochodzi z dobrze określonych i zdefiniowanych kontekstów stratygraficznych, co czyni zbędnym analizy stanu zachowania fragmentów dla określenia warunków depozycji. Uzasadnione wydawało się więc dążenie do rekonstrukcji pierwotnej liczby i zestawu naczyń. Spośród licznych propozycji dotyczących metod oszacowania zbioru wybrano wspomnianą powyżej metodę określenia szacunkowej liczby naczyń. Fragmenty, ich grupy należące do jednego naczynia i formy zachowane w całości wpisywane były w bazie danych jako osobne rekordy, dla których w każdym przypadku rejestrowano oznaczone cechy.

We wszystkich prezentowanych niżej zestawieniach i porównaniach kluczowe znaczenie mają dwa terminy – grupy gatunkowe i grupy funkcjonalne bądź rodzaje naczyń. Konsekwentne stosowanie tych pojęć było podstawową metodą porządkowania i analizy zbioru. Pojęcie grup gatunkowych obecne jest od dawna w europejskiej literaturze przedmiotu. Stosowany przez badaczy anglosaskich i niemieckich termin *ware* lub *Warenart* oznacza grupę wyrobów o określonych i komplementarnych cechach – przede wszystkim technologicznych (zob. Erdmann et al. 1984: 417n; Lüdtkke 1985: 20-21; McCarthy, Brooks 1988: 35n; Lüdtkke, Schietzel 2001: 947n. W cytowanych pracach dalsza literatura). W polskiej archeologii ten sposób klasyfikacji po raz pierwszy konsekwentnie zastosowany został w studiach nad średniowieczną ceramiką warszawską (Kruppé 1961: 24n; Gajewska, Kruppé 1961; 1976). Zaproponowane wówczas kryteria wyróżnienia grup gatunkowych wraz ze stosowną terminologią zyskały akceptację i stosowane są w większości publikacji poświęconych analizom ceramiki z okresu późnego średniowiecza, czy czasów nowożytnych (Nawroński 1978; Kruppé 1989-1990; Rębkowski 1995: 19-21; Oniszcuk-Rakowska 2002: 207n; Trzeciecka, Trzeciecki 2002: 124n)²¹. Biorąc pod uwagę problematykę poruszaną w poprzednim rozdziale, można stwierdzić, że „grupa gatunkowa” opisuje te aspekty stylu naczynia, które najściślej związane są z procesem produkcji.

W wybranym do analizy zbiorze naczyń wyróżniono osiem grup gatunkowych, które zdefiniowano poniżej:

²¹Warto tu zauważyć, że odmienny z pozoru schemat klasyfikacji grup gatunkowych zaproponowany przez L. Kajzera skonstruowany jest na analogicznych zasadach, a różnice w znacznej mierze wynikają z zastosowania systemu kodów dla oznaczeń poszczególnych grup gatunkowych (por. Kajzer 1986; 1991a).

Ryc. 8. Grupy gatunkowe ceramiki płockiej: 1 – naczynia brunatne, 2 – naczynia siwe, 3 – naczynia ceglaste. Fot. M. Trzeciecki.

Ceramika brunatna (ryc. 8: 1) – naczynia z glin wysoko- lub niskożelazistych wykonywane techniką lepienia na kole, wypalone w niekontrolowanej, bądź niecałkowitej atmosferze utleniającej. Charakteryzuje się wysokim udziałem surowca nieplastycznego w masie garncarskiej, z wyraźną preferencją do stosowania frakcji o grubszej granulacji. Na ściankach i przełomach widoczne są ślady zlepienia wałków bądź stosowania technik ślizgowych. Przełomy są wielobarwne, barwy ścianek naczyń zróżnicowane – od kremowej poprzez różne odcienie barwy brunatnej i brązowej do czarnej.

Ceramika siwa (ryc. 8: 2) – naczynia z glin wysoko- lub niskożelazistych wykonywane techniką lepienia na kole przy zastosowaniu technik ślizgowych bądź toczenia, wypalone (przynajmniej w końcowym etapie) w kontrolowanej atmosferze redukcyjnej. Charakteryzuje się zróżnicowanym udziałem surowca nieplastycznego w masie garncarskiej,

Ryc. 9. Grupy gatunkowe ceramiki płockiej: 1 – naczynia białe, 2 – naczynia kamionkowe, 3 – naczynia półmajolikowe, 4 – naczynia półfajansowe. Fot. M. Trzeciecki.

z preferencją do stosowania frakcji o drobnej granulacji. Przełomy są jedno- lub wielobarwne w zależności od jakości wypalenia i/lub stopnia nawęglenia ścianek²². Barwy ścianek naczyń są z reguły jednolite – od czarnej przez stalowoszarą do jasnoszarej.

Ceramika ceglasta (ryc. 8: 3) – naczynia z glin wysokożelazistych wykonywane techniką lepienia na kole przy zastosowaniu technik ślizgowych bądź toczenia, wypalone w kontrolowanej atmosferze utleniającej. Charakteryzuje się zróżnicowanym udziałem surowca nieplastycznego w masie garncarskiej, z preferencją do stosowania frakcji o drobnej granulacji. Przełomy są jedno- lub wielobarwne (w zależności od jakości wypalenia), barwy ścianek naczyń z reguły jednolite – różne odcienie czerwieni. Powierzchnie naczyń mogą być pokryte szklivem ołowiowym.

Ceramika biała (ryc. 9: 1) – naczynia z glin niskożelazistych wykonywane techniką lepienia na kole przy zastosowaniu technik ślizgowych bądź toczenia, wypalone w kontrolowanej atmosferze utleniającej. Charakteryzuje się zróżnicowanym udziałem surowca nieplastycznego w masie garncarskiej, z preferencją do stosowania frakcji o drobnej granulacji. Przełomy są jedno- lub wielobarwne (w zależności od jakości wypalenia), barwy ścianek naczyń z reguły jednolite – od bieli poprzez barwę kremową do jasnoszarej lub jasnoróżowej (w zależności od udziału związków żelaza w składzie chemicznym surowców ilastych). Powierzchnie naczyń mogą być pokryte szklivem ołowiowym.

Półmajolika (ryc. 9: 2) – naczynia z glin wysoko- lub niskożelazistych wykonywane techniką lepienia na kole przy zastosowaniu technik ślizgowych bądź toczenia, wypalone w kontrolowanej atmosferze utleniającej. Charakteryzuje się zróżnicowanym udziałem surowca nieplastycznego w masie garncarskiej, z preferencją do stosowa-

²² Redukcja na przełomie naczyń dotyczyć może całej grubości ścianki lub jej warstw przypowierzchniowych. Jest to rozróżnienie o tyle istotne, że druga z wymienionych możliwości oznacza intencjonalne zamknięcie dostępu tlenu dopiero pod koniec procesu wypalania. W jego trakcie często dodawano paliwa wytwarzającego duże ilości sadzy, co powodowało okopcenie ścianek na powierzchni zewnętrznej i wnikaniu cząsteczek węgla w pory ścianek. Dawało to naczyniom lepszą odporność na przesiąkanie (zob. Hołubowicz 1950: 226-227; Kruppé 1967: 79-84; Daszkiewicz, Raabe 1995).

nia małych ilości frakcji o drobnej granulacji. Przełomy są jedno- lub wielobarwne (w zależności od jakości wypalenia), barwy ścianek naczyń z reguły jednolite – różne odcienie czerwieni. Podstawowym wyznacznikiem tej grupy gatunkowej jest charakterystyczny sposób zdobienia – namalowane na czerepie wzory wielobarwne o różnym stopniu złożoności, pokryte bezbarwnym szkliwem ołowiowym²³.

Półfajans (ryc. 9: 3) – naczynia z glin wysoko- lub niskożelazistych wykonywane techniką toczenia, wypalane w kontrolowanej atmosferze utleniającej. Charakteryzuje się zróżnicowanym udziałem surowca nieplastycznego w masie garncarskiej, z preferencją do stosowania małych ilości frakcji o drobnej granulacji. Przełomy jednobarwne, barwy przełomów jednolite – ceglastoczerwone. Powierzchnie kryte są nieprzezroczystą, białą polewą cynowo-ołowiową, niekiedy zdobioną naszklownie farbami tzw. „wysokiego ognia”²⁴.

Kamionka (ryc. 9: 4) – naczynia z wysokokrzemionkowej gliny z dodatkiem szamotu lub drobnych frakcji monomineralnego kwarcu, wykonywane techniką toczenia, wypalane w kontrolowanej atmosferze utleniającej, w temperaturze powyżej 1200°C, czego efektem jest zeszklenie przełomu. Przełomy są jedno- lub wielobarwne (w zależności od techniki wypalenia), barwy ścianek naczyń z reguły jednolite – od białej przez jasnoszarą do beżowej. Powierzchnie naczyń mogą być pokryte szkliwem solnym, ołowiowym lub cynowo-ołowiowym (zob. Rada 1993: 31-33; Horschik 1978: 25-41; Kilarska 1991: 7-43; Gaimster 1997: 34n; tam też dalsza literatura).

Inne – pojedyncze naczynia różniące się sposobem przygotowania masy garncarskiej, sposobem budowy, warunkami wypalenia od wyróżnionych wyżej grup. Zaliczono tu trzy wyroby: naczynie z intencjonalną domieszką grafitu w masie, naczynie charakteryzujące się specyficzną recepturą masy garncarskiej i zastosowaniem szkliw sodowych oraz naczynie pod względem cech surowca i sposobu wykonania zbliżone do grupy ceramiki brunatnej, o ściankach krytych szkliwem ołowiowym.

Kolejnym etapem była klasyfikacja naczyń na podstawie kryterium funkcji, wyczerpującego „użytkarny” aspekt stylu – pierwotne przeznaczenie naczynia jest czynnikiem bardzo istotnym przy wyborach dotyczących właściwości użytkowych, proporcji, formy, a często też dekoracji (Rice 1987: 207n; zob. także: Arnold 1985: 138-139; Orton, Tyers, Vince 1993: 217-228)²⁵. Innymi słowy – zaliczenie danego naczynia do określonej grupy funkcjonalnej jest próbą rekonstrukcji wyboru dokonanego przez garncarza w trakcie przygotowania masy ceramicznej i formowania wyrobu. Zgodnie z podziałem sformułowanym przez P. M. Rice (1987: 208-210), dane naczynie spełniać może jedną z pięciu podstawowych funkcji, które mogą determinować zabiegi związane z jego wykonaniem: przechowywanie, obróbka termiczna pożywienia, przygotowanie pożywienia bez użycia ognia, podawanie, przenoszenie na bliższe lub dalsze odległości. Naczynia do gotowania, przechowywania i transportu

²³ Dla omawianej grupy naczyń bardziej właściwe wydaje się przyjmowanie określenia „ceramika malowana” lub „ceramika zdobiona podszklownie” (por. Stephan 1987: 230n; Szetela-Zauchowa 1994: 46-49; Meyza 1996: III-VI). Biorąc jednak pod uwagę zakorzenioną już w literaturze przedmiotu terminologię, zasadne jest utrzymanie określenia „półmajolika”, przy jasnym zdefiniowaniu kryteriów wyróżnienia tej grupy.

²⁴ Naczynia te, w terminologii niemieckiej określane są jako *Zinnglasierter Irdenware* lub właśnie *Halbfajence* – (por. Kirsch 1999: 48-49; Möller 1999: 4; tam też dalsza literatura). W polskiej literaturze przedmiotu ta grupa naczyń bywa rzadko wyróżniana. Wyroby kryte szkliwem cynowym traktowane są łącznie bądź z grupą ceramiki ceglastej, bądź z naczyniami wykonanymi z tzw. fajansu właściwego. Podobnie, jak w przypadku półmajoliki, wyraźna odrębność omawianej grupy naczyń od pozostałych wyrobów ceglanych i od właściwego fajansu nakazuje zaliczenie ich do odrębnej grupy gatunkowej, co zresztą było już postulowane (zob. Meyza 1996: IV-VI; Marcinkowski 2007: 91-93).

²⁵ W polskiej literaturze przedmiotu studia nad analizą funkcjonalną naczyń podejmowane są marginalnie (zob. Buko 1990: 258-263). Najszerzej problematyka ta omówiona została w monografii garncarstwa warszawskiego, gdzie przedstawiono też propozycję kryteriów klasyfikacji (Kruppé 1967: 60n).

winny być wykonane przede wszystkim z mas garncarskich gwarantujących odporność na szok termiczny i na uszkodzenia mechaniczne, czyli zawierających stosunkowo duży odsetek składników nieplastycznych. Naczynia przeznaczone do przechowywania i podawania płynów winny charakteryzować się niską przepuszczalnością, czego efektem mogą być zabiegi prowadzące do uszczelnienia porów w ściankach naczyń, takie jak polerowanie czy szkliwienie. Z kolei wyroby przeznaczone na stół powinny być wykonane z mas bardziej plastycznych, ułatwiających nadawanie im form i wątków zdobniczych zgodnych z gustami odbiorców.

Kolejną cechą w pewien sposób determinowaną przez funkcję są proporcje naczynia. Podstawowy podział zasadza się tu na relacji między wysokością i średnicą największej wydętości brzośca naczynia (formy wysokie i niskie) oraz relacji między średnicą wylewu i średnicą największej wydętości brzośca (formy otwarte i zamknięte). Biorąc pod uwagę funkcję naczynia można zakładać, że do obróbki termicznej i przechowywania bardziej użyteczne są formy zamknięte, podobnie rzecz się ma z naczyniami do podawania płynów. Z kolei formy otwarte przydatne są do podawania pożywienia, ale także do jego przygotowania, zwłaszcza bez użycia ognia.

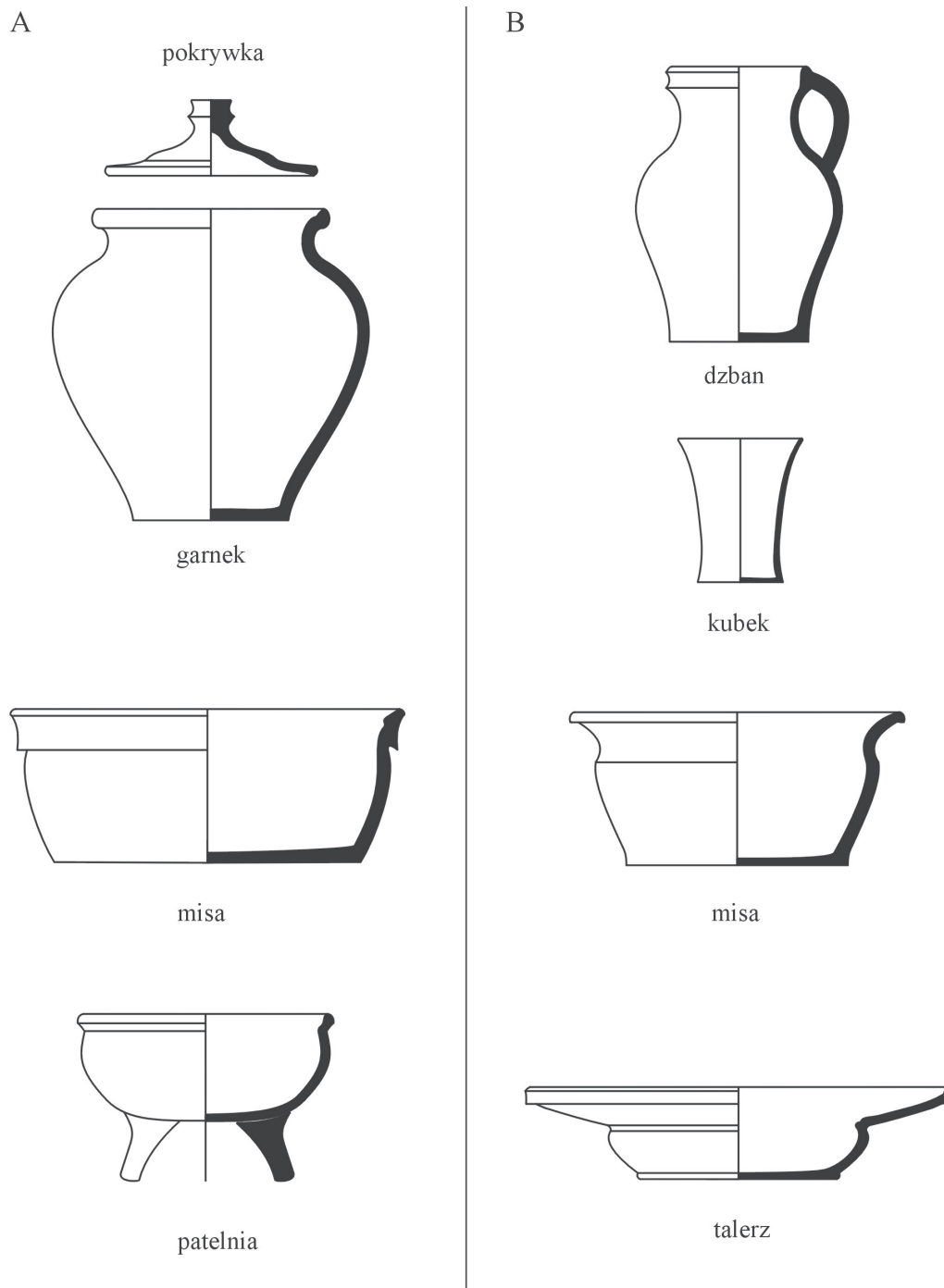
Bezpośrednich informacji dotyczących funkcji naczyń dostarcza także analiza śladów użytkowania. Dobrze czytelne są zwłaszcza ślady termicznej obróbki pożywienia: okopcenie, przywary, kipienie i wysycenie ścianek. Przygotowanie pożywienia bez użycia ognia nie pozostawia na ogół śladów na powierzchni naczynia, pomijając ślady ucierania – są to czytelne wewnątrz naczynia pasma zdartej powierzchni ścianek zniszczonej w wyniku wielokrotnie ponawianej mechanicznej czynności ucierania składników pożywienia.

Analiza techniki wykonania, proporcji, wystroju powierzchni i śladów użytkowania stworzyła podstawy do wyróżnienia ośmiu podstawowych grup funkcjonalnych określanych dalej jako rodzaje naczyń (ryc. 10):

Garnek – forma zamknięta, wysoka, o średnicy największej wydętości brzośca mniejszej lub równej wysokości naczynia. Masy ceramiczne charakteryzują się dużym udziałem frakcji nieplastycznych o zróżnicowanej granulacji. Na powierzchniach zewnętrznych i wewnętrznych często czytelne ślady użytkowania. Częstotliwość występowania zdobienia zróżnicowana. Naczynia przeznaczone do przygotowywania pożywienia, przechowywania, przenoszenia, w szczególnych przypadkach także podawania (odnosi się to zwłaszcza do tzw. wielofunkcyjnych garnków okresu wczesnego średniowiecza). Garnki reprezentowane są przez wyroby następujących grup gatunkowych: ceramika brunatna, siwa, ceglasta, biała, inne.

Dzban – forma zamknięta, wysoka, o średnicy największej wydętości brzośca mniejszej lub równej wysokości naczynia. Masy ceramiczne charakteryzują się zróżnicowanym udziałem frakcji nieplastycznych, z preferencją do ograniczania ilości ziaren i udziału frakcji grubszych. Brak śladów użytkowania, często ślady uszczelniania powierzchni (polerowanie, szkliwienie). Naczynia często zdobione. Wyroby przeznaczone do przechowywania, przenoszenia i podawania na stół produktów płynnych. Dzbany reprezentowane są przez wyroby następujących grup gatunkowych: ceramika brunatna, siwa, ceglasta, biała, półmajolika, półfajans, kamionka.

Misa – forma otwarta, niska, o średnicy największej wydętości brzośca zbliżonej do średnicy wylewu i większej od wysokości naczynia. Masy ceramiczne charakteryzują się zróżnicowanym udziałem frakcji nieplastycznych o zróżnicowanej granulacji. Na powierzchniach niekiedy czytelne ślady użytkowania – ucieranie, sporadycznie okopcenia. Częstotliwość występowania zdobienia zróżnicowana. Wyroby przeznaczone do przygotowywania pożywienia bez udziału ognia lub podawania pożywienia na stół. Misy reprezentowane są przez wyroby następujących grup gatunkowych: ceramika brunatna, siwa, ceglasta, biała.

Ryc. 10. Grupy funkcjonalne ceramiki płockiej. A – naczynia kuchenne, B – naczynia stołowe.
Opr. M. Trzeciecki.

Kubek – forma zamknięta, wysoka, o średnicy największej wydętości brzuśca zbliżonej do średnicy wylewu i mniejszej od wysokości naczynia. Masy ceramiczne charakteryzują się zróżnicowanym udziałem frakcji nieplastycznych, z preferencją do ograniczania ilości ziaren i udziału frakcji grubszych. Brak śladów użytkowania, czytelne ślady uszczelniania powierzchni. Naczynia często zdobione. Wyroby przeznaczone do podawania i spożywania płynów. Kubki reprezentowane są przez wyroby następujących grup gatunkowych: ceramika brunatna, siwa, ceglasta, biała.

Talerz – forma otwarta, niska, o średnicy największej wydętości brzuśca mniejszej od średnicy wylewu oraz średnicy wylewu znacznie większej od wysokości naczynia. Masy ceramiczne charakteryzują się zróżnicowanym udziałem frakcji nieplastycznych, z preferencją do ograniczania ilości ziaren i udziału frakcji grubszych. Brak śladów użytkowania, czytelne ślady uszczelniania powierzchni. Naczynia często zdobione. Wyroby przeznaczone do podawania i spożywania pokarmów stałych lub półpłynnych. Talerze reprezentowane są przez wyroby następujących grup gatunkowych: ceramika siwa, ceglasta, biała, półmajolika, półfajans.

Patelnia – forma otwarta, niska, o średnicy największej wydętości brzuśca zbliżonej do średnicy wylewu i większej od wysokości naczynia, zaopatrzona w 3 nóżki i uchwyt. Masy ceramiczne charakteryzują się dużym udziałem frakcji nieplastycznych o zróżnicowanej granulacji, z wyraźną preferencją frakcji grubszych. Na powierzchniach zewnętrznych i wewnętrznych z reguły czytelne ślady użytkowania. Częstotliwość występowania zdobienia zróżnicowana. Naczynia przeznaczone do obróbki termicznej pożywienia. Patelnie reprezentowane są przez wyroby następujących grup gatunkowych: ceramika siwa, ceglasta, biała.

Pokrywka – forma otwarta, niska, przeznaczona do przykrywania garnków, a co za tym idzie pełniąc wobec nich funkcje komplementarne. Masy ceramiczne charakteryzują się dużym udziałem frakcji nieplastycznych o zróżnicowanej granulacji. Na powierzchniach zewnętrznych i wewnętrznych niekiedy czytelne ślady użytkowania. Brak zdobień. Pokrywki reprezentowane są przez wyroby następujących grup gatunkowych: ceramika brunatna, siwa, ceglasta, biała.

Inne – w grupie tej umieszczono pojedyncze egzemplarze naczyń o zróżnicowanych formach i funkcjach, nie stanowiące znaczącego statystycznie odsetka w strukturze zbiorów. Zaliczono tu naczynia miniaturowe, naczynia apteczne, bańki lekarskie, rynienki oraz skarbonki. Specyficzną grupę stanowią tu tzw. garnki polerowane – naczynia o proporcjach garnków, techniką wykonania i wystrojem powierzchni nawiązujące do wyrobów stołowych i zapewne na stół przeznaczone.

Oznaczenia dokonano dla wszystkich naczyń „statystycznych” analizowanego zbioru. W przypadku naczyń reprezentowanych przez niewielkie i mało charakterystyczne fragmenty brzuśców decydowano o zaliczeniu ich do kategorii najbardziej powszechnej. W przypadku większości wyróżnionych grup gatunkowych kategorią tą były garnki. Wszelkie analizy wykonane zostały i omawiane będą w odniesieniu przede wszystkim do grup gatunkowych, a w ich obrębie – do grup funkcjonalnych.

2.3. TECHNIKI WYKONANIA

Rejestracji cech dotyczących surowca, składu masy ceramicznej, techniki formowania oraz jakości wypalenia naczyń dokonywano na podstawie obserwacji makroskopowej powierzchni i świeżych przełamów ścianek naczyń. Dane te następnie skonfrontowano z wynikami analiz fizykochemicznych ceramiki płockiej wykonanych przez Marię Daszkiewicz (1992; 1994; 1998; Daszkiewicz, Raabe 1989; 1995; Daszkiewicz, Wyciślik 1989)²⁶.

Na tej podstawie zdefiniowano dwie podstawowe grupy surowcowe: gliny wysokożelaziste (określane dalej jako „żelaziste”, grupa 1), w atmosferze utleniającej wypala-

²⁶ Nie wykonywano nowych badań składu chemicznego i mineralnego surowca, frakcji nieplastycznych oraz warunków wypalenia. Analizom chemicznym poddano jedynie niewielką serię wyrobów szklonych celem określenia ich proveniencji.

jące się na kolor czerwony i gliny niskożelaziste (określane dalej jako „białe”, grupa 2), w atmosferze utleniającej wypalające się na kolor biały, kremowy lub jasnoszary²⁷.

Analizy składu mineralnego surowca pozwalają określić grupę 1 jako gliny illitowe, niekiedy montmorillonitowe, w pojedynczych przypadkach tło ilaste tworzyły minerały o strukturze mieszanej. Pod względem składu chemicznego gliny te charakteryzują się zróżnicowanym udziałem tlenku krzemu – od 58 do 72%, glinu – od 12 do 17% i wapnia – od 2 do 6,4%. Tlenki żelaza stanowią od 5 do 7% masy. Są to gliny chude lub średniotłuste charakteryzujące się obecnością naturalnej domieszki licznych, silnie obtoczonych ziaren monomineralnego kwarcu o różnej granulacji i różnej zawartości w masie. Odnotowano także występowanie zwęglonej substancji organicznej stanowiącej naturalny składnik spoiwa (Daszkiewicz 1991: 83-84, tab. 7-12). Przytoczona powyżej charakterystyka składu chemicznego i mineralnego surowca dobrze odpowiada cechom fizykochemicznym polodowcowych glin zwałowych budujących wysoczyznę płocką i dostępnych w obrywach skarpy oraz erozyjnych wcięciach w jej krawędź. Na tą proveniencję surowca wskazują też porównania wyników analiz chemicznych oraz XRF próbek ceramiki płockiej i glin zwałowych z jaru Brzeźnicy (Daszkiewicz, Wyciślik 1989: 254-257, tab. 1-2). Stosowanie surowca grupy 1 stwierdzono w ceramice brunatnej, siwej i ceglastej, naczyniach półfajansowych i półmajolikowych.

W przypadku grupy 2 podstawowym składnikiem spoiwa jest także illit. Pod względem składu chemicznego gliny te charakteryzuje wysoki w porównaniu z grupą 1 udział krzemionki (72-74%), bardzo niski – tlenków żelaza (1,5-2,5%) oraz stały udział tlenku wapnia na poziomie około 2%. Jest to glina chuda, z dużą ilością naturalnej domieszki licznych, silnie obtoczonych ziaren monomineralnego kwarcu o drobnym uziarnieniu (do 0,5 mm) oraz zwęglonej substancji organicznej stanowiącej naturalny składnik spoiwa (Daszkiewicz 1991, s. 83-88, tab. 7-12). Charakterystyczną cechą omawianej grupy jest jednolity we wszystkich badanych próbkach skład chemiczny, mineralny oraz ilość i granulacja naturalnej domieszki nieplastycznej. Wskazuje to na pochodzenie surowca z jednego złoża. Cechy fizykochemiczne wskazują na plioceńskie ily zastoiskowe. Biorąc pod uwagę geomorfologię okolic Płocka, jedynie w przypadku tego rodzaju surowca istnieje możliwość występowania złóż glin wypalających się na kolor biały. Surowiec grupy 2 stwierdzono w grupie ceramiki białej oraz w niewielkim odsetku wyrobów brunatnych i siwych.

Grupy receptur mas garncarskich określano na podstawie zawartości i granulacji składników nieplastycznych obecnych w spoiwie. Z technologicznego punktu widzenia składniki nieplastyczne to wszelkie substancje pochodzenia mineralnego lub organicznego, których obecność nadaje glinie określone właściwości fizyczne w trakcie formowania, suszenia i wypalania wyrobów. Ich rodzaj, ilość i uziarnienie wpływają, między innymi, na interwał wody zarobowej niezbędny do uzyskania odpowiedniej plastyczności masy, skurczliwość gliny podczas suszenia, temperaturę i czas osiągnięcia punktu witrifikacji masy podczas wypalania, twardość, odporność na szok termiczny i mechaniczny gotowych wyrobów (Rice 1987, s. 72-78, 93-97, 406-409). Świadomie pomijamy tu termin „domieszka schudzająca” sugerujący intencjonalne dodanie elementów nieplastycznych do frakcji ilastej²⁸. O ile z takim

²⁷ W przypadku wyrobów kamionkowych zrezygnowano ze szczegółowej charakterystyki surowca, a także receptur mas garncarskich, budowy ścianek naczyń i warunków wypalania. Naczynia tej grupy gatunkowej pojawiają się bowiem w Płocku jako importy.

²⁸ Lektura wielu przywoływanych tu opracowań ceramiki nakazuje powtórzyć za P. M. Rice (1987: 406), że „domieszka” to niewątpliwie jeden z najczęściej używanych, nadużywanych, a jednocześnie najmniej precyzyjnych i najrzadziej definiowanych terminów stosowanych w opisach ceramiki z wykopalisk. Postulaty dotyczące rezygnacji z używania terminu „domieszka schudzająca” pojawiały się od dawna w literaturze przedmiotu. Spośród licznych propozycji terminów alternatywnych większość badaczy opowiada się za określeniem *non-plastics* lub nieco szerszym – *inclusions* (zob. Shepard 1976: 25; Blake, Davey 1983: 11; Arnold 1985: 45; Rice 1987: 411-413; Orton, Tyers, Vince 1993: 114-115; tam też dalsza literatura).

zabiegiem mamy niewątpliwie do czynienia w przypadku np. tłucznia granitowego czy szamotu, o tyle odróżnienie intencjonalnej i naturalnej domieszki ziaren kwarcu, nawet za pomocą analiz laboratoryjnych, ma zawsze charakter intuicyjny. Dlatego też pozostajemy przy neutralnym terminie „składniki nieplastyczne”. Biorąc bowiem pod uwagę technikę wykonania i właściwości użytkowe naczyń, znacznie bardziej istotna od proveniencji elementów nieplastycznych jest ich liczebność i granulacja, nadające masie oczekiwane przez wytwórcę cechy²⁹.

Określenia rodzaju, ilości i składu granulometrycznego frakcji nieplastycznej dokonywano za pomocą makroskopowej obserwacji świeżych przełomów i ścianek naczyń. W analizowanym zbiorze stwierdzono obecność wyłącznie mineralnych składników nieplastycznych, które podzielić można na dwie grupy. Pierwsza z nich to obtoczone ziarna monomineralnego kwarcu, dalej określane jako piasek, druga – ostrokrawędziste okruchy skał granitowych, dalej określane jako tłuczeń. Ziarna kwarcu stanowiły naturalny składnik złóż surowca, mogły być też pozyskiwane z koryta Wisły bądź z warstw fluwioglacjalnych piasków rozdzielających kolejne sekwencje glin zwałowych budujących skarpe. Tłuczeń pozyskiwany był z licznie zalegających na powierzchni lub występujących w stokach skarpy polodowcowych otoczków, które były prażone, kruszone i następnie ucierane.

Dla zobiektywizowania wyników przyjęto trzy przedziały liczebności i trzy przedziały granulacji ziaren (ryc. 11: 1). Za liczny uznano udział frakcji nieplastycznych stanowiący od 20 do 30% masy garncarskiej, średnioliczny (lub średni) to odsetek surowca nieplastycznego na poziomie między 10 a 20% masy, nieliczny – to udział nie przekraczający 10% masy ceramicznej. Surowiec drobnoziarnisty to taki, którego frakcje nie przekraczają średnicy 0,5 mm, średnioziarnisty – od 0,5 do 1 mm, gruboziarnisty – ponad 1 mm. Ocena udziału składników nieplastycznych w masach ceramicznych ma oczywiście znaczenie orientacyjne i traktowana jest w przybliżeniu, zwłaszcza dla frakcji drobniejszych.

Na podstawie korelacji określonych wyżej zakresów liczebności i przedziałów granulometrycznych wyróżniono osiem podstawowych grup składników nieplastycznych, które interpretować można jako określone receptury mas garncarskich (ryc. 11: 2)³⁰:

Grupa 1 – mała ilość frakcji drobnoziarnistych.

Grupa 2 – średnia ilość frakcji drobnoziarnistych.

Grupa 3 – średnia ilość frakcji drobnoziarnistych, nieliczne frakcje średnioziarniste.

Grupa 4 – duża ilość frakcji drobnoziarnistych.

Grupa 5 – średnia ilość frakcji drobnoziarnistych, średnia ilość frakcji średnioziarnistych.

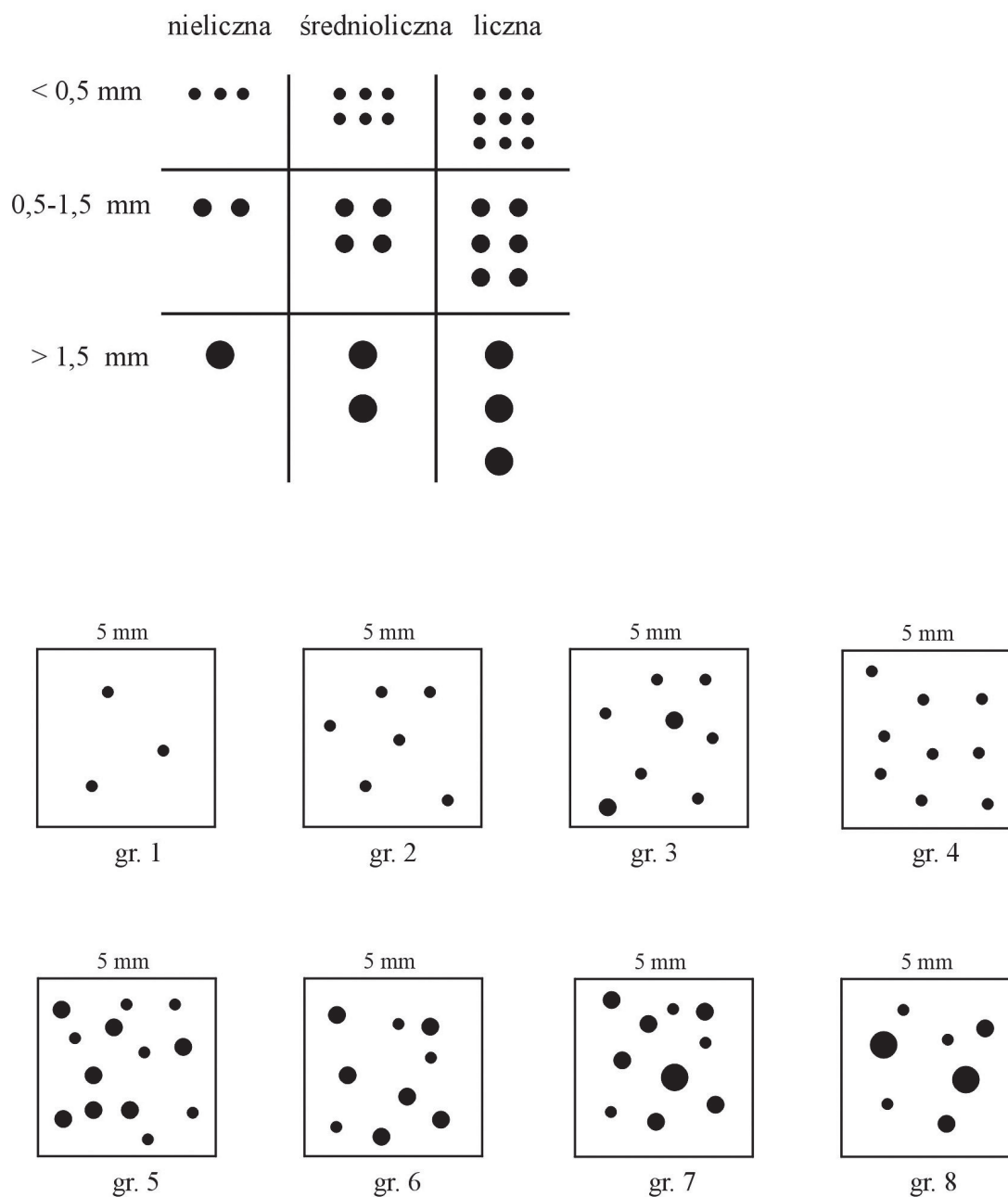
Grupa 6 – mała ilość frakcji drobnoziarnistych, duża ilość frakcji średnioziarnistych.

Grupa 7 – mała ilość frakcji drobnoziarnistych, duża ilość frakcji średnioziarnistych, nieliczne frakcje gruboziarniste.

Grupa 8 – mała ilość frakcji drobnoziarnistych, mała ilość frakcji średnioziarnistych, średnia ilość frakcji gruboziarnistych.

²⁹ W praktyce przyjmuje się, że frakcje obtoczonych ziaren kwarcu o granulacji poniżej 0,2 mm stanowią przymieszkę naturalną mającą związek ze specyficznymi cechami złoża. Nie sposób jednak stwierdzić, czy naturalnym składnikiem surowca nie są także ziarna o większej granulacji, zwłaszcza w przypadku glin chudych, czy średniotłustych (Rice 1987: 410-411). Warto tu przypomnieć, że obserwacje etnograficzne wskazują na świadome dobieranie surowca tak, aby uniknąć dodatkowych zabiegów związanych z przygotowywaniem masy garncarskiej, w tym na mieszanie glin o różnym udziale frakcji klastycznych celem uzyskania masy o optymalnych właściwościach (Hołubowicz 1950: 32-33; Buko 1990: 92-94).

³⁰ Należy zaznaczyć, że dokonany tu podział przeprowadzony został niezależnie od wyników analiz technologicznych ceramiki płockiej przeprowadzonych przez M. Daszkiewicz (1991: 29). Porównanie charakterystyk wyróżnionych poniżej grup wskazuje na zgodność podziału dokonanego na podstawie makroskopowej oceny zawartości składników nieplastycznych z przyjętymi przez autorkę analiz surowcowych zakresami liczebności i granulacji materiału klastycznego. Jest to stwierdzenie istotne zwłaszcza w kontekście podnoszonej w literaturze przedmiotu kwestii małej wiarygodności ocen kompozycji masy garncarskiej jedynie na podstawie obserwacji makroskopowej (zob. m.in. Kościński 1995: 123-125).

Ryc. 11. Granulacja i liczebność składników nieplastycznych (1), grupy receptur mas garncarskich ceramiki płockiej (2). Opr. M. Trzeciecki.

Kolejna rozpatrywana cecha to sposób formowania naczyń. Jako, że kwestia kryteriów klasyfikacji technik formowania oraz stosowana w literaturze terminologia dalekie są od konsekwencji, niezbędne wydaje się tu zdefiniowanie używanych w niniejszej pracy określeń. Powszechnie przyjętym kryterium podziału jest stosowanie koła garncarskiego. Na tej podstawie wyróżniamy grupę naczyń całkowicie ręcznie lepionych, lepionych na kole oraz toczonych.

Określenie „naczynia całkowicie ręcznie lepiące” oznacza wyroby wykonane bez zastosowania koła lub krążka garncarskiego. Techniki budowy ścianek są w tej grupie zróżnicowane, poczynając od wygniatań formy w jednej bryle gliny, kończąc na budowie ścianek z wałeczków lub spiralnie nakładanych pierścieni gliny.

Na wewnętrznych powierzchniach egzemplarzy lepionych ręcznie bardzo często widoczne są liczne ślady ugniatania i łączenia wałków. Same naczynia odznaczają się odchyleniami od symetrii osiowej, nierównomierną grubością ścianek oraz śladami wielokierunkowego zagładzania powierzchni wykonywanego, jak wskazują dane etnograficzne, przy pomocy mokrych dłoni, szmatki lub drewnienek w kształcie noży (Hołubowicz 1950, s. 157).

Lepienie na kole to połączenie tradycyjnych technik lepienia z możliwościami kształtowania profilu naczynia uzyskiwanymi dzięki wykorzystaniu ruchu wirowego tarczy koła (Rice 1987: 127-128). Na tej podstawie można dokonać podziału zbioru pod względem: zasięgu – obtaczanie częściowe i całkowite, zakresu zmian tekstury ścianek – obtaczanie słabo i silnie formujące, czy wreszcie zakresu wykorzystania rotacji koła przy łączeniu elementów budujących ściankę naczynia – techniki ugniatania i ślizgowe³¹. Stosowana w niniejszej pracy klasyfikacja jest próbą połączenia wyżej wymienionych kryteriów. Zrezygnowano jedynie z określania zasięgu obtaczania, co wymaga kilku słów komentarza.

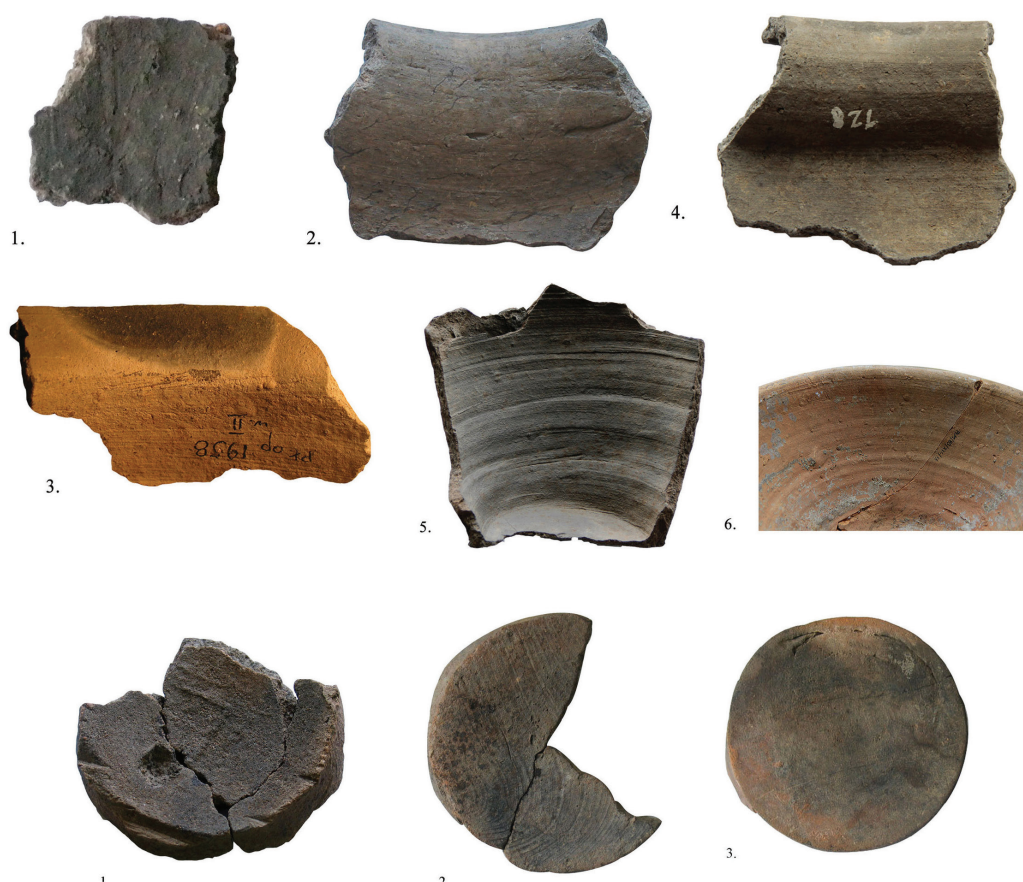
Podstawową masę wyrobów garncarskich z wczesnego średniowiecza stanowią naczynia lepiące ręcznie i następnie obtaczane. Rotacja koła wykorzystywana była do wyrównywania i uszczelniania ścianek gotowych już wyrobów, naniesienia wątków zdobniczych, w nieco większym zakresie do formowania partii przykrawędnej. Zasięg obtoczenia naczynia bywał różny – od wyłącznie górnych partii, po największą wydętą brzośca i do części przydennej naczynia. Decydował o nim najpewniej każdorazowo wybór dokonany przez garncarza, nie istnieje bowiem żadna bariera technologiczna odróżniająca zakres czynności niezbędnych do obtoczenia jedynie partii przykrawędnej od zabiegów koniecznych do obtoczenia powierzchni naczynia na całej długości profilu (pomijając, rzecz jasna, czasochłonność).

W polskiej archeologii wczesnego średniowiecza zasięg obtaczania awansował do rangi bardzo czułego wyznacznika chronologicznego, zgodnie z paradygmatem ewolucyjnego rozwoju wytwórczości garncarskiej u Słowian i status ten utrzymuje do dziś (zob. m.in. Parczewski 1982: 18n; 1988: 22n; Chudziak 1991: 23n; Poliński 1996: 31n). Wydaje się jednak, że jest to opinia nieco „na wyrost”, nie biorąca pod uwagę zmiennej dynamiki przemian w wytwórczości garncarskiej w poszczególnych regionach czy warsztatach, stąd też coraz częściej bezrefleksyjne posługiwanie się zasięgiem obtaczania jako wyznacznikiem chronologicznym spotyka się z głosami krytyki³². O wiele bardziej istotna wydaje się być analiza charakteru samego zabiegu obtaczania – czy miało ono na celu jedynie wyrównanie powierzchni już gotowych wyrobów, czy rotację koła wykorzystywano w budowie ścianki naczynia.

Zasadnym wydaje się nawiązanie do propozycji sformułowanej swego czasu przez W. Hołubowicza i powrót do określeń „obtaczanie słabe” i „silne” (Hołubowicz 1965: 24-32; zob. także Rzeźnik 1995: 32-34). Pod pojęciem „obtaczania słabego” należy tu rozumieć zabiegi wykorzystujące ruch wirowy koła do wyrównania powierzchni wyrobu wykonanego techniką lepienia z wałków, a także do nałożenia ornamentu. Naczynia zaliczone do tej grupy charakteryzują się widocznymi na wewnętrznych powierzchniach i w przełomach śladami łączenia wałków, a także czytelnymi na ściankach naczyń śladami wielokierunkowych zagładzań

³¹ Kwestia rozpoznawania i klasyfikacji technik lepienia na kole była przedmiotem wielu opracowań. Najważniejsze są tu etnoarcheologiczne obserwacje W. Hołubowicza (1950: 120n; 1957: 48n) i A. A. Bobrinskigo (1978: 159n) oraz prace J. Kruppé (1961: 120n; 1967: 24n; Kociszewski, Kruppé 1973: 117n) i A. Buko (1990: 105-119). Ten kierunek studiów nie budził natomiast większego zainteresowania badaczy anglosaskich (por. Rice 1987: 127-128; McCarthy, Brooks 1988: 20-22; Orton, Tyers, Vince 1993: 117-120).

³² Pierwsze zastrzeżenia wobec przeceniania znaczenia zasięgu obtaczania sformułował już w latach 50. XX w. W. Hołubowicz (1950: 144n; 1962: 24n; z nowszych prac zob.: Rzeźnik 1995: 32n; Kościński 1995: 190-196; Dulnicz, Moszczyński 1998; Skrzyńska 2001).

Ryc. 12. Ślady poprodukcyjne na ściankach i dnach naczyń: 1 – obtaczanie słabe, wielokierunkowe zagładzanie, 2 – obtaczanie silne, czytelne ślady łączenia wałków, 3-4 – obtaczanie silne, zatarte ślady łączenia wałków, 5 – technika ślizgowa, czytelne ślady łączenia taśm, 6 – toczenie, czytelne tzw. ciągi garncarskie, 7 – dno ze śladami podsypki i podważania, 8 – dno ze śladami odcinania, 9 – dno z czytelnym pierścieniem dookolnym. Fot. M. Trzeciecki.

powierzchni. Grubość ścianek naczyń jest raczej wyrównana, partie przykrawędne nie są silnie profilowane, w ornamentyce widoczna jest preferencja do stosowania narzędzi wielozębnych (ryc. 12: 1).

„Obtaczanie silne” oznacza zespół zabiegów wykorzystujących w różnym zakresie ruch wirowy koła do profilacji i budowy ścianek naczyń, przy czym rotacja była na tyle szybka, że obtaczanie powodowało zmiany uporządkowań teksturalnych w ściankach. Naczynia zaliczone do tej grupy nadal wykonywane były z wałków łączonych przy zastosowaniu techniki ugniatania, a następnie obtaczane na kole jednotarczowym. Od wewnątrz widoczne są czasem ślady ugniatania w postaci zagłębień i łączenia wałków w postaci bruzd, a także pionowe z reguły ślady zagładzania miejsc łączenia wałków (ryc. 12: 2). Od zewnątrz na powierzchniach naczyń widoczne są ślady ciągów garncarskich zawsze sięgających poniżej największej wydętości brzuśca, a często dochodzących do dna naczynia. Z tą techniką formowania wiąże się także stosowanie podsypki ułatwiającej oddzielenie naczynia od koła. Umiejętność wykorzystania szybkich obrotów koła umożliwiała także dowolne kształtowanie partii przykrawędnych, stąd widoczna jest tendencja do wyodrębniania i silnego profilowania wylewów.

W przypadku znacznego zaawansowania zabiegu obtaczania uzyskiwano wyroby o wyrównanej grubości ścianek, nieczytelnych śladach doklejania kolejnych wał-

ków i uporządkowaniu tekstury masy garncarskiej wyraźnie równoległym do przebiegu linii profilowej w częściach przełomu położonych najbliżej ścianki zewnętrznej i wewnętrznej (ryc. 12: 3-4). Wyroby tego rodzaju zaliczane do grupy ceramiki brunatnej często uznawane są za wykonane techniką ślizgowo-taśmową, na co wpływa, wynikające z reguły z pobieżnego oglądu, wspomniane już przekonanie o ewolucyjnym rozwoju wczesnośredniowiecznego garncarstwa³³. Szczegółowa obserwacja powierzchni i struktury przełomów, zwłaszcza w partiach przydennych, wskazuje, że wykonywano je tą samą techniką lepienia z wałków, a stosowanie obtaczania na tyle silnego, że zacierało większość śladów poprodukcyjnych, dotyczy z reguły górnych partii naczyń. W trakcie analizy technik formowania naczyń zaliczonych do grupy ceramiki brunatnej zdecydowano się wydzielić dwie grupy – naczynia silnie formująco obtaczane z czytelnymi śladami stosowania techniki ugniatania (ryc. 12: 2) oraz naczynia silnie formująco obtaczane takich śladów pozbawione (ryc. 12: 3-4).

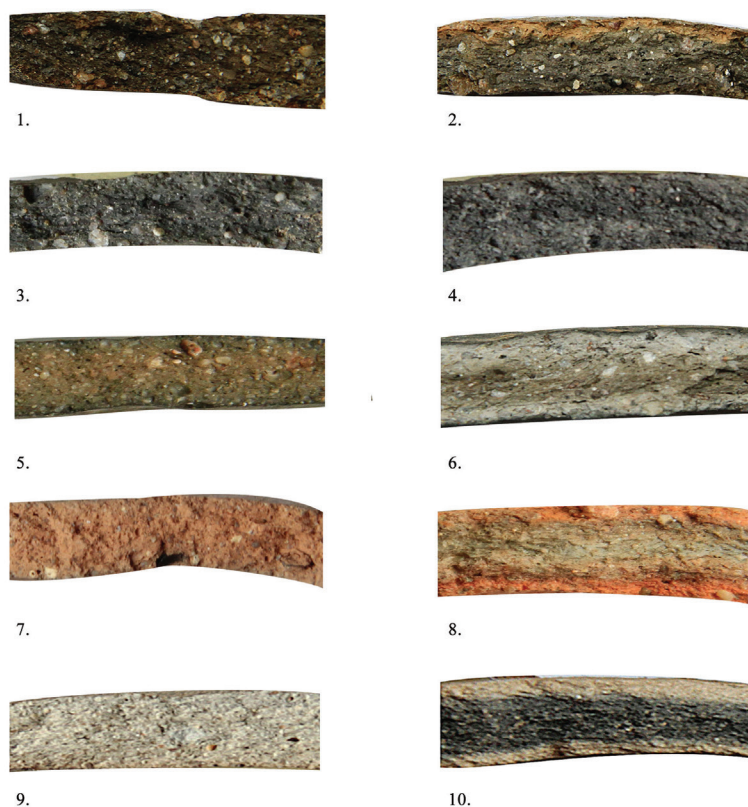
Naczynia wykonane w technice ślizgowej formowane były na kole przy użyciu obydwu rąk i wykorzystaniu stałego wirowego ruchu koła w łączeniu taśm budujących ścianki, co wiąże się w pierwszym rzędzie ze stosowaniem kół o napędzie nożnym³⁴. Taśmy układano pierścieniowo lub spiralnie i rozciskano w chwili nalepiania ślizgowym ruchem palców (Hołubowicz 1950: 140n). Wyroby miały zbliżoną grubość ścianek na pełnym przekroju, powierzchnie wewnętrzna i zewnętrzna były równe. Na dnach naczyń często widoczne są ślady podważania lub odcinania od tarczy koła. Na wewnętrznych i zewnętrznych ściankach czytelne są ślady ciągów garncarskich. Ślady łączenia taśm widoczne są niekiedy na powierzchniach wewnętrznych, dobrze czytelne są przede wszystkim w przełomach (ryc. 12: 5). Warto w tym miejscu podkreślić, pomijaną przez wielu badaczy, kwestię fundamentalnej różnicy między obu omawianymi tu technikami, dotyczącą nie tylko odmiennych konstrukcji koła, ale przede wszystkim innego zestawu czynności wymaganych do stosowania techniki ślizgowej. Obserwacje W. Hołubowicza wskazują, że bariera nawyków motorycznych między techniką ugniatania a ślizgową była znacznie większa, niż ta oddzielająca technikę ślizgową od toczenia.

Ostatnią z wyróżnionych technik jest toczenie, czyli formowanie wyrobów z jednego kawałka gliny przy użyciu ruchu wirowego koła. Garncarz kształtuje naczynie poprzez wyciąganie ścianek ku górze oddziałując na glinę dwustronnym naciskiem obydwu dłoni. Następnie, regulując odpowiednio siłę nacisku to jednej to drugiej ręki, formuje stopniowo profil wyrobu (Hołubowicz 1950, s. 145-148; Rice 1987: 128-131; McCarthy, Brooks 1988: 20-21). Naczynia takie mają ścianki z reguły równej grubości na całej wysokości profilu. Dna noszą ślady odcinania od tarczy koła (o ile nie zostały one zagładzone). Na powierzchniach wewnętrznych, zwłaszcza w przypadku form

³³ W kwestii pojawienia się naczyń formowanych technikami ślizgowymi istnieją wyjątkowo rozbieżne opinie. Część badaczy opowiadała się za stosunkowo wczesnym zaadaptowaniem tej techniki (zob. m. in. Hołubowicz 1965: 42-43; Kurnatowska 1973: 443-444; Dzieduszycki 1980: 364-366; 1982: 29-30; Buko 1981: 197-198; 1990, s. 105-108, Rzeźnik 1995: 24n), część z kolei wiąże ją z garncarstwem – umownie – późnośredniowiecznym i przełomem technologicznym dokonującym się równolegle z kolonizacją na prawie niemieckim, powstawaniem miast i kształtowaniem się korporacji rzemieślniczych (zob. m.in. Gajewska, Kruppé 1961: 18-19; Kruppé 1967: 16n; 1981: 41n). Zagadnienie to dalekie jest od rozstrzygnięcia, wydaje się jednak, że pogląd o wczesnym wprowadzeniu ślizgowych technik lepienia związany jest po części z tendencją do apriorycznego uznawania starannie wykonanych naczyń silnie obtaczanych za bardziej zaawansowane technologicznie, *ergo* – wykonane przy zastosowaniu progresywnej techniki formowania. Błąd ten popełnił także autor niniejszej pracy, postulując swego czasu, na podstawie wstępnej i pobieżnej oceny technik formowania, pojawienie się w Płocku już w XI w. naczyń wykonanych przy zastosowaniu techniki ślizgowo-taśmowej (Trzeciecki 2002: 142-144; 2009: 298n).

³⁴ W większości opracowań widoczna jest tendencja do zamiennego stosowania określeń: „technika ślizgowo-taśmowa” i „taśmowo-ślizgowa”. Zwrócił na to uwagę m. in. P. Rzeźnik, opowiadając się za konsekwentnym stosowaniem ogólnego określenia „techniki ślizgowe” i tym samym położeniem nacisku przede wszystkim na sposób wykorzystania rotacji koła (por. Rzeźnik 1995: 24-26).

Ryc. 13. Jakość wypalenia naczyń płockich na podstawie struktury przełomów. Ceramika brunatna: 1 – naczynie dobrze wypalone, atmosfera zmienna, 2 – naczynie niedopalone, atmosfera zmienna. Ceramika siwa: 3 – naczynie dobrze wypalone, stabilna atmosfera redukcyjna, 4 – naczynie niedopalone, stabilna atmosfera redukcyjna, 5 – naczynie dobrze wypalone, atmosfera redukcyjna w końcowej fazie wypalania, 6 – naczynie niedopalone, atmosfera redukcyjna w końcowej fazie wypalania. Ceramika ceglasta: 7 – naczynie dobrze wypalone, 8 – naczynie niedopalone. Ceramika biała: 9 – naczynie dobrze wypalone, 10 – naczynie niedopalone. Fot. M. Trzeciecki.

zamkniętych dobrze czytelne są układające się spiralnie poziome ciągi garncarskie, nadające niekiedy powierzchni charakterystyczną, lekko sfalowaną fakturę (ryc. 12: 6).

Wyróżnione techniki budowy identyfikowano na podstawie śladów poprodukcyjnych widocznych na dnach, ściankach i w przełomach naczyń. Rejestrowano obecność podsypki – warstwy piasku lub tłucznia granitowego, którą pokrywano tarczę koła przed położeniem na nim krążka gliny, z którego formowano dno (ryc. 12: 7), a także ślady oddzielania naczyń od tarczy koła – podważanie i odcinanie (ryc. 12: 7-8). Osobno klasyfikowano ślady intencjonalnego zagładzania den prowadzącego do usunięcia większości śladów poprodukcyjnych. Na dnach naczyń oznaczano również obecność pierścienia dookólnego, który mógł powstać w dwojaki sposób (ryc. 12: 9). Według W. Hołubowicza jest on wynikiem obtaczania zaczątku naczynia z jednoczesnym formowaniem go naciskiem rąk przy jego brzegu. Silny nacisk palca zawężył dno a na jego spodniej powierzchni powstawał charakterystyczny rowek. Pierścień taki mógł powstać też na skutek doklejenia pierwszej taśmy lub wałka do zewnętrznej krawędzi płytki dna. Rejestrowano także ślady pozostawione przez koło

garncarskie, takie jak odciski tarczy czy nieruchomej osi (Hołubowicz 1950: 159-162; na temat identyfikacji śladów poprodukcyjnych na dnach zob. także Kruppé 1967: 73-77; Rzeźnik 1995: 21-27). W tej grupie cech klasyfikowano też obecność tzw. znaków garncarskich, abstrahując od przypisywanych im treści symbolicznych.

W przypadku ścianek naczyń rejestrowano ślady łączenia wałków lub taśm czytelne z reguły na ich wewnętrznych powierzchniach oraz w przełomach. Często informacji dotyczących szerokości i sposobu łączenia wałków dostarcza obserwacja mechanicznych uszkodzeń powierzchni naczyń, a także obserwacja wielkości, kształtu i miejsc połączenia ułamków brzośca naczynia w trakcie jego wyklejania. Ścianki naczyń wykonanych techniką lepienia na kole z reguły pękały w miejscach łączenia kolejnych wałków lub taśm, najmniej odpornych na urazy mechaniczne (Kruppé 1967: 73-77; McCarthy, Brooks 1988: 24-26; Buko 1990: 105-110; Rzeźnik 1995: 30-32).

W analizowanym zbiorze nie odnotowano obecności naczyń całkowicie ręcznie lepionych. Reprezentowane są wyroby słabo obtaczane – w grupie ceramiki brunatnej, silnie obtaczane – także w grupie ceramiki brunatnej, lepienie techniką ślizgową – w grupie ceramiki brunatnej, siwej, białej i ceglastej oraz toczone – w grupie ceramiki siwej, białej, ceglastej, półmajoliki, półfajansu i kamionki.

Kolejną oznaczaną cechą była jakość wypalenia wyrobów (ryc. 13). Pod pojęciem „dobrego wypalenia” rozumiemy tu ślady świadczące o uzyskaniu odpowiedniej temperatury i utrzymaniu jej przez czas potrzebny do nadania wyrobowi oczekiwanych właściwości. Za naczynia niedopalone uznano wyroby noszące ślady wypalenia w zbyt niskiej temperaturze, lub zbyt krótkiego oddziaływania odpowiedniej temperatury, co manifestuje się często widocznym w przełomie naczynia ciemnym pasmem niespalonej całkowicie substancji organicznej. Słabe wypalenie sygnalizuje także niski stopień spieczenia czerepu, co przejawia się w postaci niewielkiej jego twardości i braku charakterystycznych dla wyższych temperatur porów powstałych przez oddanie wody chemicznie związanej (Hołubowicz 1950: 152-154; Kruppé 1961: 48-51; 1967, s. 78-79; Kociszewski, Kruppé 1973: 43-45; Shepard 1976: 123-125; Rice 1989: 152-155, 350-354; Buko 1990: 149-156; Orton, Tyers, Vince 1993: 126-131). Zrezygnowano tu z często stosowanego systemu oznaczania samej cechy jedno- bądź wielobarwności przełomu jako kryterium jakości wypalenia, wychodząc z założenia, że na barwę ścianek po wypaleniu ma wpływ znacznie więcej czynników. Istotne są tu procesy zachodzące już na etapie wypalania – zmiany atmosfery w piecu, nierównomierne oddziaływanie temperatury i dopływ powietrza zależne od miejsca naczynia w piecu, a nie mające bezpośredniego wpływu na walory użytkowe wyrobu. Równie istotne są zmiany zabarwienia przełomu wynikające z użytkowania naczyń – przede wszystkim okopcenie i wysycenie ścianek, a także zmiany zachodzące w trakcie procesów podepozycyjnych.

Osobno rejestrowano wady technologiczne naczyń, czyli wszelkiego rodzaju uszkodzenia i deformacje ścianek będące wynikiem błędów popełnionych na różnych etapach procesu wykonywania naczynia, a ujawniające się z reguły w trakcie wypalania (Rice 1987: 67-70, 97-99, 104-107; McCarthy, Brooks 1988: 13-14; Buko 1990: 39-43). W analizowanym materiale rejestrowano pęknięcia ścianek będące najczęściej wynikiem niedostatecznie długiego czasu suszenia wyrobów (ryc. 14: 1). Defekty te następują z reguły w trakcie wstępnego etapu wypalania i są wynikiem gwałtownego odparowywania pozostałości wody zarobowej. Mogą też mieć miejsce na skutek zbyt nagłego wzrostu temperatury w momencie odprowadzania wody chemicznie związanej. Kolejny rejestrowany rodzaj uszkodzenia ścianek to obecność koncentracji tlenu wapnia rozsadzających ścianki naczynia na skutek absorpcji wody z otoczenia podczas procesu studzenia wyrobów (ryc. 14: 2). Ostatnią z wyróżnionych w tej grupie cech są deformacje profilu naczynia – na ogół efekt zbyt szybkiego spadku temperatury podczas studzenia pieca (ryc. 14: 3).

Ryc. 14. Wady technologiczne naczyń płockich: 1 – pęknięcie ścianki, 2 – uszkodzenia ścianek wywołane koncentracjami związków wapnia, 3 – deformacja profilu naczynia. Fot. M. Trzeciecki.

Ostatnią rejestrowaną grupą cech były dane dotyczące szkliwienia naczyń³⁵. Stosowanie szkliw stwierdzono w przypadku wyrobów zaliczonych do grup ceramiki ceglastej, białej, półmajoliki, półfajansu, kamionki oraz w przypadku niektórych wyrobów zaliczonych do grupy „inne”. Szkliwa stosowano zarówno w celach użytkowych, jak i zdobniczych. Uszczelniały one ścianki naczyń zmniejszając nasiąkliwość i przesiąkliwość wyrobów, podnosiły także odporność termiczną i mechaniczną. Z uwagi na możliwość uzyskiwania różnych barw, zastosowanie szkliwa podnosiło także walory estetyczne naczyń. Szkliwa nakładano na wysuszone czerepy naczyń w postaci wodnej zawiesiny sproszkowanych składników z dodatkiem gliny lub składników organicznych, a następnie wypalano. W trakcie tego procesu ulegały one rozplynięciu i uzyskiwały ostateczną barwę. W zależności od składu chemicznego szkliwa dzielimy na ołowiowe, cynowe i sodowe, biorąc pod uwagę stopień zmętnienia wyróżnić można szkliwa przejrzyste i nieprzejrzyste. Odrębną kategorię, przede wszystkim ze względu na technikę nakładania, stanowi tzw. szkliwo solne stosowane przy wyrobie naczyń kamionkowych (Kilarska 1991: 8-9; Rada 1993: 12-23; Auch 2004; 2007. W cytowanych pracach dalsza literatura).

W trakcie analizy rejestrowano obecność szkliwa, jego zasięg oraz barwę na powierzchniach zewnętrznej i wewnętrznej naczyń. Wyróżniono następujące barwy

³⁵ W niniejszym opracowaniu używane będą zamiennie terminy: „szkliwo” oraz „glazura”. Nazewnictwo to wskazuje jednoznacznie na pokrycie naczyń masą szklaną, w przeciwieństwie do terminu „polewa”, który, choć często stosowany zwłaszcza dla ceramiki późnośredniowiecznej i nowożytnej, nie jest jednoznaczny. W etnografii i garncarstwie ludowym „polewą” nazywa się także warstwę pobiałki (angoby).

podstawowe: białą, zieloną, miodową i brązową oraz ich kombinacje. W świetle publikowanych wyników badań glazur średniowiecznych i nowożytnych można przypuszczać, że wszystkie szkliwa sporządzane były na bazie tlenku ołowiu mieszanego z piaskiem kwarcowym. Kolor biały uzyskiwano dodając do glazur tlenek cyny, który w zależności od jego udziału nadawał im barwę od mętnej białawej do całkowicie nieprzejrzystej białej. Barwy miodowe i brązowe uzyskiwano poprzez dodanie tlenku żelazowego w różnych ilościach. Im większa jego zawartość, tym szkliwa stawały się ciemniejsze. Barwa zielona powstawała w wyniku wprowadzenia do szkliw tlenku miedziowego (Auch 2004: 78-79; 2007: 164-171; Bis 2005: 163n). W przypadku jednego naczynia stwierdzono odmienne barwy szkliw – niebieską i ciemnoczerwoną. Wyróżniały się one recepturą alkaliczną, stąd też scharakteryzowano je osobno.

2.4. FORMY

Największym zróżnicowaniem formalnym i największą ilością rozwiązań indywidualnych charakteryzują się górne partie naczyń. Ukształtowanie wylewu jest bowiem wypadkową funkcji naczynia, stosowanej techniki formowania, tradycji warsztatowych, a wreszcie zdolności manualnych i inwencji garncarza. Dlatego też w przypadku tego elementu najtrudniejsze jest przyjęcie jasno sformułowanych kryteriów. Zastosowany tu schemat klasyfikacyjny uwzględniał: stopień wychylenia wylewu względem pionowej osi symetrii naczynia, ukształtowanie powierzchni zewnętrznej i wewnętrznej – pogrubienie i profilowanie. Na tej podstawie wyróżniono pięć podstawowych grup:

- A – wylewy niewyodrębnione bądź słabo wyodrębnione z górnej partii naczynia, ustawione równolegle w stosunku do pionowej osi symetrii naczynia, niepogrubione.
- B – wylewy wychylone na zewnątrz pod kątem większym lub równym 45° względem pionowej osi symetrii naczynia, niepogrubione, nieprofilowane powierzchnie zewnętrzna i wewnętrzna.
- C – wylewy wychylone na zewnątrz pod kątem większym lub równym 45° względem pionowej osi symetrii naczynia, niepogrubione, profilowana powierzchnia wewnętrzna.
- D – wylewy wychylone na zewnątrz pod kątem większym lub równym 45° względem pionowej osi symetrii naczynia, pogrubione, profilowana powierzchnia zewnętrzna.
- E – wylewy wychylone na zewnątrz pod kątem większym lub równym 45° względem pionowej osi symetrii naczynia, pogrubione, profilowana powierzchnia zewnętrzna i wewnętrzna.

W obrębie tych grup dokonywano dalszych podziałów uwzględniających mikromorfologię wylewów. Wyróżnione odmiany oznaczane są dwoma symbolami – literą alfabetu odnoszącą się do grupy i cyfrą arabską oznaczającą daną odmianę. Podziałów dokonywano w obrębie wyróżnionych w zbiorze grup funkcjonalnych naczyń (ryc. 15-16)³⁶.

O wiele mniejsze jest zróżnicowanie formalne drugiej z tzw. charakterystycznych części naczynia – dna. W trakcie analizy przyjęto dwa podstawowe kryteria: sposób ukształtowania samego dna i kształt części przydennej ścianek naczynia. Dna płaskie oznaczono jako grupę A, wklęsłe – jako grupę B. Naczynia zaopatrzone w wysokie, puste wewnątrz nóżki zaliczono do grupy C. Jako osobną grupę, oznaczoną literą D, sklasyfikowano naczynia o dnach wypukłych, wspartych na trzech nóżkach. Dalszych podziałów dokonywano uwzględniając różnice w ukształtowaniu części przydennej. Podstawowym kryterium był tu sposób jej profilowania – linią prostą, krzywą wypukłą lub wklęsłą oraz obecność lub brak wyodrębnionej stopki. Wyróżnione odmiany

³⁶ Zróżnicowanie odmian wylewów naczyń przedstawiono w Aneksie II.

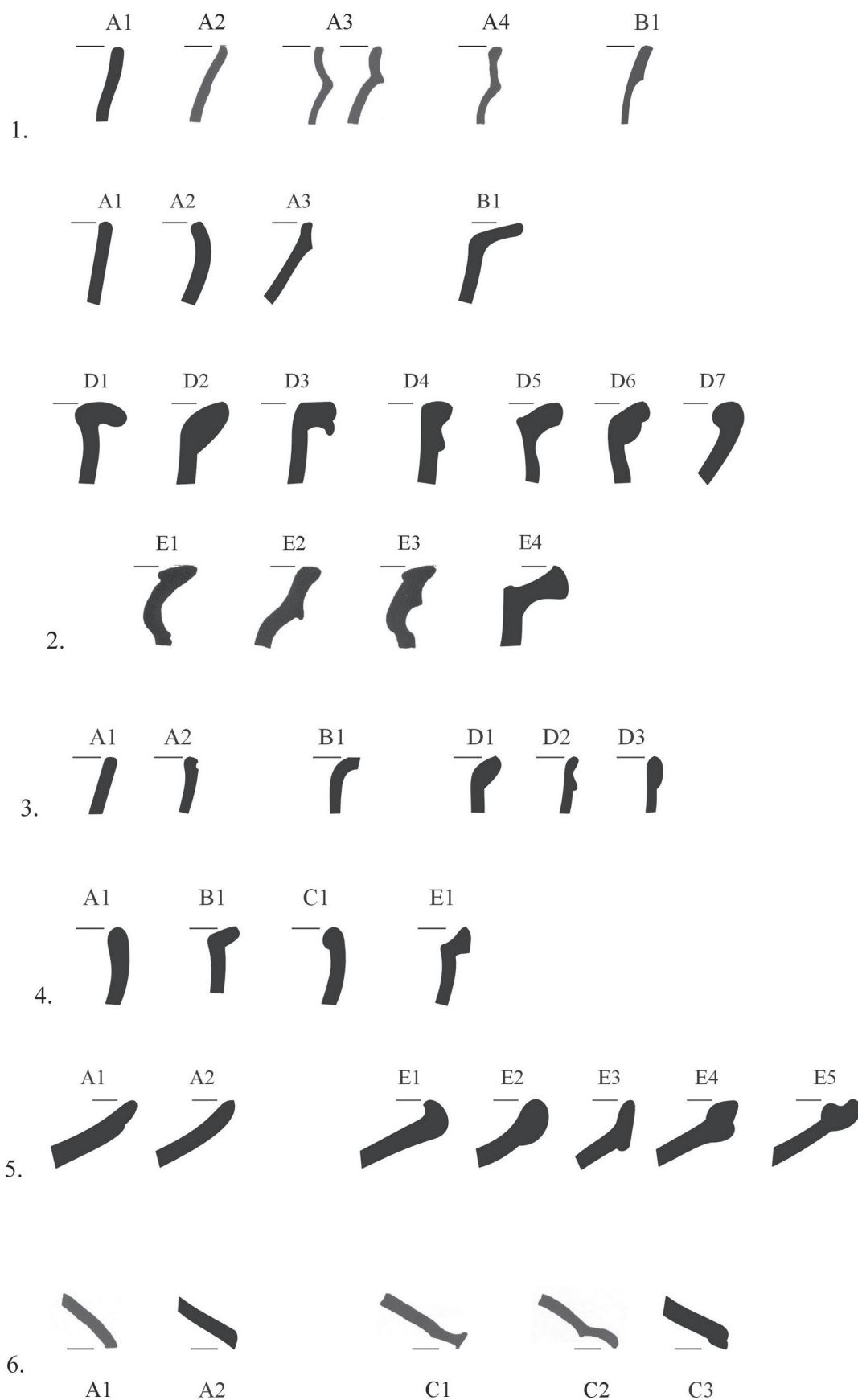

Ryc. 15. Zróżnicowane kształtów wylewów garnków. Rys. M. Trzeciecki.

oznaczano dwoma symbolami – literą alfabetu odnoszącą się do omówionych wyżej grup morfologicznych i cyfrą arabską oznaczającą kolejną odmianę (ryc. 17)³⁷.

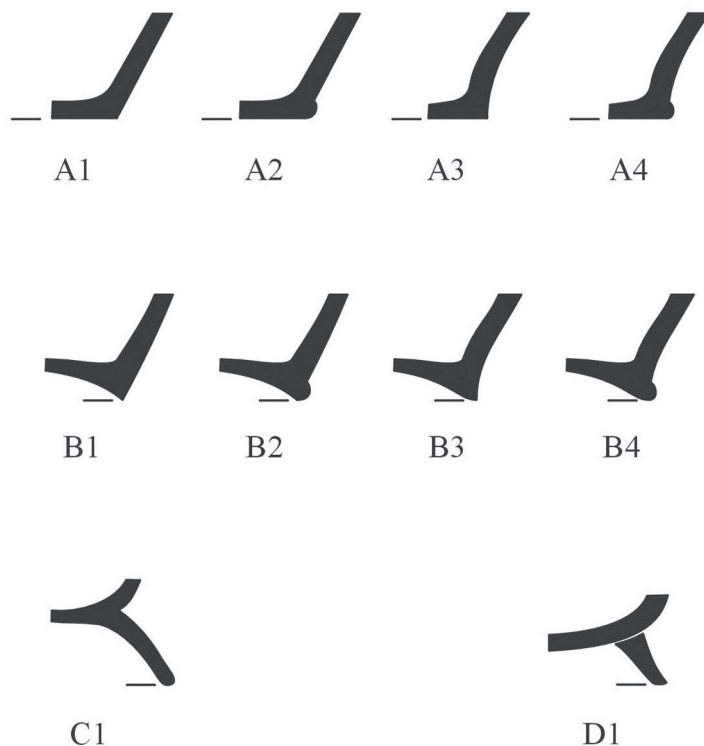
Kryteria definiowania różnic pomiędzy formami naczyń to jedna z kwestii najszerszej dyskutowanych w literaturze przedmiotu. Istnieje niezwykle szeroki zakres możliwości budowy typologii form, poczynając od intuicyjnego grupowania kolejnych egzemplarzy na podstawie podobieństwa kształtów, kończąc na próbach prze-

³⁷ Szczegółowe definicje odmian den zamieszczono w Aneksie II.

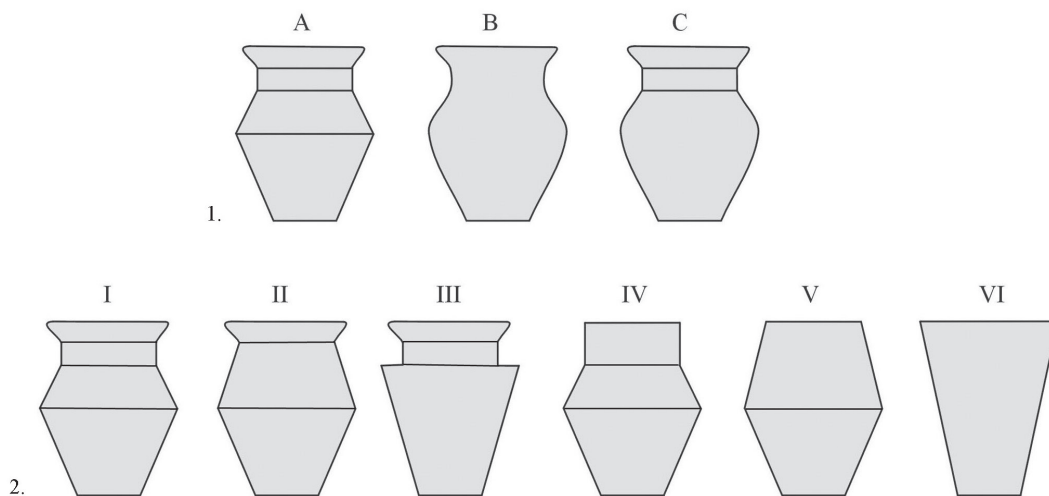

Ryc. 16. Zróżnicowane kształtów wylewów dzbanów (1), mis (2), kubków (3), patelni (4), talerzy (5), pokrywek (6). Rys. M. Trzeciecki.

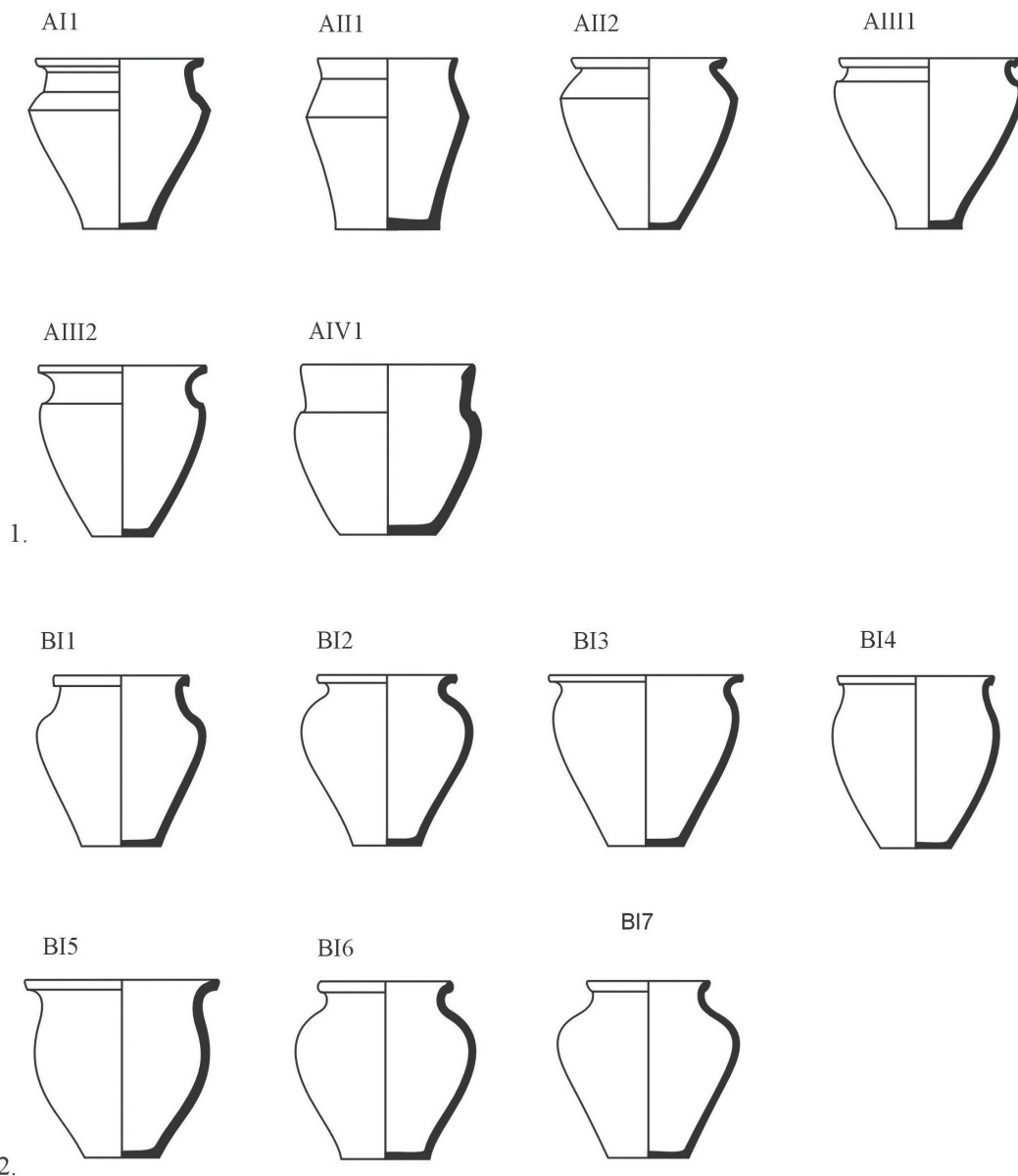

Ryc. 17. Zróżnicowanie kształtów den. Rys. M. Trzeciecki.

Ryc. 18. Schemat klasyfikacji form naczyń: rodzaje połączeń (1), liczba i relacje elementów profilu (2). Rys. M. Trzeciecki.

tłumaczenia morfologii naczynia na język formuł matematycznych i definiowaniu typów na podstawie interpretacji danych statystycznych (zob. m. in.: Clarke 1968: 197n; Shepard 1976: 226n; Rice 1987: 274n; Orton, Tyers, Vince 1993: 76-80, 152-165; Buko 1981: 128n; 1990: 258n. W cytowanych pracach dalsza literatura¹). Spośród wielu propozycji najbardziej użyteczne wydają się te wykorzystujące założenia analizy geometrycznej – naczynie jest formą wieloelementową, której poszczególne części składowe można zapisać za pomocą zestawu figur geometrycznych. Zróżnicowanie kształtu naczyń postrzegane jest jako zmiana relacji między elementami polegająca na eksponowaniu, redukcji lub eliminacji niektórych z nich. Przy zastosowaniu tego systemu możliwe jest porządkowanie zbioru na wielu płaszczyznach, zależnie od

Ryc. 19. Zróżnicowanie form garnków: 1 – grupa A, 2 – grupa B. Rys. M. Trzeciecki.

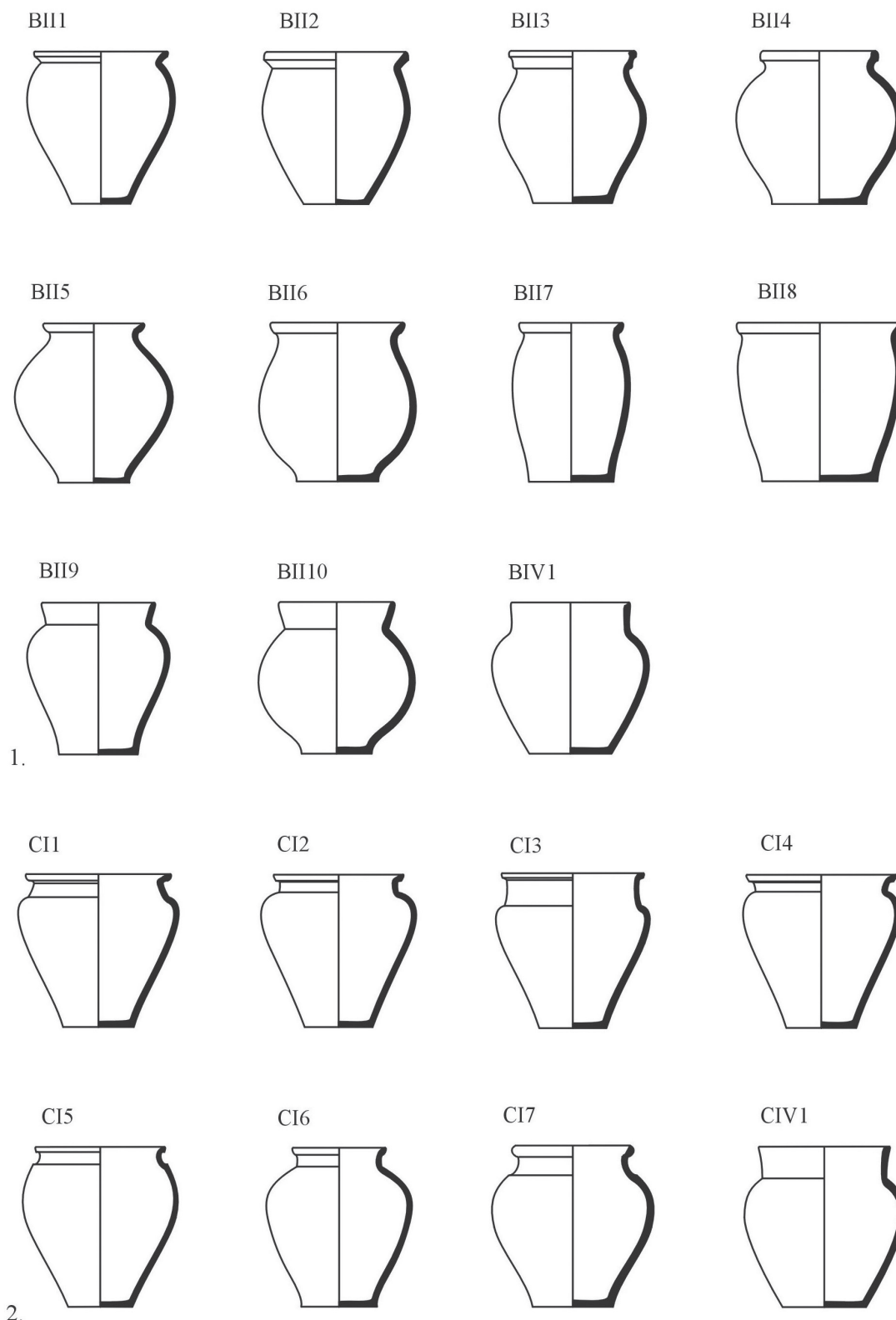
równorzędnego lub hierarchicznego postrzegania elementów profilu naczynia i stopnia szczegółowości ich klasyfikacji (Buko 1990: 258-265; Rzeźnik 1995: 75-85; Chudziak, Poliński, Moszczyński 1997: 237-239).

Punktem wyjścia dokonanego tu podziału jest naczynie definiowane jako struktura czteroelementowa złożona z: dolnej części brzuśca, górnej części brzuśca, szyjki i wylewu. Elementy budujące profil naczynia kształtowane mogą być linią prostą, krzywą wypukłą lub krzywą wklęsłą, sposób ich łączenia można zdefiniować jako łagodny lub kątowy.

Pierwszym etapem było wyróżnienie grup form naczyń. Podstawowym kryterium był sposób łączenia wyróżnionych elementów naczynia. Wydzielono trzy grupy (ryc. 18: 1):

A – naczynia o kątowych połączeniach pomiędzy wyróżnionymi elementami profilu: dolną i górną partią brzuśca, dolną lub górną partią brzuśca i szyjką, górną partią brzuśca lub szyjką i wylewem.

B – naczynia o łagodnych połączeniach pomiędzy wyróżnionymi elementami profilu: dolną i górną partią brzuśca, górną partią brzuśca i szyjką, górną partią brzuśca lub szyjką i wylewem.

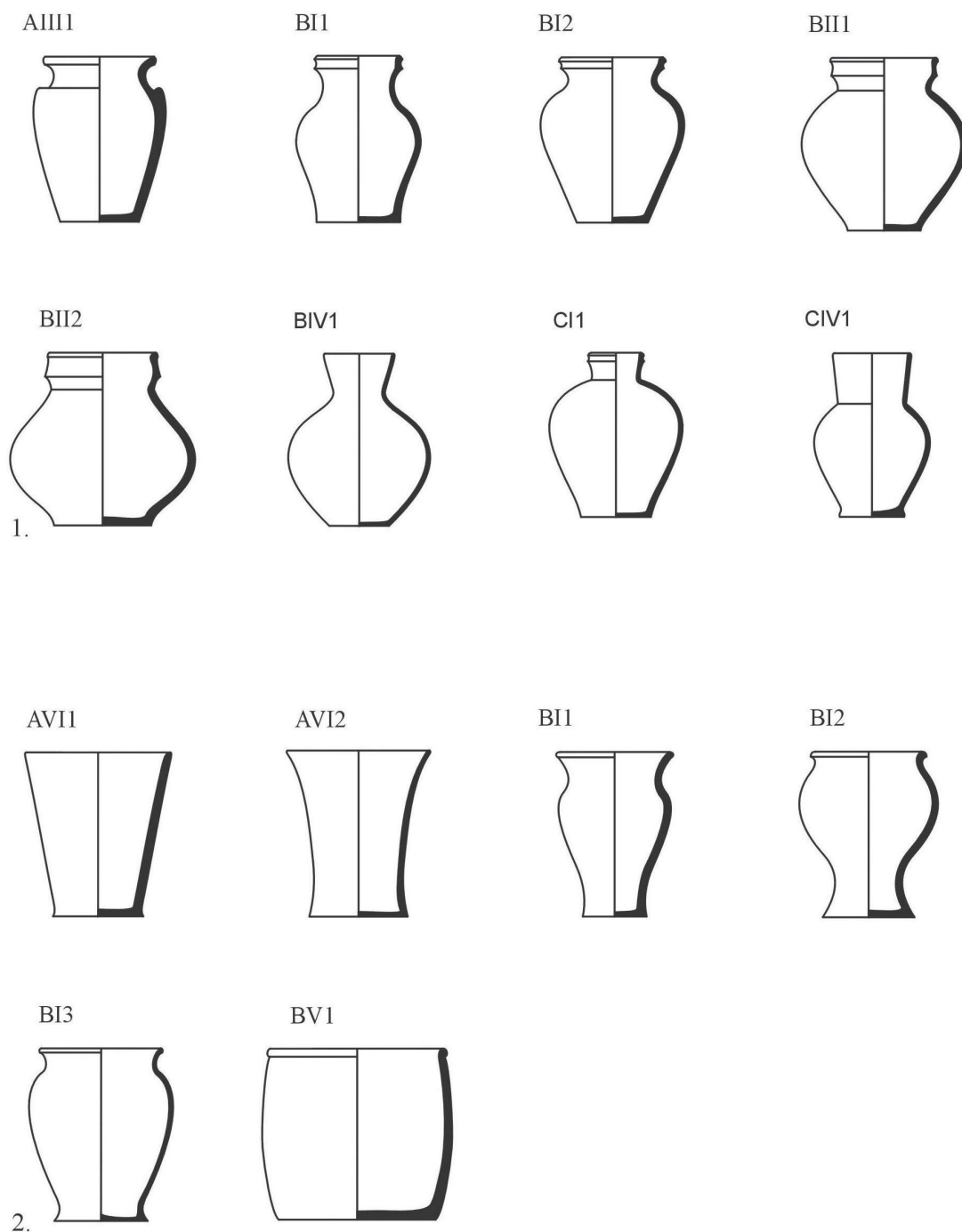

Ryc. 20. Zróżnicowanie form garnków: 1 – grupa B, 2 – grupa C. Rys. M. Trzeciecki.

C – naczynia o łagodnych połączeniach pomiędzy górną i dolną partią brzuśca oraz kątowych połączeniach pomiędzy górną partią brzuśca i szyjką oraz szyjką i wylewem.

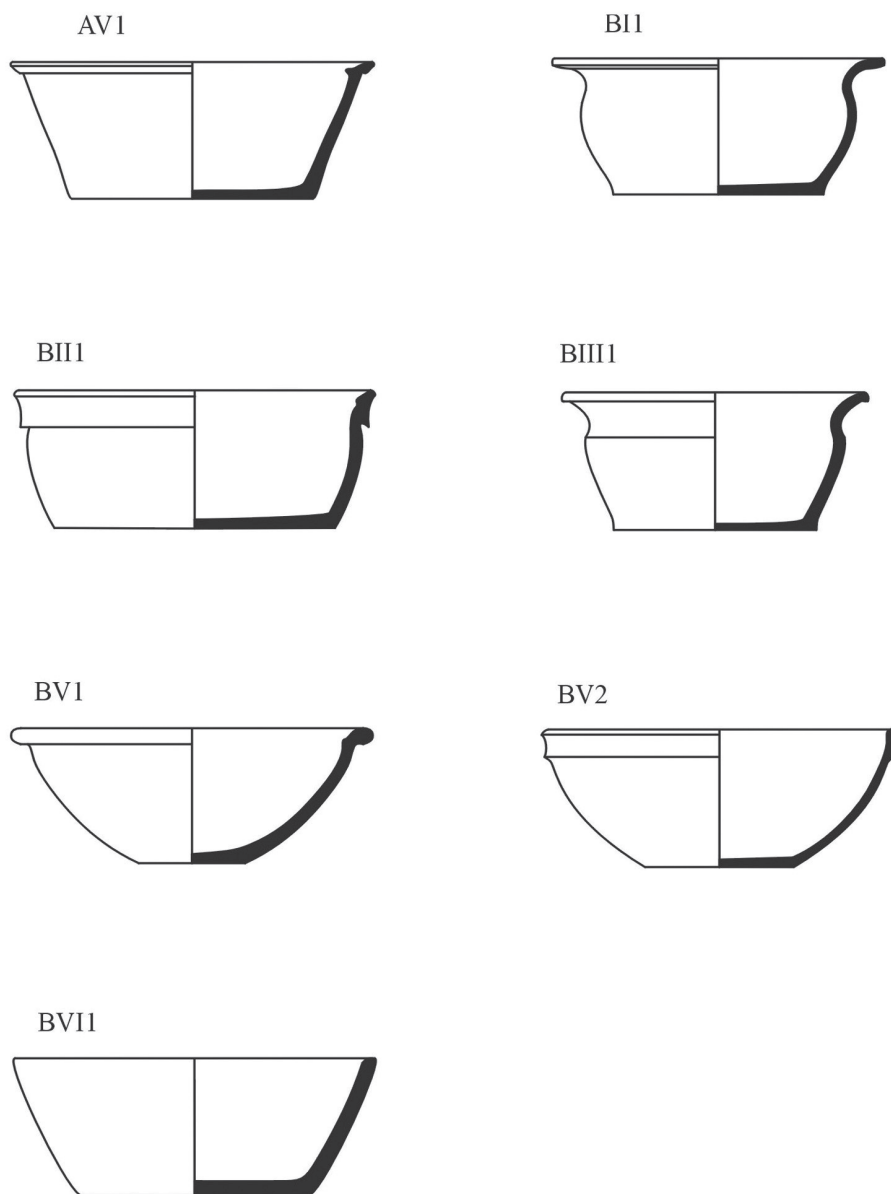
Następnie zbiór podzielono na podstawie liczby części składowych profilu naczynia. Wyróżniono sześć grup (ryc. 18: 2):

Ryc. 21. Zróżnicowanie form dzbanów (1) i kubków (2). Rys. M. Trzeciecki.

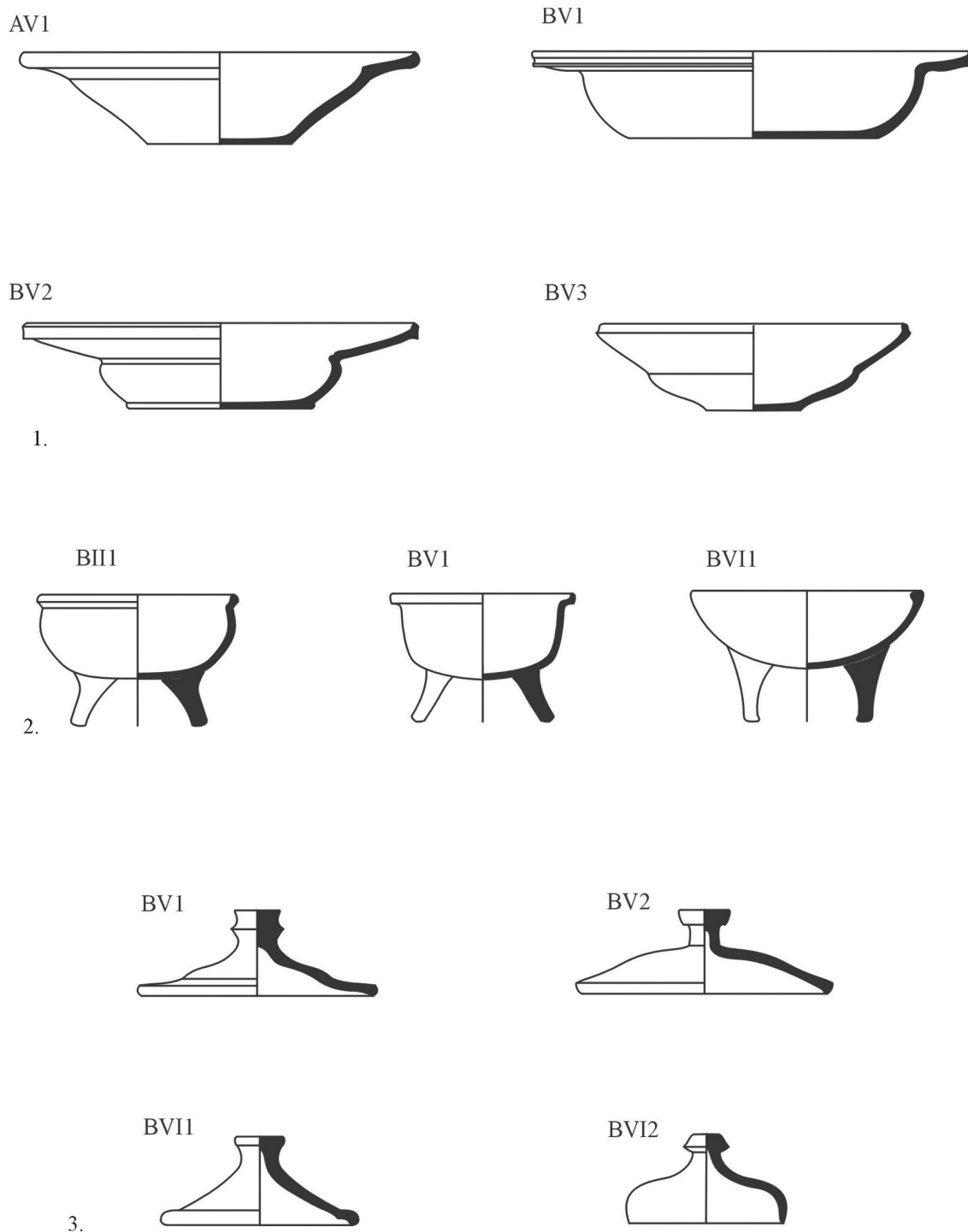
- I** – naczynia o strukturze czteroelementowej (dolna część brzuśca, górna część brzuśca, szyjka, wylew).
- II** – naczynia o strukturze trzelementowej (dolna część brzuśca, górna część brzuśca, wylew).
- III** – naczynia o strukturze trzelementowej (dolna część brzuśca, szyjka, wylew).
- IV** – naczynia o strukturze trzelementowej (dolna część brzuśca, górna część brzuśca, szyjka).
- V** – naczynia o strukturze dwuelementowej (dolna część brzuśca, górna część brzuśca / dolna część brzuśca, wylew).
- VI** – naczynia o strukturze jednoelementowej (dolna część brzuśca).

Ryc. 22. Zróżnicowanie form mis. Rys. M. Trzeciecki.

Każdy typ naczynia oznaczony jest symbolem złożonym z liter A, B lub C, oznaczających charakter połączeń między elementami naczynia oraz cyfr I-VI określających liczbę elementów. Za cechę nadrzędną uznano tu sposób łączenia elementów profilu, o ile bowiem ich liczba jest uzależniona przede wszystkim od funkcji naczynia, o tyle tendencje do zacierania lub podkreślania tektoniki profilu mogą stanowić świadectwo istnienia określonych nawyków kształtowanych przez tradycje warsztatowe, a decydujących o stylistyce formy (por. Bobrinski 1978: 121-122). Tak definiowane „typy” stanowią grupy morfologiczne opisujące możliwą do wyróżnienia w zbiorze liczbę wariantów bez uwzględniania proporcji poszczególnych elementów. W ich obrębie dokonano szczegółowych podziałów na odmiany.

Oznaczenie każdej odmiany składa się zatem z trzech symboli: litery A, B lub C oznaczają grupę form, cyfry rzymskie I-VI – ilość i rodzaj elementów budujących profil naczynia, cyfra arabska oznacza daną odmianę. Najbardziej zróżnicowana morfologicznie jest grupa garnków. Wyróżniono tu łącznie 32 odmiany (ryc. 19-20). Pozostałe

Ryc. 23. Zróżnicowanie form talerzy (1), patelni (2) i pokrywek (3). Rys. M. Trzeciecki.

grupy funkcjonalne charakteryzowały się znacznie mniejszym zróżnicowaniem. Dla dzbanów wyróżniono 8 odmian (ryc. 21: 1), w przypadku kubków – 6 (ryc. 21: 2). Misy reprezentowane są przez 7 odmian (ryc. 22). W zbiorze talerzy wyróżniono 4 odmiany (ryc. 23: 1), dla patelni – jedynie 3 (ryc. 23: 2), a dla pokrywek – 4 (ryc. 23: 3)³⁸.

³⁸ Pełną charakterystykę podstawowych parametrów odmian naczyń zamieszczono w Aneksie II.

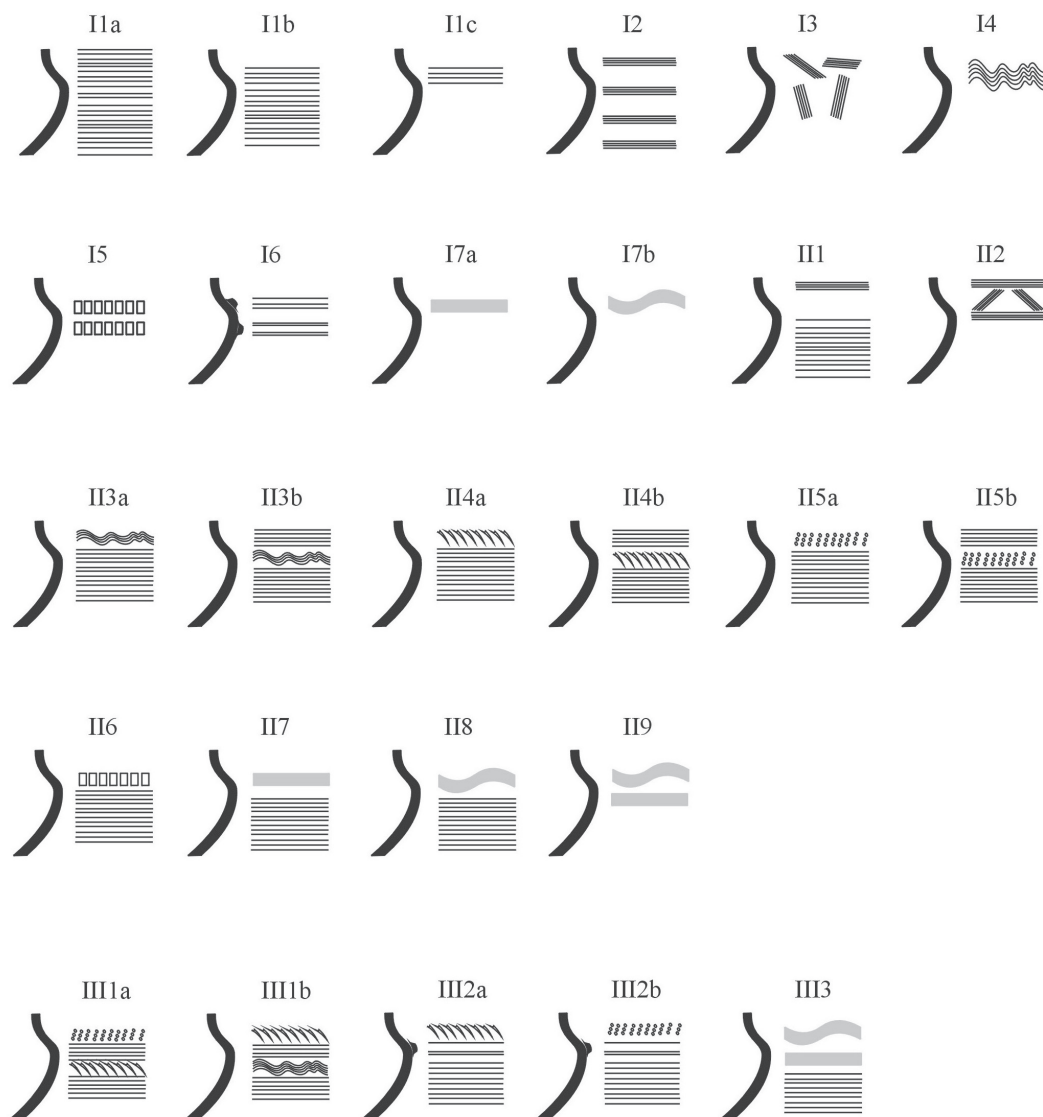
2.5. DEKORACJA

Dekoracja naczyń powszechnie uznawana jest za najbardziej wdzięczny przedmiot analiz stylistycznych i socjo-archeologicznych, najchętniej odnoszona do sfery symbolicznej czy interpretowana w kategoriach języka lub komunikatu. Stąd też wielość propozycji procedur klasyfikacyjnych, niekiedy nadmiernie rozbudowanych kosztem innych aspektów stylistyki naczynia (zob. m.in. Rice 1987: 249n; Buko 1990: 258n; Orton, Tyers, Vince 1993: 81-86; Rada 1993: 43-44; tam też dalsza literatura). Podstawowym celem proponowanej tu klasyfikacji wystroju powierzchni było określenie techniki wykonania, zależności pomiędzy wątkami zdobniczymi, stopnia złożoności kompozycji i hierarchii wątków. Na wstępie zdefiniowano podstawowe terminy dotyczące techniki wykonania elementów tworzących dekorację. Na poziomie najbardziej podstawowym wątki zdobnicze możemy podzielić na ingerujące w ściankę naczynia (ryte, odciskane) i dodane do ścianki naczynia (plastyczne, polerowane i malowane).

Wedle tego schematu ornament rytowy możemy zdefiniować jako efekt ingerencji narzędzia przy jednoczesnym jego przemieszczeniu względem powierzchni naczynia – w płaszczyźnie poziomej (ryte żłobki dookolne) lub ze zmianami położenia narzędzia w pionie (ryte linie faliste i zygzakowate). Technika rycia wykonywano także motywy prosto- oraz krzywoliniowe nie kontynuujące się na obwodzie naczynia. Ornament odciskany to wszelkie działania w głąb ścianki naczynia, wykonywane przez palce garncarza (dołki palcowe) lub przez specjalne narzędzia – rytec, stempelek, radełko. Ornament plastyczny powstawał poprzez doklejenie porcji gliny, którą przytwierdzano zagładzając miejsce połączenia ze ścianką (guzki, aplikacje) lub przy wykorzystaniu wirowego ruchu koła wkomponowywano w ściankę naczynia (poziome listwy plastyczne). Polerowanie jest świadectwem zabiegu wykonywanego na powierzchni podsuszonych naczyń za pomocą gładzika. Może obejmować całą powierzchnię lub jej część, może być też ograniczone do określonych motywów. Malowanie polega na nanoszeniu na podsuszony czerep naczynia rzadkiej, wyszlamowanej gliny o barwie odróżniającej się od barwy ścianek po wypaleniu. Zestaw barw uzależniony jest od tlenków metali dodawanych do malatury, uzyskujących oczekiwany kolor w trakcie procesu wypalania. W przypadku naczyń szkliwionych wyróżnić można technikę malowania podszkliwnego i naszkliwnego. Techniki te wymagały z reguły kilkukrotnego poddawania naczynia działaniu wysokiej temperatury, aby uzyskać oczekiwane właściwości farb i glazury.

W przypadku klasyfikacji elementów tworzących dekorację podstawowe znaczenie mają określenia: wątek i kompozycja zdobnicza (zob. Rice 1987: 244-248). Termin „wątek” oznacza tu najmniejszy definiowalny komponent dekoracji możliwy do wyróżnienia na podstawie techniki wykonania, który – pojedynczy lub powielony – stanowi podstawową jednostkę budującą większe składniki dekoracji. W metodologii historii sztuki wątek postrzegany jest jako kategoria, której twórca używa jako podstawowego narzędzia organizującego zdobioną przestrzeń, jest on jednocześnie tą częścią dekoracji, którą odbiorca identyfikuje najłatwiej, w sposób uświadomiony lub nie. Z kolei „kompozycja” to sposób zorganizowania wybranego zestawu wątków, tak, aby dekoracja osiągnęła zamierzony efekt. W praktyce może ograniczać się do jednego wątku lub ich zestawu, przy czym ich ilość i uporządkowanie to wypadkowa inwencji twórcy, jego umiejętności, zestawu narzędzi i kształtu zdobionej przestrzeni, a wreszcie regulowanych praktykami kulturowymi nawyków twórcy i oczekiwań odbiorców, mieszczących się w pojęciu „tradycji”.

W analizowanym zbiorze wyróżniono dość ograniczony zestaw podstawowych wątków. Wśród tych wykonywanych techniką rycia najpowszechniejsze są poziome żłobki dookolne i pojedyncze lub zwielokrotnione linie faliste, wykonywane narzędziem jednozębnym (patyk) lub wielozębnym (grzebyk). Na zestaw wątków wykonywanych

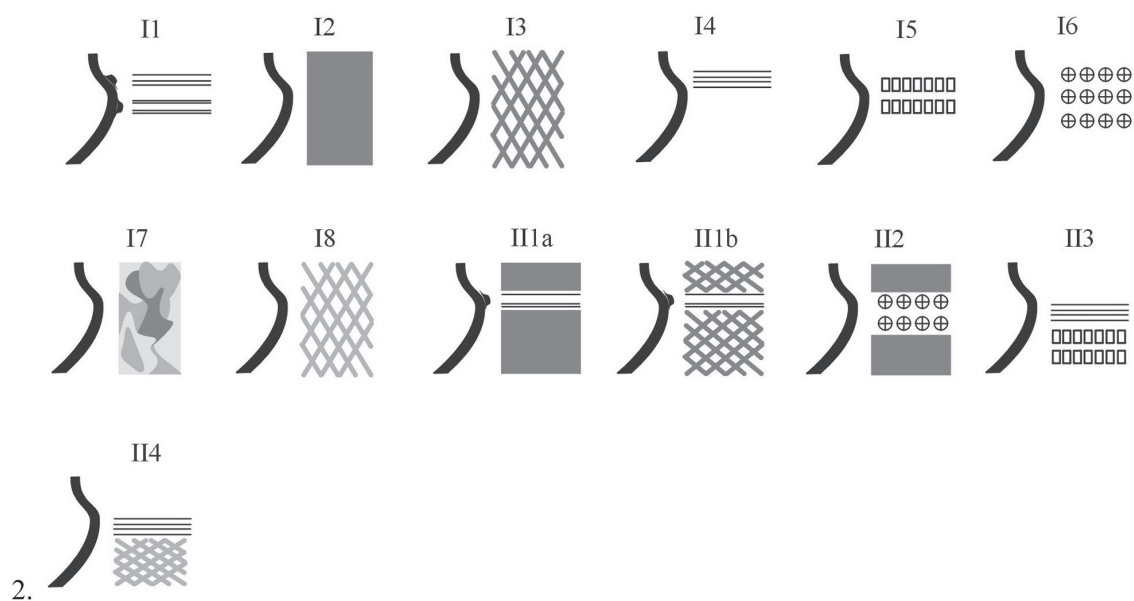
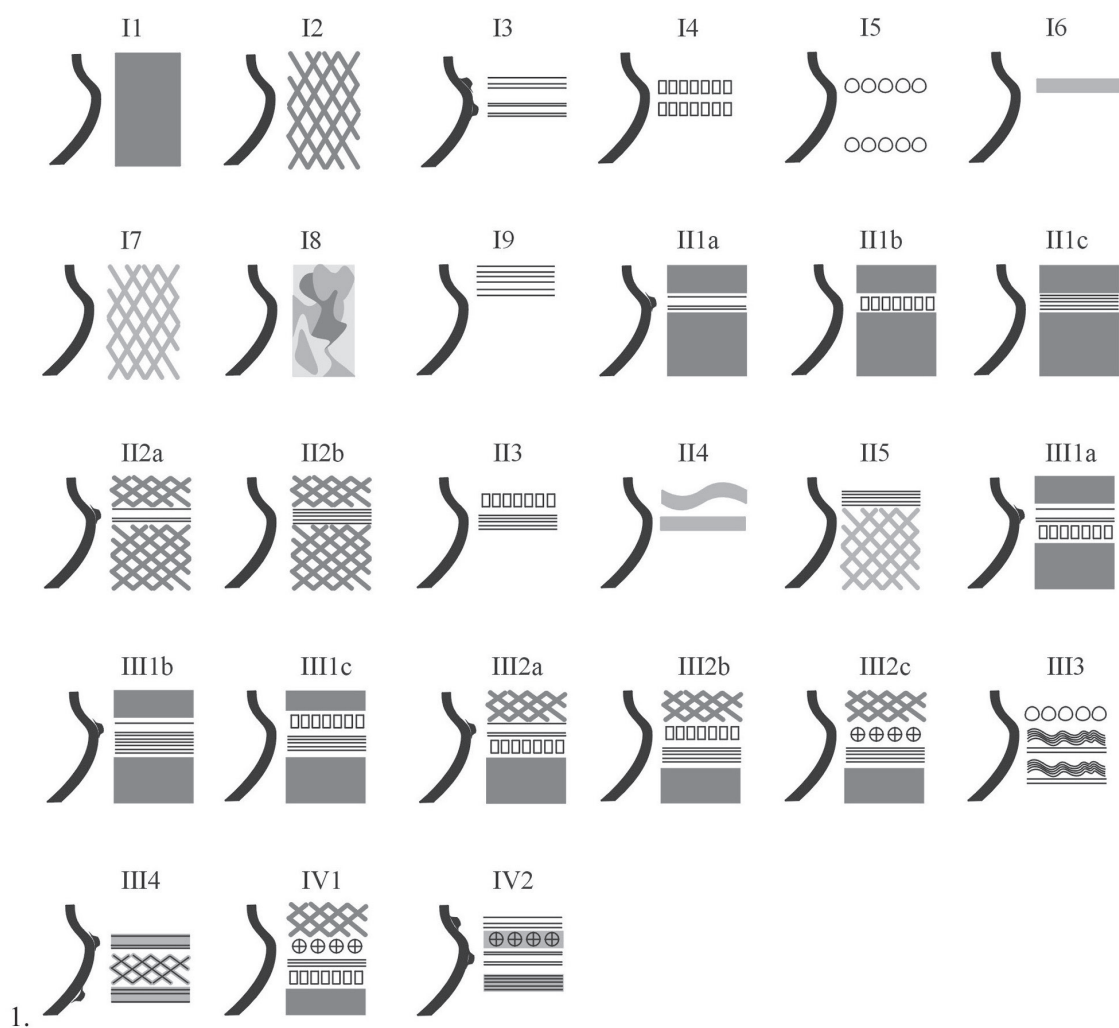

Ryc. 24. Zróżnicowanie kompozycji zdobniczych garnków. Rys. M. Trzeciecki.

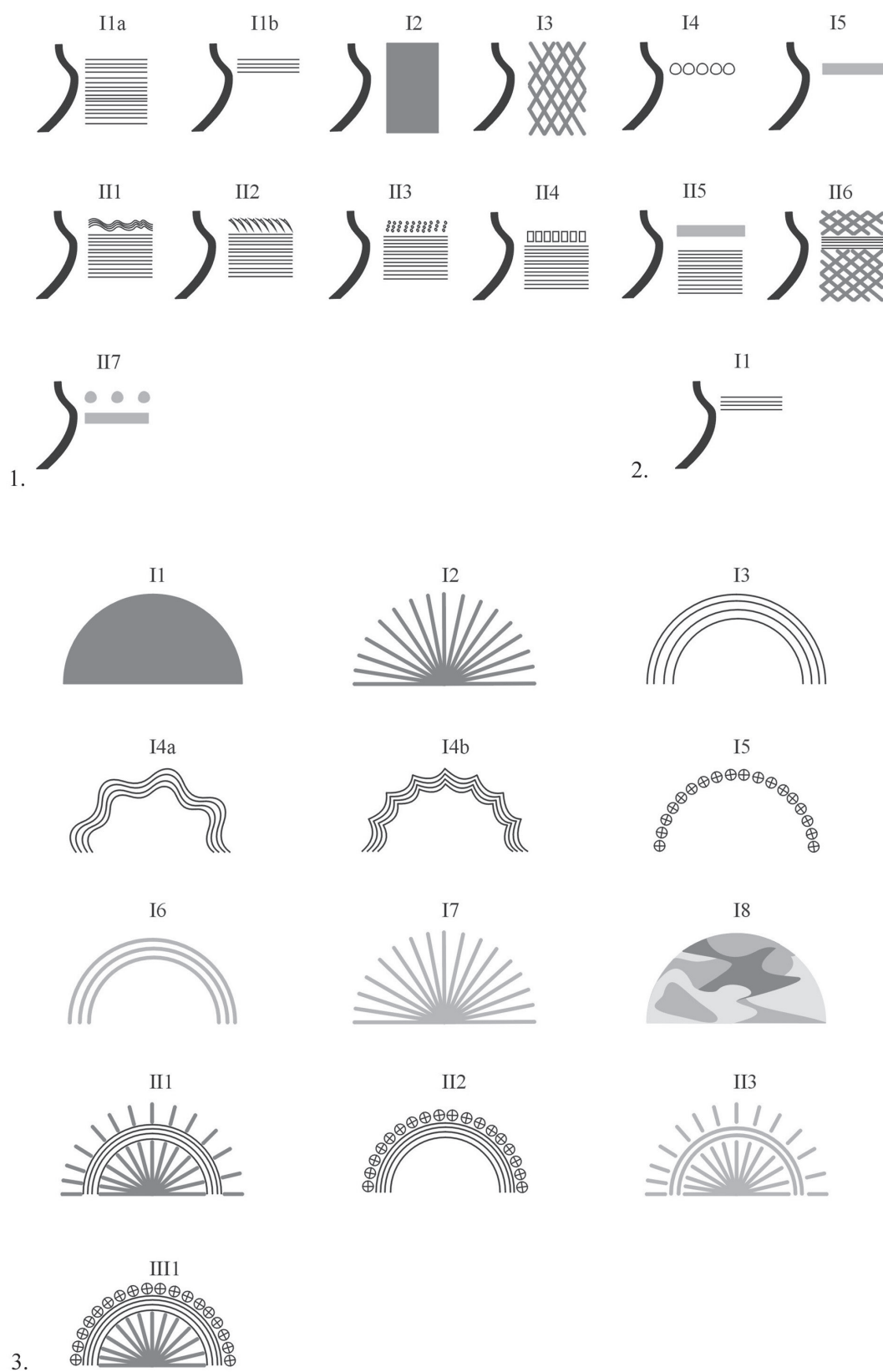
techniką odciskania składają się ułożone w pasmach poziomych odciski narzędzia o ostrzu jednodzielnym (nacięcia), wielodzielnym (stempelki), odciski powtarzalnego motywu umieszczonego na rolce (radelko) i odciski palców. Wątki plastyczne ograniczają się do listew i żeberk dolepianych do ścianki naczynia. Z kolei wątki wykonywane techniką polerowania obejmują: jednolite polerowanie całej lub części powierzchni naczynia oraz polerowanie tworzące wzór. Techniką malowania wykonywano pasma poziome proste i o zmiennej amplitudzie oraz geometryczne wzory.

Na podstawie obecności jednego lub więcej wyżej wymienionych wątków, ich wzajemnych relacji oraz położenia względem elementów profilu naczynia wyróżniono kompozycje zdobnicze. Przyjęto jednolity system oznaczeń, w którym cyfra rzymska oznacza liczbę wątków, cyfra arabska i kolejne litery alfabetu – sposoby uporządkowania wątków głównych i uzupełniających. Klasyfikacji dokonywano w odniesieniu do rodzajów naczyń.

W zbiorze garnków wyróżniono łącznie 27 kompozycji zdobniczych (ryc. 24). Dominują tu motywy wykonane techniką rycia – żłobki dookólne nanoszone przy zastosowaniu rotacji koła, często łączone z nacięciami, odciskami stempelków bądź radełek. W zbiorze dzbanów zarejestrowano również 27 kompozycji (ryc. 25: 1).

Ryc. 25. Zróżnicowanie kompozycji zdobniczych dzbanów (1) i kubków (2). Rys. M. Trzeciecki.

Ryc. 26. Zróżnicowanie kompozycji zdobniczych mis (1), patelni (2) i talerzy (3). Rys. M. Trzeciecki.

Wśród nich najliczniej występują motywy polerowane, łączone często z wątkami rytymi, plastycznymi i odciskanyimi. Zbliżony dobór wątków stwierdzono w zbiorze kubków, przy czym zestaw kompozycji zdobniczych jest tu bardziej ograniczony – wyróżniono ich łącznie 13 (ryc. 25: 2). Identyczną liczbę kompozycji zarejestrowano w zbiorze mis (ryc. 26: 1). W tej grupie najczęściej występują motywy wykonane techniką rycia, spotykamy też wątki polerowane oraz kompozycje łączące obie techniki. Także w zbiorze talerzy wyróżniono 13 kompozycji zdobniczych (ryc. 26: 3). Dla tej grupy naczyń stwierdzono największą różnorodność technik zdobienia – poczynając od motywów rytých poprzez polerowane, na malowanych skończywszy. W grupie patelni wyróżniono tylko jedną kompozycję zdobniczą (ryc. 26: 2)³⁹.

---

³⁹ Szczegółowe definicje poszczególnych kompozycji zdobniczych zamieszczono w Aneksie II.

3. ANALIZA CECH ZBIORU

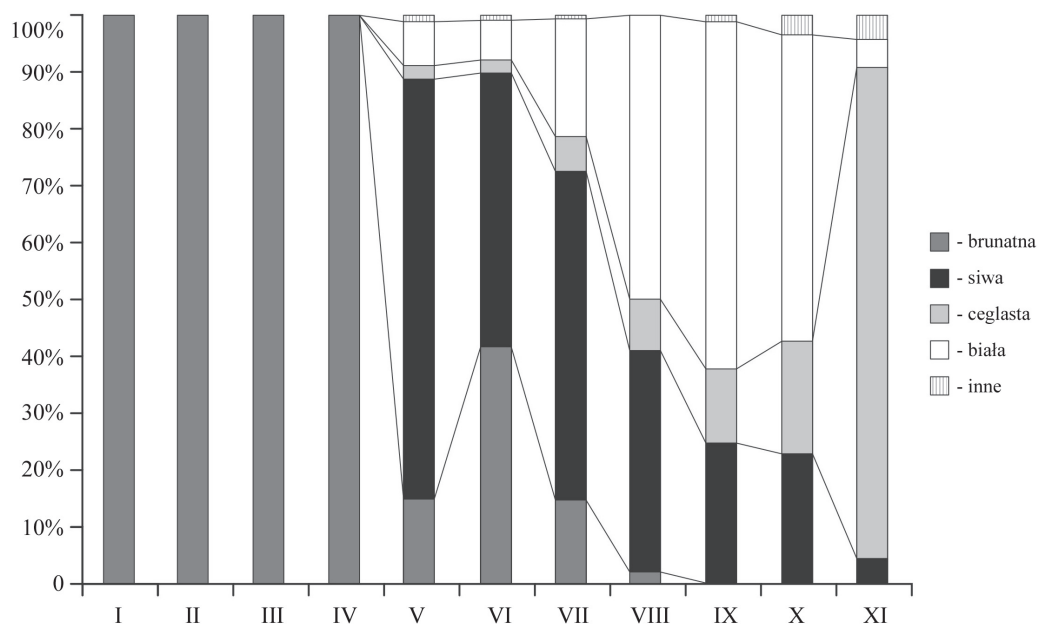
3.1. STRUKTURA GATUNKOWA I FUNKCJONALNA (tabele 3-9)⁴⁰

Analizie poddano zbiór liczący 34187 naczyń „statystycznych”. Pierwszym etapem było oszacowanie występowania wyróżnionych grup gatunkowych ceramiki i rodzajów naczyń. Porównania dokonano zbiorczo, a następnie w odniesieniu do horyzontów chronologicznych. W zbiorze najliczniej reprezentowane są naczynia brunatne. Drugą pod względem frekwencji grupę stanowią wyroby siwe, nieco mniej liczna jest grupa naczyń białych. Pozostałe grupy gatunkowe charakteryzują się bardzo niską frekwencją. Stosunkowo najliczniej występują naczynia ceglaste, bardzo niewielki jest odsetek wyrobów kamionkowych, półmajolikowych i półfajansowych. Analiza struktury funkcjonalnej zbioru wskazuje, że jest on zdominowany przez garnki, stanowiące prawie 80%. Wyraźna jest dysproporcja między odsetkiem garnków i drugiej co do liczebności grupy, którą stanowią dzbany.

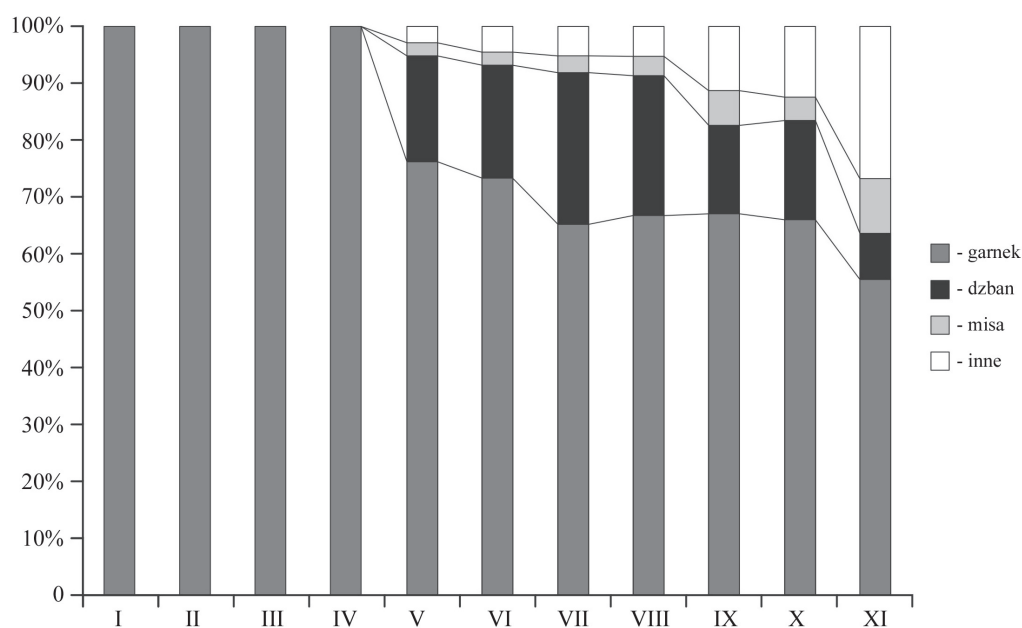
Porównanie struktury gatunkowej i funkcjonalnej zbiorów naczyń z poszczególnych horyzontów wskazuje na istnienie wyraźnych i przebiegających w zbliżonym rytmie przemian (ryc. 27). Dla zespołów z okresu między schyłkiem X a schyłkiem XIII w. (horyzonty I-IV) charakterystyczna jest całkowita dominacja wyrobów zaliczonych do grupy ceramiki brunatnej, z marginalnym udziałem naczyń z grupy „inne”. W 1. połowie XIV w. (horyzont V) struktura zbioru zmienia się radykalnie – udział naczyń brunatnych wyraźnie spada, pojawiają się wyroby siwe i białe oraz nieliczne ceglaste i kamionkowe. Dalszy spadek udziału naczyń brunatnych czytelny jest między połową XIV a schyłkiem XVI w. i ostatecznie zanikają one przed połową XVII w. (horyzonty VI-VIII). W tym samym okresie wyraźna jest tendencja do stopniowego ograniczania wysokiego w 1. połowie XIV w. odsetka wyrobów siwych przede wszystkim na rzecz naczyń białych, które po połowie XVI w. stanowią już przeszło 50% zbioru. Nieznacznie rośnie udział naczyń ceglastych, a margines zbioru stanowią wyroby kamionkowe i pojawiające się w 2. połowie XVI w. pierwsze naczynia półmajolikowe. Od połowy XVII do schyłku XVIII w. (horyzonty IX-X) wzrósł odsetek wyrobów białych towarzyszy wzrost udziału naczyń ceglastych, a obok nadal nielicznych półmajolik pojawiają się naczynia półfajansowe. Kolejna radykalna zmiana dokonuje się w 1. połowie XIX w. (horyzont XI), kiedy to drastycznie spada udział wyrobów siwych i białych, a zbiór dominują naczynia ceglaste i półfajansowe (ryc. 27: 1).

Postępującemu różnicowaniu struktury gatunkowej towarzyszy zmienność udziału wyróżnionych grup funkcjonalnych (ryc. 27: 2). W okresie między połową X a początkiem XIV w. (horyzonty I-IV) prawie 100% zbioru stanowią garnki, obok któ-

⁴⁰ Przywoływane w rozdziale 3 tabele zawierające szczegółowe zliczenia analizowanych cech zamieszczono w Aneksie I.

1

2

Ryc. 27. Udział procentowy wyróżnionych grup gatunkowych (1) i funkcjonalnych (2) w zbiorach z horyzontów I-XI. Opr. M. Trzeciecki.

rych odnotowujemy pojedyncze egzemplarze innych rodzajów naczyń, stosunkowo najliczniej występujących między połową XII a połową XIII w. Dla okresu między początkiem XIV a połową XV w. (horyzonty V-VI) charakterystyczny jest nadal wysoki udział garneków, obok których znaczącą ilościowo grupę tworzą dzbany. Po połowie XV w. następuje spadek odsetka garneków do poziomu około 60%, który to utrzymuje się bez większych zmian do schyłku XVIII w. (horyzonty VII-X). Swoją udział, pomimo nieznacznego spadku po połowie XVII w., utrzymują także dzbany. Na mniej

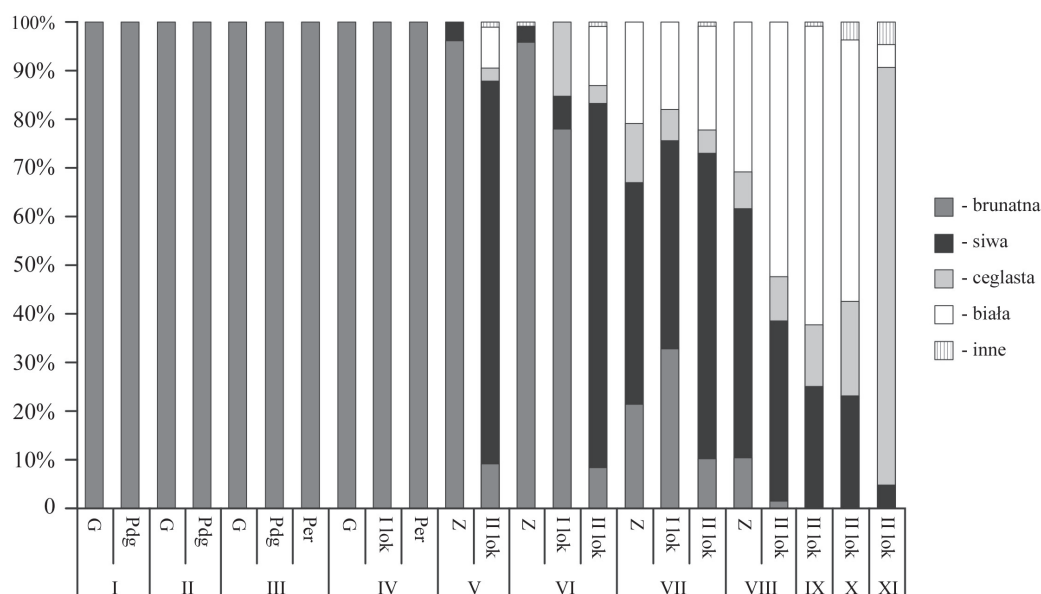
więcej stałym niskim poziomie kształtuje się udział mis, kubków, patelni i pokrywek. Jediną grupą funkcjonalną, której udział wyraźnie rośnie w omawianym okresie są talerze. Wyraźna zmiana funkcjonalnej struktury zbioru dokonuje się z początkiem XIX w. (horyzont XI), kiedy to garnki stanowią jedynie nieco ponad połowę zbioru, spada udział dzbanów, a wyraźnie rośnie odsetek talerzy.

Dla bliższego określenia charakteru rejestrowanych prawidłowości porównano zmiany frekwencji grup gatunkowych i funkcjonalnych zbiorów z wyróżnionych części składowych zespołu osadniczego. W przypadku zbiorów z terenu grodu i podgrodzia dla okresu od schyłku X do schyłku XIII w. jedyną rejestrowaną grupą gatunkową jest ceramika brunatna, sporadycznie odnotowano występowanie pojedynczych naczyń z grupy „inne”. Zróżnicowanie gatunkowe zaczyna postępować dopiero od XIV w., przy czym jest to proces bardzo powolny. Zasadnicze zmiany dokonują się w XVI w., gdy to udział wyrobów brunatnych gwałtownie spada, przede wszystkim na korzyść naczyń siwych i białych. Zakres obserwacji ogranicza niestety fakt, że dla zamku i dawnego pierwszego miasta lokacyjnego nie dysponujemy dobrze datowanymi zespołami pochodzącymi z okresu późniejszego niż połowa XVII w. W przypadku zbiorów z terenu drugiego miasta lokacyjnego obserwujemy całkowicie odmienną strukturę gatunkową, ukształtowaną na początku XIV w. i ewoluującą w ciągu następnych stuleci. Udział wyrobów brunatnych nie przekracza tu 10% i zanikają one w po połowie XVI w. Początkowo zbiór zdominowany jest przez naczynia siwe. Odsetek ich spada sukcesywnie od połowy XVI w., osiągając pod koniec XVIII w. nieco ponad 20%, po czym na początku XIX w. następuje kolejny drastyczny spadek. Już na początku XIV w. około 10% zbioru stanowią wyroby białe, w kolejnych horyzontach ich udział szybko rośnie, aby w okresie między połową XVII a połową XVIII w. osiągnąć poziom ponad 60%. Podobnie, jak w przypadku wyrobów siwych, na początku XIX w. ich odsetek gwałtownie spada. Wyroby ceglaste stanowią początkowo bardzo nieznaczny odsetek. Ich udział rośnie bardzo powoli po połowie XVI w. Odmiennie, niż w przypadku wyrobów siwych i białych, w tej grupie gatunkowej obserwujemy skokowy wzrost w 1. połowie XIX w. (ryc. 28: 1).

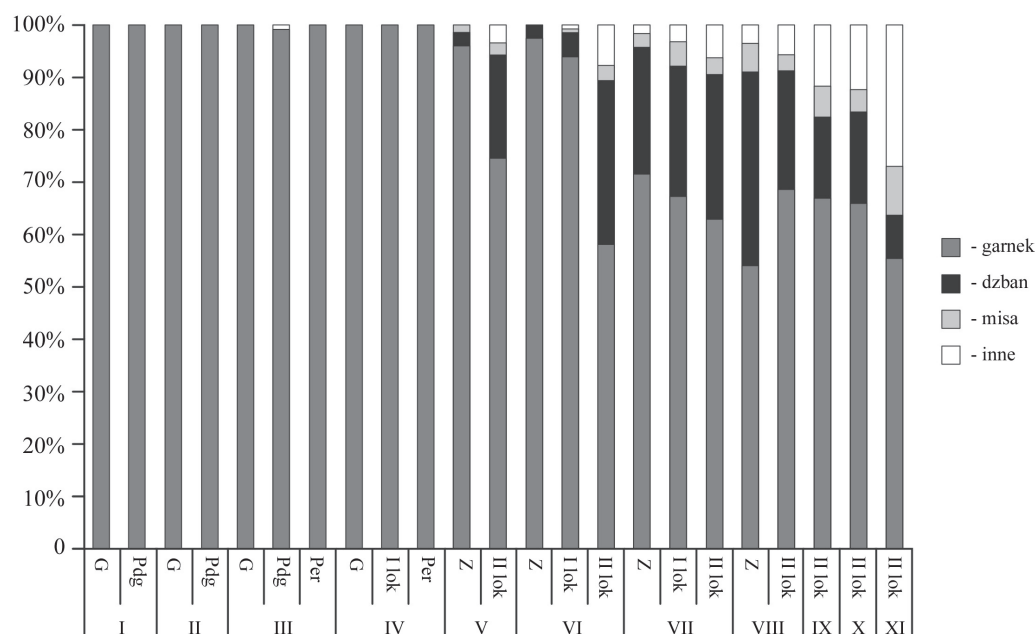
Porównanie udziału poszczególnych rodzajów naczyń w obrębie zespołów z wyróżnionych części składowych zespołu osadniczego wskazuje na istnienie tendencji podobnych do tych odnotowanych przy analizie struktury gatunkowej (ryc. 28: 2). Wyrażają się one w znacznym podobieństwie zespołów z terenu grodu i podgrodzia oraz zamku i pierwszego miasta lokacyjnego, i odmiennych prawidłowości czytelnych dla zbiorów z terenu drugiego miasta lokacyjnego. W okresie przedlokacyjnym na terenie grodu i podgrodzia spotykamy prawie wyłącznie garnki. Co godne podkreślenia, w okresie istnienia pierwszego miasta lokacyjnego następuje ograniczenie i tak marginalnego zakresu udziału innych rodzajów naczyń. Niewielkie zmiany zachodzą w okresie między początkiem XIV i połową XV w., kiedy to garnki stanowią ponad 90%, a obok nich występują niezbyt liczne dzbany, misy i kubki. Ograniczenie udziału garnków dokonuje się dopiero po połowie XV w., kiedy drugą co do liczebności grupę zaczynają stanowić dzbany, w nieco większym odsetku pojawiają się misy, natomiast udział pozostałych rodzajów naczyń – kubków, pokrywek, talerzy, patelni – pozostaje marginalny.

Inna jest struktura funkcjonalna zespołów z drugiego miasta lokacyjnego. Już na początku XIV w. pojawiają się tam prawie wszystkie (oprócz talerzy) rodzaje naczyń. Wysoki udział garnków charakterystyczny jest jedynie dla 1. połowy XIV w. Już w horyzoncie następnym ich odsetek spada i ta tendencja utrzymuje się aż do końca XVIII w. Jeszcze bardziej wyraźne są zmiany frekwencji dzbanów. Na początku XIV w. stanowią one niecałe 20% zbioru, zwiększają swój udział między połową XIV a połową XVI w., po czym po połowie XVII w. odnotowujemy spadek, a następnie nieznaczny wzrost. Pozostałe rodzaje naczyń występują w stałych przedziałach procentowych, których wahania są nieznaczne. Odnotować warto jedynie pewien

1

2

Ryc. 28. Udział procentowy wyróżnionych grup gatunkowych (1) i funkcjonalnych (2) w zespołach z wyróżnionych elementów zespołu osadniczego w horyzontach I-XI (G- gród, Pdg - podgrodzie, Per - peryferie, Z - zamek, I lok - pierwsze miasto lokacyjne, II lok - drugie miasto lokacyjne). Opr. M. Trzeciecki.

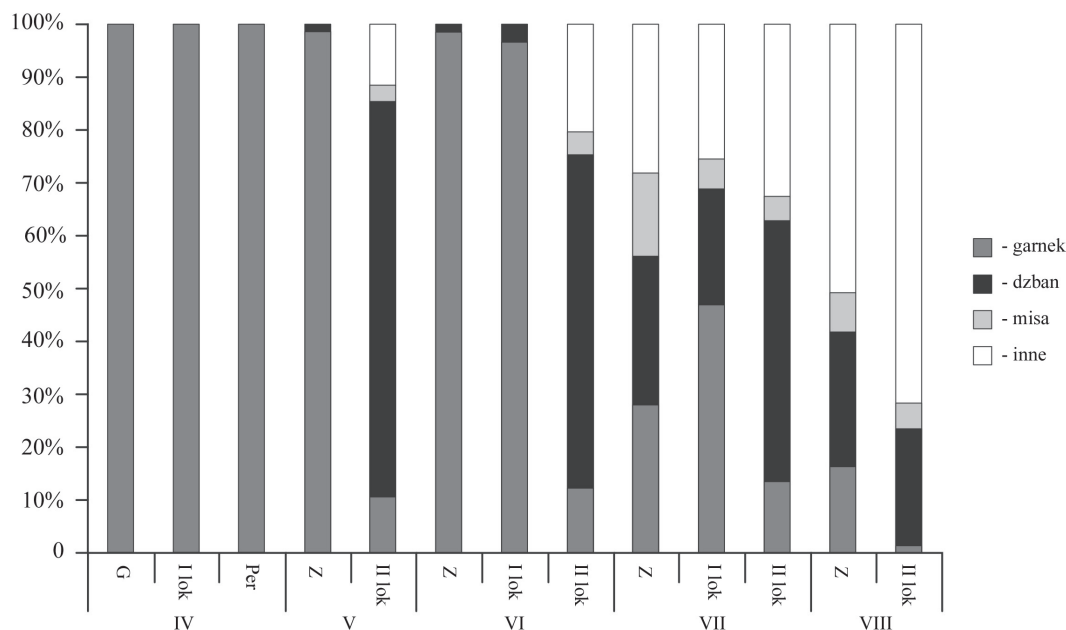
wzrost udziału mis po połowie XVIII w. i okresowy wzrost odsetka kubków między połową XIV a połową XV w. Jediną grupą charakteryzującą się stałą tendencją wzrostową są talerze pojawiające się po połowie XV w.

Dla uzupełnienia danych uzyskanych z powyżej omówionych analiz, wskazujących na odmienną dynamikę rejestrowanych zmian w poszczególnych częściach zespołu osadniczego rozpatrzono zróżnicowanie gatunkowe zbioru w odniesieniu do najliczniej występujących grup funkcjonalnych. Spośród nich, garnki winny dobrze

oddawać specyfikę naczyń „kuchennych”, dzbany „stołowych”, zaś misy są grupą, w której występują naczynia pełniące jedną lub drugą z wymienionych wyżej funkcji. Dokonano zbiorczych zliczeń dla garnków, dzbanów i mis oraz zliczeń uwzględniających pochodzenie naczyń z wyróżnionych elementów zespołu osadniczego. W tym ostatnim przypadku ograniczono zestawienia jedynie do garnków i dzbanów, bowiem liczebności mis nie były na tyle znaczące aby uzyskać wiarygodne wyniki, a także ograniczono zakres analizy do okresu między połową XIII a połową XVII w. (horyzonty IV-VIII), dla którego dysponujemy najbardziej reprezentatywnymi seriami naczyń z grodu, zamku i pierwszego oraz drugiego miasta lokacyjnego.

W przypadku garnków czytelna jest całkowita dominacja naczyń brunatnych aż do momentu powstania drugiego miasta lokacyjnego na początku XIV w., gdy to w zbiorze zaczynają przeważać wyroby siwe, a obok nich pojawiają się garnki białe i ceglaste. Po połowie XIV w. obserwujemy okresowy wzrost udziału garnków brunatnych, a następnie stopniowy ich zanik do okresu przed połową XVII w. Sukcesywnie zmniejsza się też udział garnków siwych, co współgra ze wzrostem odsetka garnków białych. Garnki ceglaste długo stanowią niewielki procentowo komponent zbioru, ich udział znacząco rośnie po połowie XVIII w., a w 1. połowie XIX w. dominują one w zbiorze. W przypadku dzbanów, pojawiających się na początku XIV w., do połowy XVI w. zbiór zdominowany jest przez wyroby siwe. Ich udział zmniejsza się w następnym okresie, lecz jeszcze w 2. połowie XVIII w. stanowią ponad 50% zbioru. Spadkowi udziału dzbanów siwych towarzyszy wzrost odsetka wyrobów ceglastych i zjawiska te wydają się być powiązane. Niewielki jest udział dzbanów białych, które pojawiają się po połowie XV w., a liczniejszy komponent zbioru stanowią dopiero w okresie między połową XVII a schyłkiem XVIII w. Godny podkreślenia jest relatywnie wysoki odsetek dzbanów kamionkowych w 1. połowie XIV w. i fakt szybkiego spadku ich udziału w ciągu XIV i XV w. Po połowie XIV w. pojawiają się także dzbany brunatne. Ich udział ma jednak charakter marginalny i znikają one około połowy XVI w. Podobnie marginalny jest udział dzbanów półmajolikowych i półfajansowych pojawiających się w 2. połowie XVIII w. Pojedyncze misy brunatne obecne są już w zbiorach z okresu między połową XI a schyłkiem XIII w. Na początku XIV w. pojawiają się w tej grupie masowo wyroby siwe i nieliczne ceglaste. Udział mis brunatnych sukcesywnie zmniejsza się w ciągu następnych stuleci i, podobnie jak garnki tej grupy gatunkowej, znikają one przed połową XVII w. Odmienne wyglądają zmiany udziału mis siwych. Po połowie XIV w. obserwujemy spadek ich odsetka, a po połowie XVII w. – ponowny wzrost i znaczący spadek po połowie XIX w. Wahaniom podlega też udział mis ceglastych, który cyklicznie rośnie i spada, aby wzrosnąć znacząco po połowie XVIII w. Pierwsze misy białe pojawiły się, podobnie jak dzbany, dopiero po połowie XV w. Ich udział wzrósł jednak szybko w następnym okresie i utrzymał się na stałym poziomie do schyłku XVIII w.

Analiza udziału grup gatunkowych w zbiorach garnków i dzbanów pokazuje też różnice między poszczególnymi częściami zespołu osadniczego, dostrzegane już na zbiorczym poziomie zliczeń (ryc. 29). Dla okresu po połowie XIII w., a więc czasu istnienia pierwszego miasta lokacyjnego, widoczna jest homogeniczność gatunkowa zbioru garnków z terenu grodu, miasta i peryferii. Między początkiem XIV i połową XVI w. widzimy dużą zbieżność udziałów procentowych grup gatunkowych w zbiorach garnków z terenu zamku i dawnego pierwszego miasta lokacyjnego. Charakterystyczny jest tu bardzo wysoki odsetek naczyń brunatnych i późniejsze niż w drugim mieście lokacyjnym pojawienie się garnków białych – dopiero po połowie XV w. Po połowie XVI w. zbiór garnków z zamku zaczyna upodabniać się pod względem struktury gatunkowej do zbioru z drugiego miasta lokacyjnego, choć wciąż wysoki pozostaje tu odsetek naczyń brunatnych. Dla drugiego miasta lokacyjnego charakterystyczny jest natomiast niewielki odsetek garnków brunatnych, długi okres wyraźnej dominacji wyrobów siwych i szybki po połowie XVI w. wzrost udziału naczyń białych.

Ryc. 29. Zróżnicowanie struktury gatunkowej zespołów garnków z wyróżnionych elementów zespołu osadniczego w horyzontach IV-VIII (skrót – patrz ryc. 28). Opr. M. Trzeciecki.

W strukturze gatunkowej dzbanów także czytelne są różnice między zamkiem, dawnym pierwszym miastem lokacyjnym i drugim miastem lokacyjnym, choć we wszystkich zespołach dominują naczynia siwe. Na terenie drugiego miasta lokacyjnego już od początku XIV w. widzimy jednak pewne zróżnicowanie gatunkowe – obok dzbanów siwych pojawiają się tu nieliczne wyroby kamionkowe i ceglaste. Udział kamionek zmniejsza się szybko i znikają one przed połową XVI w., co zbiega się z pojawieniem się dzbanów białych i wzrostem odsetka dzbanów ceglastych. Na zamku między początkiem XIV w. a połową XV w. dzbany reprezentowane są wyłącznie przez wyroby siwe, a naczynia ceglaste i białe pojawiają się dopiero po połowie XVI w. Podobne prawidłowości odnotowano dla terenu dawnego pierwszego miasta lokacyjnego, z tym, że w okresie między połową XIV a połową XV w. wyraźny jest tu udział dzbanów brunatnych, które znikają z zespołów przed połową XVI w.

W analizowanym zbiorze widoczne są dwa podstawowe trendy. W przypadku struktury gatunkowej obserwujemy spadek udziału naczyń brunatnych, wypieranych początkowo przez wyroby siwe, następnie siwe i białe, a w przypadku struktury funkcjonalnej – ograniczanie udziału garnków na rzecz innych rodzajów naczyń, przede wszystkim dzbanów, mis i talerzy. Procesy te do połowy XVII w. mają one odmienny przebieg w różnych częściach zespołu osadniczego, przy czym wyraźnie rysuje się tu odrębność między dawnym centrum przedlokacyjnym (zamek i pierwsze miasto lokacyjne) a miastem lokowanym około 1300 r. Godny podkreślenia jest również fakt, że w analizowanej na różnych poziomach strukturze zbiorów nie uchwycono jakichkolwiek zmian związanych z powstaniem pierwszego miasta lokacyjnego około połowy XIII w.

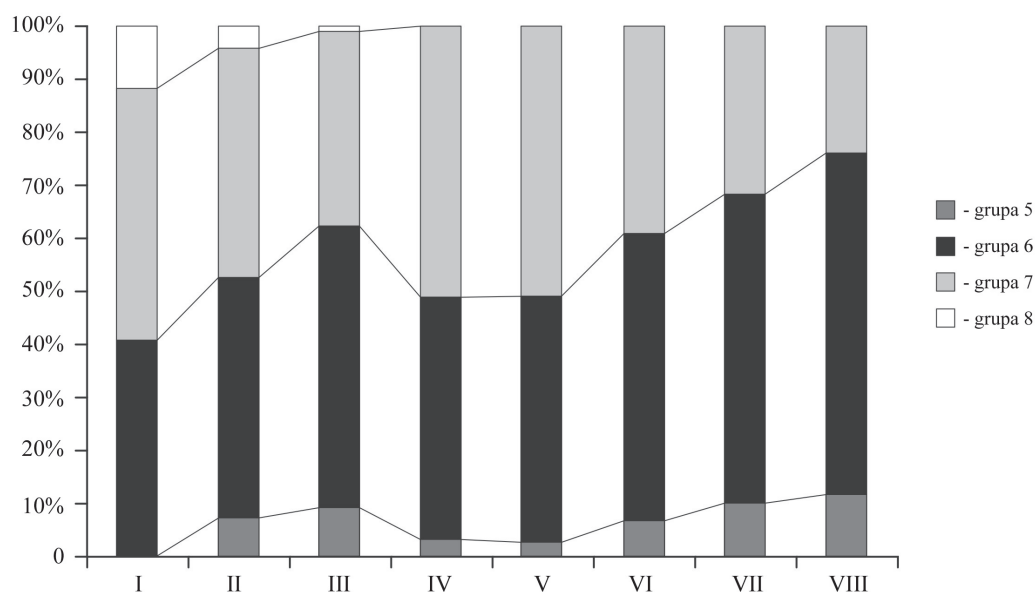
3.2. CERAMIKA BRUNATNA (tabele 10-16)

Analizie poddano zbiór liczący 15673 naczynia „statystyczne”. Wyroby reprezentujące grupę ceramiki brunatnej występują w okresie między schyłkiem X a połową XVII w. (horyzonty I-VIII) i, jak już wspomniano powyżej, stanowią najliczniejszą

grupę w analizowanym zbiorze. Związane jest to przede wszystkim z długim okresem występowania naczyń brunatnych, jak i z faktem, że do schyłku XIII w. (horyzonty I-IV) stanowiły one w praktyce 100% zbioru. Dominują wśród nich garnki, pozostałe rodzaje naczyń występują marginalnie. Pojedyncze misy, pokrywki, kubki oraz pucharki na pustej nóżce pojawiają się w zespołach z okresu między połową XI a połową XIII w. (horyzonty II-III). Odsetek garneków wzrasta w 2. połowie XIII w. (horyzont IV) – poza nimi w zbiorze wyróżniono tylko jedną misę. Struktura funkcjonalna zbioru zaczyna się zmieniać dopiero w XIV-XV w. (horyzonty V-VI). Udział garneków spada, obok mis pojawiają się pojedyncze pokrywki i dzbany.

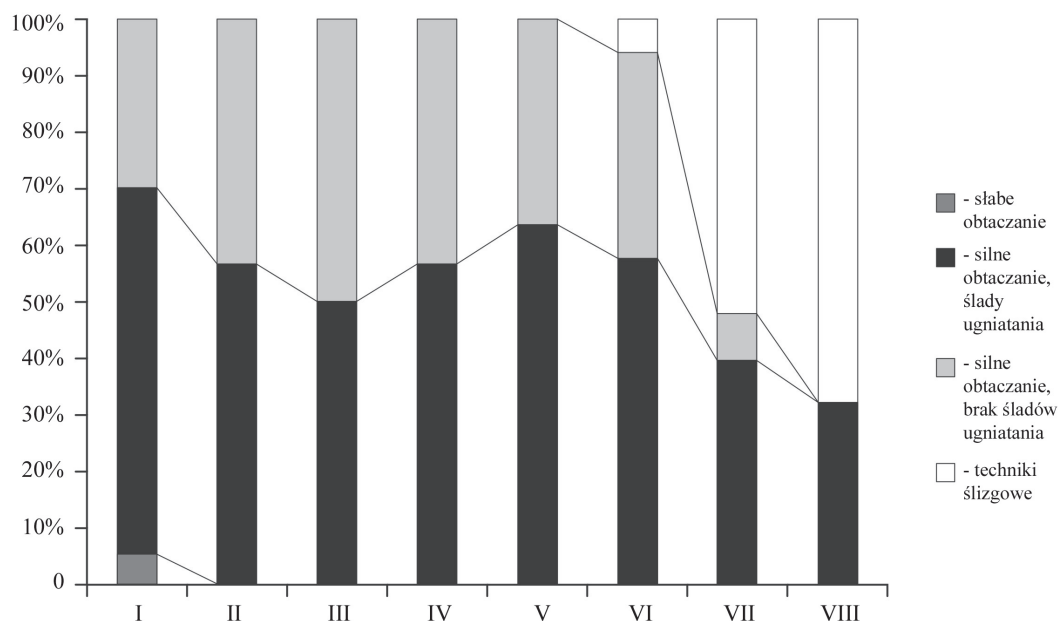
Wyroby zaliczone do tej grupy gatunkowej charakteryzuje znaczne podobieństwo podstawowych cech technologicznych, podlegających niewielkim zmianom w czasie i nie wykazujących związków z funkcją naczynia. W zdecydowanej większości przypadków do wyrobu naczyń użyto glin żelazistych (grupa 1), a jedynie w marginalnym zakresie surowców o niskiej zawartości tlenków żelaza (grupa 2). Pierwsze wyroby z glin niskożelazistych pojawiają się po połowie XI w. (horyzont II), a ich udział oscyluje w granicach 1%. Z początkiem XIV w. rozpoczyna się postępujący spadek udziału naczyń wykonanych z glin białych, do ich zaniku przed połową XVI w. (horyzonty V-VII). Jest to zjawisko godne podkreślenia, przypada bowiem na okres, w którym na terenie drugiego miasta lokacyjnego gliny białe stają się podstawowym surowcem do wyrobu garneków.

Cechą charakterystyczną ceramiki brunatnej jest obecność w masach garncarskich okruchów skał granitowych, z reguły w kompozycji z piaskiem. Udział naczyń wykonanych z mas zawierających wyłącznie tłuczeń jest niewielki, a od połowy XIII w. (horyzont IV) staje się marginalny. Wyróżniono cztery podstawowe receptury mas garncarskich, oznaczone jako grupy 5, 6, 7 i 8 (ryc. 30). Ich cechą wspólną jest duża ilość składników nieplastycznych, z przewagą frakcji średnioziarnistych, a w przypadku grupy 8 – gruboziarnistych. Pod względem cech surowcowych i składu mas garncarskich naczynia brunatne odpowiadają grupie technologicznej 7 wyróżnionej przez M. Daszkiewicz (1992: 109-110). W zbiorze czytelny jest zrównoważony udział wyrobów wykonanych z mas zaliczonych do grup 6 i 7, znacznie niższy odsetek wyrobów

Ryc. 30. Udział procentowy grup receptur mas garncarskich w zespołach ceramiki brunatnej z horyzontów I-VIII. Opr. M. Trzeciecki.

Ryc. 31. Udział procentowy wyróżnionych technik formowania w zespołach ceramiki brunatnej z horyzontów I-VIII. Opr. M. Trzeciecki.

zaliczonych do grupy 5 i marginalny wyrobów grupy 8. W wyróżnionych horyzontach poszczególne grupy występowały ze zmiennym nasileniem, przy czym widoczna jest tendencja do stopniowego eliminowania mas zawierających frakcje grube.

W okresie między schyłkiem X a połową XIII w. (horyzonty I-III) w zbiorze wyraźnie dominują naczynia o wklęsłej płytce dennej, co wskazuje na powszechne stosowanie koła garncarskiego zaopatrzonego w nakładkę. Wyraźny spadek odsetka den wklęsłych odnotowano po połowie XIII w. (horyzonty IV-VIII). Zdecydowana większość den nosiła ślady stosowania podsypki drobno- i średnioziarnistego piasku z nieznaczną domieszką okruchów skał granitowych. Należy zaznaczyć, że pomimo pewnych wahań w poszczególnych horyzontach udział den ze śladami podsypki jest niezmiennie wysoki i niezależny od kształtu płytki dennej. Odsetek den z pierścieniem dookołnym relatywnie najwyższy był przed połową XI w. (horyzont I), po czym obserwujemy jego stopniowy spadek aż do poziomu około 21% po połowie XVI w. (horyzont VIII). Podobnie, jak ślady podsypki, obecność pierścienia dookołnego nie wykazuje związku z ukształtowaniem dna. Jedynie sporadycznie rejestrowano ślady mogące stanowić informację o szczegółach konstrukcyjnych koła. Na pojedynczych dnach stwierdzono obecność odcisków nieruchomej osi koła, przy czym wystąpiły one wyłącznie w zespołach datowanych na 1. połowę XI w. (horyzont I). Równie sporadycznie występowały odciski tarczy koła. Z kołem związana jest także obecność na dnach tzw. znaków garncarskich. Ich łączny udział wynosi jedynie 3,85%. Na tym mniej więcej poziomie odsetek ten kształtował się między schyłkiem X a połową XIII w. (horyzonty I-III), po czym gwałtownie wzrósł w 2. połowie XIII w. (horyzont IV). W XIV-XV w. (horyzonty V-VII) udział den znakowanych jest marginalny.

Interesujące wyniki dała analiza zmian stosowanych technik formowania naczyń (ryc. 31). Naczynia słabo obtaczane stanowią znikomy odsetek zbioru i spotykamy je jedynie w 1. połowie XI w. (tabl. 1)⁴¹. Do połowy XIII w. obserwujemy stały spadek

⁴¹ Warto podkreślić, że 1/3 naczyń tej grupy pochodzi z jednego kontekstu – wypełniska izbicy wału grodu (stanowisko PSM 86, tabl. 1: 1-4).

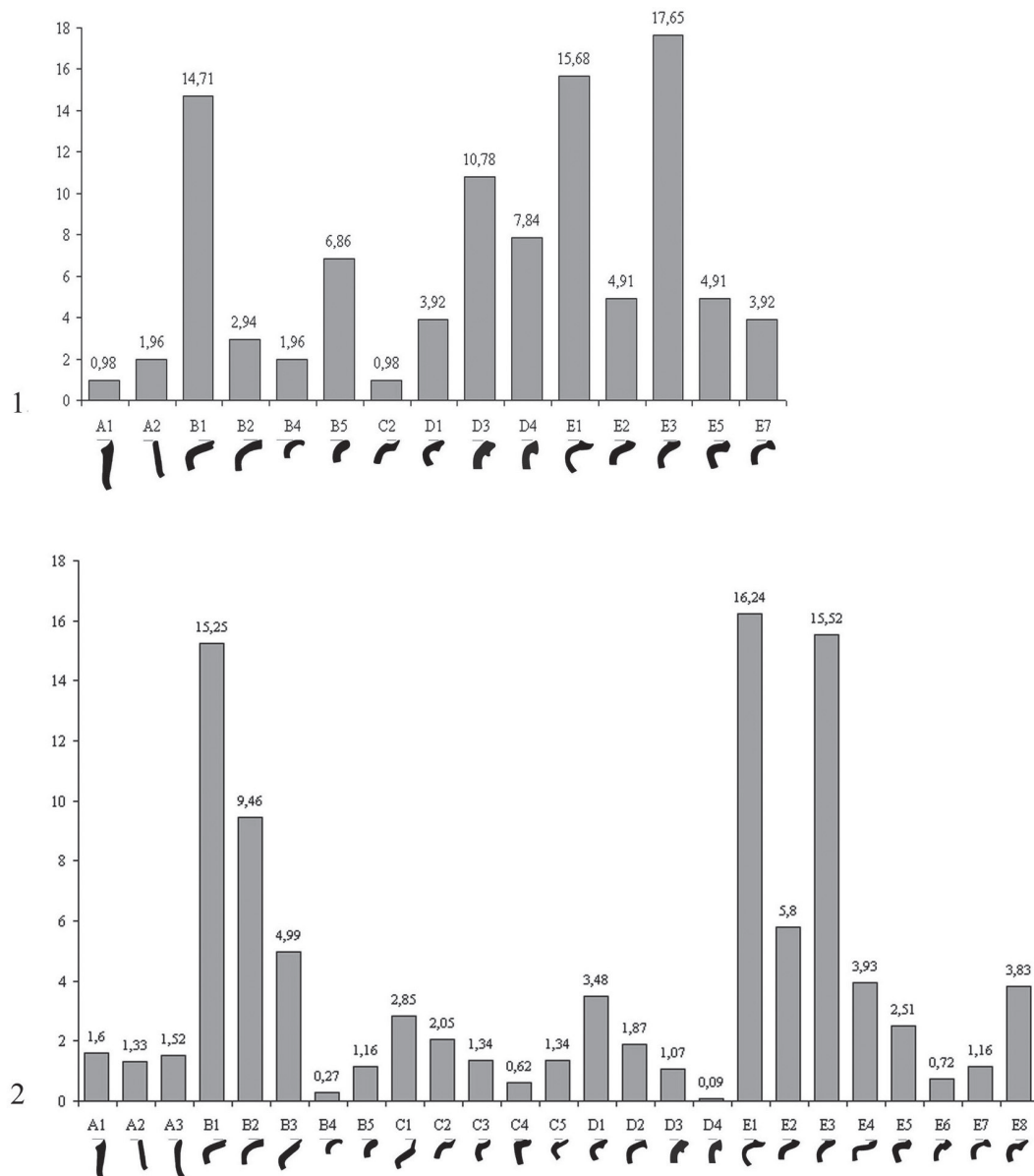
udziału naczyń z czytelnymi śladami ugniatania. W okresie późniejszym obserwujemy tendencję odwrotną, czemu towarzyszy pojawienie się po połowie XIV w. (horyzont VI) pierwszych naczyń brunatnych wykonanych przy zastosowaniu technik ślizgowych, początkowo stanowiących margines zbioru. Między połową XV a połową XVI w. (horyzont VII) obserwujemy gwałtowny wzrost udziału wyrobów wykonanych przy zastosowaniu technik ślizgowych (z około 6 do ponad 50% zbioru). Po połowie XVI w. stanowią one już ponad 2/3 zbioru, a obok nich spotykamy wyłącznie wyroby silnie obtaczane z czytelnymi śladami ugniatania.

Odnotowanym prawidłowościom warto poświęcić więcej uwagi, wskazują bowiem na proces adaptacji nowych technik formowania naczyń. Już w zespołach z najstarszej fazy chronologicznej widoczna jest dominacja jednej techniki – ugniatania i silnie formującego obtaczania, która trwa do schyłku XIII w. Umiejętność stosowania technik ślizgowych pojawia się w Płocku dopiero wraz z powstaniem drugiego miasta lokacyjnego na początku XIV w. i co najmniej przez pierwsze pół wieku dysponują nią jedynie wytwórcy naczyń siwych, ceglanych i białych (patrz niżej). Znikomy odsetek naczyń brunatnych wykonanych techniką ślizgową rejestrowany między połową XIV i połową XV w. świadczy o bardzo powolnej adaptacji tego sposobu formowania, z którym związany był przede wszystkim odmienny zestaw czynności wykonywanych podczas pracy z kołem. Gwałtowny wzrost udziału naczyń tej grupy po połowie XV w. wskazuje moment, gdy nowa technika została zaakceptowana i opanowana. Należy jednak podkreślić, że jeszcze po połowie XVI w. około 1/3 naczyń brunatnych nosi wyraźne ślady stosowania techniki ugniatania, co wskazuje na istnienie stosunkowo dużej grupy warsztatów, dla których zmiana nawyków związanych z pracą na kole stanowiła barierę nie do przekroczenia, bądź też nie miały one dostępu do nowych technologii.

Analiza jakości wypalenia wskazuje, że garncarze produkujący naczynia brunatne nie mieli problemów z uzyskaniem odpowiedniej temperatury wypalania. Gama barw powierzchni naczyń ogranicza się do różnych odcieni koloru brunatnego. Świadczy to o wypalaniu wyrobów z ograniczonym dostępem tlenu, najprawdopodobniej w przykrytych paleniskach, być może zagłębionych lekko w ziemi, w których mimo pozornie prymitywnych warunków stosunkowo łatwo osiągnąć temperaturę nawet do 1000°C (Wasilczyk 2007: 30-31). Dane z badań laboratoryjnych płockich naczyń brunatnych z XIV-XVI w. wskazują, że większość z nich wypalono w stosunkowo wąskim przedziale temperatur między 700 a 800 °C (Daszkiewicz 1992, s. 109-110)⁴². Warto zwrócić uwagę na zmiany w udziale naczyń określonych jako dobrze i źle wypalone. Te pierwsze stanowią około 2/3 zbioru w okresie między schyłkiem X a połową XIII w. (horyzonty I-III) i jest to odsetek stały. Po tej dacie następuje wyraźny wzrost udziału wyrobów niedopalonych i tendencja ta utrzymuje się aż do końca okresu wyrobu naczyń brunatnych, który nastąpił po połowie XVI w.

Średnice wylewów garnek brunatnych zamykały się w szerokim przedziale między 11 a 34 cm. Obserwacje dotyczące rozkładu cech metrycznych wskazują, że w całym interesującym nas okresie dominowały garnki średnich rozmiarów, o średnicach wylewów zamykających się w przedziale 15-25 cm. Z kolei średnice den najczęściej mieściły się w granicach 8-13 cm, a wartość średnicy dna nie wydaje się przy tym związana ani ze średnicą wylewu, ani z rozmiarem naczynia. Analiza rozkładu średnic wylewów w pięciu wyróżnionych przedziałach metrycznych wskazuje, że

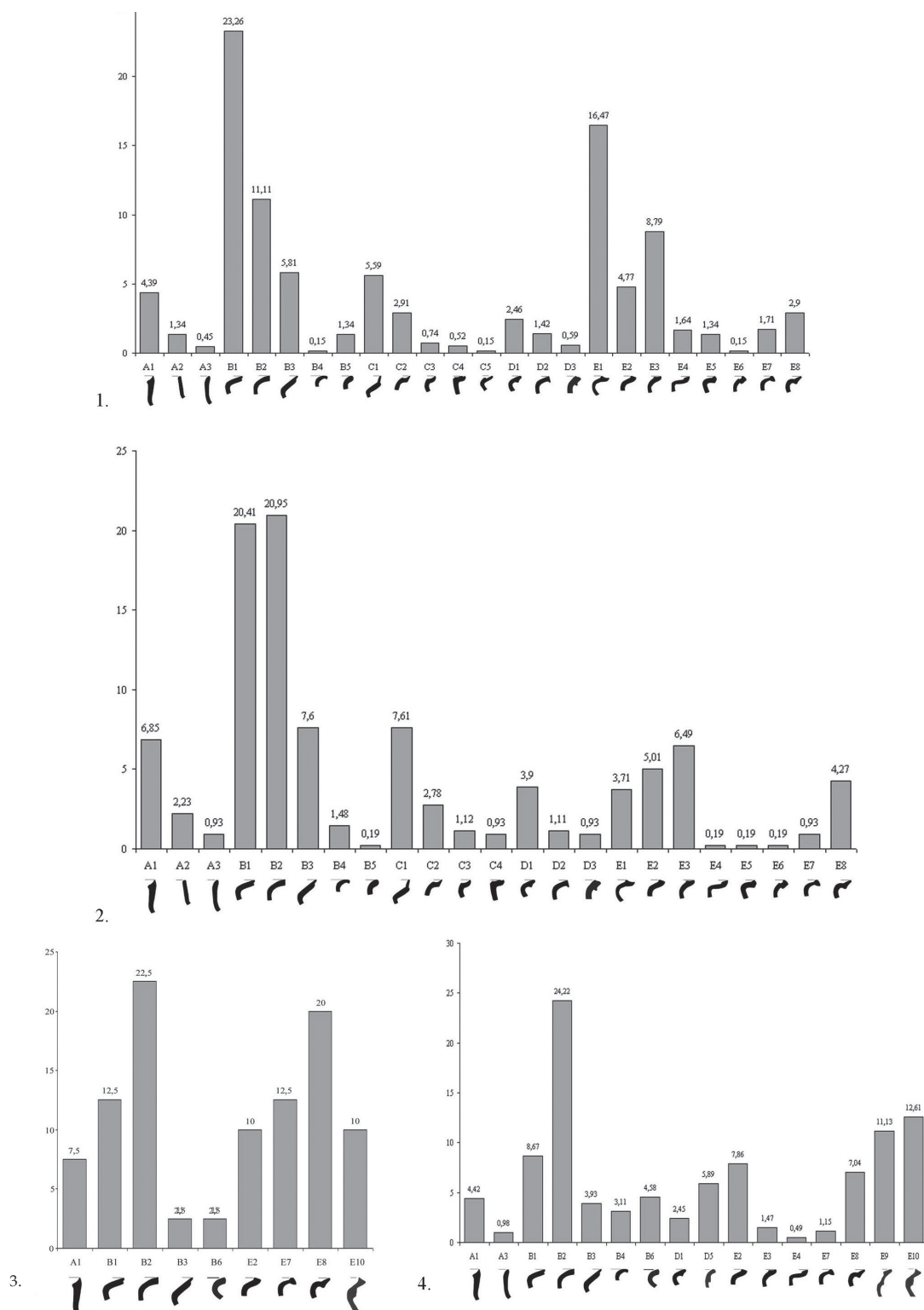
⁴² Uzyskiwanie zbliżonych zakresów temperatur potwierdzają też badania ceramiki brunatnej z innych stanowisk (Pawlikowski, Knapik 1998: 265). Dobra jakość spieczenia czerepów nie musi oznaczać jedynie wysokiej temperatury wypalania. Badania fizykochemiczne wczesnośredniowiecznej ceramiki ze Śląska wskazały na bardzo niski zakres temperatur, rzędu 550-650°C. Dobry stopień spieczenia czerepów uzyskano poprzez dodanie do mas ceramicznych popiołu w charakterze topnika (Stoksik 2007a: 44n). Zwęglona substancja organiczna obecna w ściankach naczyń płockich może wskazywać na stosowanie podobnych zabiegów.

Ryc. 32. Udział procentowy odmian wylewów garnków brunatnych w zespołach z horyzontu I (1) i II (2). Opr. M. Trzeciecki.

najbardziej wyrównanym udziałem wszystkich kategorii charakteryzują się garnki z okresu między połową XI a schyłkiem XIII w. (horyzonty II-IV). Wyraźna zmiana dokonuje się z początkiem XIV w. (horyzont V). Od tego momentu zbiór wyraźnie zdominowany jest przez naczynia o średnicach wylewów równych 16- 20 cm. Dokonująca się w toku XIV w. standaryzacja rozmiarów garnków związana jest z ograniczeniem ich funkcji przede wszystkim do termicznej obróbki pożywienia.

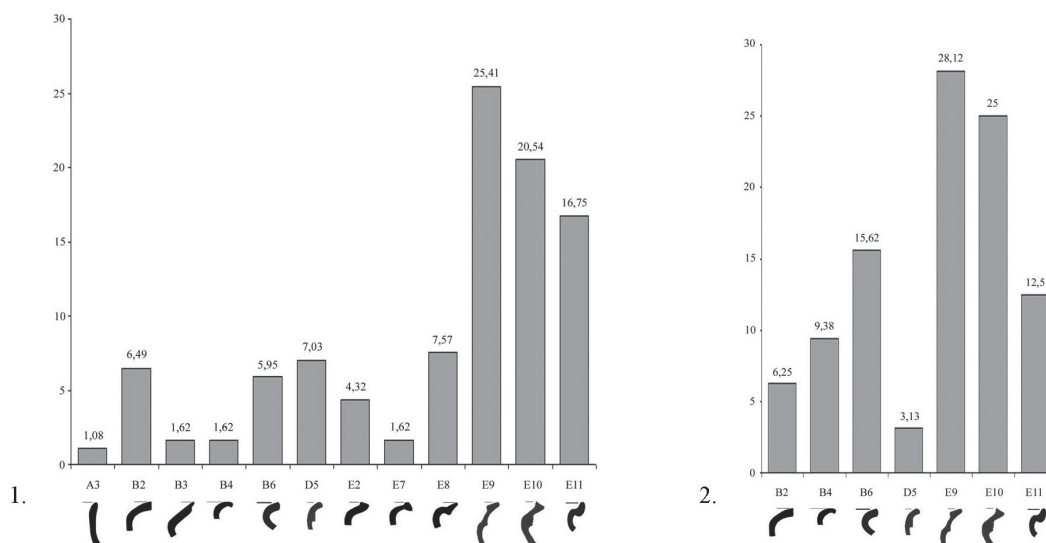
Analiza morfologicznego zróżnicowania wylewów garnków brunatnych wskazuje na widoczną już w najstarszych zespołach preferencję do stosowania rozbudowanych, profilowanych krawędzi (grupa E), godny podkreślenia jest jednocześnie niewielki odsetek tzw. cylindrycznych szyjek zaliczonych tu do grupy A (ryc. 32-34). W 1. połowie XI w. (horyzont I) zestaw wylewów był dość ograniczony, z wyraźną przewagą odmian E3, E1, B1, D3, D4. Należy jednak podkreślić, że reprezentowane już w nim były wszystkie odmiany w późniejszym okresie dominujące w zbiorze i charakteryzujące się jednocześnie wyjątkową długotrwałością wystę-

Ryc. 33. Udział procentowy odmian wylewów garnków brunatnych w zespołach z horyzontu III (1), IV (2), V (3), VI (4). Opr. M. Trzeciecki.

powania. Wyrażne poszerzenie repertuaru rozwiązań dokonało się po połowie XI w., a ukształtowany wówczas zestaw odmian ukształtowania krawędzi wylewów trwał bez większych zmian do schyłku XIII w. (horyzonty II-IV). Obserwujemy jedynie zmiany udziału poszczególnych odmian, z których najistotniejszymi wydają

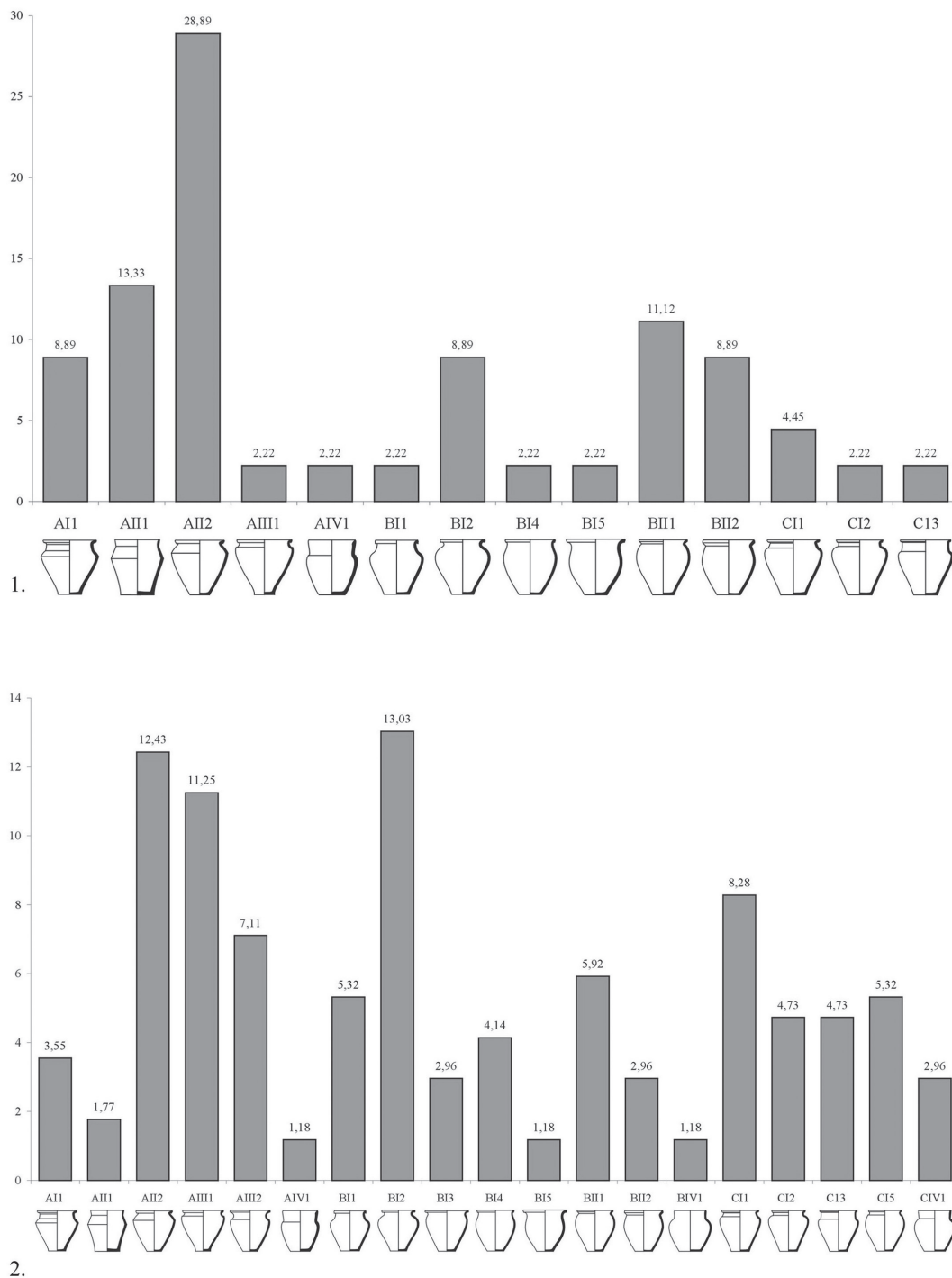

Ryc. 34. Udział procentowy odmian wylewów garnków brunatnych w zespołach z horyzontu VII (1) i VIII (2). Opr. M. Trzeciecki.

się zjawiska takie, jak drastyczne ograniczenie bardzo licznych w 1. połowie XI w. odmian D3 i D4 oraz bardzo wyraźna dla drugiej połowy XIII w. preferencja nie-pogrubionych wylewów grupy B, przede wszystkim odmian B1-B3 przy równoczesnym gwałtownym spadku udziału licznych w XI i XII w. odmian rozbudowanych wylewów grupy E. Bardzo dobrze czytelna jest w omawianym zbiorze zmiana sposobów kształtowania partii przykrawędnych garnków dokonująca się w ciągu XIV w., kiedy to znika zdecydowana większość odmian charakterystycznych dla poprzedniego okresu, a udział tych, które pozostały, poza odmianą B2, jest praktycznie marginalny. Pojawiają się natomiast odmiany nowe, identyczne z formami ukształtowania wylewów garnków siwych (B6, D5, E9-E11), które stosunkowo szybko dominują zbiór. Między połową XIV i połową XVII w. widzimy także szybkie ograniczanie zestawu odmian z wyraźną tendencją do eliminacji tych występujących przed początkiem XIV w. na rzecz nowych.

O wiele mniejszą zmiennością charakteryzuje się zróżnicowanie ukształtowania części przydennych. W okresie między połową X a połową XIII w. (horyzonty I-III) zbiór zdominowany jest przez naczynia o wklęsłej płytce dennej i nie posiadające wyodrębnionej stopki (odmiany B1 i B3). Udział naczyń o dnach płaskich (grupa A) zaczyna wyraźnie rosnąć po połowie XIII w., jednak dopiero 100 lat później wyraźniej zaznaczają się one w zbiorze.

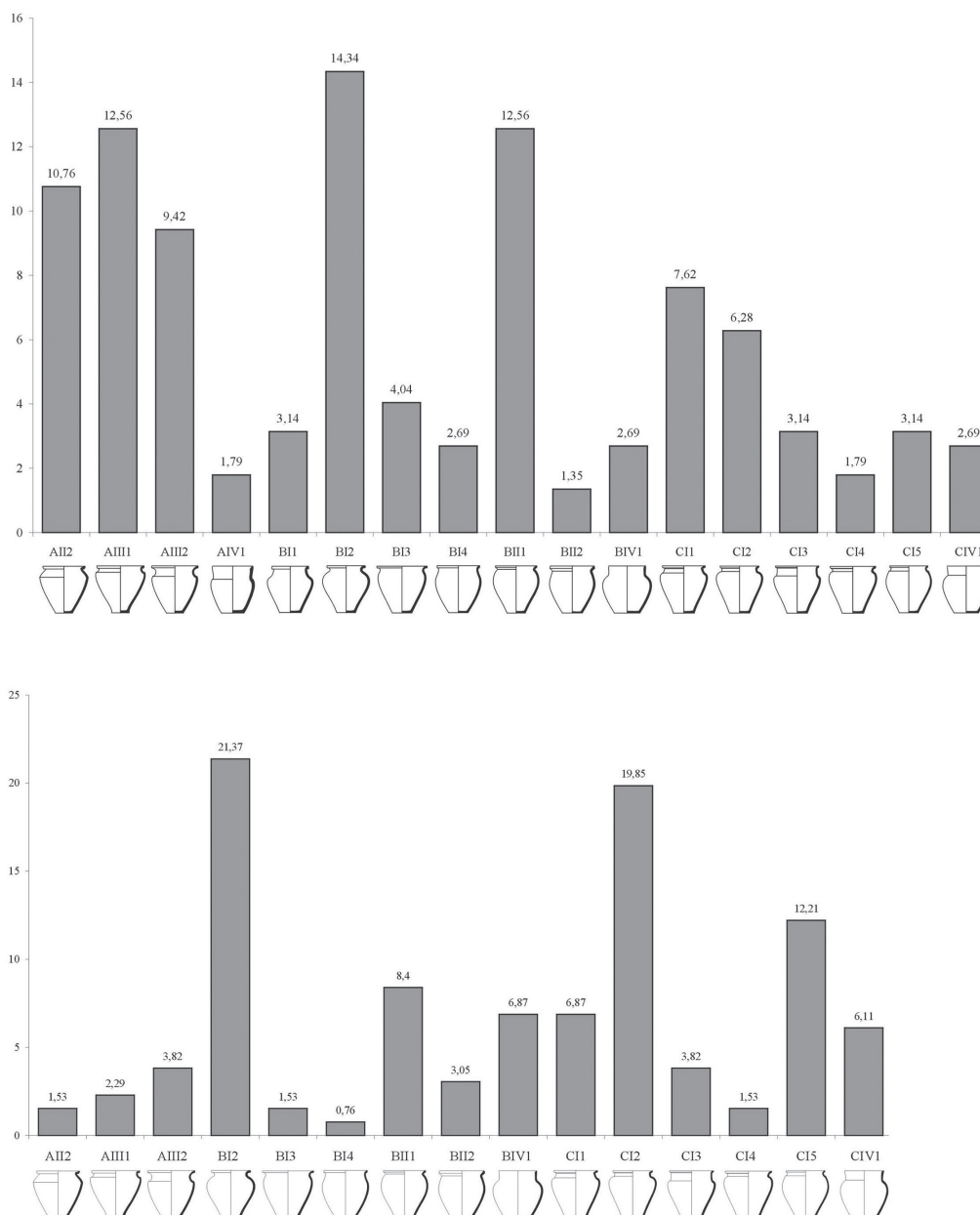
Interesujących wyników dostarczyła analiza częstotliwości występowania poszczególnych form naczyń (ryc. 35-37). Charakterystyczny jest tu przede wszystkim bardzo wysoki udział form o kątowych połączeniach części składowych profilu (grupa A) między schyłkiem X a połową XIII w. (horyzonty I-III; ryc. 35, 36: 1; tabl. 1-45), następnie szybki spadek i zanik tej grupy naczyń przed początkiem XIV w. (ryc. 36: 2; tabl. 46-55). Jest to połączone z wyraźnym wzrostem udziału naczyń o łagodnie kształtowanej linii profilowej (grupa B) i form z wyodrębnioną szyjką (grupa C). Wyjątkową trwałością odznaczają się czteroelementowe formy „esowate” (grupa BI), ich udział w poszczególnych horyzontach utrzymuje się na mniej więcej stałym poziomie. Godna podkreślenia jest obecność zdecydowanej większości wyróżnionych odmian już w zespołach z 1. połowy XI w. (horyzont I; ryc. 35: 1). Dla tego okresu charakterystyczna jest zwłaszcza dominacja ostro profilowanych naczyń odmiany AII2 oraz baniastych form odmiany BIII1. Między połową XI i połową XIII w. (horyzonty II-III, ryc. 35: 2, 36: 1) dominującą pozycję w zestawie zajmują ostro profilowane for-

Ryc. 35. Udział procentowy form garnków brunatnych w zespołach z horyzontu I (1) i II (2). Opr. M. Trzeciecki.

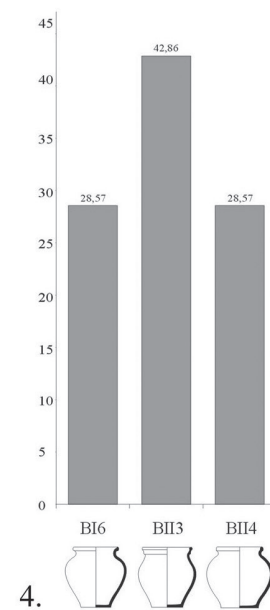
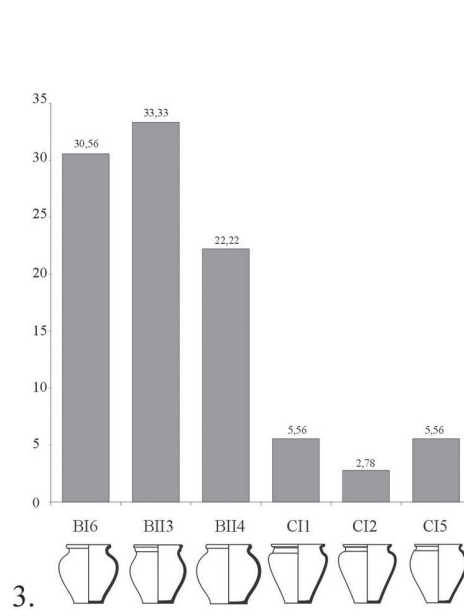
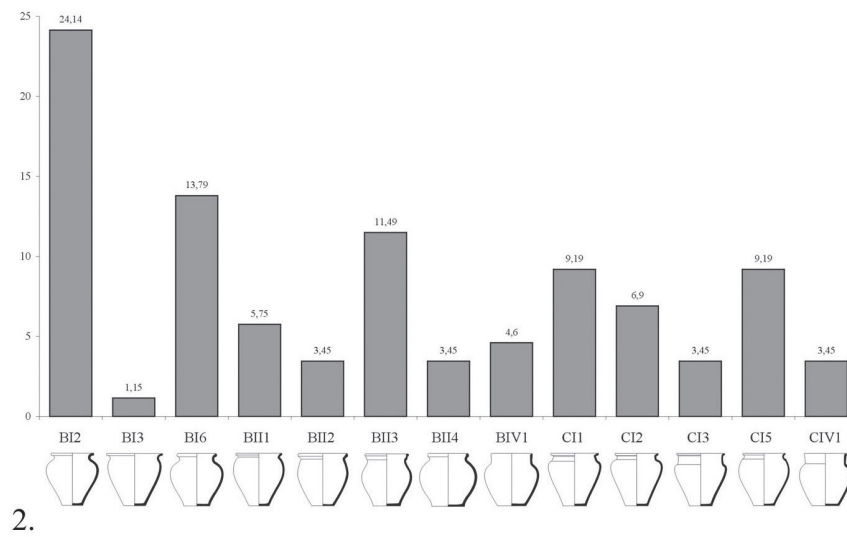
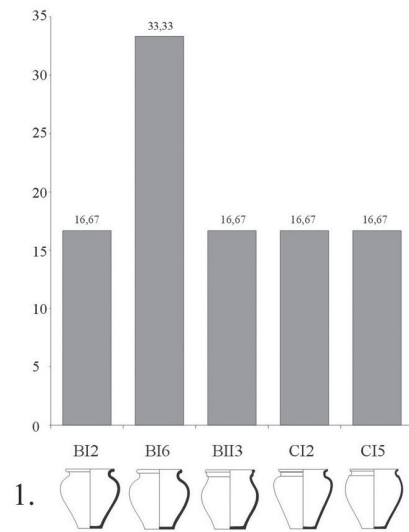
my pozbawione górnej partii brzuśca (odmiany AIII1-2), sukcesywnie wzrasta też udział esowatych garnków odmiany BI2, baniastych – BII1 i form z wyodrębnioną szyjką – przede wszystkim odmian CI1 i CI2.

Druga połowa XIII w. (horyzont IV; ryc. 36: 2; tabl. 46-55) przynosi dobrze czytelne zmiany w preferencjach form naczyń. Obserwujemy wówczas prawie całkowity zanik dominujących wcześniej naczyń ostro profilowanych (grupa A) przy wyraźnym wzro-

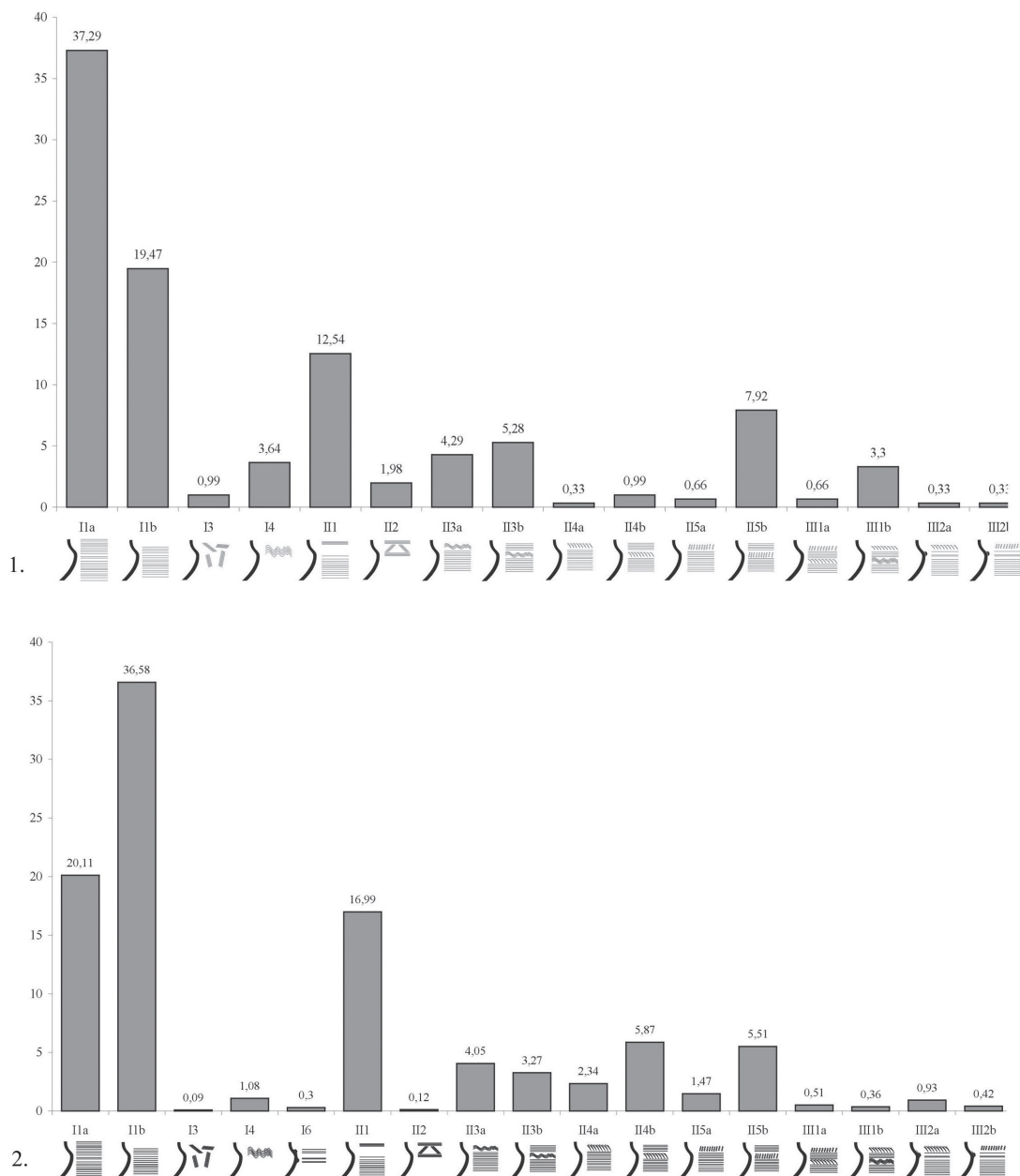
Ryc. 36. Udział procentowy form garnków brunatnych w zespołach z horyzontu III (1) i IV (2). Opr. M. Trzeciecki.

ście udziału form o łagodnej linii profilowej – przede wszystkim odmiany BI2. Widoczny jest także znaczący wzrost odsetka form z wyodrębnioną szyjką, zwłaszcza odmian CI2 i CI5. Dopiero w tym okresie wyraźniej zaznacza się w zbiorze udział tzw. naczyń z cylindryczną szyjką (odmiany BIV1 i CIV1), wcześniej stanowiących jedynie niewielki odsetek zbiorów. Kolejnym okresem dynamicznych zmian jest wiek XIV (horyzonty V-VI; ryc. 37: 1-2; tabl. 56: 1-8, 57: 1-3, 61, 62: 1-8, 63: 1-9, 64 – 66, 67: 1-6, 68 – 70, 71: 1-2, 72: 1-3, 76: 1-3, 79: 1-3, 82: 1, 83: 1-2, 87: 1-3). Pojawiają się wówczas nowe formy naczyń, zaliczone tu do odmian BI6, BI3 i BII4 znajdujące bezpośrednie analogie wśród garnków siwych, ceglanych i białych. Widoczne jest także szybko postępujące ograniczanie udziału form „tradycyjnych”, ograniczonego do odmian BI3, CI3 i CI4. Po połowie XV w. (horyzonty VII-VIII; ryc. 37: 3-4; tabl. 92: 1-6, 94, 96, 97: 1-5, 101: 1, 103: 1-2, 109, 117: 1-2, 119: 1-4, 121: 1, 156: 1, 160: 1-2) występują już prawie wyłącznie odmiany „nowe”.

Ryc. 37. Udział procentowy form garnków brunatnych w zespołach z horyzontu V (1), VI (2), VII (3) i VIII (4). Opr. M. Trzeciecki.

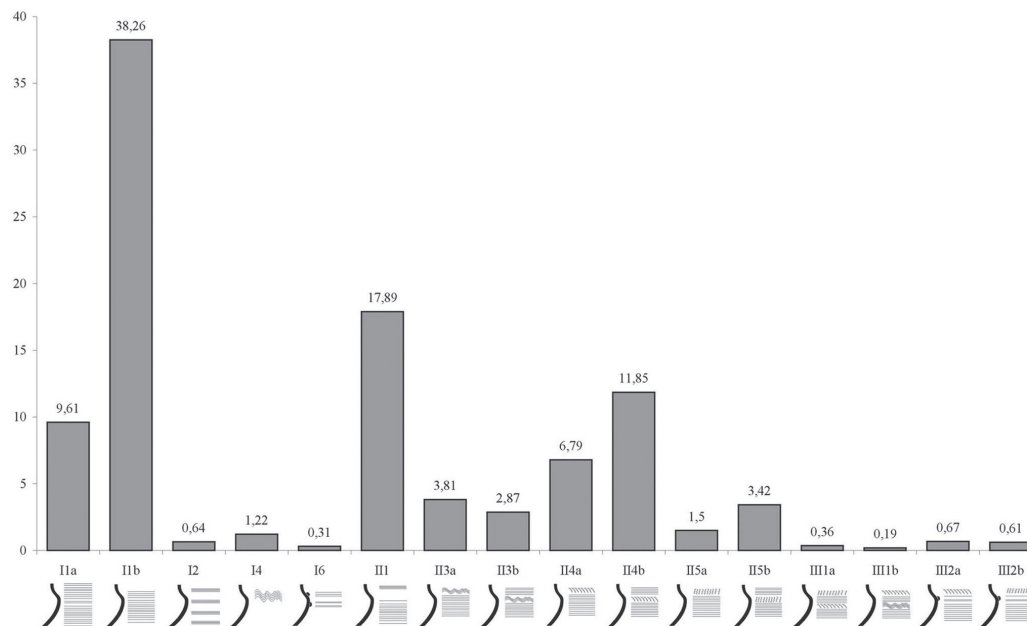

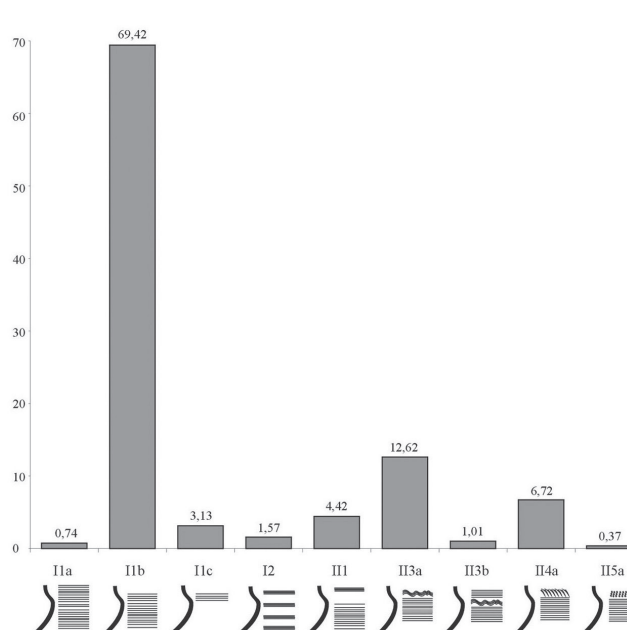
Ryc. 38. Udział procentowy kompozycji zdobniczych garnków brunatnych w zespołach z horyzontu I (1) i II (2). Opr. M. Trzeciecki.

Garnki brunatne jedynie sporadycznie zaopatrywane były w ucha. W analizowanym zbiorze wyróżniono jedynie 28 naczyń z uchami, przy czym ich występowanie ogranicza się do okresu po połowie XIV w. (horyzonty VI-VIII; tabl. 72: 1-2, 76: 1-2, 94: 1, 101: 1, 156: 1). Stwierdzono także, że w ucha zaopatrywano wyłącznie garnki naśladujące wyroby siwe i białe. We wszystkich przypadkach ucha miały przekrój taśmowaty.

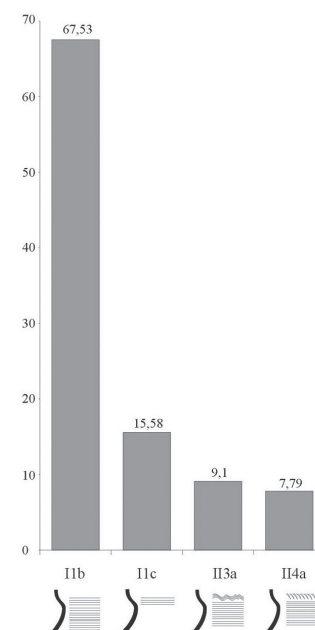
Naczynia zdobione stanowią łącznie około 2/3 analizowanego zbioru. W zespołach z wszystkich horyzontów wyraźnie przeważają kompozycje ograniczone do jednego wątku (ryc. 38-40). Motywy dwuwątkowe występują z różnym nasileniem, największy ich udział odnotowano dla okresu między połową XII a połową XIII w. (horyzont III; ryc. 39: 1), z kolei najniższy – między początkiem XIV a połową XVI w. (horyzonty V-VII; ryc. 39: 3, 40: 1-2). Kompozycje trójwątkowe spotykamy bardzo rzadko, a ich występowanie ogranicza się do okresu między schyłkiem X a połową XIII w., z największym nasileniem do połowy XI w. (ryc. 38, 39: 1).

1.

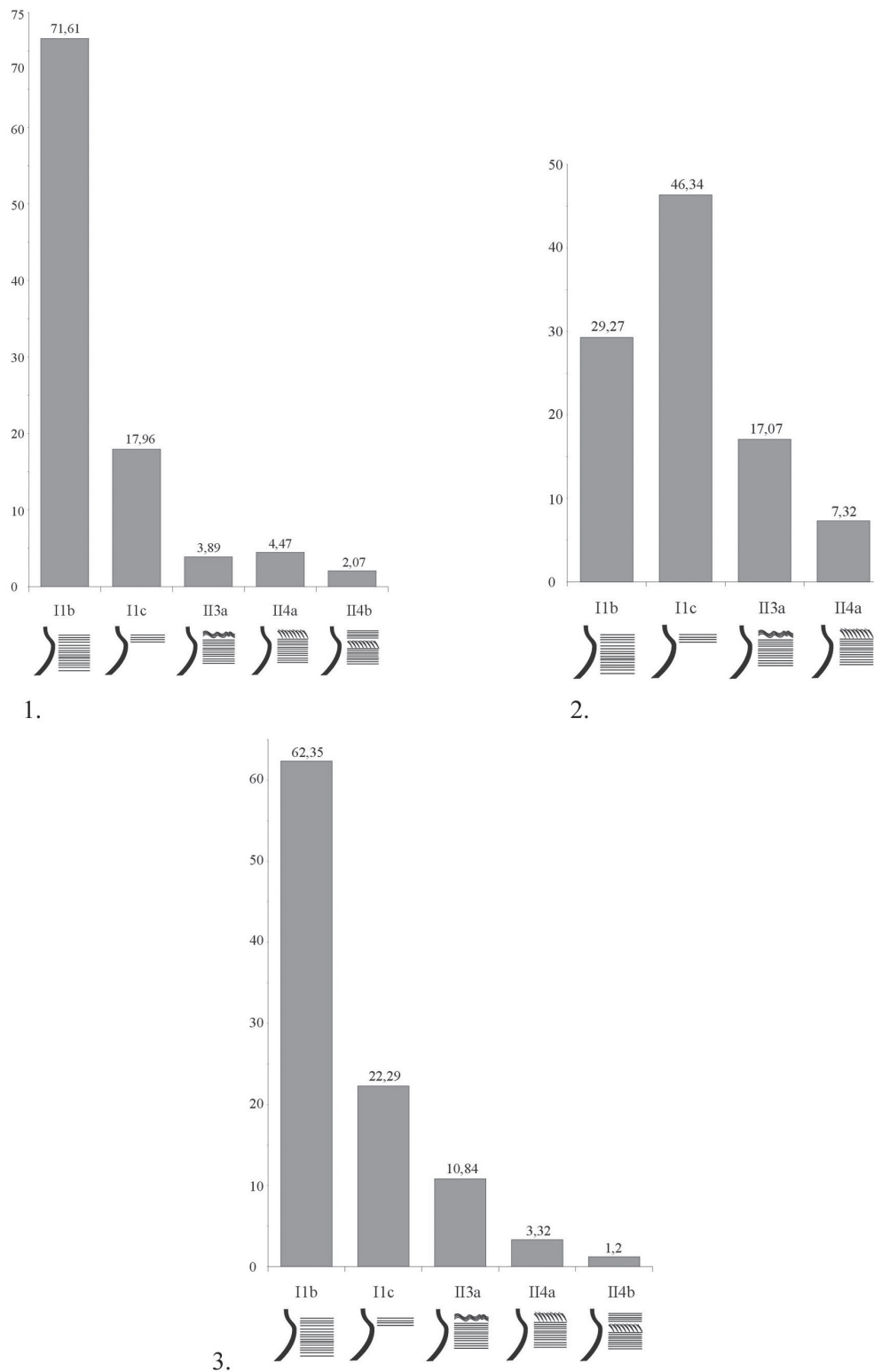
2.

3.

Ryc. 39. Udział procentowy kompozycji zdobniczych garnków brunatnych w zespołach z horyzontu III (1), IV (2) i V (3). Opr. M. Trzeciecki.

Analiza frekwencji poszczególnych kompozycji zdobniczych wskazuje, że pomimo dużej z pozoru różnorodności układów zdobień, ich repertuar był ograniczony do pasm poziomych żłobków dookolnych pokrywających brzusiec (odmiany IIa-c), niekiedy uzupełnianych o wątki poboczne – nacięcia lub odciski stempelków w układzie horyzontalnym (odmiany II4a-b, II5a-b). Najbardziej charakterystyczne i najpowszechniej spotykane kompozycje zdobnicze pojawiają się już w najstarszych zespołach i cechują się długotrwałością występowania. Dla okresu między schyłkiem X a połową XIII w. charakterystyczny jest, przy dominacji naczyń zdobionych wyłącznie żłobkami dookolnymi, stosunkowo wysoki odsetek kompozycji dwuwątkowych, zwłaszcza odmiany III1, łączą-

Ryc. 40. Udział procentowy kompozycji zdobniczych garnków brunatnych w zespołach z horyzontu VI (1), VII (2) i VIII (3). Opr. M. Trzeciecki.

cej motyw żłobków poziomych wykonanych narzędziem jedno- i wielożębnym (tabl. 3: 3, 6, 5: 9, 6: 2, 4, 6, 7, 9: 3-6, 11: 2-3, 12: 2, 5, 14: 6, 15: 5-6, 18: 4, 6, 19: 8, 22: 2, 25: 4, 27: 3, 6, 28: 5, 33: 2-3, 5-6, 8-10, 34: 4-6). Stosunkowo często spotykane są też motywy nacięć lub stempelków rozdzielających pasma żłobków (odmiany II4b i II5b; tabl. 2: 1, 4, 7, 3: 5, 4: 6,

5: 2-3, 6: 1, 5, 8, 8: 3-5, 11: 11, 13: 1, 11, 15: 1, 3, 21: 1, 26: 4, 35: 6, 38: 12, 40: 7, 41: 9), rzadziej – wieńczących je (odmiany II4a, II5a; tabl. 2: 6, 6: 3, 7: 6, 21: 4, 22: 3, 35: 8, 40: 8, 41: 11). Sporadycznie natomiast występuje tu tak charakterystyczna dla ceramiki okresu wczesnego średniowiecza linia falista (odmiany II3a-b; tabl. 2: 2, 12: 4, 15: 2, 17: 10, 27: 8, 35: 9, 40: 11-12, 42: 1, 7). Dla niewielkiej grupy kompozycji wielowątkowych charakterystyczne jest łączenie motywów żłobków, stempelków i nacięć lub linii falistej (odmiany III1a-b; tabl. 2: 3, 10: 2, 20: 7, 40: 11) oraz stosowanie listew plastycznych, często także zdobionych stempelkami lub nacięciami (odmiany III2a-b; tabl. 7: 8-9, 13: 8, 15: 8, 42: 4-6). Odrębną grupę stanowią naczynia słabo obtaczane z 1. połowy XI w. zdobione motywami linearnymi lub układami stempelków wykonanych grzebykiem (tabl. 1: 5-15).

W 2. połowie XIII w. (horyzont IV; tabl. 46-55) zestaw motywów zdobniczych ulega wyraźnemu zawężeniu. Zdominowany jest przez pasma żłobków dookołnych pokrywających jedynie częściowo brzusiec naczynia (odmiana II1b), niekiedy uzupełnianych przez pasma nacięć (odmiana II4a; tabl. 46: 9, 48: 8, 49: 2-3, 52: 13, 53: 2, 5, 7, 54: 1, 3, 11). Obserwujemy jednocześnie pewien wzrost udziału naczyń zdobionych motywem linii falistej (odmiana II3a; tabl. 49: 6, 50: 8, 52: 3-4). Znikają natomiast pozostałe odmiany kompozycji wielowątkowych. Tendencja ta utrzymuje się także w XIV-XVI w. (horyzonty V-VIII), kiedy dominuje motyw żłobków dookołnych ograniczonych wyłącznie do pasma powyżej największej wydętości brzuszka (odmiana II1c), zestaw kompozycji wielowątkowych ogranicza się do odmian II3 i II4, a ich odsetek sukcesywnie spada (tabl. 56, 57: 1-3, 61, 62: 1-8, 63: 1-9, 64-71, 72: 1-3, 76: 1-3, 79: 1-3, 87: 1-3, 92: 1-6, 96, 97: 1-5, 101: 1, 109, 119: 1-4, 121: 1, 156: 1, 160: 1-2).

W omawianej grupie gatunkowej naczynia inne niż garnki występują sporadycznie. Dla okresu przed początkiem XIV w. odnotowano jedynie obecność pojedynczych mis, pokrywek oraz niewielkich form zaliczonych do grupy kubków. Bardzo charakterystyczną grupę stanowią tu naczynia na wysokiej pustej nóżce, określane jako puchary. W okresie późniejszym asortyment naczyń wzbogaca się o pojedyncze egzemplarze dzbanów. Nieco częściej spotykamy też misy oraz pokrywki.

Średnice wylewów mis zamykały się w przedziale 18-36 cm, przy czym większość naczyń charakteryzowała się średnicami większymi niż 26 cm. Misy pochodzące z kontekstów datowanych na okres do schyłku XIII w. (horyzonty I-IV) miały wylewy odmian A1, B1 i D2. Większe zróżnicowanie kształtów wylewów odnotowano w zbiorach datowanych na późne średniowiecze (horyzonty VI-VII). Średnice den mis zawierały się w przedziale 12-18 cm. W całym interesującym nas okresie spotykamy dna odmiany A1 i A2, przy czym trudno tu ustalić wiarygodne proporcje. Niewielkie jest też zróżnicowanie form. Przed początkiem XIV w. (horyzonty II-IV) występowały przede wszystkim naczynia stożkowate (AVI1) i baniaste (BII1; tabl. 14: 10-12, 43: 6-9). W zespołach z XIV-XV w. (horyzonty V-VII) spotykamy odmiany o ściankach esowatych i baniastych (BI1 i BII1; tabl. 56: 9, 71: 9-10, 95: 8, 107: 3, 116: 6, 118: 1). Niewielka liczba egzemplarzy utrudnia porównania, wydaje się jednak, że udział naczyń zdobionych i niezdobionych był wyrównany. Między połową XI i połową XIII w. (horyzonty II-IV) misy zdobiono wyłącznie żłobkami dookołnymi (odmiana II1a). W zbiorze z horyzontu III wyróżniono dwie misy zdobione w sposób unikalny dla całego zbioru i niesklasyfikowany w obrębie wyróżnionych kompozycji. Na ich dnach widoczne są linie ryte układające się w koncentryczne kręgi, w przypadku jednej misy na krawędzi dna widoczny był rząd nacięć (tabl. 43: 6-7). Zakres kompozycji zdobniczych nieznacznie poszerza się z początkiem XIV w.

W zbiorze ceramiki brunatnej z okresu między połową XI i połową XIII w. (horyzonty II-III) wyróżniono fragmenty 4 naczyń niewielkich rozmiarów, które określić można jako kubki (tabl. 14: 13, 44: 1). W zbiorach z tych samych horyzontów odnotowano też obecność 7 naczyń o trudnej do określenia przynależności funkcjonalnej, w literaturze określanych jako „pucharki na pustej nóżce” (tabl. 14: 14, 44: 2-5). Naczynia tej grupy reprezentowane są

bądź przez dolne partie brzuśców charakteryzujące się wyraźnym przewężeniem sugerującym istnienie smukłej nóżki, bądź przez fragmenty samych nóżek. Do tej grupy zaliczono również górne partie dwóch naczyń. Pucharki na pustych nóżkach zdobione były z reguły żłobkami dookolnymi wykonanymi narzędziem jednozębnym. Pucharek wyróżniony w zbiorze z horyzontu II miał na przewężeniu nóżki listwę plastyczną.

Zbiór pokrywek brunatnych liczy 27 egzemplarzy. Pojedyncze pokrywki spotykamy już po połowie XII w. (horyzont III; tabl. 44: 6-7), liczniej pojawiają się dopiero po połowie XIV w. (horyzonty VI-VIII). Dwie pokrywki z horyzontu III można zaliczyć do odmiany BVI2. Obie pochodzą z terenu podgrodzia, ze stanowiska PSM 53. Powierzchnię jednej z nich pokrywają żłobki dookolne, na których wyryto chaotycznie ułożone linie łukowate, wzdłuż krawędzi biegnie linia falista⁴³. W zbiorze ceramiki brunatnej z horyzontów VI-VII odnotowano łącznie 33 pokrywki. Ich średnice zamykają się w przedziale 14-18 cm, krawędzie reprezentują odmiany A1, A2 i C3. Formy reprezentowały odmiany BVI1 i BVI2. Wszystkie pokrywki brunatne pochodzące z kontekstów XIV- i XV-wiecznych wystąpiły na terenie drugiego miasta lokacyjnego.

Po połowie XIV w. w zestawie naczyń brunatnych pojawiły się dzbany. Do tej grupy zaliczono łącznie 9 naczyń pochodzących z zespołów datowanych na okres między połową XIV a połową XVI w. (horyzonty VI-VII). Jedno naczynie zachowało się prawie w całości (bez górnej części szyjki i wylewu) i zaliczyć je można do form odmiany BI1. Pozostałe reprezentowane są przez wylewy odmian A1 i A3 oraz fragmenty brzuśców i taśmowatych uch (tabl. 67: 8-9, 71: 5). Cztery spośród nich pochodzą z terenu dawnego pierwszego miasta lokacyjnego, pozostałe – z terenu drugiego miasta lokacyjnego.

3.3. CERAMIKA SIWA (tabele 17-37)

Analizie poddano zbiór liczący 9960 naczyń „statystycznych”. Reprezentowane są w nim wszystkie główne rodzaje naczyń kuchennych i stołowych, przy czym podstawowy zestaw – garnki, dzbany, misy, kubki i pokrywki – pojawia się już w najstarszych zespołach z pierwszej połowy XIV w. (horyzont V). Po połowie XIV w. pojawiają się patelnie, a od połowy XV w. zbiór wzbogacony zostaje o talerze. Inne rodzaje naczyń spotykamy sporadycznie. Na tym tle wyróżnia się stosunkowo liczna w okresie między połową XVI i połową XVIII w. grupa naczyń określona jako garnki polerowane oraz pojawiające się w tym samym okresie gliniane bańki lekarskie.

Charakterystyczną cechą zbioru jest dominacja dwóch grup funkcjonalnych – garnków i dzbanów. Udziały pozostałych rodzajów naczyń są marginalne i z reguły nie przekraczają 3-4% w zespołach z kolejnych horyzontów. Warto też podkreślić dobrze czytelną tendencję zmniejszania się udziału garnków, o ile bowiem w pierwszej połowie XIV w. stanowiły one ponad 70% zbioru naczyń siwych, to już od połowy tego stulecia udział garnków i dzbanów był wyrównany. Odsetek dzbanów stosunkowo szybko ustabilizował się na poziomie 40-50%, natomiast udział garnków sukcesywnie spadał, przede wszystkim na rzecz innych rodzajów naczyń (ryc. 41).

GARNKI (tabele 17-21)

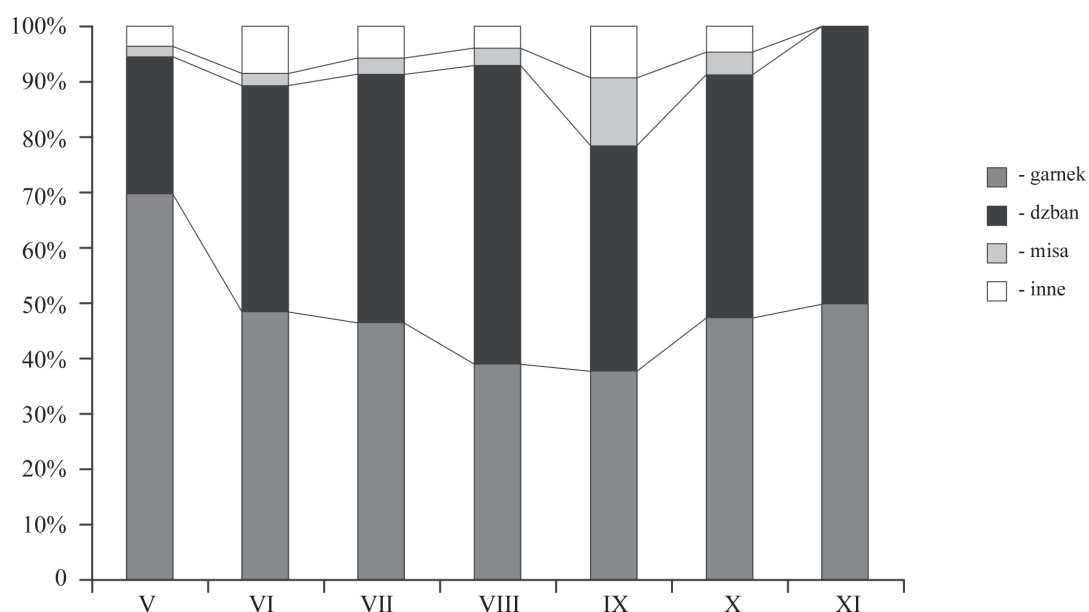
Większość naczyń zaliczonych do tej grupy została wykonana z glin wysokożelazistych. Nieznaczny odsetek wyrobów wykonanych z glin niskożelazistych odnotowano w zbiorach z okresu między połową XIV a połową XVII w. (horyzonty VI-VIII).

⁴³ Jest to jedyna zdobiona pokrywka w całej grupie funkcjonalnej, obejmującej także wyroby siwe, ceglaste i białe. Z powodów oczywistych nie dokonano więc klasyfikacji ornamentu.

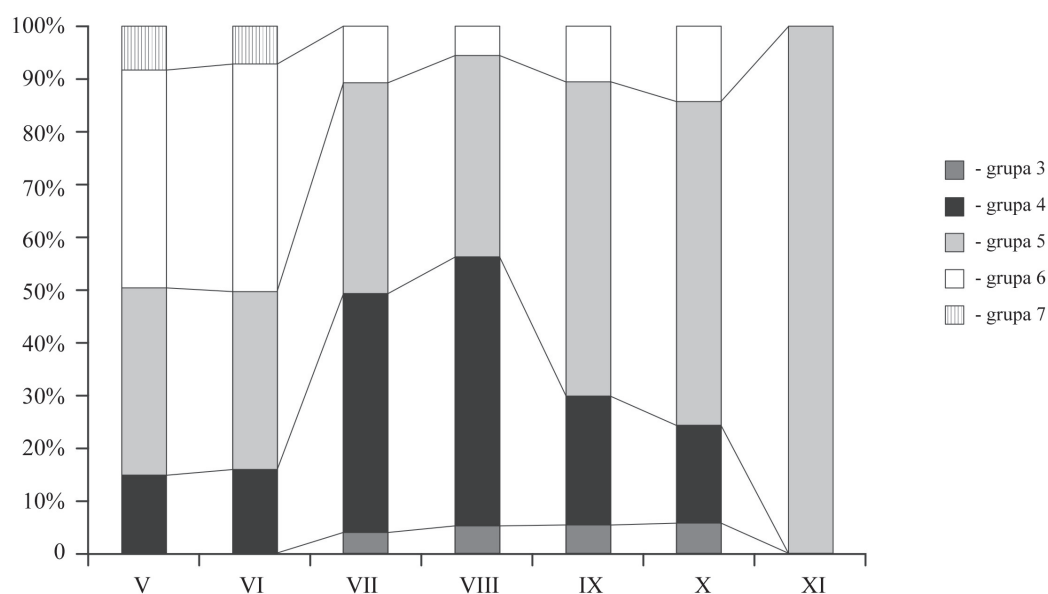
W większości przypadków do wyrobu garnków używano glin schudzonych wyłącznie piaskiem. Okruchy skał granitowych rejestrowano jedynie w przypadku niewielkiego odsetka naczyń z XIV-XV w. (horyzonty V-VI), przy czym zawsze występował on w kompozycji z piaskiem. Stosowano masy garncarskie zawierające dużą ilość składników nieplastycznych, przy preferencji ziaren o drobnej lub drobnej i średniej granulacji (grupy 4-6 z marginalnym udziałem grup 3 i 7). Wyraźne jest także dążenie do zmniejszania udziału mas zawierających dużą ilość frakcji średnich na rzecz tych z przewagą ziaren drobnych (ryc. 42). Znaczący skok ilościowy mas zawierających wyłącznie ziarna drobne czytelny jest zwłaszcza dla okresu między połową XV a połową XVII w. (horyzonty VII-VIII).

W zbiorze dominują egzemplarze o płaskich dnach. Między początkiem XIV i połową XV w. (horyzonty V-VI) stosunkowo wysoki jest udział den ze śladami podsypki. Po połowie XV w. ich odsetek szybko spada, choć pojedyncze dna na podsypce rejestrujemy jeszcze po połowie XVII w. Od początku przeważają jednak dna odcinane od tarczy koła. Analiza śladów poprodukcyjnych wskazuje na stosowanie dwóch technik budowy naczynia. Do połowy XVI w. stosowano wyłącznie techniki ślizgowe, pierwsze naczynia toczone pojawiają się dopiero po tej dacie. Ich odsetek szybko rośnie, jednak jeszcze u schyłku XVIII w. (horyzont X) prawie 50% zbioru stanowią garnki lepiące na kole. Udział wyrobów wypalonych dobrze i niedopalonych jest wyrównany, z niewielką przewagą tych pierwszych. Cechą charakterystyczną jest stopniowe pogarszanie się jakości wypalania, czytelne już od połowy XIV w.

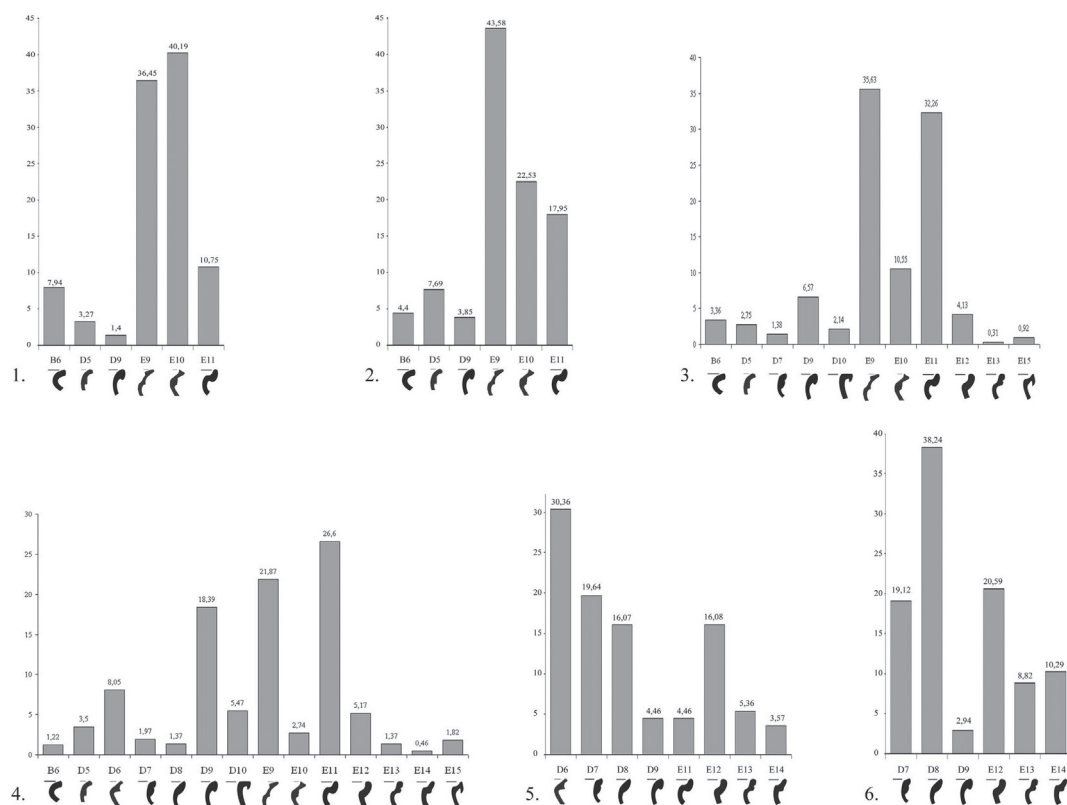
Średnice wylewów garnków zawierają się w przedziale 12-22 cm. Widoczna jest nieznaczna przewaga naczyń o średnicach mniejszych niż 16 cm. Niewiele niższy jest garnek o średnicach wylewów równych 16-20 cm i proporcje te nie ulegają zmianom w kolejnych horyzontach. Wyróżniono 15 odmian ukształtowania wylewów garnków (ryc. 43). Dominują krawędzie rozbudowane, o profilowanej powierzchni zewnętrznej i wewnętrznej (grupy D i E). Na początku XIV w. widoczna jest wyraźna przewaga wylewów z okapem (odmiany E9 i E10), po czym stopniowy wzrost udziału wylewów kształtowanych w tzw. półwałek (odmiana

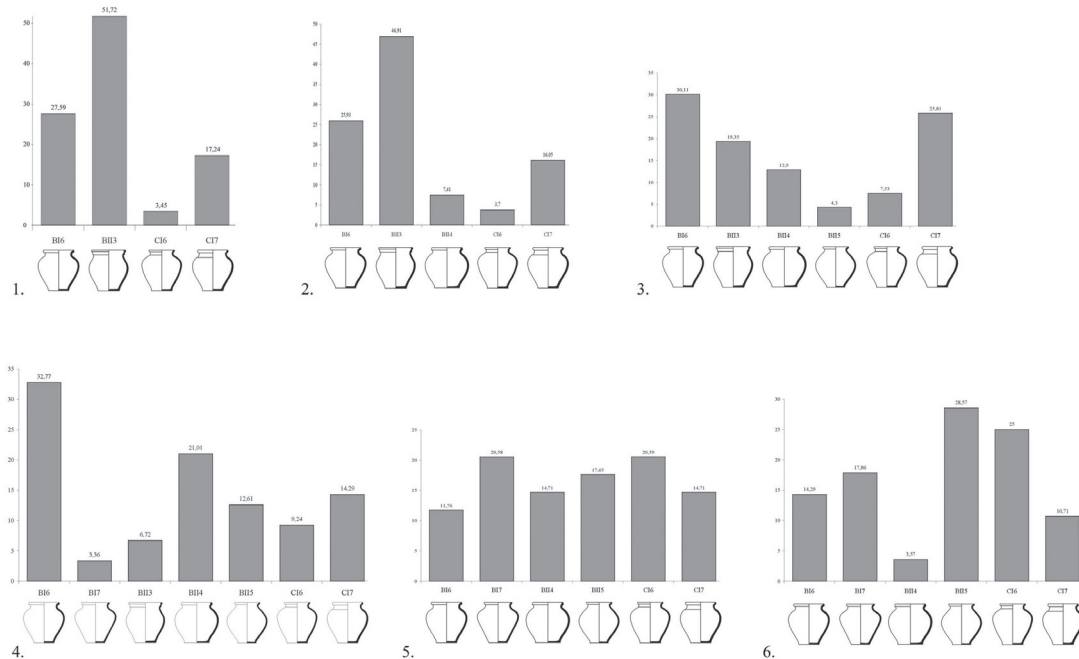
Ryc. 41. Udział procentowy grup funkcjonalnych naczyń w zespołach ceramiki siwej z horyzontów V-XI. Opr. M. Trzeciecki.

Ryc. 42. Udział procentowy grup receptur mas garncarskich w zespołach garnków siwych z horyzontów V-XI. Opr. M. Trzeciecki.

Ryc. 43. Udział procentowy odmian wylewów garnków siwych w zespołach z horyzontu V (1), VI (2), VII (3), VIII (4), IX (5), X (6). Opr. M. Trzeciecki.

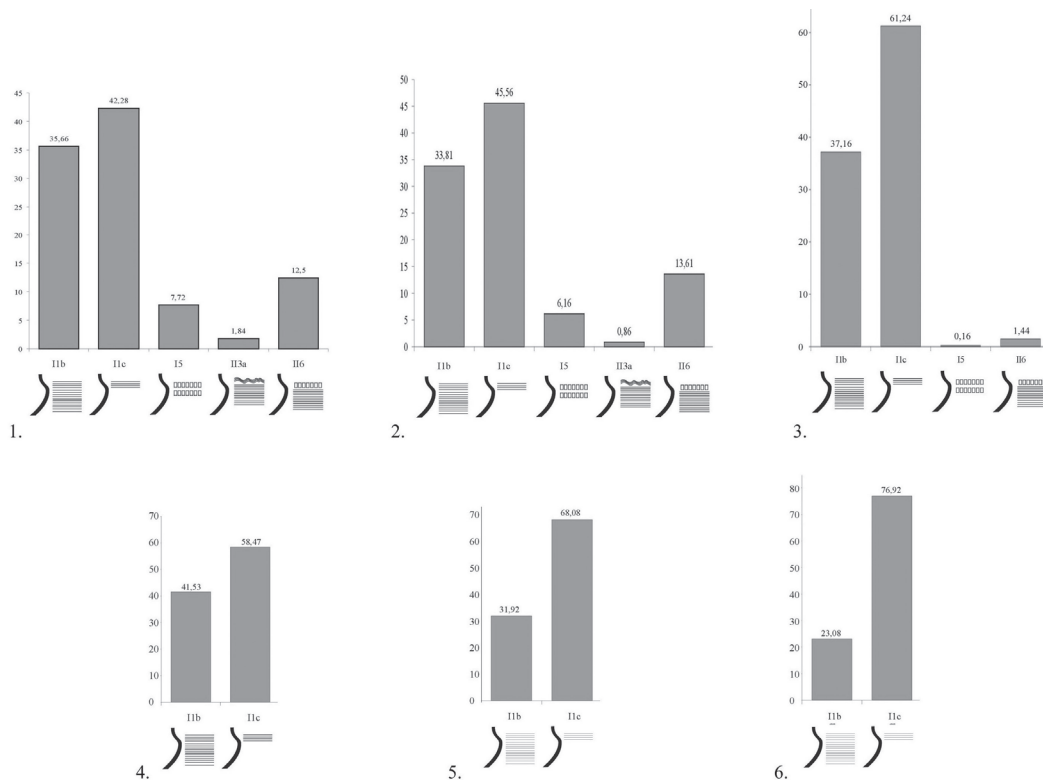
Ryc. 44. Udział procentowy form garnków siwych w zespołach z horyzontu V (1), VI (2), VII (3), VIII (4), IX (5), X (6). Opr. M. Trzeciecki.

E11). Największe bogactwo rozwiązań formalnych obserwujemy w zbiorach naczyń z okresu między połową XV a połową XVII w. (horyzonty VII-VIII). Ograniczeniu ulega udział odmian najpowszechniej występujących wcześniej, pojawiają się rozwiązania nowe lub występujące dotąd marginalnie, które to z kolei znikają u schyłku XVIII w. Znacznie mniejsze jest zróżnicowanie den garnków. Ich średnice zamykają się w przedziale 6-12 cm, przy czym ponad połowa zbioru den ma średnice równe 8-10 cm. Cechą charakterystyczną jest stopniowe ograniczanie morfologicznego zróżnicowania den na rzecz odmian o płaskiej płytce dennej pozbawionych wyodrębnionej stopki (odmiany A1 i A3).

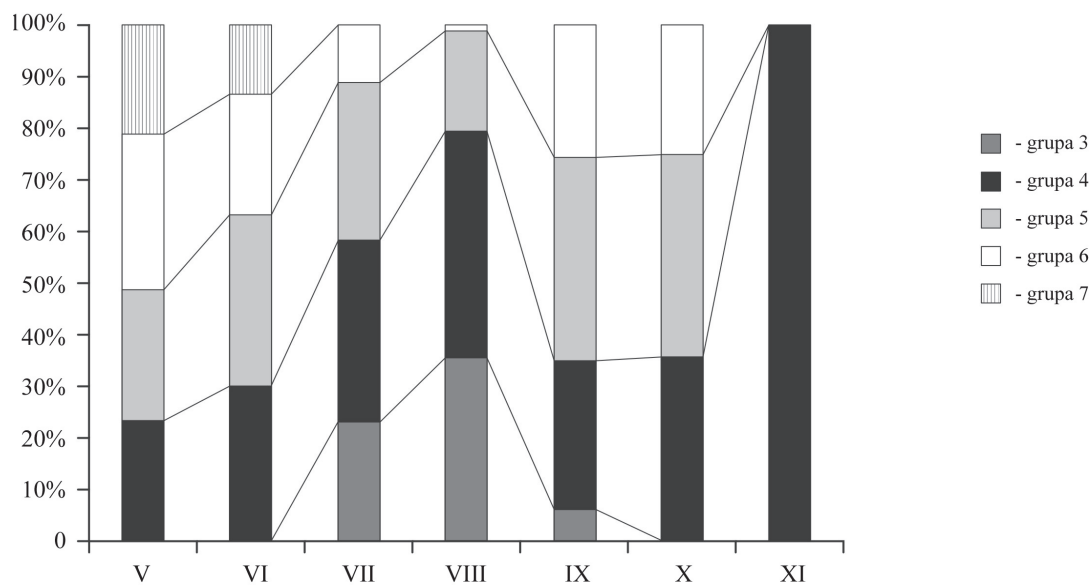
Niewielkie jest zróżnicowanie form garnków siwych (ryc. 44). Między początkiem XIV a połową XV w. (horyzonty V-VI; tabl. 57: 4-12, 58: 1-8, 62: 9-10, 63: 10-11, 71: 3-4, 72: 4-11, 73: 1-5, 76: 4-13, 79: 4-12, 82: 2-8, 83: 3-11, 84: 1-5, 87: 4-11, 88: 1-8, 91: 1-7) dominowały baniaste naczynia odmiany BII3, przy stosunkowo wysokim udziale form esowatych (BI6), niekiedy z wyodrębnioną wklęsłą szyjką (CI7). Stopniowe wzbogacenie repertuaru form dokonuje się po połowie XV w. (horyzonty VII-VIII; tabl. 92: 7-10, 95: 1, 97: 6-7, 99: 1-6, 101: 2-9, 103: 3-6, 110: 1-2, 111: 1-4, 114: 1-4, 117: 3-4, 119: 5-6, 121: 2, 122: 1-2, 136: 1-5, 139: 1-3, 147, 148: 1-8, 156: 2-7, 160: 3-4), kiedy to wyraźnie spada odsetek form odmiany BII3, przede wszystkim na rzecz esowatych garnków odmiany BI6 oraz baniastych, przysadzistych form odmian BII4 i BII5. Wyraźne zmiany widoczne są dopiero po połowie XVII w. (horyzonty IX-X; tabl. 165: 1, 184: 1, 187: 1-3, 208: 1-4). Znikają wówczas lub znacząco zmniejszają swój udział odmiany „średniowieczne” (BII3 i BI6), a zaczynają dominować formy „nowożytne” o silnie wydętym brzuscu (BI7, BII5) lub wcześniej reprezentowane marginalnie garnki z krótką pionową szyjką (CI6). Nieco ponad 23% garnków zaopatrzonych było w taśmowate w przekroju ucha. Odsetek ten zwiększa się do około 45% przy ograniczeniu zbioru do garnków o formie określonej typologicznie.

W XIV-XV w. (horyzonty V-VI) udział naczyń zdobionych i niezdobionych jest wyrównany. Wzrost odsetka form niezdobionych postępuje po połowie XV w. (horyzonty VII-IX), a po połowie XVIII w. stanowią one prawie 80%. Repertuar kompo-

Ryc. 45. Udział procentowy kompozycji zdobniczych garnków siwych w zespołach z horyzontu V (1), VI (2), VII (3), VIII (4), IX (5), X (6). Opr. M. Trzeciecki.

Ryc. 46. Udział procentowy grup receptur mas garncarskich w zespołach dzbanów siwych z horyzontów V-XI. Opr. M. Trzeciecki.

zycji zdobniczych nie jest zróżnicowany (ryc. 45). Dominują motywy jednowątkowe, kompozycje dwuwątkowe spotykamy stosunkowo rzadko i zanikają przed połową XVI w. Wyraźna jest przewaga ornamentu ograniczonego do żłobków dookołnych (odmiany I1b-c) i stopniowe ograniczanie ich zasięgu do wąskiego pasa na górnej części brzuśca (I1c). W kompozycjach dwuwątkowych żłobki dookołne uzupełniane są wieńczącymi je pasmami odcisków radełka, rzadziej linii falistej (tabl. 57: 4, 58: 5, 71: 3, 76: 7, 79: 9, 82: 2, 83: 4, 84: 5, 87: 8-9, 91: 1-4, 101: 3-5, 9, 147: 7).

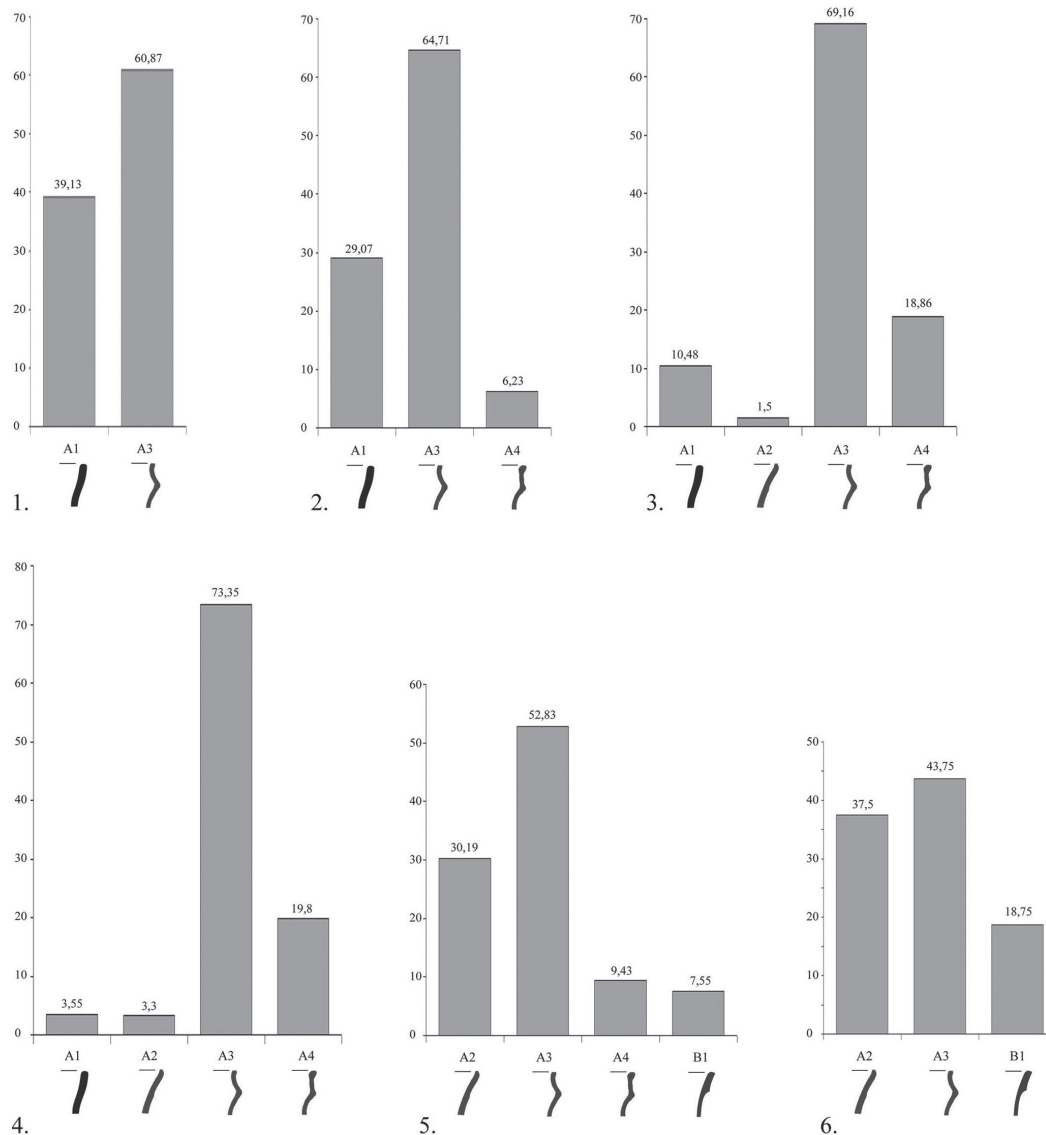
DZBANY (tabele 22-25)

Do wyrobu dzbanów siwych najczęściej stosowano masy garncarskie zawierające wyłącznie obtoczone ziarna kwarcu. Pojedyncze naczynia wykonane z mas zawierających piasek i tłuczeń granitowy wystąpiły jedynie w zbiorze z 1. połowy XIV w. (horyzont V). Najczęściej stosowano masy garncarskie z małą lub średnią ilością drobnych ziaren piasku (grupy 1-3). Wyraźnie mniejszy jest udział wyrobów zaliczonych do grupy 4, a marginalny – grupy 5. Dla okresu między początkiem XIV a połową XV w. (horyzonty V-VI) charakterystyczny jest wyrównany udział wyróżnionych grup receptur, z widoczną tendencją do ograniczania ilości i granulacji ziaren, która swoje apogeum osiąga między połową XVI a połową XVII w. (horyzont VIII). U schyłku okresu nowożytnego (horyzonty IX-X) widoczny jest pewien nawrót do stosowania mas o większej liczbie składników nieplastycznych (ryc. 46).

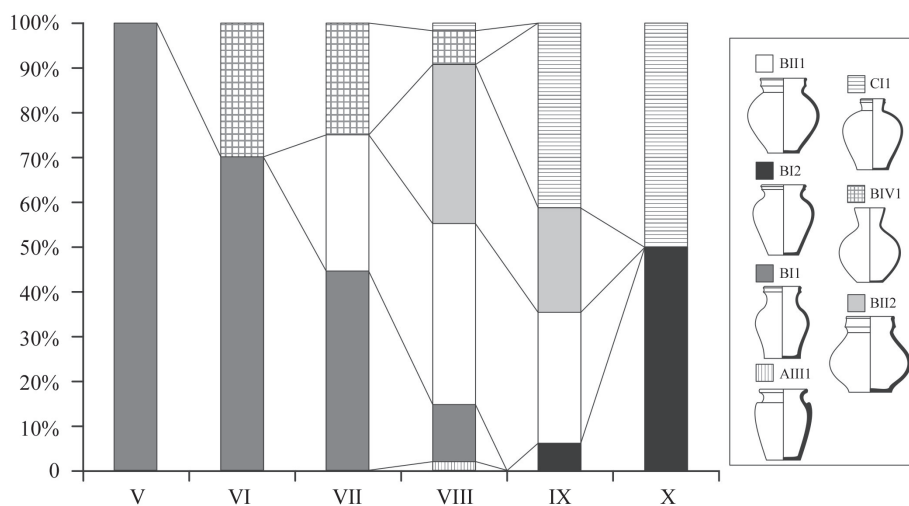
Większość dzbanów ma płaskie dna. Nikły jest odsetek den noszących ślady stosowania podsypki, zanikają one też przed połową XV w. W zbiorze dominują dna ze śladami odcinania i zagładzania. Wszystkie dzbany z okresu między początkiem XIV a połową XVI w. (horyzonty V-VII) wykonano za pomocą technik ślizgowych. Pierwsze wyroby toczone pojawiają się dopiero po połowie XVI w. (horyzont VIII) i stanowią wówczas 1/3 zbioru. Ich udział stopniowo rośnie, jednak jeszcze pod koniec XVIII w. (horyzont X) odsetek wyrobów wykonanych techniką ślizgową wynosi około 35%. Analiza jakości wypalenia dzbanów wskazuje na przewagę naczyń wypalonych dobrze, przy stosunkowo jednak dużym, sięgającym prawie 1/3 zbioru odsetku wyrobów niedopalonych. Podobnie, jak w przypadku garnków widoczny jest tu sukcesywny wzrost udziału naczyń źle wypalonych, z czasowym odwróceniem tej tendencji między połową XVI a połową XVII w. (horyzont VIII).

Udział dzbanów o średnicach wylewów nie przekraczających 10 cm oraz tych zawierających się w przedziale 11-15 cm jest wyrównany. Naczynia o większych wartościach średnic pojawiają się liczniej jedynie w okresie między połową XV a połową XVII w. (horyzonty VII-VIII). Niewielkie jest także zróżnicowanie ukształtowania wylewów (ryc. 47). Dominują „kołnierzowate” wylewy odmiany A3, których udział stopniowo zmniejsza się dopiero po połowie XVII w. (horyzonty IX-X) przede wszystkim na korzyść prostych odmian A2 i B1. Średnice den dzbanów zawierały się w przedziale 6-15 cm. Najczęściej rejestrowano średnice równe 8-10 cm i jest to tendencja stała w zbiorach z wszystkich horyzontów. W całym okresie widoczna jest preferencja den z wyodrębnioną stopką i stopniowy zanik den wklęsłych.

Analizę zróżnicowania form przeprowadzono dla zbioru liczącego 157 naczyń (ryc. 48). Między początkiem XIV a połową XV w. (horyzonty V-VI; tabl. 59: 1-2, 74: 1-3, 77: 1-2, 80: 1-3, 85: 1-5, 89: 1-4) dominowały dwie formy – smukłe esowate dzbany odmiany B11 i pękate, baniaste formy o długiej cylindrycznej szyjce (B1V1). Po połowie XV w. zestaw form poszerza się o baniaste szerokootworowe dzbany odmiany B111 i B112 (horyzont VII; tabl. 93: 4-5, 7-8; 95: 5, 98: 1-3, 100: 1-2, 102: 4-7, 106, 107: 1, 112: 2-5, 116: 1-2), a w drugiej połowie XVI w. (horyzont VIII) widoczne jest radykalne zmniejszenie się udziału starszych odmian na rzecz nowych – B111 i B112 (tabl. 117: 9-10, 119: 9, 121: 8, 137: 1. 2, 5, 144, 145: 1-4, 153: 1-5, 158: 1, 163: 1-5). Kolejna zmiana

Ryc. 47. Udział procentowy odmian wylewów dzbanów siwych w zespołach z horyzontu V (1), VI (2), VII (3), VIII (4), IX (5), X (6). Opr. M. Trzeciecki.

Ryc. 48. Udział procentowy form dzbanów siwych w zespołach z horyzontów V-X. Opr. M. Trzeciecki.

dokonuje się po połowie XVII w., kiedy to ostatecznie zanikają formy „średniowieczne”, znacznie zmniejsza się udział odmian grupy BII i pojawiają się dzbany „nowożytnie” o wysoko umieszczonej największej wydętości brzuśca i krótkiej cylindrycznej szyjce (CI1), które dominują zbiór po połowie XVIII w. (horyzonty IX-X; tabl. 172: 1-2, 185: 1-8, 196: 1, 200: 1-2, 203: 1, 211: 1). Dzbany niejako „z definicji” zaopatrzone są w ucha. Najczęściej spotykamy szerokie ucha o przekroju taśmowatym, między połową XV a połową XVIII w. pojawiają się ucha wałeczkowate.

Już w najwcześniejszym okresie około 2/3 naczyń tej grupy było zdobionych. W ciągu kolejnych wieków odsetek ten rośnie i po połowie XVI w. dzbany ornamentowane stanowią ponad ¾ zbioru, po czym udział ten stopniowo spada. W 1. połowie XIV w. (horyzont V, ryc. 49: 1) zestaw kompozycji zdobniczych jest niewielki – dominują dzbany zdobione listwami plastycznymi (odmiana I3; tabl. 59: 1-2) i dołkami palcowymi umieszczonymi z reguły na stopce, niekiedy na wylewie (odmiana I6; tabl. 59: 3). Po połowie XIV w. (horyzont VI, ryc. 49: 2) odsetek odmian I3 i I6 stopniowo spada (tabl. 74: 1, 3, 77: 5-6, 80: 3-4, 85: 2, 5, 6, 89: 1, 3, 91: 8-9), a upowszechnia się zdobienie polerowaniem – na początku jednolitym, z czasem we wzory, często łączonym z odciskami radełka lub listwami (odmiany II, II1a-b, III1a-b; tabl. 74: 4, 6, 77: 1-2, 7, 80: 2, 82: 10, 85: 1, 3-4, 7-9, 89: 2, 4). Dla okresu między połową XV a połową XVII w. (horyzonty VII-VIII, ryc. 49: 3-4) charakterystyczne jest wyjątkowe bogactwo kompozycji zdobniczych, wśród których dominują rozmaite motywy wielowątkowe łączące polerowane geometryczne wzory z listwami, żłobkami, odciskami radełka lub stempelka (odmiany II2a-b, III2a-c, IV1; tabl. 93: 5-8, 95: 5, 98: 1-3, 100: 1-2, 102: 5-7, 106: 1-5, 107: 1, 110: 7, 112: 2-5, 116: 1-2, 117: 10, 119: 9, 137: 1-2, 5, 7, 144: 1-4, 145: 1-4, 153: 1-6, 158: 1, 163: 1-5). Po połowie XVII w. (horyzonty IX-X) obserwujemy szybkie ograniczanie repertuaru stosowanych wątków (ryc. 49: 3; 50; tabl. 172: 1-2, 6-8, 196: 1, 200: 1-2, 203: 1).

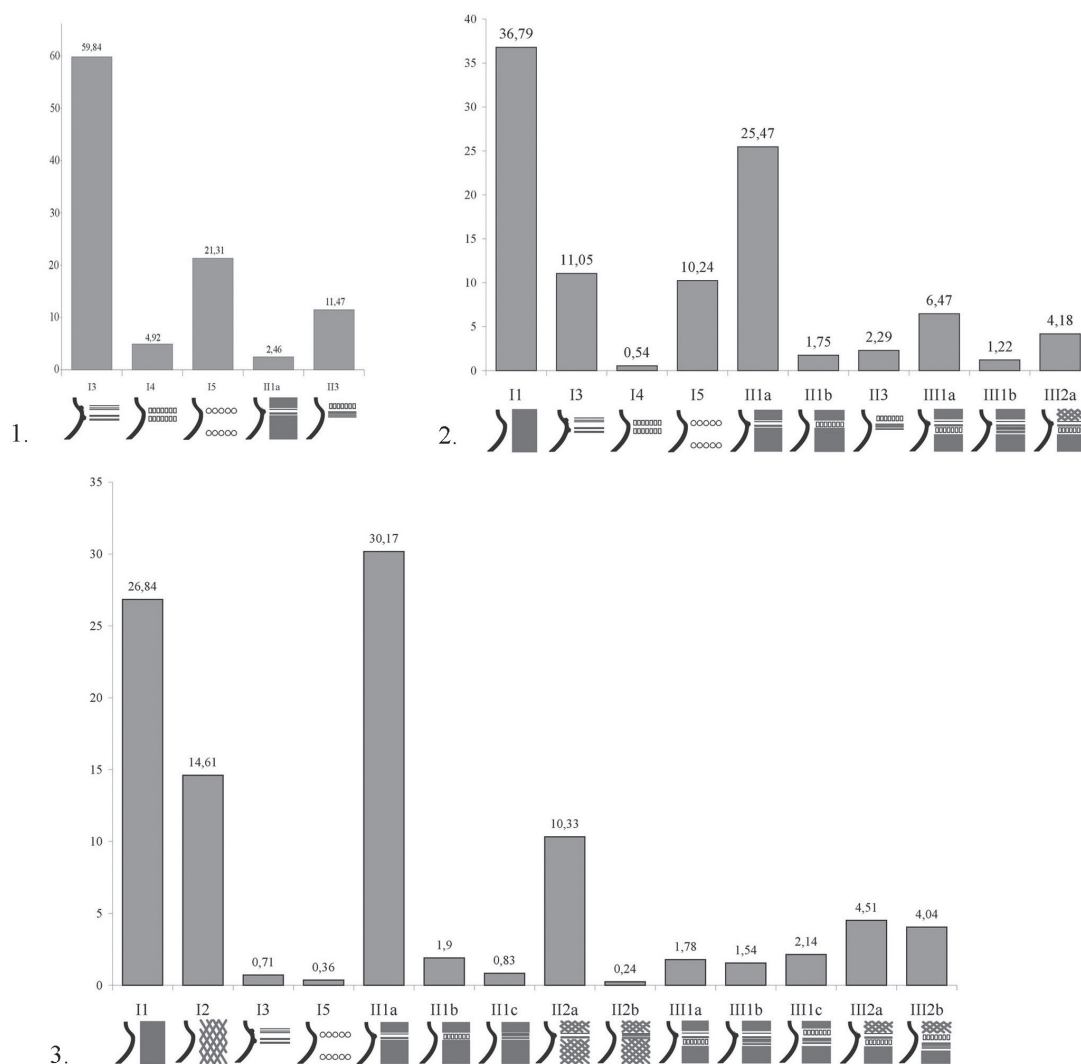
KUBKI (tabele 26-28)

Wszystkie kubki siwe wykonane zostały z glin żelazistych zawierających w masie wyłącznie obtoczone ziarna kwarcu. Wyrażna jest przewaga wyrobów wykonanych z mas zawierających frakcje drobne, zaliczonych do grupy 2 i 3. Między początkiem XIV a połową XV w. (horyzonty V-VI) udział wyróżnionych grup receptur jest stosunkowo wyrównany. Po połowie XV w. (horyzonty VII-VIII) widoczny jest wyraźne ograniczanie ilości składników nieplastycznych, czytelne we wzroście udziału grup 1 i 2. Po połowie XVII w. (horyzonty IX-X) zbiór dominują masy garncarskie zaliczone do grup 3 i 4.

Kubki miały dna płaskie, spośród śladów poprodukcyjnych rejestrowano jedynie odcinanie od tarczy koła oraz zagładzanie. Do połowy XV w. kubki wykonywano wyłącznie przy użyciu technik ślizgowych, po tej dacie pojawiają się pierwsze naczynia toczone. Ich odsetek rośnie po połowie XVI w. (horyzont VIII) tak, że w 2. połowie XVII i w XVIII w. spotykamy wyłącznie naczynia toczone (horyzonty IX-X). W 1. połowie XIV w. (horyzont V) udział kubków dobrze wypalonych sięgał 70%, po czym widoczny jest stopniowy spadek do poziomu około 50% po połowie XVII w.

Średnice wylewów kubków zamykały się w przedziale 8-17 cm. W zbiorze widoczna jest zdecydowana przewaga egzemplarzy o średnicach równych 11-15 cm, a największe zróżnicowanie kategorii wielkościowych średnic wylewów przypada na okres między połową XV a połową XVII w. (horyzonty VII-VIII). Niewielki jest też zestaw odmian ukształtowania wylewów. Między początkiem XIV a połową XV w. (horyzonty V-VI) spotykamy jedynie proste wylewy odmiany A1, największe zróżnicowanie kształtów krawędzi widoczne jest w okresie między połową XVI a połową XVII w. (horyzonty VII-VIII), po czym obserwujemy ponowne ograniczenie zasobu form – tym razem do wychylonych na zewnątrz krawędzi odmian B1 i D1. Niewiel-

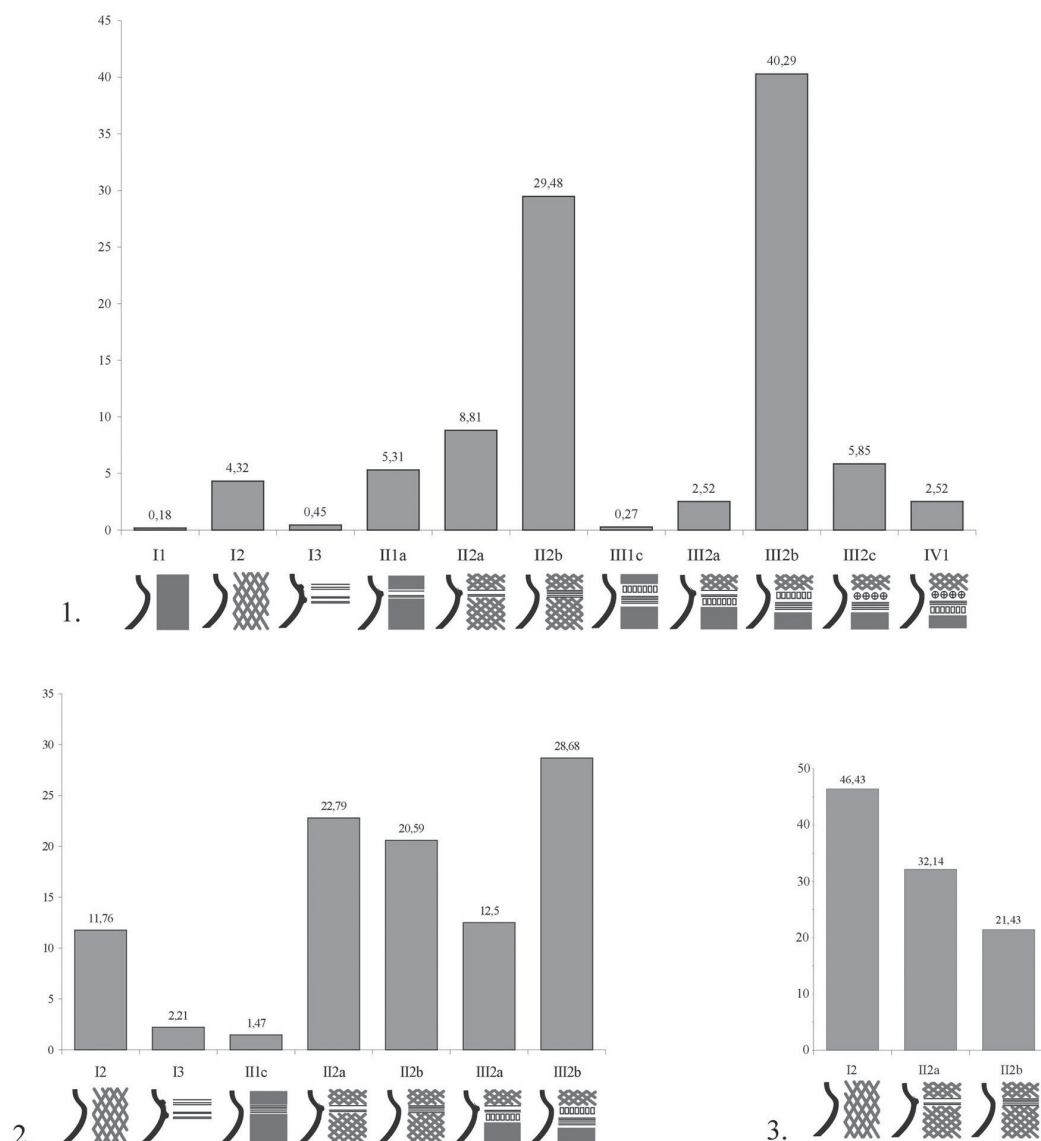

Ryc. 49. Udział procentowy kompozycji zdobniczych dzbanów siwych w zespołach z horyzontu V (1), VI (2), VII (3). Opr. M. Trzeciecki.

kie jest też zróżnicowanie den naczyń, o średnicach zawierających się w przedziale 6-10 cm, z tendencją do kształtowania części przydennej linią krzywą wklęsłą wyrażającą się przewagą den odmian A3 i A4.

Klasyfikacja form możliwa była dla zbioru liczącego 43 naczynia. W XIV-XV w. (horyzonty V-VI) w zbiorze dominują cylindryczne kubki odmian AVI1 i AVI2, obok nich występują esowate formy odmiany BI2 (tabl. 60: 6-7, 74: 9-10, 80: 7-8, 86: 1-2). Największe zróżnicowanie form kubków widoczne jest w okresie między połową XV a połową XVII w. (horyzonty VII-VIII, tabl. 98: 4, 102: 8-8, 107: 2, 112: 7, 154: 1-2), po czym zestaw form ulega ponownemu ograniczeniu, tym razem do baniastych naczyń odmiany BV1 (ryc. 51). Kubki siwe jedynie sporadycznie zaopatrywano w ucha.

Bardzo wysoki jest odsetek kubków zdobionych. W 1. połowie XIV w. (horyzont V) kształtuje się on na poziomie około 60%, aby po połowie XV w. (horyzont VII) przekroczyć 80%, z kolei po połowie XVII w. (horyzont IX) szybko spada. Niewielkie jest przy tym zróżnicowanie kompozycji zdobniczych (ryc. 52). Początkowo spotykamy jedynie naczynia zdobione listewkami plastycznymi (odmiana I1, tabl. 60: 6, 80: 7-8, 86: 1-2), po połowie XIV w. upowszechnia się stopniowo polerowanie powierzchni – jednolite lub

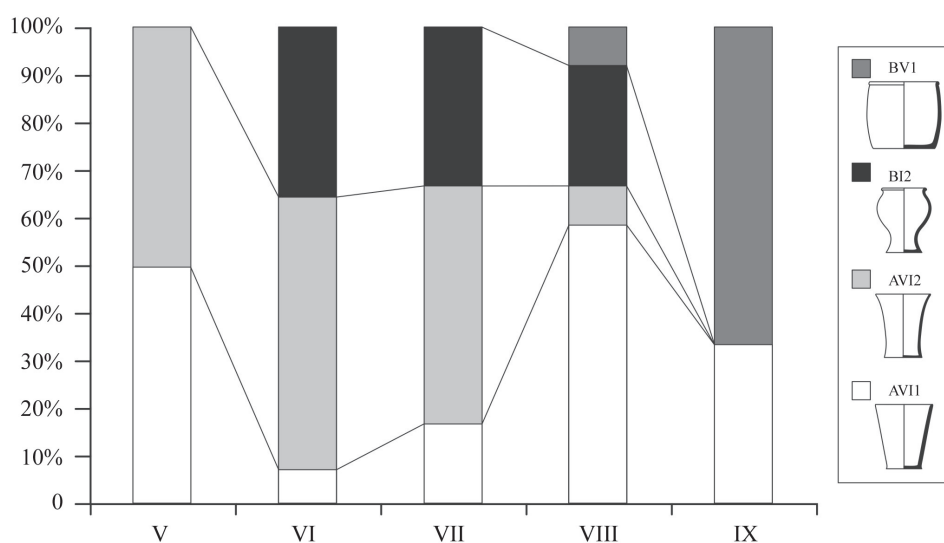

Ryc. 50. Udział procentowy kompozycji zdobniczych dzbanów siwych w zespołach z horyzontu VIII (1), IX (2), X (3). Opr. M. Trzeciecki.

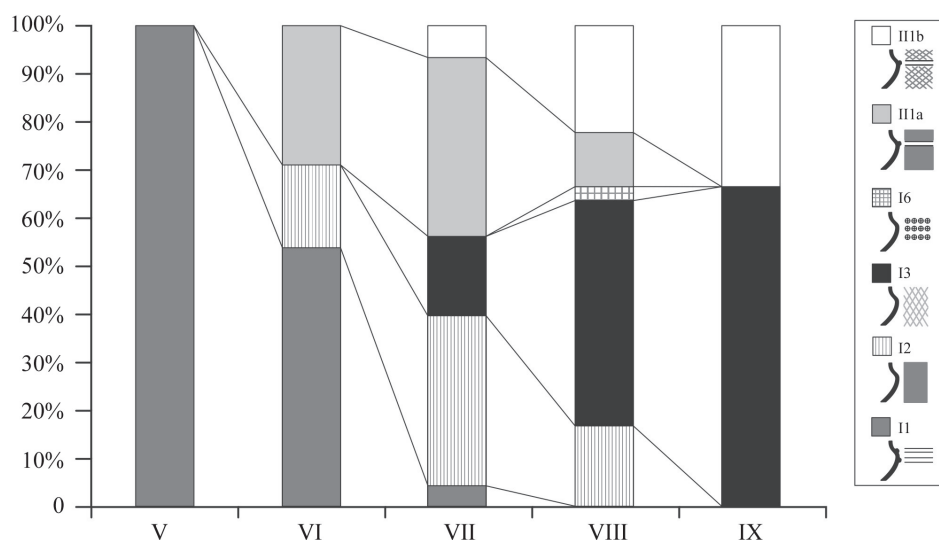
we wzory (odmiany I2, I3, II1a-b, tabl. 74: 9, 91: 10). Podobnie, jak w przypadku dzbanów, największe zróżnicowanie kompozycji zdobniczych rejestrowane jest w okresie między połową XV a połową XVII w. (tabl. 98: 4, 102: 8-9, 107: 2, 112: 7; 154: 1-2), po czym repertuar motywów ulega zawężeniu do prostych wątków polerowanych.

Misy (tabele 29-31)

Wszystkie naczynia zaliczone do omawianej grupy wykonano z glin żelazistych. W większości przypadków używano mas zawierających wyłącznie piasek, choć okruszki skał granitowych rejestrowane są tu stosunkowo często w porównaniu z innymi wyrobami siwymi. Masy garncarskie zawierające tłuczeń granitowy stosowano przede wszystkim w XIV-XV w. (horyzonty V-VI), kiedy to ich udział sięgał nawet 20%, aby po połowie XV w. gwałtownie spaść do poziomu około 3%. W zbiorze dominują wyroby wykonane z mas charakteryzujących się dużą ilością frakcji średnioziarnistych – grupy 5 i 6. Od połowy XIV w. (horyzont VI) widoczny jest ich stopniowy spadek, po czym od połowy XVII w. (horyzont IX) – ponowny ich wzrost, zwłaszcza

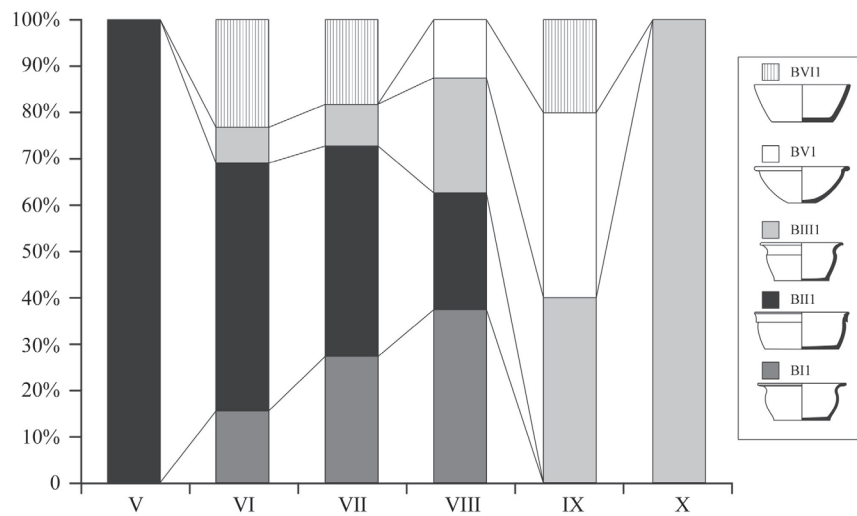
Ryc. 51. Udział procentowy form kubków siwych w zespołach z horyzontów V-IX. Opr. M. Trzeciecki.

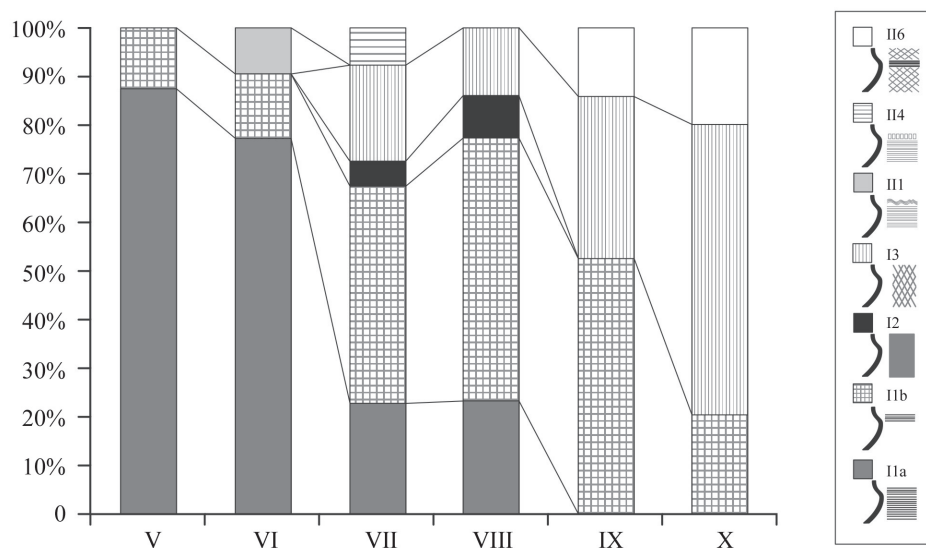
Ryc. 52. Udział procentowy kompozycji zdobniczych kubków siwych w zespołach z horyzontów V-IX. Opr. M. Trzeciecki.

grupy 6. Dna mis były płaskie. Stosunkowo często rejestrowano w tej grupie ślady podsypki, zanikające dopiero przed połową XVII w. (horyzont VIII). W tym samym okresie równie często występowały dna z pierścieniem dookołnym. Analiza śladów formowania wskazuje na dominację technik ślizgowych przy niskim odsetku naczyń toczonych, które pojawiają się po połowie XVI w. (horyzont VIII), po czym ich udział stopniowo rośnie, jednak do schyłku XVIII w. (horyzont X) nie osiąga nawet 40% zbioru. Udział naczyń wypalonych dobrze i niedopalonych był wyrównany, z widocznym od połowy XIV w. (horyzont VI) wzrostem odsetka tych drugich.

Średnice wylewów mis zawierają się w stosunkowo szerokim przedziale 16-28 cm. W ciągu całego okresu przeważają naczynia o średnicach wylewów przekraczających 20 cm. W zbiorze wylewów bardzo wysoki jest odsetek profilowanych krawędzi grupy E, na wyraźnie mniejszym poziomie utrzymuje się udział grup B i D, bardzo niski

Ryc. 53. Udział procentowy form mis siwych w zespołach z horyzontów V-X. Opr. M. Trzeciecki.

Ryc. 54. Udział procentowy kompozycji zdobniczych mis siwych w zespołach z horyzontów V-X. Opr. M. Trzeciecki.

jest udział odmian grupy A. W okresie między początkiem XIV a połową XV w. zróżnicowanie form wylewów nie jest zbyt duże, ulega wyraźnemu wzbogaceniu po połowie XVI w., z kolei po połowie XVII w. obserwujemy zanik odmian występujących wcześniej i pojawienie się na ich miejsce nowych, reprezentujących grupy B i D. Średnice den zawierały się w przedziale 8-17. Kształty części przydennych charakteryzują się małą zmiennością – najczęściej spotykamy dna płaskie bez wyodrębnionej stopki.

Klasyfikacja form naczyń możliwa było dla zbioru 45 mis. Ich zróżnicowanie jest niewielkie – dominują misy o baniastym profilu (odmiana BIII1), liczne zwłaszcza w XIV-XV w. (horyzonty V-VI), niższy jest udział form esowatych (BI1) oraz jednoelementowych form odmian BVII1 i BV1 (tabl. 60: 1, 75: 1-8, 78, 81: 1-4, 86: 4-6, 90: 2-4, 91: 11). Od połowy XVI w. (horyzonty VIII-X; tabl. 95: 9, 98: 7, 100: 5, 113: 1, 118: 2-3, 120: 1, 138: 1-4, 6, 155: 1, 158: 9, 185: 10-15, 186: 1, 197: 5-7, 210: 1-2) obserwujemy

zanik większości odmian czternastowiecznych, zastępowanych przez formy nowe, przede wszystkim odmiany BV1, a także marginalne wcześniej naczynia odmiany BIII1 (ryc. 53). Udział mis zdobionych, stosunkowo wysoki (ponad 50%) w pierwszej połowie XIV w., w późniejszym okresie stopniowo spada. Widoczna jest też wyraźna przewaga motywów jednowątkowych, ograniczonych do pasm żłobków dookołnych (odmiany IIa-b). Po połowie XV w. pojawiają się pierwsze misy zdobione polerowaniem, które upowszechniają się dopiero po połowie XVII w. (ryc. 54).

TALERZE (tabele 32-33)

Zbiór talerzy siwych jest niezbyt liczny, ich występowanie ogranicza się do okresu między połową XV a schyłkiem XVIII w. (horyzonty VII-X). Wszystkie naczynia omawianej grupy zostały wykonane z glin żelazistych. Jako składnik nieplastyczny pojawia się tu wyłącznie piasek, a stosowane do wyrobu talerzy masy garncarskie charakteryzują się jego niewielkim udziałem i drobną granulacją (grupy 1 i 2). Talerze mają dna płaskie z dobrze czytelnymi śladami odcinania. W analizowanym zbiorze tylko jedno naczynie wykonane zostało przy zastosowaniu technik ślizgowych, natomiast pozostałe były toczone. Zdecydowana większość talerzy charakteryzowała się też dobrą jakością wypalenia.

Średnice wylewów talerzy zamykają się one w przedziale między 18 a 27 cm. dominują tu naczynia o średnicach wylewów większych niż 20 cm i rozbudowanych kształtach brzegów, zaliczonych do grupy E. Najczęściej występują wylewy odmiany E1, nieco rzadziej – E2, a sporadycznie – E4. Klasyfikacja form możliwa była jedynie dla 7 talerzy siwych. Wszystkie zaliczyć można do grupy BV. Najczęściej spotykamy talerze odmiany BV1, mniejszy jest udział odmian BV2 i BV3 (tabl. 118: 4, 132: 1-2, 177: 1-2, 204: 4). W zbiorze dominują naczynia ornamentowane – jedynie w przypadku dwóch talerzy nie odnotowano zdobień. Repertuar kompozycji zdobniczych ograniczał się do wątków wykonanych techniką polerowania – jednolitego (odmiana I1) lub tworzącego prosty geometryczny wzór (odmiany I2, II1, III1; tabl. 118: 4, 132: 1-2, 177: 1-2).

PATELNIE (tabela 34)

Wszystkie patelnie siwe wykonano z glin żelazistych. Masy ceramiczne charakteryzowały się obecnością dużej ilości drobno- i średnioziarnistego piasku (grupy 4 i 5). Analizowane naczynia wykonano wyłącznie przy zastosowaniu technik ślizgowych. Omawiana grupa charakteryzuje się też przewagą egzemplarzy niedopalonych. Średnice wylewów zawierały się one w przedziale 14-17 cm. Wyróżniono dwie odmiany ukształtowania wylewów – B1 i E1. Podobnie niewielki był zakres zróżnicowania form naczyń. W zbiorze z okresu między połową XIV a połową XV w. (horyzont VI) wystąpiła jedna patelnia odmiany BVI1 (tabl. 75: 9), w zespole z 2. połowy XVIII w. – formy odmiany BV1 i BVI1. Patelnie siwe nie były zdobione.

POKRYWKI (tabela 35)

Wszystkie pokrywki siwe wykonano z glin żelazistych. W większości przypadków do ich wyrobu używano mas garncarskich zawierających wyłącznie obtoczone ziarna kwarcu. Okruchy skał granitowych rejestrowane były niezbyt często, jedynie w zbiorach z XIV i XV w. (horyzonty V-VI). Dominują receptury zawierające dużą ilość drobnych lub drobnych i średnich ziaren piasku (grupy 4-6), przy czym najwyższy jest udział naczyń wykonanych z mas zaliczonych do grupy 5, widoczna jest także tendencja do stopniowego ograniczania stosowania mas zawierających frakcje średnioziarniste. Większość pokrywek została wykonana przy zastosowaniu technik ślizgowych. Pierwsze egzemplarze toczone pojawiają się po połowie XVI w., a ich udział rośnie stosunkowo powoli. Zbiór

charakteryzuje się wyrównanym udziałem wyrobów dobrze wypalonych i niedopalonych, z niewielką przewagą tych drugich, rosnącą stopniowo od połowy XV w.

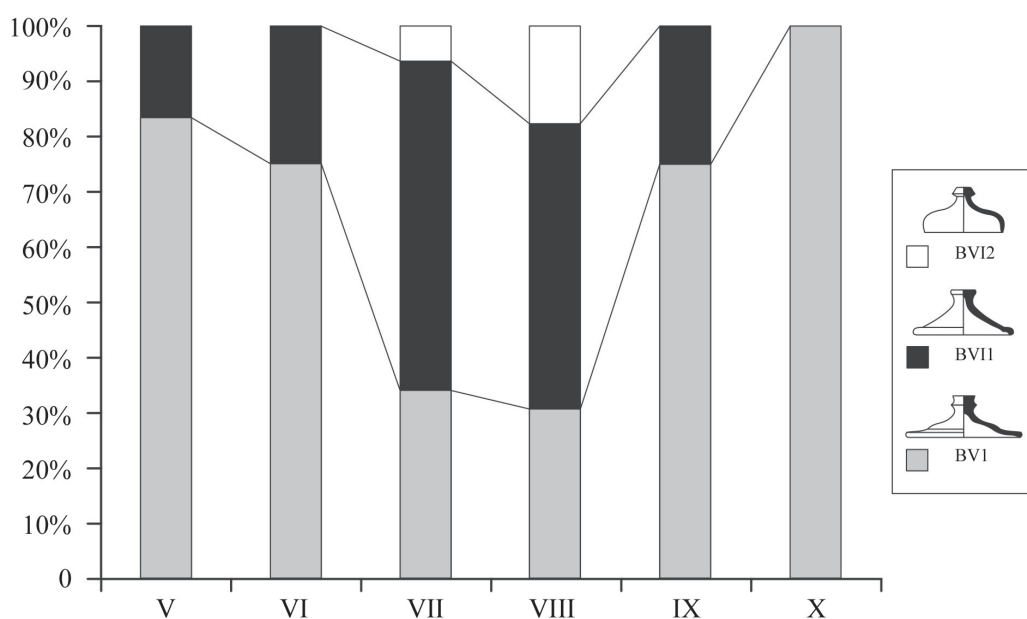
Średnice krawędzi pokrywek zawierają się w przedziale 13-22 cm, jedynie sporadycznie odnotowano wartości wyższe niż 20 cm. Niezbyt zróżnicowany jest zestaw odmian ukształtowania krawędzi – między początkiem XIV a schyłkiem XVIII w. w zbiorze niezmiennie przeważały naczynia o krawędziach zaliczonych do odmiany C2. Podobnie niewielka jest różnorodność form (tabl. 60: 3-5, 75: 10, 77: 8-9, 81: 5-6, 86: 7-8, 90: 5, 98: 9, 113: 5, 137: 9, 143: 7, 164: 5). W zbiorze dominują odmiany BV1 i BV11 przy czym udział tej pierwszej stopniowo się zmniejsza, natomiast drugiej – rośnie od połowy XV w. (ryc. 55).

INNE RODZAJE NACZYŃ (tabele 36-37)

Najliczniej reprezentowane są tu tzw. garnki polerowane. Cechą charakterystyczną wyrobów tej grupy jest połączenie techniki wykonania i wątków zdobniczych typowych dla naczyń stołowych – przede wszystkim dzbanów, z zestawem form typowych dla garnków. Podczas analizy zróżnicowania ukształtowania wylewów oraz form naczyń zastosowano podziały typologiczne opracowane dla zbioru garnków, klasyfikację wątków zdobniczych przeprowadzono na podstawie podziału dokonanego dla dekoracji dzbanów.

Pierwsze garnki polerowane pojawiają się po połowie XVI w. (horyzont VIII) i obecne są jeszcze w zespołach z 2. połowy XVIII w. (horyzont X). Wszystkie naczynia omawianej grupy wykonano z glin żelazistych zawierających małe lub średnie ilości ziaren piasku, z przewagą frakcji drobnych (grupy 1-3). Dna garnków polerowanych były płaskie z czytelnymi z reguły śladami odcinania od tarczy koła. Niewiele ponad połowa naczyń była toczona, pozostałe wykonano za pomocą technik ślizgowych. Udział wyrobów dobrze wypalonych i niedopalonych jest wyrównany.

Średnice wylewów zamykają się w przedziale 14-18 cm. W zbiorze wyróżniono cztery odmiany ukształtowania wylewów, które zaliczyć można do grup B i D. Ich udział w poszczególnych horyzontach wydaje się wyrównany. Większość den miała

Ryc. 55. Udział procentowy form pokrywek siwych w zespołach z horyzontów V-X. Opr. M. Trzeciecki

średnice zawierające się w granicach 8-10 cm. Wyróżniono dwie odmiany ukształtowania części przydennej – A1 i A3. Analiza zróżnicowania form pozwoliła na wyróżnienie trzech odmian naczyń. Najliczniej spotykamy w zbiorze naczynia odmiany CI7. Pozostałe odmiany – BI6 i BII3 – reprezentowane są przez pojedyncze egzemplarze (tabl. 137: 8, 153: 8, 163: 6, 173: 1-2, 185: 9, 197: 1, 203: 3). Wszystkie wyroby tej grupy są zdobione. W zbiorze dominują kompozycje łączące polerowane wzory rozdzielane żłobkami dookołnymi (odmiana II2b) lub polerowanie całej powierzchni i żłobki (odmiana II1c).

Wśród naczyń określonych jako „inne” stosunkowo liczną grupę stanowią bańki lekarskie (tabl. 186: 6-11). Wyróżniono 8 tego rodzaju wyrobów. Wszystkie zostały odnalezione w rejonie dawnego szpitala św. Ducha (stanowisko PSM 52 i PSM 62). Występują wyłącznie w kontekstach datowanych na 2. połowę XVII – 1. połowę XVIII w. (horyzont IX). Bańki wykonano z glin żelazistych charakteryzujących się obecnością drobnych frakcji piasku (grupa 2), naczynia są dobrze wypalone. Formowano je na kole, techniką toczenia, a następnie ręcznie modelowano wypukłe dno. Naczynia mają pionowo ustawione krawędzie, a średnice wylewów zamykają się w przedziale 6-8 cm. Ich zewnętrzne powierzchnie są jednolicie polerowane.

Pozostałe naczynia „inne” reprezentowane są przez pojedyncze egzemplarze. Z warstw datowanych na 1. połowę XIV w. (horyzont V) na stanowisku PSM 81 pochodzi fragment naczynia miniaturowego. Ma ono dno zbliżone do typu A4 o średnicy równej 4 cm. Z kolei z poziomu osadniczego datowanego na 2. połowę XIV w. (horyzont VI) na stanowisku PSM 52 pochodzi polerowany puchar w kształcie buta (tabl. 74: 11). Oba naczynia wykonano z glin żelazistych zawierających średnią ilość drobnoziarnistego piasku (grupa 2). W warstwach datowanych na 1. połowę XIV w. (horyzont V) na stanowisku PSM 81 natrafiono na fragment poziomo ściętego brzegu rynienki. Naczynie wykonano z gliny żelazistej, a skład masy garncarskiej odpowiada grupie 4. Jej powierzchnia wewnętrzna była polerowana. Z kolei z kontekstów datowanych na 2. połowę XVI w. (horyzont VIII) na stanowisku PSM 62 pochodzi gliniana skarbonka w kształcie spłaszczonej kuli (tabl. 145: 10). Wykonano ją z gliny żelazistej, a masę garncarską można zaliczyć do grupy 3. Powierzchnia skarbonki jest jednolicie polerowana.

PODSUMOWANIE

Na zakończenie należy podkreślić wyraźny w zbiorze wyrobów siwych związek pewnych aspektów techniki wytwarzania z funkcją naczynia. Zjawisko to czytelne jest przede wszystkim w zróżnicowaniu receptur mas garncarskich, wśród których widoczny jest podział na grupę wyrobów kuchennych (garnki, pokrywki, patelnie, część mis), wykonywanych z mas zawierających dużą ilość składników nieplastycznych oraz stołowych (dzbany, kubki, talerze, część mis, większość naczyń tzw. innych), wśród których widoczna jest preferencja mas bardziej plastycznych. Pod względem cech surowcowych i składu mas garncarskich analizowane naczynia odpowiadają trzem grupom technologicznym wyróżnionym przez M. Daszkiewicz. Większość naczyń stołowych – dzbany, kubki i talerze – charakteryzujące się stosowaniem mas zawierających niewielką ilość składników nieplastycznych zaliczyć można do grupy 1. Garnki, misy i patelnie odpowiadają z kolei właściwościom grupy 2 i 3. Do tej ostatniej grupy zaliczyć można także część dzbanów z okresu między początkiem XIV a połową XV w., charakteryzujących się stosowaniem mas zawierających większą ilość składników nieplastycznych (Daszkiewicz 1992: 96-100).

Niewielkie są różnice czytelne w technikach wykonania i jakości wypalenia wyrobów. Dane z badań laboratoryjnych płockiej ceramiki siwej wskazują, że analizowane wyroby wypalone zostały w dwóch zakresach temperatur: między 650 i 750° oraz między 900 i 1000°. Analizy przeprowadzono dla zbioru ceramiki z okresu między

początkiem XIV a połową XVI w. i stwierdzono, że różnice temperatur wypalenia nie są związane z datowaniem, ani też z rodzajem naczyń (Daszkiewicz 1992: 98). Wyniki te pozwalają przypuszczać, że odnotowany w analizowanym zbiorze wzrost udziału naczyń źle wypalonych w XVII-XVIII w. wiąże się nie tyle z trudnościami w osiągnięciu odpowiedniej temperatury, a raczej ze skracaniem czasu wypalania wyrobów.

Zmiany zachodzące w technikach wykonania naczyń mają charakter powolny i polegają przede wszystkim na stopniowym ograniczaniu zestawu stosowanych mas garncarskich i równie stopniowym upowszechnianiu się wyrobów toczonych, które rejestrujemy dopiero po połowie XVI w. Należy tu podkreślić, że najwcześniej wyroby toczne pojawiają się wśród naczyń stołowych – kubków, dzbanów i talerzy, tu też ich odsetek jest najwyższy. Pomimo czytelnego w kolejnych horyzontach wzrostu udziału wyrobów toczonych, jeszcze pod koniec XVIII w. odsetek naczyń wykonanych technikami lepienia na kole jest w tej grupie gatunkowej dość znaczny – przede wszystkim wśród garnków, mis i patelni.

Warto także zwrócić uwagę na stosunkowo niewielki zasób rozwiązań formalnych kształtów naczyń oraz ich części charakterystycznych – partii przykrawędnych i przydennych, a także niezbyt różnorodny, poza dzbanami i kubkami, repertuar kompozycji zdobniczych. W przypadku najliczniej reprezentowanych grup naczyń kuchennych i stołowych – garnków, mis, dzbanów i kubków – widoczne jest stosunkowo długie trwanie form i wątków zdobniczych rejestrowanych już na początku XIV w. Zmiany dokonujące się w wieku XVI polegają przede wszystkim na wzbogaceniu zestawu form i kompozycji zdobniczych, co najlepiej widoczne jest w grupie dzbanów. W większości przypadków dopiero po połowie XVII w. widoczny jest szybki zanik form najstarszych i zastąpienie ich w przez rozwiązania nowe, wprowadzone w XVI w. Dla tego okresu charakterystyczne jest także stopniowe ograniczanie zasobu form, udziału naczyń zdobionych i zestawu motywów zdobniczych.

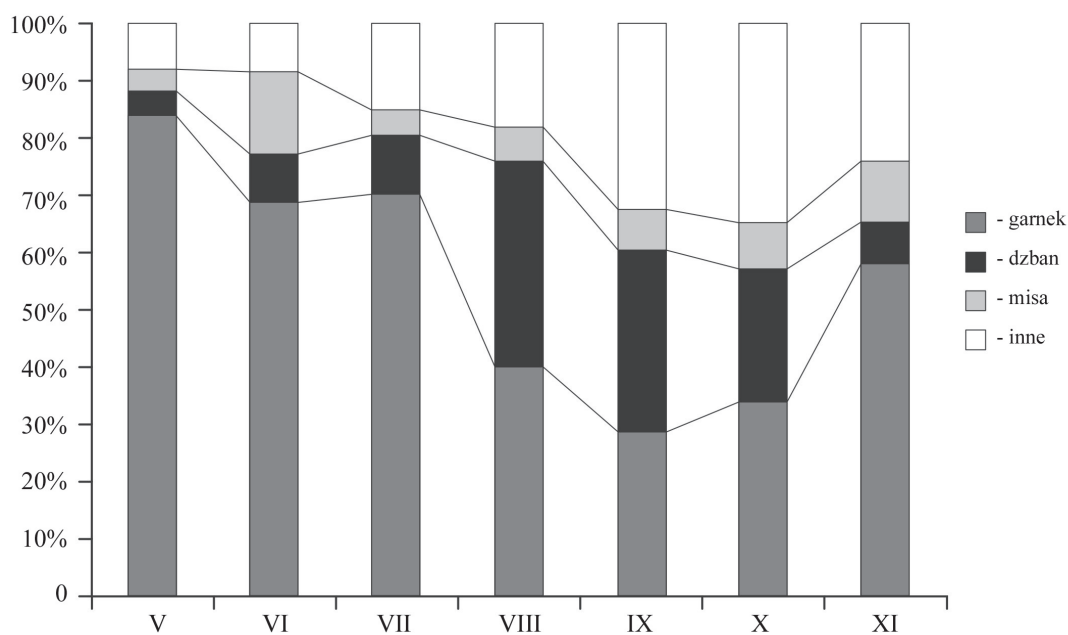
3.4. CERAMIKA CEGLASTA (tabele 38-59)

Analizie poddano zbiór liczący 1643 naczynia „statystyczne”. Wyroby wykonane z glin żelazistych i wypalone w kontrolowanej atmosferze utleniającej pojawiają się na początku XIV w. (horyzont V) i stanowią niewielki, ale stały odsetek w zespołach z okresu między XIV a XVIII w. (horyzonty VI-IX). Ich udział znacząco rośnie po połowie XVIII w. (horyzont X), a w 1. połowie XIX w. (horyzont XI) wyraźnie dominują w zbiorze. Reprezentowane są tu wszystkie główne rodzaje naczyń kuchennych i stołowych (ryc. 56). W początkowym okresie zestaw ograniczony jest do garnków oraz nielicznych dzbanów i mis, a poszerzeniu ulega dopiero po połowie XV w. W zbiorze dominują garnki, których udział znacząco spada dopiero po połowie XVI w., po czym równie gwałtownie rośnie na początku XIX w. Spadek odsetka garnków związany jest ze wzrostem udziału dzbanów – drugiej co do liczebności grupy naczyń. Stosunkowo duży jest także odsetek mis i talerzy, a niewielki, choć wyższy niż dla naczyń siwych jest tu udział patelni. Mało liczny jest zbiór kubków ceglanych. Wśród naczyń tzw. innych odnotowano garnki polerowane, naczynia miniaturowe, pojedyncze bańki lekarskie oraz skarbonki.

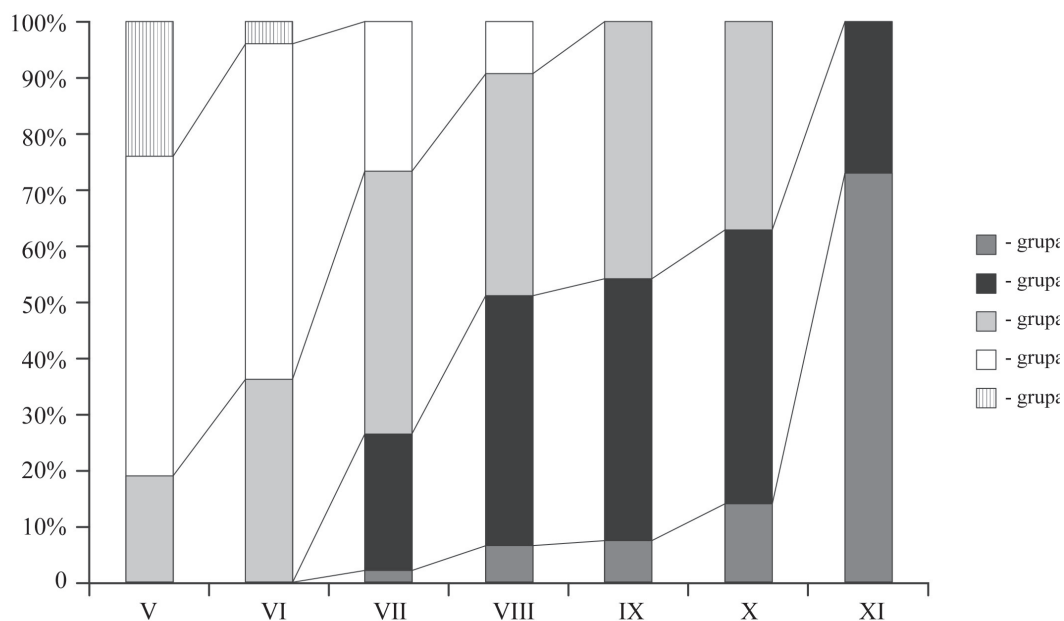
GARNKI (tabele 39-42)

Do wyrobu garnków używano glin zawierających z reguły wyłącznie ziarna piasku. Tłuczeń granitowy rejestrowano jedynie w pojedynczych naczyniach z okresu między początkiem XIV a połową XVI w. Przy wyrobie garnków ceglanych początkowo stoso-

Ryc. 56. Udział procentowy form pokrywek siwych w zespołach z horyzontów V-X. Opr. M. Trzeciecki.

Ryc. 57. Udział procentowy grup funkcjonalnych naczyń w zespołach ceramiki ceglastej z horyzontów V-XI. Opr. M. Trzeciecki.

wano masy zawierające dużą ilość składników nieplastycznych ze znacznym udziałem frakcji średnioziarnistych (grupa 5 i 6). Zmiana dokonuje się po połowie XV w., kiedy to wyraźniej zaczyna zaznaczać się udział mas zawierających przede wszystkim frakcje drobne (grupa 3 i 4). Od połowy XVI w. obserwujemy stopniowe ograniczanie udziału mas garncarskich z przewagą frakcji o średnim uziarnieniu, a od połowy XVIII w. – także mas zawierających dużą ilość składników nieplastycznych (ryc. 57).

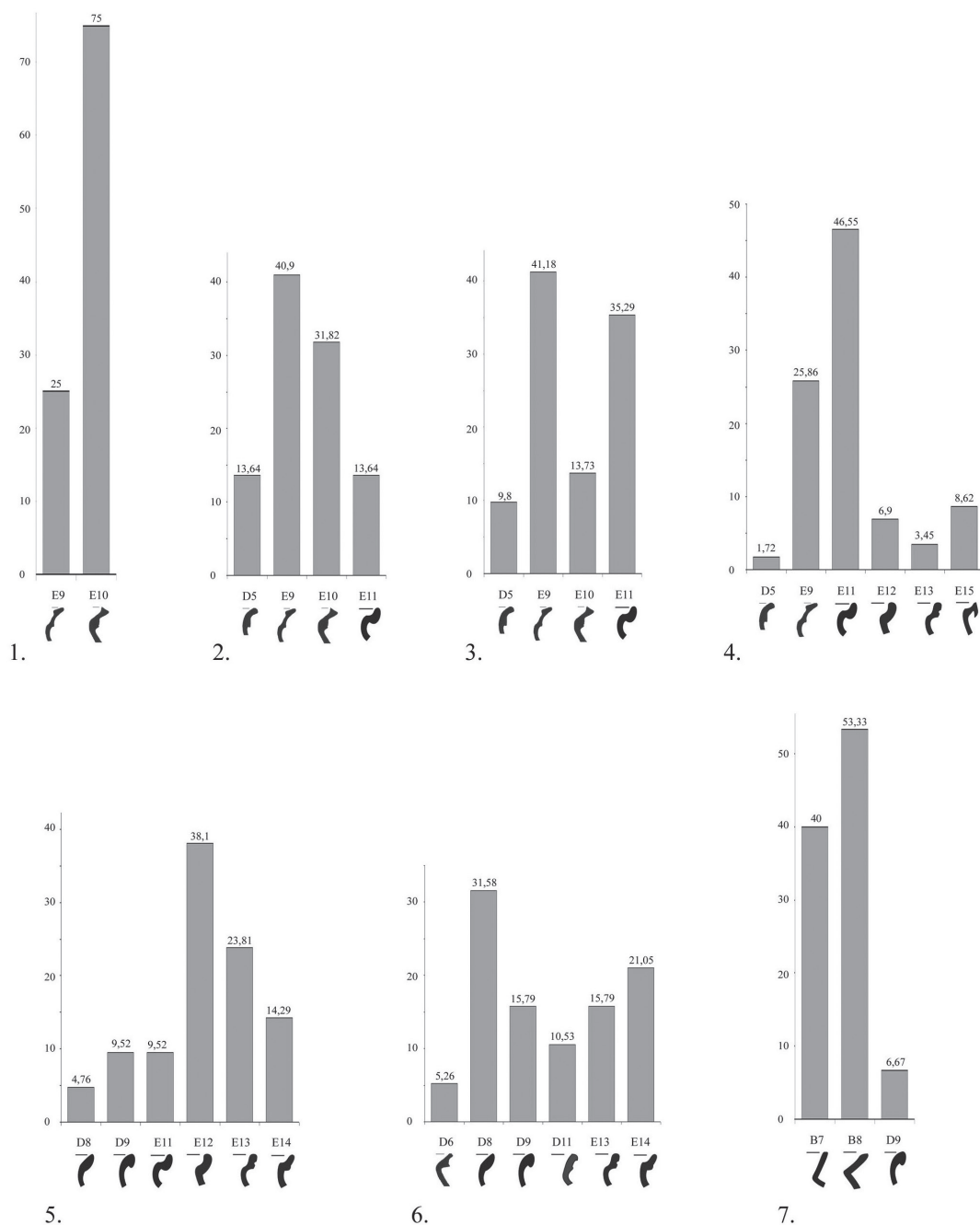
W zbiorze garnków ceglanych występują wyroby o płaskiej lub wklęsłej płytce dennej, przy czym udział tych drugich jest niewielki. Niski jest także odsetek den ze śladami podsypki – w XIV-XV w. stanowią one około $\frac{1}{4}$ zbioru, po czym ich udział szybko się zmniejsza, a ostatecznie zanikają przed połową XVII w. Najczęściej rejestrowano ślady odcinania naczyń od tarczy koła, a sporadycznie – zagładzania powierzchni. Wyróżniono ślady stosowania dwóch technik formowania naczyń – lepienia na kole przy zastosowaniu techniki ślizgowej oraz toczenia. Pierwsze garnki toczone pojawiają się po połowie XVI w., a ich odsetek znacząco rośnie w kolejnych horyzontach. W niewielkim zbiorze z 1. połowy XIX w. wystąpiły wyłącznie naczynia toczone. Proporcje między wyrobami wypalonymi dobrze i niedopalonymi są wyrównane, choć widoczny jest stopniowy wzrost udziału naczyń wypalonych źle. Stosunkowo niewielki jest odsetek garnków szkliwionych. Pojawiają się one po połowie XV w., a ich udział nie sięga 2%. Wyraźny wzrost – do poziomu około 28% – następuje po połowie XVII w., po czym ponownie notujemy spadek. Szkliwem pokrywano najczęściej wnętrze naczyń – całkowicie lub częściowo, a powierzchnie zewnętrzne jedynie częściowo, z reguły w partiach przykrawędnych. Niewielka była paleta barw stosowanych glazur. Ograniczała się do kilku odcieni koloru zielonego lub brązowego, przy czym zdecydowanie częściej stosowano szkliwa brązowe.

Średnice wylewów garnków ceglanych zawierają się przedziale 12-24 cm. W zbiorze dominowały naczynia małe i średniej wielkości, przy niewielkiej przewadze tych ostatnich. Wylewy garnków są z reguły pogrubione, profilowane od wewnątrz i od zewnątrz (grupa E). W początkowym okresie zestaw wylewów nie był zbyt zróżnicowany i ograniczał się do odmian z okapem (E9 i E10). Wyraźna zmiana dokonuje się po połowie XVI w. gdy obserwujemy zanik odmian powszechnie występujących wcześniej i stopniowe zastępowanie ich przez odmiany nowe, reprezentujące grupę D (D8-D9) i E (E12-E15). Kolejna zmiana ma miejsce w 1. połowie XIX w., kiedy to wymienione wyżej odmiany zastąpione zostają przez proste wylewy z grupy B (ryc. 58). Wartości średnic den garnków zamykają się w przedziale 6-12 cm, z przewagą naczyń o średnicach den równych 8-10 cm. Niewielkie jest zróżnicowanie form den – w ciągu całego okresu w zbiorze dominują naczynia o płaskich dnach pozbawionych stopki, zaliczone do odmian A1 i A3.

Klasyfikacja form naczyń możliwa była jedynie dla 53 garnków (ryc. 59). Między początkiem XIV i połową XV w. reprezentowane są dwie odmiany – esowate garnki BI6 i smukłe baniaste formy BII3 (tabl. 73: 6, 79: 15, 84: 6-7). Po połowie XV w. zestaw wzbogaca się o beczułkowate, trójelementowe formy odmian BII4 i BII5 oraz garnki z wyodrębnioną szyjką zaliczone do odmiany CI6 (tabl. 95: 3, 99: 7, 101: 10-11, 117: 5, 121: 3, 122: 3, 139: 4-7, 148: 9, 156: 8, 160: 5-7). Równocześnie obserwujemy stopniowy zanik dominującej wcześniej odmiany BII3. Kolejna zmiana dokonuje się w XVIII w., kiedy to ponownie wzrasta liczba form odmiany BII3, zanika większość starszych odmian, a pojawiają się formy nowe – BI7, BII9 (tabl. 165: 2-9, 184: 2-3, 187: 4, 208: 5-8). Godne podkreślenia jest też duża różnorodność formalna garnków z 1. połowy XIX w. (tabl. 214: 2-9, 215: 1-5).

Łączny udział garnków zaopatrzonych w ucha kształtuje się na poziomie 22,51%. Zestawienie odsetka garnków z uchami dla zbioru ograniczonego jedynie do naczyń posiadających typologiczne określenie formy wskazuje, że w rzeczywistości ten musiał być wyższy i kształtował się na poziomie około 60%. Ucha garnków ceglanych miały przekrój taśmowaty.

W zbiorze odnotowano nieznaczną przewagę egzemplarzy niezdobionych. Naczynia ornamentowane najliczniej występowały w 1. połowie XIV w., po czym ich udział stopniowo spadał. Cechą charakterystyczną zbioru jest niewielkie zróżnicowanie kompozycji zdobniczych. Dominują zdobienia za pomocą żłobków dookołnych (odmiany I1b-c), przy czym widoczne jest stopniowe upowszechnianie się wąt-

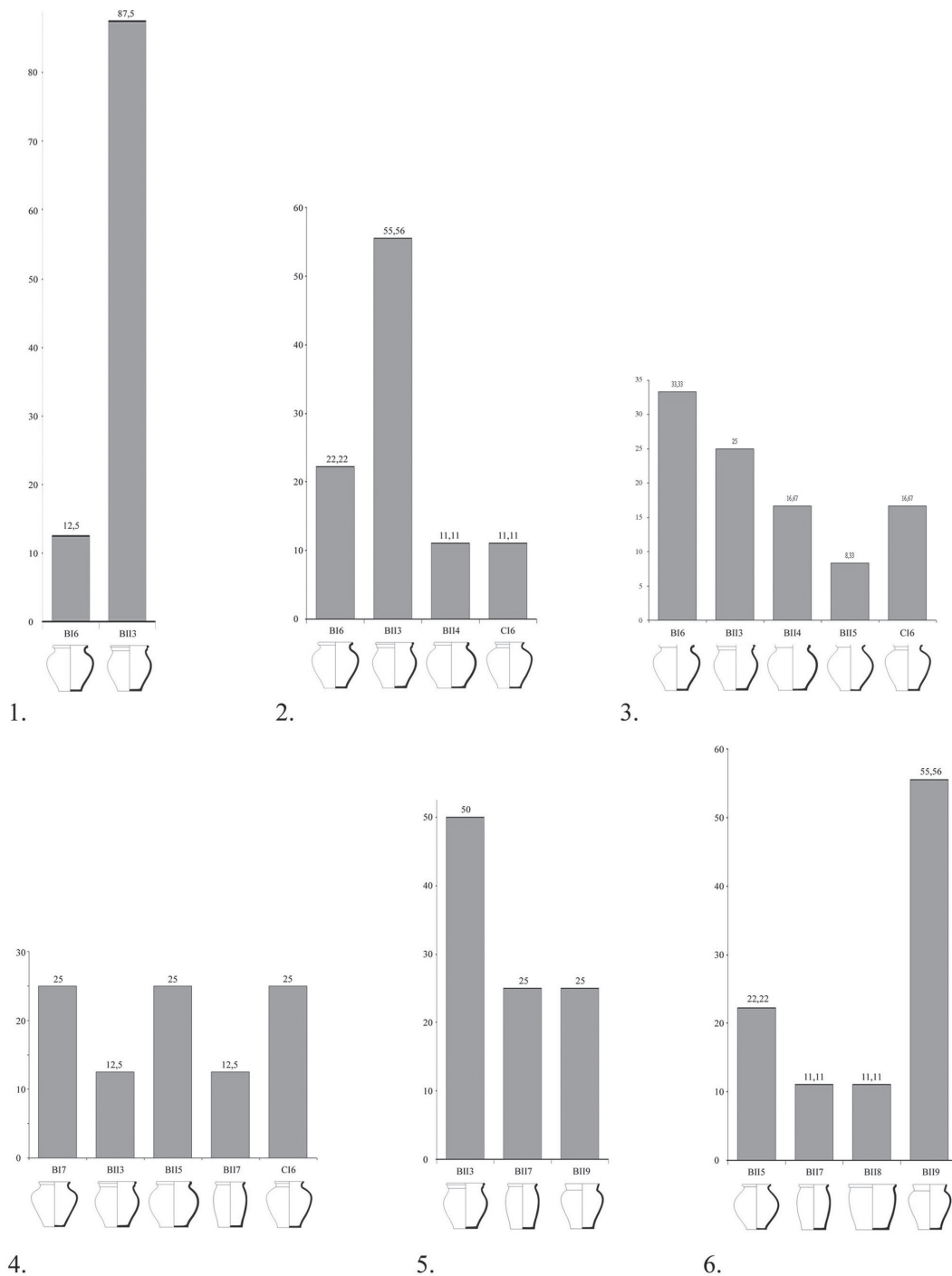

Ryc. 58. Udział procentowy grup receptur mas garncarskich w zespołach garnków ceglanych z horyzontów V-XI. Opr. M. Trzeciecki.

ku ograniczonego do pasma kilku żłobków na górnej części brzuśca (odmiana IIc). Jedynie między połową XIV a połową XVI w. pojawiają się nieliczne naczynia zdobione kompozycjami dwuwątkowymi, polegającymi na łączeniu motywu żłobków z pasmami linii falistej, nacięć lub odcisków radełka (odmiany II3a, II4a i II6). Na początku XIX w. pojawiają się pojedyncze garnki zdobione pasmami malowanymi białą farbą (odmiana I7a; ryc. 60).

DZBANY (tabele 43-45)

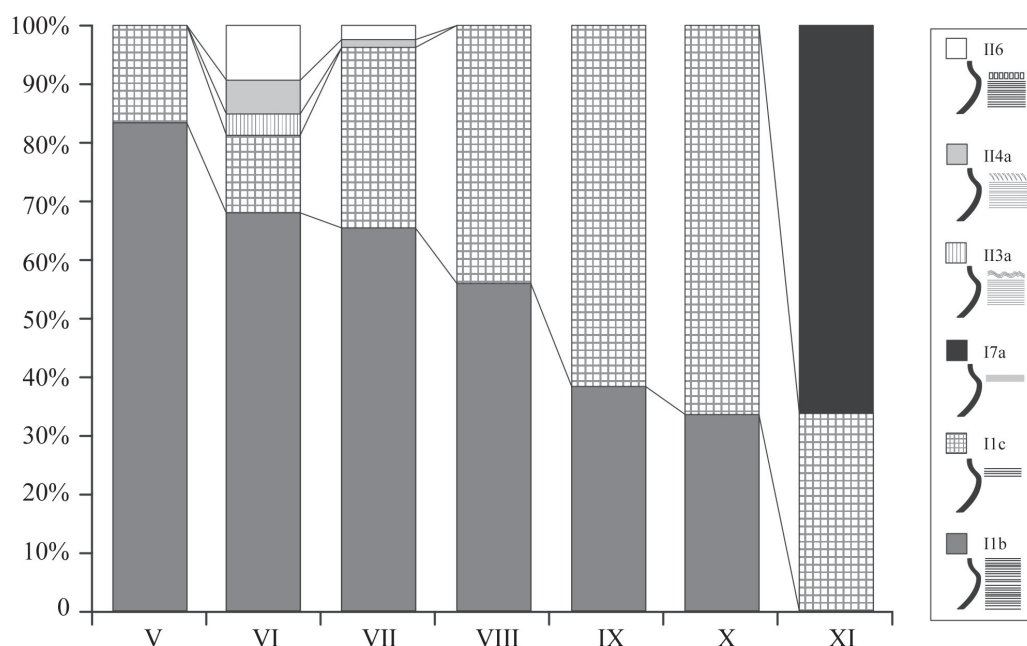
Do wyrobu dzbanów ceglanych stosowano masy garncarskie zawierające wyłącznie obtoczone ziarna kwarcu. Obecność tłuczni granitowego stwierdzono w przypadku

Ryc. 59. Udział procentowy odmian wylewów garnków ceglanych w zespołach z horyzontu V (1), VI (2), VII (3), VIII (4), IX (5), X (6), XI (7). Opr. M. Trzeciecki.

jednego naczynia z 2. połowy XIV w. W okresie między początkiem XIV a połową XV w. (horyzonty V-VI) dzbanki wykonywano z mas garncarskich zawierających stosunkowo dużą ilość elementów nieplastycznych o drobnym i średnim uziarnieniu (grupy 3-5). Po połowie XV w. (horyzont VII) ich udział spada na rzecz mas zawierających mniejszą ilość drobnych frakcji piasku (grupy 1-2). Dominują one wyraźnie zwłaszcza w okresie między połową XVI a połową XVII w. (horyzont VIII), po czym widoczne jest stopniowe ograniczanie zestawu receptur na rzecz grupy 3. W analizowanym zbiorze występują dna płaskie i wklęsłe, przy niewielkiej przewadze

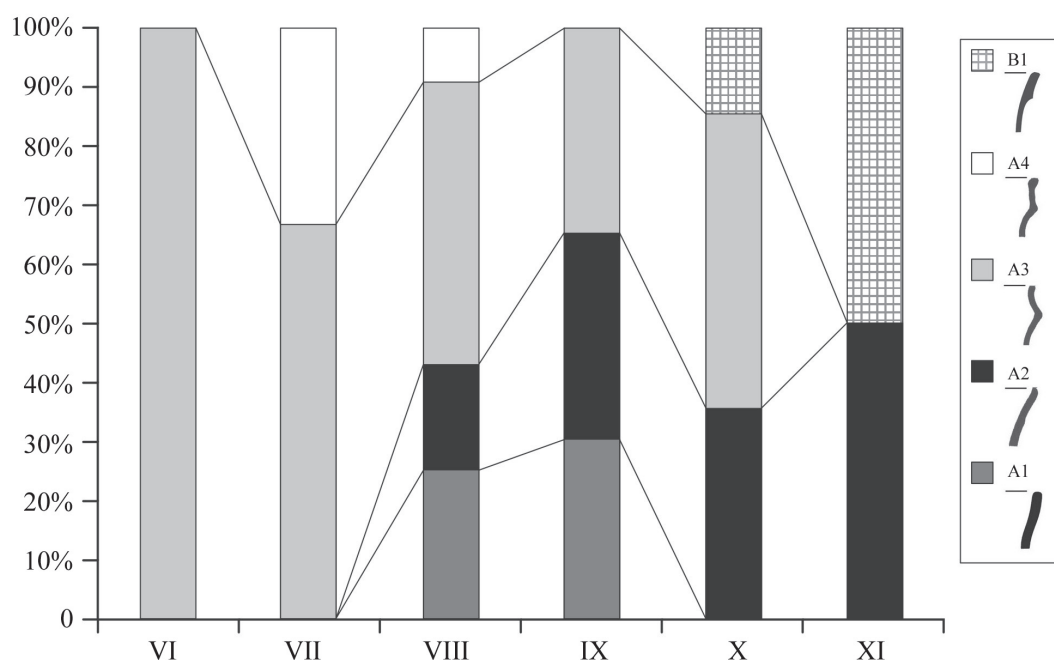
Ryc. 60. Udział procentowy form garnków ceglanych w zespołach z horyzontu VI (1), VII (2), VIII (3), IX (4), X (5), XI (6). Opr. M. Trzeciecki.

tych pierwszych. Spośród śladów poprodukcyjnych czytelnym na dnach najczęściej występuje odcinanie, znacznie rzadziej – zagładzanie, sporadycznie spotykamy dna z czytelnym pierścieniem dookołnym, a brak jest den ze śladami stosowania podsypki. Początkowo dzbanki ceglaste formowano przy zastosowaniu technik ślizgowych. Pierwsze wyroby toczone pojawiają się w 2. połowie XV w. Ich udział szybko rośnie – już po połowie XVI w. stanowią ponad 50% zbioru. Analiza jakości wypalenia dzbanków ceglanych wskazuje na wyraźną przewagę wyrobów dobrze wypalonych. Ich udział, bardzo wysoki do połowy XV w., ulega jedynie drobnym zmianom między połową XV a połową XVII w., aby znacząco spaść po tej ostatniej dacie.

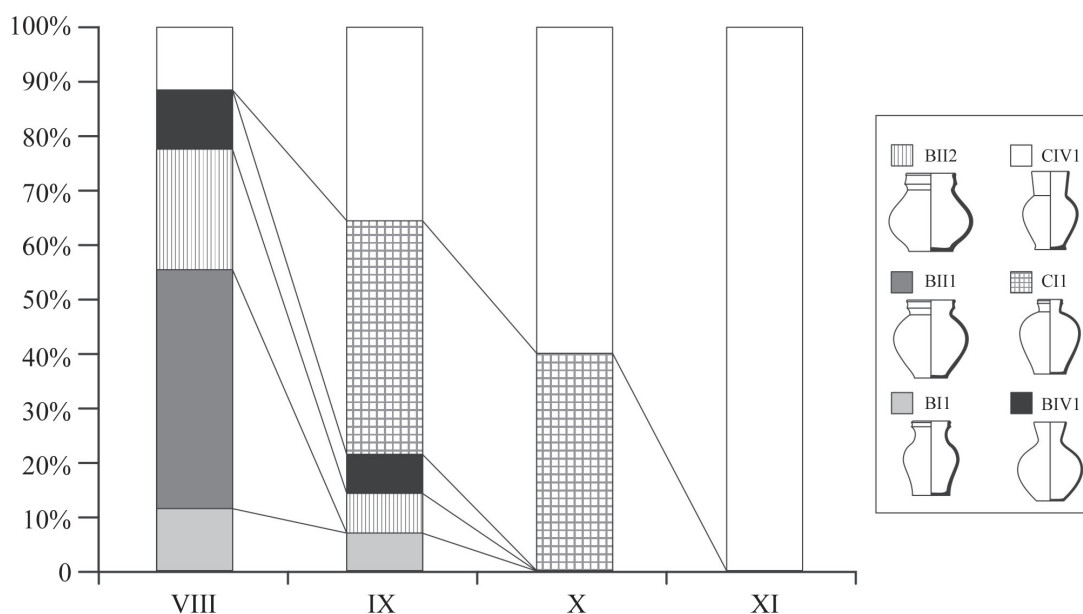
Większość dzbanków ceglanych nie była szkliwiona⁴⁴. Między połową XIV a połową XV w. udział wyrobów szkliwionych wynosi tylko około 16%, a od schyłku XV w. wykazuje on tendencję spadkową. Nieznaczny wzrost następuje dopiero po połowie XVII w. Szkliwem pokrywano z reguły powierzchnie zewnętrzne dzbanków – całkowicie lub częściowo, niewielką część zbioru stanowią naczynia szkliwione obustronnie. Skala barw ograniczała się do różnych odcieni brązu lub zieleni, przy czym te pierwsze dominują do połowy XV w. i ponownie po połowie XVII w. Wśród dzbanków ceglanych odnotowano także jedyne w całym zbiorze przykłady stosowania techniki pobielania ścianek naczyń. Zabiegowi temu poddano dwa dzbanki pochodzące z kontekstów datowanych na XVIII w. W obu przypadkach pobiałą pokryto zewnętrzne ścianki wyrobów.

Średnice wylewów dzbanków zamykają się w przedziale 9-18 cm, z przewagą średnic równych 11-15 cm. Największe zróżnicowanie kategorii średnic wylewów zarejestrowano w zbiorach z okresu między połową XVI a połową XVIII w. W tym okresie widoczna jest też największa różnorodność sposobów kształtowania partii przykrawędnej, wcześniej ograniczonych przede wszystkim do odmian A3 i A4. Po połowie XVIII w. widoczne jest z kolei ograniczenie zestawu do odmian A2 i B1 (ryc. 61). Średnice den wynoszą 6-12 cm, z reguły – 8-10 cm. Stosunkowo duże jest zróżnicowanie odmian ukształtowania części przydennej. Najczęściej odnotowywano dna zaliczone

⁴⁴ Szkliwiony był jedyny dzban ceglany z 1. połowy XIV w. (horyzont V), który ze względu na technikę wykonania (toczenie) i zdobienia (malowanie) należy uznać za import.

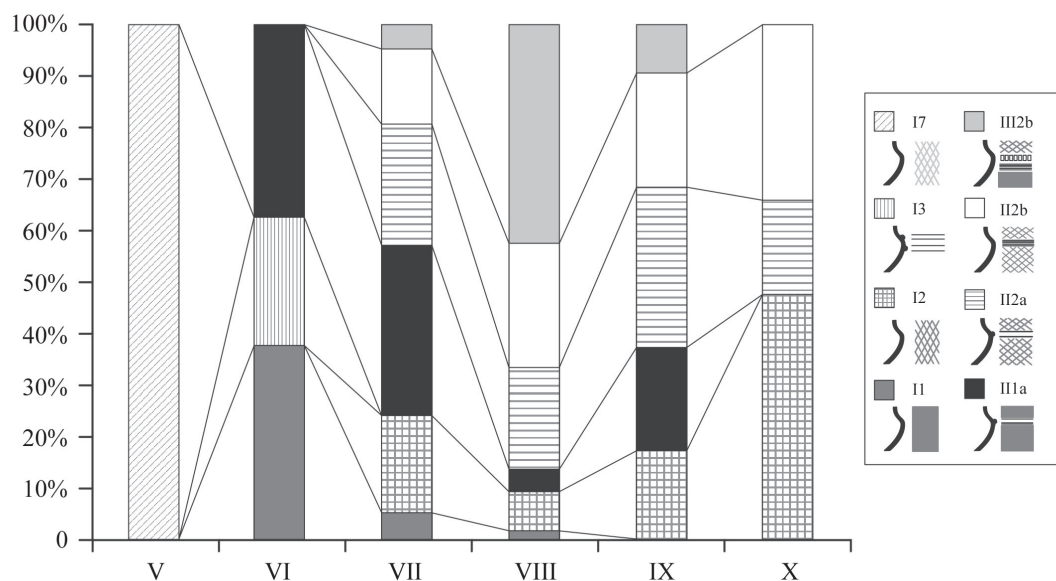
Ryc. 61. Udział procentowy kompozycji zdobniczych garnków ceglanych w zespołach z horyzontów V-XI. Opr. M. Trzeciecki.

Ryc. 62. Udział procentowy odmian wylewów dzbanów ceglanych w zespołach z horyzontów VI-XI. Opr. M. Trzeciecki.

do odmian A1 i A2, podkreślić jednak należy wysoki odsetek den wklęsłych (odmiana B2) występujących między połową XV a połową XVIII w.

Analiza zróżnicowania form możliwa była dla zbioru liczącego jedynie 29 egzemplarzy z okresu między połową XVI a połową XIX w., co oznacza, że nie wiemy jak wyglądały dzbanki ceglane używane w XIV-XV w. Na podstawie ukształtowania górnych partii możemy się jedynie domyślać, że nie odbiegały one od form wyrobów siwych. W niewielkim zbiorze najczęściej spotykamy dzbanki z wyodrębnioną szyjką (odmiany CI1 i CIV1), między połową XVI a połową XVII w. wysoki jest też udział baniastych form BII1 i BII2. Po połowie XVII w. widoczne jest ograniczenie zestawu

Ryc. 63. Udział procentowy form dzbanów ceglanych w zespołach z horyzontów VI-XI. Opr. M. Trzeciecki.

form do odmian CI1 i CIV1 (ryc. 62). Wśród dzbanów ceglanych spotykamy naczynia zaopatrzone w ucha taśmowate lub wałeczkowate, z reguły owalne w przekroju (tabl. 127: 1-5, 158: 3, 172: 3-10, 196: 2-4, 203: 2).

Już w XIV w. odsetek dzbanów zdobionych jest wysoki i charakteryzuje go tendencja rosnąca. Repertuar kompozycji zdobniczych nie jest jednak tak zróżnicowany, jak w przypadku dzbanów siwych. Do połowy XV w. ogranicza się do polerowania powierzchni, listew plastycznych lub połączenia obu tych motywów (odmiany I1, I3, II1a). Po tej dacie zestaw zdobień poszerza się. Pojawiają się kompozycje dwuwątkowe łączące wzór wykonany techniką polerowania z motywami żłobków dookołnych lub listewek plastycznych, sporadycznie spotykamy też kompozycje trójwątowe (odmiany II2a, II2b, III2b), a udział poszczególnych systemów zdobienia jest wyrównany. Kolejne ograniczenie zestawu kompozycji dokonuje się po połowie XVIII w., gdy to zaczynają dominować odmiany II1a, II2a i II2b (ryc. 63; tabl. 127: 1-5, 158: 3, 172: 3-10, 196: 2-4, 203: 2). W zbiorze dzbanów zdobionych wyjątek stanowi naczynie z 1. połowy XIV w. malowane podszkliwnie (tabl. 59: 8). Jak już wspomniano powyżej, dzban ten jest najprawdopodobniej importem.

KUBKI (tabele 46-47)

Masy garncarskie używane do wykonywania kubków ceglanych charakteryzują się obecnością wyłącznie ziaren piasku. Wyróżniono jedynie pierwsze trzy grupy receptur, co oznacza, że preferowano masy zawierające średnią ilość elementów nieplastycznych, przede wszystkim o drobnej granulacji. Po połowie XVII w. widoczny jest wyraźny spadek odsetka mas grupy 1 i 2 na rzecz grupy 3. Kubki miały dna płaskie, z reguły z czytelnymi śladami odcinania od tarczy koła. Stosunkowo wysoki, sięgający około 70%, jest udział w zbiorze wyrobów toczonych. Pojawiają się one po połowie XV w., ich odsetek szybko rośnie, a po połowie XVII stanowią już 100% zbioru. Kubki ceglaste były z reguły dobrze wypalone. Odsetek naczyń niedopalonych zaczyna wzrastać od połowy XVI w. Wysoki jest też w omawianej grupie udział naczyń szklawionych. Już przed połową XV w. stanowią one około 14% zbioru. Ich udział rośnie do połowy XVI w. i po niewielkim spadku, ponownie po połowie XVII w. Zielonym lub brązowym szkliwem kryto z reguły powierzchnie zewnętrzne kubków – całkowicie lub częściowo.

Średnice wylewów kubków ceglanych zawierają się w przedziale 8-14 cm. W zbiorze dominują naczynia małe, o średnicach wylewów nie przekraczających 15 cm. Nie wielkie jest zróżnicowanie ukształtowania wylewów, wśród których dominują nie-pogrubione, wychylone na zewnątrz krawędzie (B1). Po połowie XVI w. obok nich pojawiają się także pojedyncze wylewy proste (A1) lub pogrubione (D1). Średnice den kubków wynoszą 6-10 cm. Z reguły dna zaopatrzone są w stopkę i mają wyraźną podciętą część przydenną (odmiany A3 i A4). Klasyfikację form naczyń przeprowadzono dla 14 egzemplarzy. Między połową XV a połową XVI w. odnotowano jedynie smukłe esowate naczynia odmiany BI1. Po połowie XVI w. w zbiorze pojawiają się silnie profilowane formy odmiany BI2 i baniaste kubki odmiany BI3, po czym po połowie XVII w. zestaw form ogranicza się tylko do odmiany BI3 (tabl. 128: 1-8, 158: 4, 211: 4). Naczynia zaopatrzone w ucha stanowią łącznie 12% zbioru.

Kubki ceglane z reguły były zdobione. Udział naczyń ornamentowanych stopniowo spada z poziomu około 70% po połowie XIV w. do około 50% po połowie XVIII w. Do połowy XVI w. kubki zdobiono polerowaniem lub żłobkami dookołnymi (odmiany I2 i I4). Między połową XVI a połową XVII w. upowszechniają się kompozycje wykorzystujące motywy wykonywane stempelkiem lub radełkiem (odmiany I6, II2, II3). Po połowie XVII w. zestaw kompozycji ulega zawężeniu (tabl. 128: 1-8, 158: 4, 211: 4).

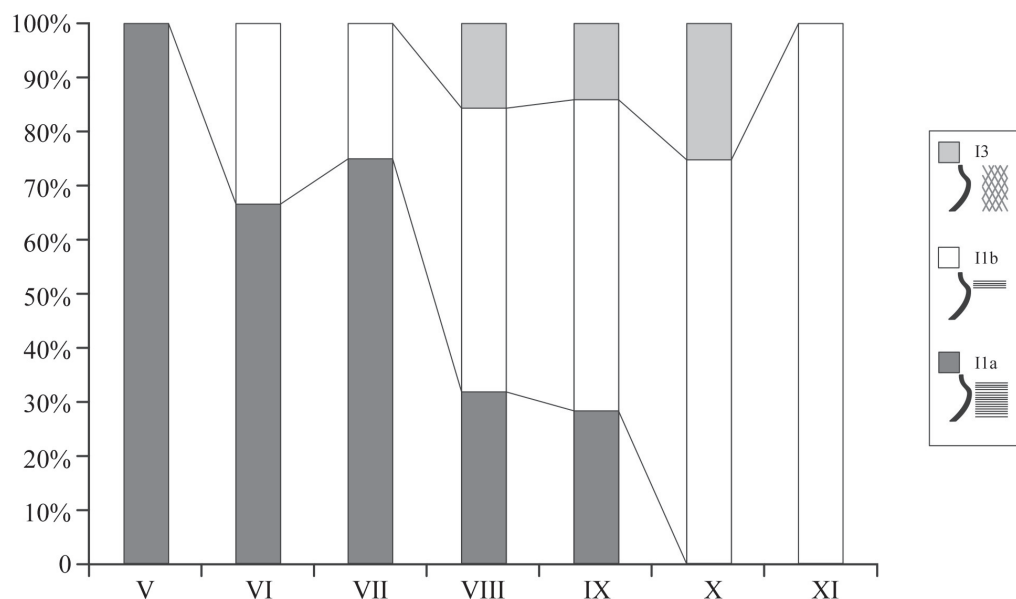
Misy (tabele 48-50)

Charakterystyczną cechą zbioru jest stosunkowo wysoki udział naczyń wykonanych z mas garncarskich zawierających kompozycję dwóch składników nieplastycznych – piasku i tłucznia granitowego, przy czym występują one głównie między początkiem XIV a połową XVI w. (horyzonty V-VII). W zbiorze najliczniej reprezentowane są masy garncarskie o recepturach charakteryzujących się dużym udziałem elementów nieplastycznych z przewagą frakcji o drobnym lub drobnym i średnim uziarnieniu (grupy 4-6). Niewielką część stanowią naczynia wykonane z mas grupy 3, a marginalną – grupy 7. Między początkiem XIV a połową XV w. dominują wyroby zaliczone do grupy 6, w późniejszym okresie ich udział spada. Od połowy XV do połowy XVIII w. obserwujemy wyrównany udział wszystkich grup, po czym widoczne jest stopniowe zawężanie zestawu mas garncarskich do grup 3 i 4.

Misy mają dna płaskie, do połowy XVII w. występują pojedyncze dna ze śladami stosowania podsypki piasku, od połowy XIV w. coraz częściej spotykamy ślady odcinania od tarczy koła. Zdecydowaną większość mis wykonano przy zastosowaniu techniki ślizgowej. Pierwsze naczynia toczone pojawiają się po połowie XVI w., lecz ich odsetek pozostaje nieznaczny do schyłku XVIII w. W zbiorze przeważają wyroby niedopalone. Między początkiem XIV a połową XV w. ich udział sięgał 80%. W okresie późniejszym odsetek ten wahał się jedynie nieznacznie. Pierwsze naczynia szkliwione pojawiają się dopiero po połowie XVIII w. i stanowią około 5%. Szkliwem pokrywano jedynie częściowo powierzchnie zewnętrzne i wewnętrzne, z reguły w górnych partiach naczyń. Dominowała barwa brązowa w różnych odcieniach.

Zakres średnic wylewów mis zamykał się w przedziale 16-25 cm. Dominują naczynia duże, o średnicach przekraczających 20 cm. Wśród wylewów najczęściej spotykamy profilowane odmiany zaliczone do grupy E (E1 i E3), zwłaszcza w XIV-XV w. Po połowie XVI w. ich udział sukcesywnie spada, przy jednoczesnym wzroście odsetka pogrubionych jedynie wylewów grupy D (D1, D4, D5, D6). Na ich miejsce z kolei na początku XIX w. pojawiają się proste wylewy odmian A3 i B2. Średnice den mis wynosiły 10-16 cm, z przewagą średnic równych 11-13 cm. Wyróżniono trzy odmiany ukształtowania części przydennej, wszystkie zaliczone do grupy A. Najwyższy był udział den odmiany A1, nieco mniejszy był odsetek odmiany A3, marginalny – A4, a proporcje te nie ulegały większym zmianom w kolejnych horyzontach.

Ryc. 64. Udział procentowy kompozycji zdobniczych dzbanów ceglanych w zespołach z horyzontów VI-XI. Opr. M. Trzeciecki.

Analiza zróżnicowania form naczyń możliwa była dla zbioru liczącego jedynie 25 mis, ponadto pierwsze egzemplarze zachowane w stanie umożliwiającym klasyfikację pochodzą dopiero z kontekstów datowanych po połowie XVI w. W zbiorze dominują baniaste formy odmiany BII1 oraz półkuliste misy odmian BV1 i BV2, które pojawiają się po połowie XVI w. i odnotowywane jeszcze są w nielicznych zespołach z początku XIX w. Pozostałe odmiany reprezentowane są przez pojedyncze naczynia (tabl. 128: 14, 164: 1, 174: 1-2, 204: 1, 214: 10-11, 215: 6). Misy zdobione stanowią początkowo ponad połowę zbioru. Ich udział nieznacznie spada po połowie XVII w., a gwałtownie – na początku XIX w. Niezbyt bogaty był repertuar wątków (ryc. 64). Wyróżniono jedynie trzy kompozycje zdobnicze, z których dwie spotykane najczęściej to żłobki dookólne obejmujące cały brzusec lub jedynie jego górną partię (odmiany I1a-b; tabl. 164: 1, 174: 1-2, 204: 1). Między połową XVI i schyłkiem XVIII w. spotykamy pojedyncze naczynia zdobione polerowaniem (odmiana I3; tabl. 185: 10-15).

TALERZE (tabele 51-53)

Naczynia te wykonywano z mas garncarskich zawierających wyłącznie ziarna piasku o drobnej granulacji, z reguły w małej lub średniej ilości (grupy 1-3). W zbiorze dominują masy grupy 2, w okresie między połową XVI a schyłkiem XVIII w. (horyzonty VIII-X) stosunkowo wysoki jest także udział grupy 1. Wszystkie talerze ceglaste miały dna płaskie. Regułą jest występowanie na dnach śladów odcinania od tarczy koła, choć często ślady poprodukcyjne były zacierane. Analizowany zbiór charakteryzuje się najwyższym w całej grupie naczyń ceglanych odsetkiem wyrobów toczonych. Dominują one już w 2. połowie XV w., a po połowie XVIII w. stanowią 100% zbioru. Udział talerzy dobrze i źle wypalonych w zbiorze jest wyrównany, od połowy XVI w. widoczny jest stopniowy wzrost odsetka wyrobów niedopalonych. Pierwsze talerze szkliwione pojawiają się po połowie XV w. (horyzont VII) i stanowią wówczas około 44% zbioru. Po niewielkim spadku w 2. połowie XVI w. (horyzont VIII) ich udział stopniowo rośnie. Szkliwem pokrywano z reguły wewnętrzne powierzchnie talerzy. Zakres barw ograniczał się do różnych

odcieni zieleni i brązu, a łączne porównanie ich udziału wskazuje na częstsze stosowanie szklów barwy brązowej, zwłaszcza od połowy XV w.

Średnice wylewów talerzy zamykały się w przedziale 18-28 cm. Dominują egzemplarze o średnicach wylewów równych 21-25 cm. Duże jest zróżnicowanie kształtów wylewów, przy czym wyraźnie przeważają tu odmiany zaliczone do grupy E. Wylewy odmiany A1 spotykamy jedynie w zbiorze z 1. połowy XIX w. Średnice den talerzy równe są 8-12 cm. W zbiorze dominują płaskie dna z wyodrębnioną stopką (odmiana A2). Po połowie XVI w. ich udział stopniowo spada na rzecz den odmiany A1. Określenie zróżnicowania form naczyń możliwe było dla zbioru liczącego 26 egzemplarzy. Reprezentowane są w nim wszystkie rozwiązania formalne wyróżnione dla tej grupy funkcjonalnej, z wyraźną przewagą odmiany BV2. Po połowie XVI w. zaznacza się także udział odmian BV1 i BV3 (tabl. 132: 3, 133, 134: 1, 154: 6-7, 177-179, 180: 1-3; 200: 5, 214: 12).

W początkowym okresie talerze zdobione stanowiły 70-80% zbioru, po czym odsetek ten spada. Po połowie XVII w. ponad połowa talerzy nie była zdobiona. Między połową XV a połową XVI w. spotykamy przede wszystkim talerze o całkowicie polerowanych powierzchniach (odmiana I1) lub zdobione polerowanymi wzorami (odmiana I2). Po połowie XVI w. repertuar zostaje wzbogacony o motywy ryte umieszczane na kołnierzach naczyń – żłobki lub linie faliste (odmiany I3-I4a), a także odciski stempelków (odmiana I5). Po połowie XVII w. zakres kompozycji zdobniczych ulega ograniczeniu do odmian I2 i I4a.

PATELNE (tabele 54-55)

Patelnie ceglaste wykonywano z mas garncarskich zawierających duże ilości ziaren piasku, ze znacznym udziałem frakcji średnich (grupy 4-6). Najliczniej występują wyroby wykonane z mas zaliczonych do grupy 5 i 6, które dominują do połowy XVI w., po czym odsetek ich spada, aby ponownie wzrosnąć po połowie XVII w. Zbiór zdominowany jest przez wyroby wykonane w technice ślizgowej. Nieliczne patelnie toczone pojawiają się dopiero po połowie XVII w. Stosunkowo wysoki jest też odsetek wyrobów niedopalonych, w 2. połowie XV – 1. połowie XVI w. (horyzont VII) kształtujący się na poziomie około 60% i z czasem rosnący. Między połową XV a połową XVII w. występowały wyłącznie patelnie szklwione, później spotykamy także pojedyncze egzemplarze nieszkliwione. Analiza zasięgu szklwa wskazuje, że z reguły pokrywano nim całkowicie powierzchnie wewnętrzne, niekiedy częściowo zewnętrzne. Preferowano szklwa barwione na kolor brązowy.

Średnice wylewów patelni zamykają się w stosunkowo szerokim przedziale 16-28 cm. W zbiorze widoczny jest wyrównany udział egzemplarzy małych oraz średnich. Reprezentowane są tu wszystkie wyróżnione odmiany ukształtowania krawędzi, przy czym najrzadziej spotykamy odmianę A1. Analiza zróżnicowania form naczyń możliwa była do przeprowadzenia dla 24 egzemplarzy. Najczęściej spotykamy odmiany BII1 i BV1, między połową XV a połową XVI w. wystąpiły też formy odmiany BVII (tabl. 108, 113: 4, 131: 1, 137: 10, 143: 4-6, 158: 7, 164: 4). Patelnie ceglaste zaopatrywano z reguły w cylindryczny, okrągły w przekroju i pusty w środku uchwyt, doklejany do brzuśca. Jedynie w przypadku trzech naczyń uchwyt zastąpiono niewielkim taśmowatym uchmem. Między połową XV a połową XVI w. odsetek naczyń zdobionych wynosił około 56%, po czym stopniowo rósł. Patelnie zdobiono wyłącznie motywem żłobków dookołnych (odmiana I1).

POKRYWKI (tabela 56)

Do wyrobu pokrywek używano przede wszystkim mas garncarskich zawierających dużą ilość ziaren piasku z przewagą frakcji o drobnej lub średniej granulacji (grupy 4-6). Wysoki początkowo udział mas grupy 5, od połowy XV w. spada na rzecz

grupy 6. Po połowie XVI w. stopniowo rośnie udział wyrobów wykonanych z mas zawierających wyłącznie frakcje drobnoziarniste (grupy 3 i 4). W zbiorze przeważają pokrywki wykonane techniką ślizgową. Pierwsze wyroby toczone pojawiają się po połowie XVI w., a ich udział rośnie powoli w kolejnych horyzontach. Proporcje naczyń dobrze wypalonych i niedopalonych są wyrównane. Najwyższy odsetek wyrobów dobrze wypalonych odnotowano między połową XIV a połową XV w. (horyzont VI), w kolejnych horyzontach obserwujemy tendencję spadkową.

Wartości średnic krawędzi pokrywek zamykają się w przedziale 13-22 cm. Dominują naczynia o średnicach zawierających się w przedziale 16-20 cm lub mniejszych. Udział wyróżnionych odmian ukształtowania krawędzi jest wyrównany, z niewielką przewagą tych zaliczonych do grupy C (C1 i C2). Krawędzie odmian grupy A (A1 i A2) występują liczniej od połowy XVI w. Analiza zróżnicowania form możliwa była dla zbioru liczącego 16 egzemplarzy. Najczęściej reprezentowana była odmiana BV1. Odmianę BV11 spotykamy jedynie w okresie między połową XV a połową XVII w. W zbiorze pokrywek ceglanych nie odnotowano egzemplarzy zdobionych.

INNE RODZAJE NACZYŃ (tabele 57-59)

W analizowanym zbiorze wyróżniono łącznie 14 garnków polerowanych. Występowały one między połową XVI a połową XVIII w. (tabl. 127: 7-8, 145: 5, 173: 3-8). W masach garncarskich rejestrowano jedynie obtoczone ziarna kwarcu o drobnej granulacji, występujące w ilości małej lub średniej (grupy 2, 3, 5). Garnki mają dna płaskie, z dobrze czytelnymi z reguły śladami odcinania naczynia od tarczy koła. W zbiorze odnotowano niewielką przewagę wyrobów toczonych nad lepionymi na kole przy zastosowaniu techniki ślizgowej. Wśród garnków polerowanych przeważają naczynia niedopalone.

Średnice wylewów zawierały się w przedziale 13-18 cm. W zbiorze wyraźnie przeważały naczynia o średnicach wylewów większych niż 16 cm. Wyróżniono łącznie cztery odmiany ukształtowania krawędzi wylewów. Najczęściej spotykamy wylewy odmiany D8 i D9, a sporadycznie – odmiany B6 i D7. Średnice den zawierały się w przedziale 8-11 cm. Wyróżniono dwie odmiany ukształtowania części przydennej – A1 i A3. Analiza zróżnicowania form możliwa była dla zbioru liczącego jedynie 9 egzemplarzy. Wyróżniono jedynie dwie odmiany – BI6 i CI7. Wszystkie naczynia zaliczone do omawianego zbioru były zdobione. Najczęściej stosowano wzory wykonane techniką polerowania rozdzielane pasmami żłobków dookołnych (odmiana II2b) lub pokrywające cały brzusiec naczynia (odmiana I2), rzadko powierzchnie były polerowane całkowicie (odmiana II1c).

Znaczącą liczebnie grupę – 18 egzemplarzy – stanowią naczynia miniaturowe (tabl. 60: 9, 195: 7-12, 213: 12). Pierwsze z nich pojawiły się już w 1. połowie XIV w. i jako że odróżniają się od reszty zbioru, należy omówić je oddzielnie. Na fragmenty miniatur natrafiono na działkach położonych przy rynku drugiego miasta lokacyjnego (stanowiska PSM 81 i 82). Masy garncarskie obu naczyń zaliczyć można do grupy 2. Wyroby wykonano techniką toczenia, charakteryzują się dobrą jakością wypalenia, ich zewnętrzne i wewnętrzne powierzchnie pokryte są brązowym szkliwem. Na podstawie zachowanych fragmentów nie można określić form. Zaznaczyć tu należy, że są to jedyne, obok kamionek, przykłady naczyń toczonych i szkliwionych z okresu przed połową XV w. Można więc przypuszczać, że w czternastowiecznym Płocku znalazły się jako importy.

Druga, znacznie bardziej liczna grupa naczyń miniaturowych pochodzi z kontekstów datowanych na okres między schyłkiem XV a schyłkiem XVIII w., przy czym najczęściej spotykamy je po połowie XVII w. (horyzonty IX i X). Do ich wy-

robu stosowano masy garncarskie zawierające średnia lub dużą ilość ziaren piasku o drobnej granulacji, określone tu jako grupy 2 i 4. Naczynia miały dna płaskie z wyraźnie widocznymi śladami odcinania od tarczy koła, były toczone i dobrze wypalone. Miniatury miały powierzchnie kryte brązowym szkliwem, najczęściej całkowicie od wewnątrz i częściowo od zewnątrz. Omawiana grupa naczyń jest bardzo jednolita pod względem formy i proporcji. Średnice wylewów zamykają się w granicach 5-8 cm. Wylewy są niepogrubione, najbardziej zbliżone do odmiany B5 w grupie garnków. Średnice den zawierają się w przedziale 4-7 cm, a ukształtowania den zaliczyć można do odmiany A4. W omawianej grupie reprezentowane są naczynia wysokie o strukturze trzelementowej i łagodnych połączeniach między poszczególnymi częściami składowymi profilu, najbardziej zbliżone do garnków odmiany BII5. Naczynia nie były zdobione.

Wśród pozostałych wyrobów ceglanych zarejestrowano pojedyncze formy określone jako bańki lekarskie (3 egzemplarze) oraz skarbonka (1 egzemplarz). Bańki wystąpiły na stanowisku PSM 52, w kontekstach datowanych na 1. połowę XVIII w. (horyzont IX; tabl. 186: 12-14). Wykonano je z masy garncarskiej grupy 2, przy zastosowaniu techniki toczenia, naczynia charakteryzują się dobrą jakością wypalenia. Ich zewnętrzne powierzchnie są jednolicie polerowane. Pod względem techniki wykonania i formy omawiane naczynia nie odbiegają (pomijając atmosferę wypalenia) od analogicznych wyrobów siwych pochodzących z tego stanowiska. Jedyna w analizowanym zbiorze skarbonka pochodzi z warstw śmietniskowych fosy miejskiej datowanych na 2. połowę XVIII w. (horyzont X; tabl. 211: 11). Wykonano ją z masy garncarskiej grupy 4, przy zastosowaniu techniki toczenia, charakteryzuje się też dobrą jakością wypalenia. Ma formę baniastą z silnie zwężającą się i zamkniętą górną partią. Dno jest płaskie, z czytelnymi śladami odcinania od tarczy koła, o średnicy równej 5 cm. W bocznej ścianie widoczny jest pionowy otwór do wrzucania monet.

PODSUMOWANIE

W zbiorze naczyń ceglanych czytelne są tendencje zbliżone do zaobserwowanych dla grupy wyrobów siwych. Widoczny jest przede wszystkim związek techniki wytwarzania z funkcją naczynia. Zjawisko to czytelne jest przede wszystkim w analizie zróżnicowania receptur mas garncarskich, natomiast rytm przemian technik wykonania i jakości wypalenia jest podobny dla większości wyróżnionych rodzajów naczyń. Pod względem cech surowcowych i składu mas garncarskich analizowane wyroby można zaklasyfikować do dwóch grup technologicznych wyróżnionych przez M. Daszkiewicz. Większość naczyń kuchennych – garnki, misy, pokrywki i patelnie charakteryzuje się cechami typowymi dla grupy 4. Z kolei dzbany, kubki i talerze oraz większość naczyń tzw. innych można zaliczyć do grupy 6. Dane z badań laboratoryjnych wskazują, że analizowane wyroby wypalane były w temperaturach zawierających się w przedziale 700-1000°, przy czym dla grupy technologicznej 4, obejmującej większość naczyń kuchennych najczęściej rejestrowano temperatury w granicach 700-800°. Naczynia stołowe, w większości zaliczone do grupy technologicznej 6, wypalano z reguły w nieco wyższym zakresie temperatur (Daszkiewicz 1992, s. 102-104, 107-108).

Zmiany zachodzące w rejestrowanych cechach technologicznych mają charakter powolny i polegają przede wszystkim na stopniowym ograniczaniu zestawu stosowanych mas garncarskich i równie stopniowym upowszechnianiu się wyrobów toczonych, które rejestrujemy w większości przypadków dopiero po połowie XVI w. Najwcześniej wyroby toczone pojawiają się wśród naczyń stołowych – kubków, dzbanów i talerzy, tu też ich odsetek jest najwyższy. Pomimo czytelnego w kolejnych horyzontach wzrostu udziału wyrobów toczonych, jeszcze pod koniec XVIII w. odsetek naczyń wykonanych techni-

kami lepienia na kole jest dość znaczny. Godny podkreślenia jest także bardzo niewielki udział naczyń szklwionych licznych jedynie w zbiorze patelni oraz talerzy.

Warto zwrócić także uwagę na stosunkowo niewielki zasób rozwiązań formalnych kształtów naczyń oraz ich części charakterystycznych, a także niezbyt zróżnicowany zestaw kompozycji zdobniczych. Podobnie, jak w przypadku wyrobów siwych, charakterystyczne jest tu stosunkowo długie trwanie podstawowych form i wątków zdobniczych. Zmiany dokonujące się w wieku XVI polegają przede wszystkim na wzbogaceniu zestawu form i kompozycji zdobniczych, co najlepiej widoczne jest w grupie dzbanów. Po połowie XVII w. widoczny jest szybki zanik form występujących licznie już w XIV w. i zastąpienie ich w większości przypadków przez rozwiązania nowe. Dla tego okresu charakterystyczne jest także stopniowe ograniczanie zasobu form i zestawu motywów zdobniczych.

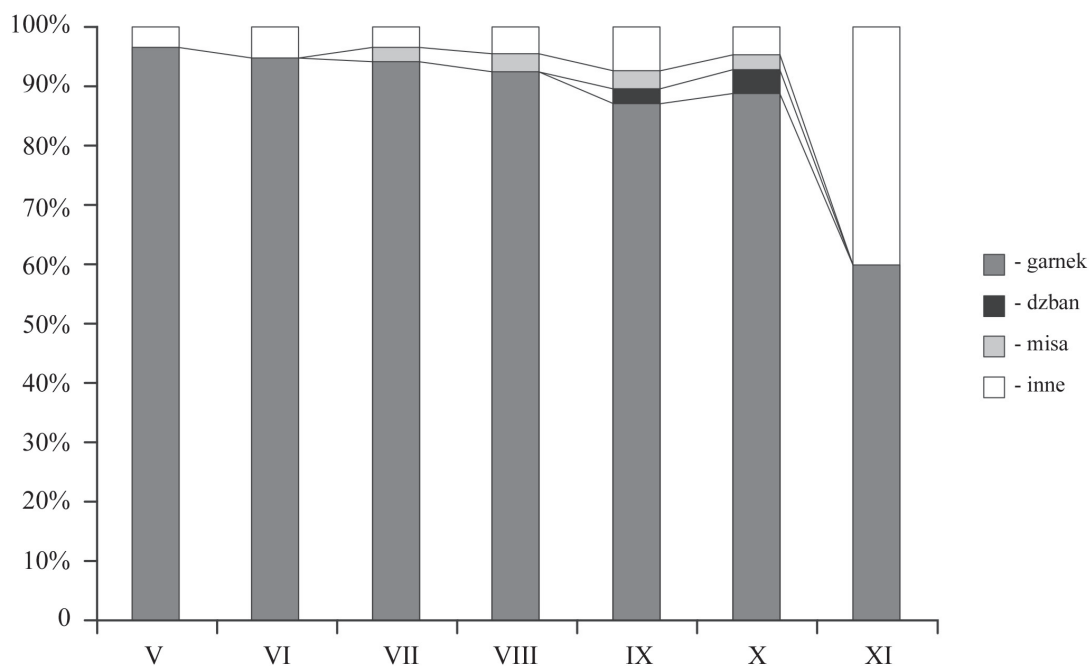
Stosunkowo niewielki odsetek wyrobów tej grupy gatunkowej oraz podkreślane wielokrotnie podobieństwo techniki wykonania, form oraz motywów zdobniczych naczyń ceglanych i siwych dowodzi marginalnego charakteru produkcji naczyń ceglanych w średniowiecznym i nowożytnym Płocku. W przypadku większości garnków i dzbanów należy liczyć się z możliwością, że ceglana barwa powierzchni nie jest efektem zamierzonym, a wynikiem nieudanego wypalenia w atmosferze redukcyjnej. Wskazywać na to może relatywnie duży odsetek wyrobów ceglanych w jamach odpadkowych związanych z miejscem produkcji garncarskiej na stanowisku „Okrzei”. Jedynie w przypadku naczyń szklwionych – patelni, większości talerzy, nielicznych garnków, dzbanów i kubków – możemy mieć pewność, że wypalenie prowadzono w kontrolowanej atmosferze utleniającej. Należy także zwrócić uwagę na bardzo szybki wzrost udziału wyrobów ceglanych w ostatnim analizowanym tu horyzoncie czasowym obejmującym pierwszą połowę XIX w. Zastępują one wówczas naczynia siwe i białe stanowiące podstawową masę wyrobów garncarskich używanych w okresie między XIV a schyłkiem XVIII w.

3.5. CERAMIKA BIAŁA (tabele 60-79)

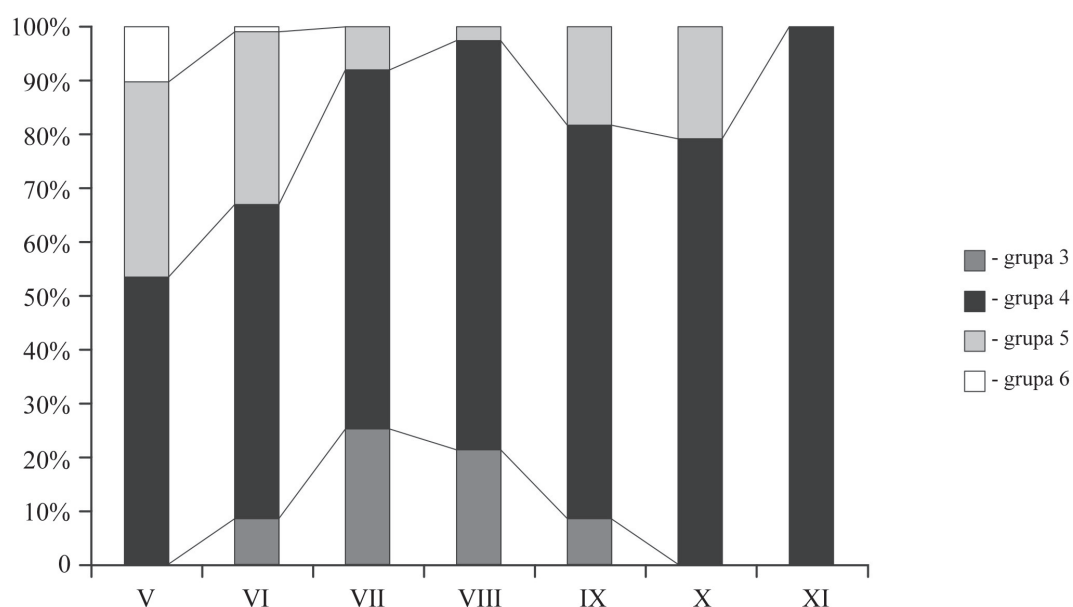
Analizie poddano zbiór liczący 6812 naczyń „statystycznych”. Omawiany zbiór stanowi trzecią pod względem liczebności, po wyrobach brunatnych i siwych, grupę gatunkową ceramiki płockiej. Naczynia wykonane z glin białych i wypalone w kontrolowanej atmosferze utleniającej pojawiają się na początku XIV w. i aż do połowy XV (horyzonty V-VI) stanowią niewielki, nie przekraczający 10% komponent zespołów. Po tej dacie ich udział szybko rośnie i między połową XVI a schyłkiem XVIII w. (horyzonty VIII-X) osiąga 50%, po czym na początku XIX w. (horyzont XI) gwałtownie spada. W zbiorze reprezentowane są wszystkie podstawowe rodzaje naczyń, jednak jego cechą charakterystyczną jest bardzo wyraźna przewaga garnków (ryc. 65). Ich udział przekracza 90% już na początku XIV w. i ten wysoki odsetek utrzymuje się aż do połowy XVII w. Po tej dacie stopniowo zmniejsza się, ale jeszcze u schyłku XVIII w. wynosi 88%. Między początkiem XIV a połową XV w. obok garnków spotykamy jedynie pokrywki oraz pojedyncze egzemplarze kubków i patelni. Dopiero u schyłku XV w. pojawiają się pierwsze białe dzbany, misy i talerze. Ten zestaw trwa bez większych zmian do schyłku XVIII w.

GARNKI (tabele 61-65)

Do wyrobu garnków, jak i pozostałych naczyń białych stosowano masy garncarskie zawierające wyłącznie piasek w zróżnicowanej ilości i granulacji. Widoczna jest preferencja mas garncarskich zawierających średnią lub dużą ilość składników niepla-

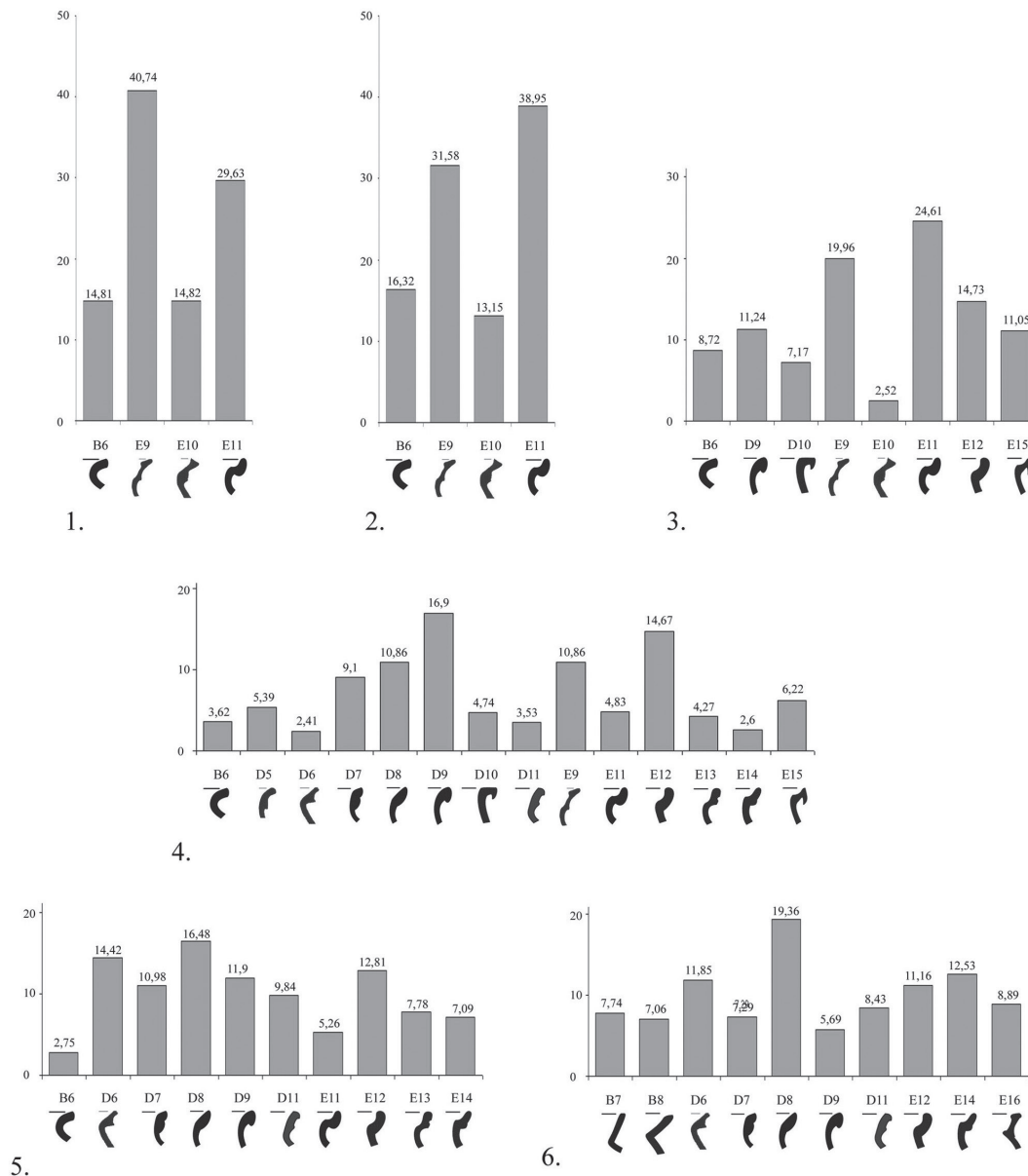
Ryc. 65. Udział procentowy grup funkcjonalnych naczyń w zespołach ceramiki białej z horyzontów V-XI. Opr. M. Trzeciecki.

Ryc. 66. Udział procentowy grup receptur mas garncarskich w zespołach garnków białych z horyzontów V-XI. Opr. M. Trzeciecki.

stycznych o drobnej lub drobnej i średniej granulacji (grupy 3-6). Już na początku XIV w. (horyzont V) w zbiorze dominują wyroby wykonane z mas grupy 4, a w kolejnych horyzontach ich odsetek nadal rośnie. Między połową XIV a połową XVII w. (horyzonty VI-VIII) widoczne jest ograniczanie udziału mas zawierających frakcje średnioziarniste (grupy 5 i 6). Po połowie XVII w. (horyzonty IX-X), przy wysokim nadal odsetku grupy 4, znacząco rośnie udział grupy 5 (ryc. 66).

W zbiorze występują garnki o dnach płaskich i wklęsłych, przy czym udział tych drugich jest marginalny. Równie niski jest odsetek den ze śladami stosowania podsypki,

Ryc. 67. Udział procentowy odmian wylewów garnków białych w zespołach z horyzontu V (1), VI (2), VII (3), VIII (4), IX (5), X (6). Opr. M. Trzeciecki.

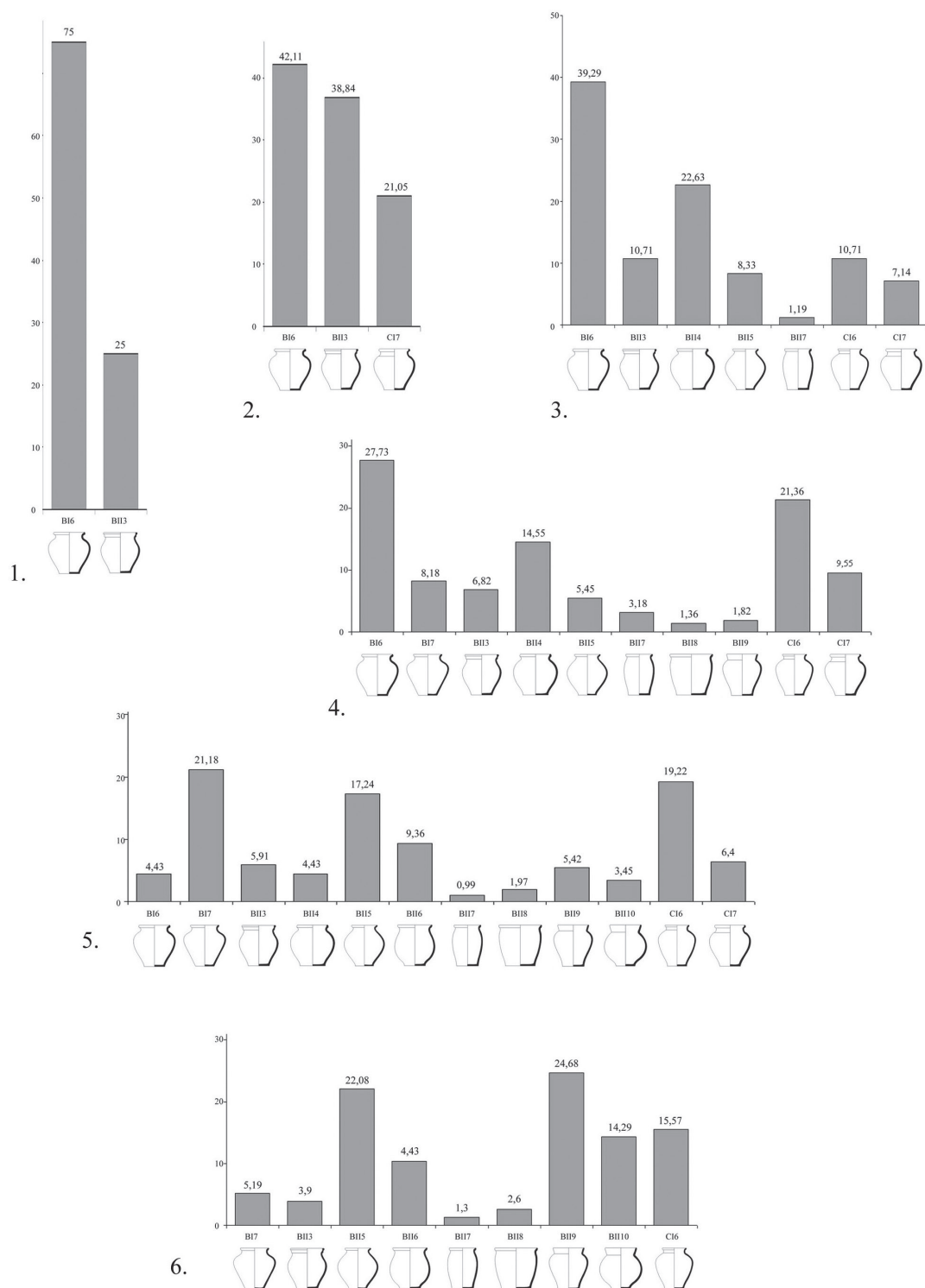
występujących jedynie między początkiem XIV a połową XVI w. oraz z czytelnym pierścieniem dookołnym. Najczęściej spotykamy ślady odcinania od tarczy koła. W zbiorze dominują naczynia formowane przy zastosowaniu techniki ślizgowej. Pierwsze garnki toczne pojawiają się po połowie XVI w. Ich udział wynosi zaledwie 2,15%, a po połowie XVII w. spada. Wzrost odsetka naczyń toczonych obserwujemy dopiero w 2. połowie XVIII w. Wśród garnków białych przeważają wyroby niedopalone. Odsetek naczyń dobrze wypalonych najwyższy jest w 1. połowie XIV w., po czym spada, wyjątkowo wyraźnie od połowy XVI w. Cechą charakterystyczną jest bardzo niski udział wyrobów szklwionych. Pojawiają się one po połowie XV w., ale do połowy XVII stulecia stanowią margines, po tej dacie ich udział wzrasta nieznacznie, do około 8%. Szklwem pokrywano na ogół całkowicie wewnętrzne powierzchnie ścianek naczyń i częściowo zewnętrzne. Obok koloru zielonego i brązowego spotykamy też szklwa barwy miodowej. Wymienione kolory występowały w wielu odcieniach, typowe jest też występowanie na tym samym naczyniu dwóch barw – z reguły miodowej i zielonej.

Średnice wylewów garnków zamykały się w stosunkowo szerokim przedziale 13-23 cm. Ponad połowę zbioru stanowiły naczynia o średnicach wylewów równych 16-20 cm. niewiele niższy był odsetek garnków o średnicach mniejszych niż 16 cm. Odsetek naczyń większych jest znikomy. Udział odmian ukształtowania wylewów charakteryzował się znaczną zmiennością w wyróżnionych przedziałach chronologicznych (ryc. 67). W XIV-XV w. (horyzonty V-VI) zestaw ogranicza się do 4 odmian – prostych wychylonych na zewnątrz (B6), wylewów z okapem (E9-E10) i ukształtowanych w półwałek (E11), które wyraźnie przeważają. Od połowy XV w. (horyzonty VII-VIII) widzimy szybki wzrost udziału nowych odmian, przede wszystkim form wywodzących się od „klasycznych” wylewów z okapem (D5-D7, D11, E13, E14), owalnych i łezkowatych w przekroju (D8, D9) i formowanych w falbanę (D10, E15). Zanikają formy starsze, głównie wylewy z okapem. Po połowie XVII w. zestaw form ukształtowania wylewów ulega ograniczeniu – znikają wszystkie odmiany o genezie jeszcze czternastowiecznej, a w 2. połowie XVIII w. pojawiają się odmiany nowe, silnie wyciągnięte i ustawione pod kątem 45° (B7-B8, E16). Wartości średnic den garnków zamykają się one w przedziale 6-12 cm, przy wyraźnej przewadze średnic równych 8-10 cm. W zbiorze odnotowano większość z wyróżnionych wariantów ukształtowania części przydennych. Widoczna jest wyraźna przewaga garnków o dnach płaskich i pozbawionych wyodrębnionej stopki (odmiany A1 i A3).

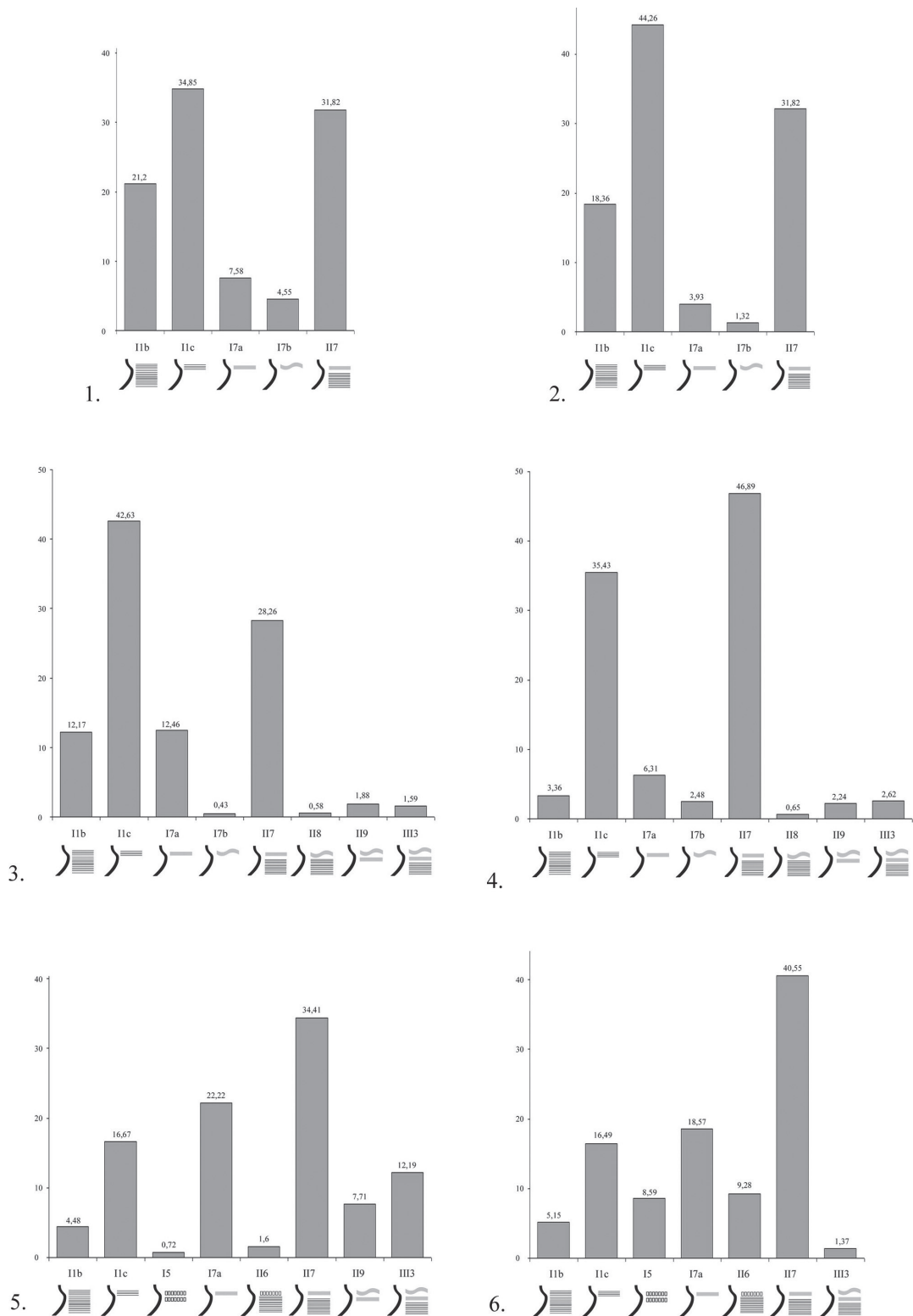
Klasyfikację form naczyń przeprowadzono dla zbioru liczącego 608 egzemplarzy. Do połowy XV w. repertuar ogranicza się do garnków esowatych (BI6), wyraźnie dominujących w zespołach, smukłych form baniastych (BII3) i garnków zaopatrzonych w wyodrębnioną wklęsłą szyjkę (CI7; tabl. 58: 9-11, 73: 7-8, 79: 13-14, 82: 9, 84: 8-11, 88: 9-11). Od połowy XV w. (tabl. 93: 1-3, 95: 2, 97: 9-11, 99: 8-10, 102: 1-3, 104, 105, 110: 3-4, 111: 5-9, 114: 5-9, 115) zestaw ten ulega szybkiemu wzbogaceniu, a największą różnorodność rozwiązań formalnych obserwujemy między połową XVI a połową XVII w. (horyzont VIII; tabl. 117: 6-8, 119: 7, 121: 4-6, 122: 4-12, 123-126, 136: 6-9, 139: 8-9, 140-142, 143: 1-3, 149-152, 157, 160: 8-10, 161, 162). Zmniejsza się wówczas udział form dominujących wcześniej na rzecz nowych, przede wszystkim krępych baniastych garnków odmian BII4-BII6, form o profilu zbliżonym do cylindrycznego (BII7-BII8) i naczyń z wysoko umieszczoną największą wydętością brzuśca i wyciągniętym wylewem (BII9). Obok nich zaznacza się udział garnków z krótką cylindryczną szyjką (odmiana CI6). Po połowie XVII w. (tabl. 166-171, 184: 4-13, 187: 5-6, 188-194, 195: 1-6, 199, 201, 202, 208: 9-10, 209, 213: 1-7) zestaw form ulega stopniowemu ograniczeniu, a dominować zaczynają w nim odmiany nowe, przede wszystkim BII5, BII9, BII10 i CI6 (ryc. 68). Bardzo wysoki jest odsetek garnków zaopatrzonych w ucha – około 45%. Zestawienie częstotliwości występowania naczyń z uchami w zbiorze garnków o określonej typologicznie formie wskazuje, że był on w rzeczywistości o wiele wyższy i kształtował się na poziomie około 75%. Wszystkie ucha garnków białych miały przekrój taśmowaty.

W XIV-XV w. udział garnków zdobionych przekracza 70%, po czym stopniowo spada. Jednak jeszcze po połowie XVIII w. zdobiona była ponad połowa naczyń. Cechą charakterystyczną jest wyrównany udział kompozycji jedno- i dwuwątkowych, w przypadku tych ostatnich rejestrujemy nawet stopniowy wzrost odsetka. Już w 1. połowie XIV w. (horyzont V) widoczna jest przewaga dwóch podstawowych kompozycji – pasma żłobków dookołnych obejmującego bark naczynia (odmiana IIc) oraz żłobków zwieńczonych pojedynczym lub wielokrotnym poziomym pasmem czerwono-brunatnej farby (odmiana II7). Te dwie kompozycje charakteryzują się wyjątkowo długim trwaniem. Pojawiające się liczniej od połowy XV w. nowe odmiany ograniczają się do kompozycji łączących motyw żłobków dookołnych z wieńczącymi je wątkami malowanymi (odmiany II8, II9, III3). Po połowie XVIII w. w zbiorze zaznacza się także udział naczyń zdobionych radełkiem (odmiany I5 i II6; ryc. 69).

Ryc. 68. Udział procentowy form garnków białych w zespołach z horyzontu V (1), VI (2), VII (3), VIII (4), IX (5), X (6). Opr. M. Trzeciecki.

Ryc. 69. Udział procentowy kompozycji zdobniczych garnków białych w zespołach z horyzontu V (1), VI (2), VII (3), VIII (4), IX (5), X (6). Opr. M. Trzeciecki.

DZBANY (tabele 66-67)

Do wyrobu dzbanów stosowano masy garncarskie zawierające średnie lub duże ilości drobnoziarnistego piasku (grupy 2 i 3). Między połową XVI a połową XVII w. (horyzont VIII) widoczny jest spadek udziału grupy 3, po czym tendencja ta ulega odwróceniu. Dzbany mają z reguły dna płaskie. Jedyne czytelne na dnach ślady poprodukcyjne związane są z odcinaniem naczyń od tarczy koła. Większość dzbanów wykonano przy zastosowaniu techniki ślizgowej. Pierwsze dzbany toczone pojawiają się po połowie XV w. Ich odsetek wynosi wówczas około 44% i na tym poziomie utrzymuje się do połowy XVIII w., po czym nieco spada. Zdecydowana większość wyrobów charakteryzuje się niedopaleniem, a ich udział w kolejnych horyzontach jest stały. Około połowy naczyń miało powierzchnie pokryte szkliwem. Pierwsze dzbany szkliwione pojawiają się po połowie XVI w., a ich odsetek utrzymuje się na stałym poziomie do schyłku XVIII w. Dzbany szkliwiono przede wszystkim od zewnątrz – całkowicie lub częściowo. Naczynia o obu powierzchniach pokrytych szkliwem spotykamy rzadko. Analiza barw szkliw wskazuje na stosunkowo wysoki udział glazur barwionych na zielono i równie częste łączenie szkliwa barwy miodowej i zielonej.

Średnice wylewów dzbanów zamykają się w stosunkowo wąskim przedziale 9-13 cm. W niewielkim zbiorze określonych typologicznie wylewów dominują proste cylindryczne wylewy odmian A1 i A2. Średnice den zamykają się w przedziale 7-10 cm. W zbiorze naczyń z zachowaną częścią przydenną wyróżniono cztery odmiany jej ukształtowania. Ze względu na znikome liczebności niemożliwe są szczegółowe porównania. Klasyfikacji form dokonano dla zbioru liczącego jedynie 11 egzemplarzy. Większość z nich to baniaste dzbany z wysoko umieszczoną największą wyđętością brzuśca i stosunkowo długą prostą szyjką (CIV1), zbliżone do nich są rzadziej spotykane formy zaliczone do odmiany CI1 (tabl. 153: 8; 172: 11-13). Ucha dzbanów białych mają przekrój taśmowaty. Porównanie łącznego udziału naczyń zdobionych i niezdobionych wskazuje na wyraźną przewagę tych drugich. Udział dzbanów dekorowanych rośnie stopniowo po połowie XVI w. Początkowo jedynym motywem zdobniczym były poziome listwy plastyczne (odmiana I3). W późniejszym okresie dzbany zdobiono wątkami malowanymi – liniami poziomymi lub poziomymi i falistymi, niekiedy łączonymi z motywem żłobków dookołnych (odmiany I6 i II4).

KUBKI (tabele 68-70)

Do wyrobu kubków białych wykorzystywano masy garncarskie zawierające średnią lub dużą ilość drobnoziarnistego piasku (grupy 2-4). Cechą charakterystyczną jest stopniowy spadek udziału mas grupy 2, dominujących w okresie między połową XIV a połową XVI w. (horyzonty VI-VII), później zastępowanych przede wszystkim przez masy grupy 4. Kubki miały dna płaskie ze śladami odcinania od tarczy koła, często intencjonalnego zagładzonymi. W zbiorze dominują wyroby wykonane techniką ślizgową. Pierwsze kubki toczone pojawiają się po połowie XV w., po czym ich udział stopniowo rośnie. Wśród kubków białych zaznacza się przewaga naczyń noszących ślady niedopalenia, sukcesywnie zwiększająca się w kolejnych horyzontach. Stosunkowo niski jest w omawianym zbiorze odsetek wyrobów szkliwionych, kształtujący się na poziomie około 10%, nadto stosowanie szkliw ograniczone jest do okresu między połową XVI a połową XVIII w. (horyzonty VIII-IX). Szkliwem pokrywano z reguły zewnętrzne powierzchnie naczyń. Odnotowano szkliwa barwione na zielono oraz połączenie barwy zielonej i miodowej.

Średnice wylewów kubków zawierają się w przedziale 8-13 cm. Najczęściej spotykamy proste wylewy ustawione pionowo (A1) oraz wychylone (B1), udział pozostałych odmian (głównie z grupy D ma charakter marginalny) i pojawiają się one po połowie XVI w. Średnice den kubków zawierają się w przedziale 6-9 cm. Najliczniej występowały dna odmiany A3, nieco rzadziej odmiany A4, a sporadycznie

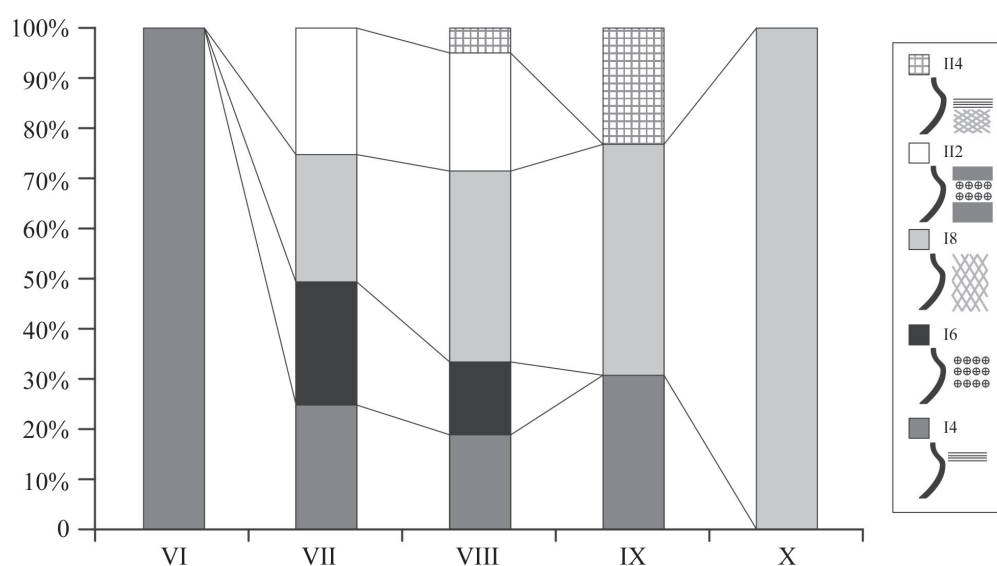
odmiany A1. Klasyfikacja form możliwa było dla zbioru liczącego 23 egzemplarze. Repertuar jest stosunkowo duży, przy czym większość odmian reprezentowana jest przez pojedyncze egzemplarze. Do połowy XVII w. w zbiorze przeważały kubki cylindryczne (AVI1 i AVI2), po tej dacie odnotowujemy wyłącznie naczynia baniaste – z silnie zaznaczoną nóżką (BI2) lub o smukłej linii profilowej (BI3; tabl. 98: 5, 112: 8-9, 116: 4-5, 117: 11, 128: 9-13, 145: 6-9, 154: 3-5, 158: 5-6, 173: 9-13). Najszerszy zasób form odnotowano w okresie między połową XVI i połową XVII w. (horyzont VIII).

Łączny udział kubków dekorowanych kształtuje się na poziomie 75% (ryc. 70). Dla tej grupy typowe jest zdobienie brzuśców malowaniem, z reguły wzorami zakomponowanymi wokół motywu skośnej kratki (odmiany I8, II4; tabl. 98: 5, 117: 11, 128: 10, 11, 145: 6, 8, 154: 3-4). Między połową XV a połową XVII w. w zbiorze pojawiają się kubki zdobione rzędami odcisków stempelków w układzie szachownicowym (odmiany I6 i II2; tabl. 98: 6, 116: 4-5, 128: 9).

Misy (tabele 71-73)

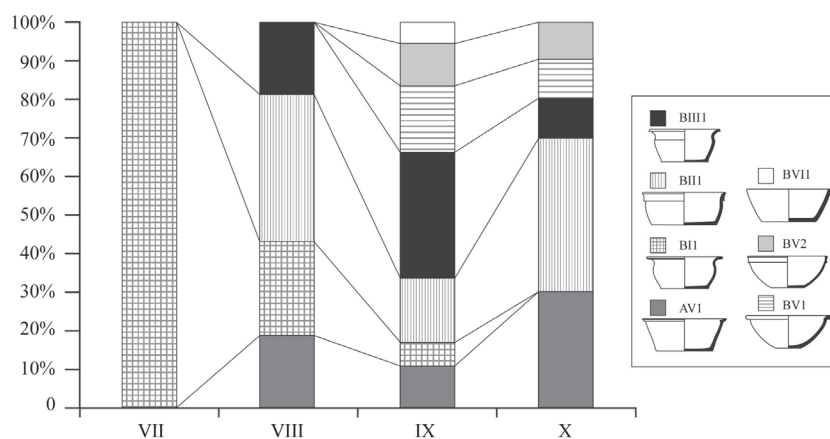
Masy garncarskie stosowane do wyrobu mis białych charakteryzują się dużym z reguły udziałem drobno- lub średnioziarnistego piasku (grupy 3-6). Między połową XV a połową XVI w. (horyzont VII) w zbiorze dominują grupy 5 i 6. Od połowy XVI w. szybko rośnie udział naczyń wykonanych z mas grupy 4 i jest to tendencja stała. Misy białe mają dna płaskie. W zespołach z okresu między połową XV a połową XVII w. (horyzonty VII-VIII) spotykamy pojedyncze naczynia ze śladami stosowania podsypki. Duży jest odsetek den z pierścieniem dookołnym, najczęściej jednak spotykamy dna ze śladami odcinania naczynia od tarczy koła. Przeważająca większość mis białych została wykonana przy zastosowaniu techniki ślizgowej. Pojedyncze misy toczone pojawiają się po połowie XVI w., po czym ich odsetek nieznacznie rośnie. W zbiorze dominują wyroby niedopalone, a ich udział stopniowo wzrasta. Odnotowano jedynie trzy naczynia szkliwione.

Wartości średnic wylewów mis zamykają się w przedziale 18-30 cm. Widoczna jest przewaga naczyń o średnicach wylewów przekraczających 25 cm, przy stosunkowo znacznym udziale średnic zawierających się w przedziale 21-25 cm. Bardzo duże jest zróżnicowanie

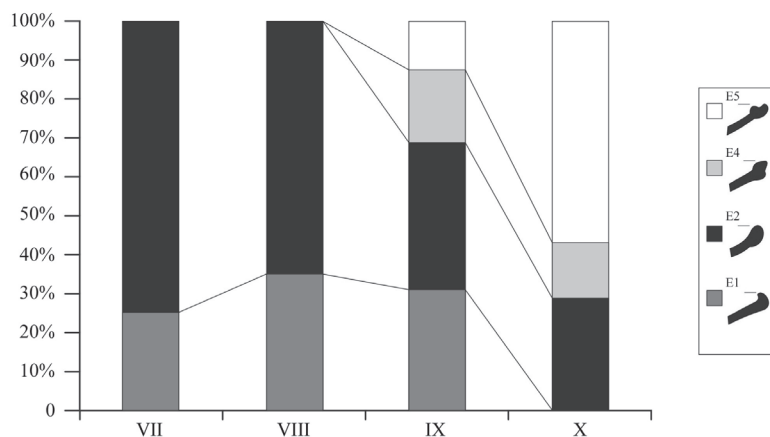

Ryc. 70. Udział procentowy kompozycji zdobniczych kubków białych w zespołach z horyzontów VI-X.
Opr. M. Trzeciecki.

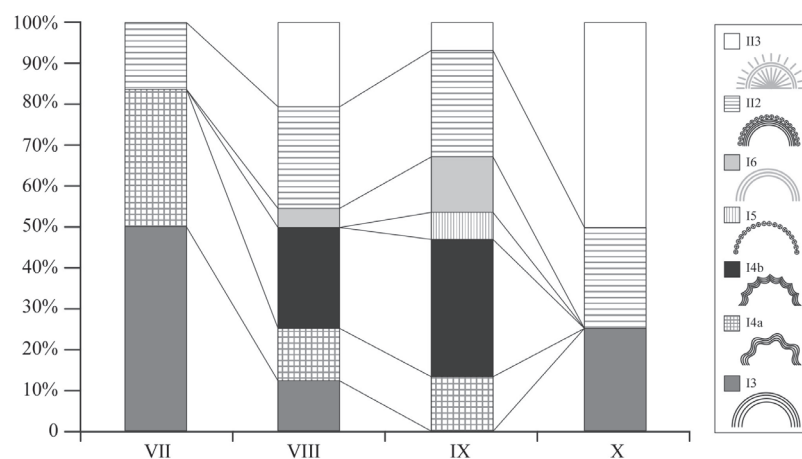

Ryc. 71. Udział procentowy form mis białych w zespołach z horyzontów VII-X. Opr. M. Trzeciecki.

Ryc. 72. Udział procentowy odmian wylewów talerzy białych w zespołach z horyzontów VII-X. Opr. M. Trzeciecki.

Ryc. 73. Udział procentowy kompozycji zdobniczych talerzy białych w zespołach z horyzontów VII-X. Opr. M. Trzeciecki.

wanie sposobów ukształtowania wylewów – wyróżniono łącznie 12 odmian. Najczęściej i w najdłuższym przedziale czasu występują pogrubione od zewnątrz wylewy zaliczone do grupy D. Wartości średnic den mis zamykały się w przedziale 9-20 cm, z przewagą den o średnicach równych 11-13 cm. Przeważają dna zaliczone do odmian A1 i A3.

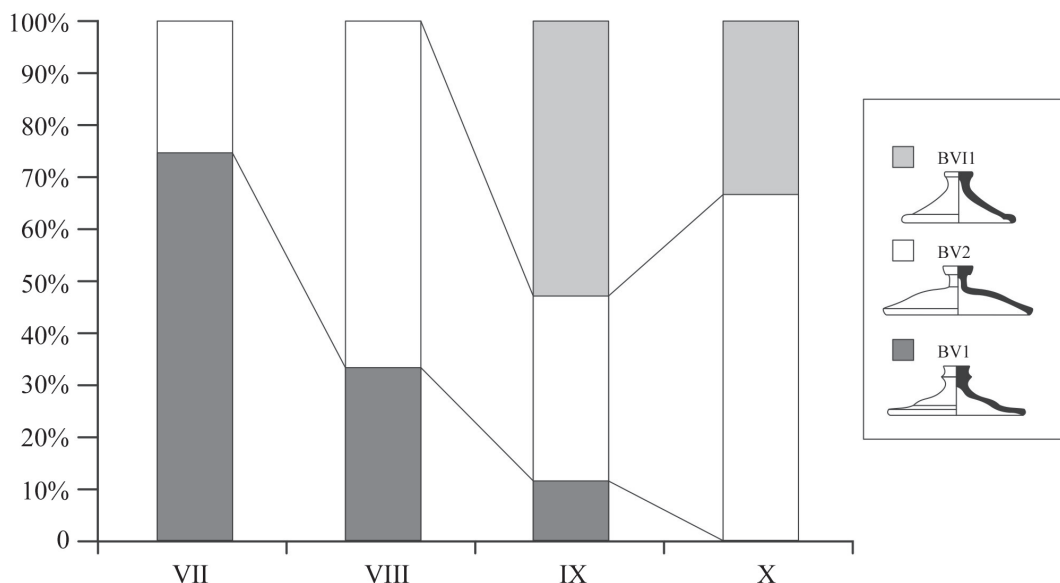
Analiza zróżnicowania form możliwa była dla 52 naczyń. Najstarsze misy białe mają profil esowaty (BI1). Po połowie XVI w. pojawiają się formy o kształcie stożkowatym (AV1), baniastym (BII1) i z wyraźnie zaznaczoną szyjką (BIII1). Udziały nowych odmian rosną stopniowo od połowy XVII w. (ryc. 71; tabl. 100: 6, 107: 4-5, 113: 2-3, 116: 7, 120: 4, 121: 9-10, 129, 130, 138: 5, 7, 146: 1-3, 155: 2, 158: 9, 164: 2-3, 174: 3-7, 175, 176, 186: 2, 197: 8, 200: 3, 204: 2-3, 210: 3-6, 213: 10). Odsetek naczyń zdobionych utrzymuje się na poziomie 40-50% i ulega nieznacznym wahaniom w kolejnych horyzontach. Najczęściej zdobienie ograniczało się do kilku żłobków dookołnych umieszczonych na górnej partii brzuśca (odmiana IIb) bądź pojedynczego lub wielokrotnionego pasma czerwonej farby umieszczonego w tym samym miejscu (odmiana I5). Rejestrowano także zdobienia łączące oba wymienione wątki (odmiana II5). Największe zróżnicowanie kompozycji zdobniczych widoczne jest w okresie między połową XVI a połową XVII w. (horyzont VIII).

TALERZE (tabele 74-76)

Białe talerze wykonywane były z mas garncarskich zawierających dużą lub średnią ilość drobnych ziaren piasku (grupy 2-4). Podobnie, jak w przypadku innych naczyń stołowych tej grupy gatunkowej, obserwujemy tu stopniowy spadek udziału mas grupy 2 na rzecz grupy 4. Talerze białe miały dna płaskie. Stosunkowo często rejestrowano tu ślady odcinania od tarczy koła lub intencjonalnego zagładzenia powierzchni. Pierwsze talerze toczone pojawiają się już po połowie XV w., a ich odsetek sięga 40%. Po połowie XVI w. odsetek wyrobów toczonych sukcesywnie rośnie, mimo niewielkich wahań. Analiza jakości wypalenia naczyń wskazuje na niewielką przewagę wyrobów niedopalonych, rosnącą w kolejnych horyzontach. Wyrównany jest udział wyrobów o powierzchniach pokrytych szkliwem oraz nieszkliwionych. Między połową XV a połową XVI w. (horyzont VII) talerze szkliwione stanowiły 50% zbioru. Po połowie XVI w. (horyzonty VIII-IX) ich udział rośnie, po czym od połowy XVIII w. (horyzonty X-XI) znacząco spada. W zbiorze dominują talerze szkliwione całkowicie od wewnątrz, niekiedy też częściowo na zewnątrz. Podobnie, jak w przypadku pozostałych naczyń białych zakres barw szkliw ogranicza się do różnych odcieni koloru zielonego, miodowego i brązowego. Najczęściej spotykamy talerze pokryte szkliwem barwy zielonej lub zielonej i miodowej.

Wartości średnic wylewów talerzy zamykają się w stosunkowo szerokim przedziale 18-30 cm, przy czym przeważają naczynia o średnicach wylewów równych 21-25 cm. W analizowanym zbiorze wyróżniono cztery odmiany ukształtowania wylewów, wszystkie zaliczone do grupy E. Między połową XV a połową XVII w. przeważają niezbyt rozbudowane, owalne w przekroju krawędzie (E1, E2). Po tej dacie pojawiają się silniej profilowane wylewy odmian E4 i E5, a udział tych ostatnich szybko rośnie (ryc. 72). Wartości średnic den zamykają się one w przedziale 8-15 cm. Wyróżniono trzy odmiany ukształtowania części przydennej. Udział odmian A1 i A3 jest wyrównany, odmiana A2 była rejestrowana sporadycznie.

Klasyfikacja form naczyń możliwa była dla zbioru liczącego jedynie 30 egzemplarzy. Dominują formy zaliczone do odmian BV1 i BV2, odmiana BV3 reprezentowana jest jedynie przez 3 naczynia (tabl. 102: 11, 134: 2, 135, 146: 4-5, 163: 10, 180: 4, 181-182, 186: 4-5, 198: 1-2, 200: 6-7, 205). Odsetek naczyń zdobionych kształtuje się tu na poziomie od około 50% w XVI w. do około 30% po połowie XVIII w. Stosunkowo bogaty jest zestaw kompozycji zdobniczych (ryc. 73). Najczęściej kołnierze talerzy zdobiono moty-

Ryc. 74. Udział procentowy form pokrywek białych w zespołach z horyzontów VI-IX. Opr. M. Trzeciecki.

wami rytymi – liniami prostymi, falistymi i festonami umieszczonymi pod krawędzią (odmiany I3, I4a i I4b; 135: 1-2, 180: 4, 181: 1, 182: 1), niekiedy połączonymi z odciskami radełka (odmiana II2; tabl. 134: 2). Niewielki jest udział talerzy o lustrach zdobionych malowaniem, z reguły wzorami geometrycznymi (odmiana II3; tabl. 205: 3).

PATELNI (tabele 77-78)

Naczynia te wykonywane były z mas garncarskich charakteryzujących się różną liczebnością i granulacją ziaren piasku, przy wyraźnie zaznaczającej się przewadze frakcji drobnopiękistych (grupy 3-5). Porównanie łącznego udziału poszczególnych receptur wskazuje, że w zbiorze dominują wyroby wykonane z mas garncarskich grupy 4. Zdecydowana większość patelni została wykonana przy zastosowaniu techniki ślizgowej. Nieliczne egzemplarze toczone występują w okresie między połową XVI a schyłkiem XVIII w. (horyzonty VIII-X). W omawianej grupie naczyń, poza nielicznymi wyjątkami, występują wyroby niedopalone. Bardzo wysoki jest odsetek patelni szkliwionych. Między połową XIV a połową XVI w. (horyzonty VI-VII) stanowią one 100% zbioru, później ich udział stopniowo spada. Zdecydowana większość patelni szkliwiono całkowicie od wewnątrz, niekiedy też częściowo od zewnątrz. Podobnie, jak w przypadku innych wyrobów białych odnotowano tu szkliwa barwy zielonej, brązowej i miodowej. Najczęściej spotykamy połączenie barwy zielonej i miodowej.

Wartości średnic wylewów zamykały się one w przedziale 16-28 cm. W zbiorze dominują patelnie o średnicach wylewów mniejszych niż 21 cm. Najczęściej spotykamy wylewy proste, wychylone na zewnątrz (B1), nieliczne są krawędzie niewyodrębnione, pogrubione od wewnątrz (C1). Określenie zróżnicowania form naczyń możliwe było dla zbioru liczącego 42 egzemplarze. Dominują patelnie o słabo profilowanym brzusku (BV1), niższy jest odsetek form baniastych (BII1) i półkulistych (BVII1; tabl. 110: 10, 116: 8, 119: 11, 131: 2-8, 155: 3-4, 158: 8, 183: 1-6, 197: 2, 211). Patelnie zaopatrywano z reguły w cylindryczny, okrągły w przekroju i pusty w środku uchwyt, doklejany do brzuska. Jedynie w przypadku dwóch naczyń uchwyt zastąpiono niewielkim taśmowatym uchmem. W analizowanym zbiorze odnotowano wyraźną przewagę naczyń zdobionych, stanowiących łącznie 2/3 zbioru. Wyróżniono tylko jedną kompozycję zdobniczą – żłobki dookoła (odmiana II1).

POKRYWKI (tabela 79)

W zbiorze pokrywek białych odnotowano wyłącznie egzemplarze wykonane z mas garncarskich zawierających średnią lub dużą ilość drobnoziarnistego z reguły piasku (grupy 3-5). Do połowy XV w. przeważają wyroby wykonane z mas grupy 4, po tej dacie stopniowo wzrasta udział mas grupy 5, między połową XVI a połową XVII w. (horyzonty VIII-IX) zaznacza się też udział grupy 3. Analiza śladów poprodukcyjnych wskazuje na przewagę wyrobów wykonanych przy zastosowaniu techniki ślizgowej. Pojedyncze pokrywki toczone wystąpiły między połową XVI a połową XVIII w. (horyzonty VIII-IX). Bardzo wysoki jest odsetek wyrobów źle wypalonych. Niski jest natomiast udział pokrywek szklwionych – pojedyncze egzemplarze odnotowano jedynie w zbiorach z okresu między połową XVII a schyłkiem XVIII w.

Średnice krawędzi pokrywek zamykają się w przedziale 13-18 cm, z niewielką przewagą egzemplarzy o średnicach równych 16-20 cm. Wyróżniono trzy odmiany ukształtowania krawędzi. Dominuje odmiana C2, znacznie rzadziej spotykamy odmianę A2, a sporadycznie – A1. Klasyfikacja form możliwa była dla 30 pokrywek. Cechą charakterystyczną zbioru jest wyrównany odmian BV2 i BV11 przy niskim udziale odmiany BV1 (ryc. 74; tabl. 113: 6, 118: 5, 131: 9-11, 143: 8-10, 155: 5, 164: 6-7, 183: 7-8, 197: 3-4, 200: 4, 213: 11). Pokrywki białe nie były zdobione.

INNE RODZAJE NACZYŃ

Do tej grupy zaliczono łącznie 7 naczyń miniaturowych, 2 tygielki odlewnicze, skarbonkę oraz rynienkę. Naczynia te występują przede wszystkim w okresie między połową XVI a połową XVII w. (horyzonty VIII-IX). Najliczniejszą grupę stanowią naczynia miniaturowe. Pierwsze z nich wystąpiły już w 2. połowie XIV w. i obecne są w zbiorach do schyłku XVIII w. Wykonano je z mas garncarskich grupy 2 i 3. Zewnętrzne i wewnętrzne powierzchnie pokrywa zielone szkliwo. W zbiorze wyróżniono fragment dna oraz fragmenty brzuśców. Dno ma średnicę równą 6 cm, jest płaskie, bez wyraźnie czytelnych śladów poprodukcyjnych. Wszystkie omawiane naczynia zostały wykonane techniką toczenia.

Z okresu między połową XVI a połową XVII w. (horyzont VIII) pochodzą fragmenty tygielków odlewniczych (tabl. 118: 6). Wyróżniono je w zespołach ze stanowisk „Park” oraz PSM 81. Naczynia wykonane z mas garncarskich grupy 5, przy zastosowaniu techniki toczenia, nie były szklwione. Górnym partiom nadano formę trójkątną, co miało zapewne ułatwiać wylewanie zawartości. Naczynia noszą ślady długotrwałego, silnego kontaktu z ogniem. Z tego samego okresu pochodzi także fragment rynienki wyróżniony w zbiorze naczyń białych ze stanowiska „Rotunda”. Wykonano ją z masy garncarskiej grupy 4, a wewnętrzną powierzchnię pokryto zielonym szkliwem. Na stanowisku PSM 80, w warstwach datowanych na 2. połowę XVII w. natrafiono na fragment górnej partii skarbonki. Masę garncarską zaliczyć można do grupy 4, jej zewnętrzna powierzchnia pokryta była szkliwem barwy miodowej. Brak podstaw do rekonstrukcji pełnej formy, najprawdopodobniej zbliżona była do analogicznego naczynia ceglatego.

PODSUMOWANIE

Naczynia wykonane z glin wypalających się na kolor biały stanowią grupę pod wieloma względami odmienną od wyrobów siwych, czy ceglanych. Godna podkreślenia jest znaczna jednolitość cech technologicznych widoczna w doborze mas garncarskich, technice wykonania i jakości wypalenia. Niezależnie od funkcji naczynia preferowano masy zawierające dużą ilość drobnych ziaren piasku. Pod względem cech surowcowych i składu mas garncarskich analizowane wyroby można zaklasyfikować do wyróżnionej przez M. Daszkiewicz grupy technologicznej 5, obejmującej naczynia z glin niskożelazistych

Ryc. 75. Fragmenty dzbanów kamionkowych: 1. połowa XIV w. (1-5), 2. połowa XVIII w. (6-7). 1-3 – kamionka siegburska, 4-5 – kamionka angobowana, 6-7 – kamionka westerwaldzka. Fot. M. Trzeciecki.

(grupa surowcowa D), zawierających w masie duże ilości drobnych ziaren obtoczonego kwarcu. Bardzo wysoki i jednocześnie stały jest w omawianym zbiorze odsetek wyrobów wykonanych techniką ślizgową i naczyń niedopalonych. Obserwacje te znajdują potwierdzenie w wynikach badań laboratoryjnych. Wyroby zaliczone przez M. Daszkiewicz do grupy technologicznej 5 charakteryzują się obecnością niecałkowicie spalonej substancji organicznej zabarwiającej rdzeń przełomu na kolor czarny, przy czym większość naczyń tej grupy wypalono w stosunkowo wąskim przedziale temperatur między 800 a 900°C (Daszkiewicz 1992: 105-106). Przyczyną niedopalenia nie była więc zbyt niska temperatura, a najprawdopodobniej niewystarczająco długi czas wypalania naczyń. W odróżnieniu jednak od sytuacji zarejestrowanej dla wyrobów siwych i ceglanych, stały udział naczyń niedopalonych wskazywać może, że nie mamy tu do czynienia ze zjawiskiem stopniowego skracania czasu wypalania, ale z przestrzeganiem już od początku określonym reżimem technologicznym, związanym być może z właściwościami surowca.

Analiza zróżnicowania form i zdobienia także wskazuje na dużą jednolitość tej grupy. Godna podkreślenia jest zwłaszcza dominacja jednego rodzaju naczynia – garnka. W zbiorze zaznacza się też stosunkowo duży udział innych naczyń kuchennych – mis i patelni. Spośród naczyń stołowych, z gliny białej najczęściej wyrabiano talerze, wyjątkowo niski jest udział dzbanów. Niewielkie jest zróżnicowanie repertuarów form naczyń, wyjątkowo zestandaryzowany jest też zestaw kompozycji zdobniczych, ograniczających się do żłobków dookólnych i prostych motywów wykonywanych techniką malowania. Te ostatnie są szczególnie charakterystyczne właśnie dla tej grupy gatunkowej.

3.6. POZOSTAŁE GRUPY CERAMIKI

KAMIONKA (tabela 80)

W analizowanym zbiorze wyróżniono fragmenty łącznie 44 dzbanów kamionkowych. Naczynia tej grupy pojawiają się w pierwszej połowie XIV w. (horyzont V) i stanowią marginalny, choć stały odsetek zbiorów do połowy XVI w. (horyzonty VI-VII). Ponownie pojawiają się w 2. połowie XVIII w. (horyzont X). Wszystkie znaleziska pochodzą z terenu drugiego miasta lokacyjnego.

Zbiór dzbanów kamionkowych z XIV-XV w. liczy łącznie 39 egzemplarzy. Poza jednym naczyniem, jest on bardzo jednolity pod względem technologicznym (ryc. 75: 1-3). Dzbany wykonano z gliny wypalającej się na kolor jasny i jasnoszary. Na skutek wysokiej temperatury wypalenia, masa garncarska uległa całkowitej witrifikacji, co uniemożliwia określenie obecności w glinie składników nieplastycznych. Dna dzbanów są wklęsłe, z wyraźnie wyodrębnioną stopką i śladami zagładzania powierzchni. Naczynia są toczone. Na zewnętrznych powierzchniach dzbanów widoczne są pomarańczowe i brązowe plamy tzw. szkliwa popiołowego, w przypadku 13 dzbanów stwierdzono stosowanie szkliwa solnego.

Średnice wylewów zamykają się w przedziale 7-12 cm. Wylewy są proste, niewyodrębnione z szyjki (A1). Średnice den równe są 6-10 cm. Wyróżniono dwie odmiany ukształtowania den – B2 i B4, tą ostatnią spotykamy częściej. W analizowanym zbiorze odnotowano niewielką przewagę naczyń zdobionych. Zestaw kompozycji zdobniczych ogranicza się do żłobków dookólnych umieszczonych na górnej partii brzuśca i/lub szyjce (odmiana I9) oraz dołków palcowych na stopce (odmiana I5). Dzbany zaopatrywane były w taśmowate, czworoboczne w przekroju ucha. Żadne z omawianych naczyń nie zachowało się w stopniu umożliwiającym rekonstrukcję formy. Można jedynie stwierdzić występowanie stosunkowo łagodnych połączeń między poszczególnymi elementami tektoniki naczyń (tabl. 59: 10, 85: 10, 89: 5-6, 110: 9, 112: 6).

Osobno omówić należy jedno znalezisko reprezentujące także grupę wyrobów kamionkowych (ryc. 75: 4-5). W warstwach wiązanych z 1. połową XIV w. na stanowisku PSM 81 natrafiono na wylew i fragmenty brzuśca dzbanu o ciemnoszarym zabarwieniu przełomu i ściankach pokrytych wiśniowo-brązową angobą. W masie ceramicznej widoczne są pojedyncze drobne ziarna piasku. Naczynie wypalone zostało w atmosferze redukcyjnej. Wylew ma średnicę 10 cm, zaliczono go do odmiany A3 (tabl. 59: 9).

Niewielka seria dzbanów kamionkowych z 2. połowy XVIII w. także stanowi zbiór bardzo jednolity (ryc. 75: 6-7). Naczynia wykonane zostały z gliny wypalającej się na kolor jasnoszary. Zewnętrzne powierzchnie pokrywa szkliwo solne. Zachował się jeden wylew o średnicy równej 9 cm, zaliczony do odmiany A3 (tabl. 211: 2). W przypadku 4 naczyń stwierdzono obecność ornamentu. Były to złożone kompozycje zdobnicze łączące motywy ryte lub odciskane i listwy plastyczne, z podkreślaniem wątków zdobniczych błękitną farbą (odmiany III4 i IV2). Silne rozdrobnienie fragmentów naczyń uniemożliwiło wiarygodne odtworzenie form.

PÓŁMAJOLIKA (tabela 81)

Do tej grupy zaliczono łącznie 36 naczyń. Dominują wśród nich talerze (28 egzemplarzy), odnotowano także 7 dzbanów oraz kubek. Pierwsze wyroby półmajolikowe pojawiają się w 2. połowie XVI w. (horyzont VIII) i reprezentowane są wyłącznie przez talerze. Udział wyrobów tej grupy stopniowo rośnie, ma ona jednak charakter marginalny. Nie rejestrowano ich w kontekstach młodszych niż schyłek XVIII w.

Wszystkie naczynia półmajolikowe wykonano z glin żelazistych, a masy garncarskie charakteryzują się obecnością niewielkich ilości drobnoziarnistego piasku (grupy 1-2). Naczynia wykonano przy zastosowaniu techniki toczenia i wypalono w atmosferze utleniającej. Jakość wypalenia można określić jako dobrą. Wszystkie były pokryte przezroczystym szkliwem ołowiowym. W przypadku dzbanów szkliwiono jedynie ścianki zewnętrzne, z kolei w zbiorze talerzy regułą było szkliwienie naczyń jedynie od wewnątrz.

Średnice wylewów talerzy zamykają się w przedziale 18-29 cm, a w zbiorze dominują naczynia o średnicach równych 21-25 cm. Wyróżniono cztery odmiany ukształtowania wylewów, wszystkie zaliczone do grupy E. Najczęściej spotykamy wylewy odmiany E3, obok nich odnotowano obecność odmian E2, E4 i E5. Średnice den zawierały się w przedziale 8-13 cm. Odnotowano cztery odmiany ukształtowania części przydennej, wszystkie zaliczone do grupy A, najwyższy udział odnotowano w przypadku odmiany A4.

Określenie zróżnicowania form naczyń możliwe było dla zbioru liczącego 10 egzemplarzy. Wyróżniono 3 odmiany naczyń – BV1, BV2 (po 3 egzemplarze) i BV3 (1 egzemplarz). W omawianym zbiorze odnotowano trzy podstawowe kompozycje zdobnicze – wszystkie wykonane techniką malowania. Najczęściej spotykamy wątki geometryczne lub roślinne, z reguły zajmujące lustro i kołnierz talerza, często rozdzielane poziomymi pasmami podkreślającymi tertonikę naczynia (odmiany I7 i II3; tabl. 154: 8, 159: 2-3, 198: 3, 206: 1-2, 212: 1-2). Obok nich, przede wszystkim w 2. połowie XVIII w. (horyzont X) spotykamy zdobienie powierzchni tzw. marmoryzowaniem (odmiana I8; tabl. 212: 3).

Dla dwóch dzbanów półmajolikowych można określić średnicę i formę wylewów. Średnice wynosiły 11 cm, oba wylewy zaliczono do odmiany A1. Zachowane w całości naczynie reprezentuje formę odmiany CIV1 (tabl. 196: 5). W zbiorze dzbanów wyróżniono łącznie trzy kompozycje zdobnicze – marmoryzowanie (odmiana I8) oraz motywy geometryczne lub roślinne uzupełniane dookołnymi żłobkami (odmiany I7 i II5). Jedyny w omawianym zbiorze kubek ma wylew o średnicy równej 10 cm, pod względem ukształtowania zaliczyć można go do odmiany B1 (tabl. 211: 3). Samo naczynie reprezentuje odmianę BI3 w systematyce form kubków. Powierzchnia zdobiona jest marmoryzowaniem (odmiana I7).

PÓLFAJANS (tabela 82)

Do omawianej grupy zaliczono łącznie 16 naczyń. Dominują wśród nich talerze (14 egzemplarzy), wyróżniono także fragmenty dzbana oraz czarki. Pierwsze naczynia półfajansowe pojawiają się po połowie XVII w. (horyzont IX), a ich udział, zwłaszcza w grupie talerzy, stopniowo rośnie w kolejnych horyzontach. Do ich wyrobu wykorzystywano gliny żelaziste, charakteryzujące się bardzo niewielką zawartością drobnoziarnistego piasku (grupa 1). Wszystkie naczynia półfajansowe są toczone i dobrze wypalone. Powierzchnie pokrywa białe nieprzezroczyste szklivo cynowo-olowiowe. W przypadku talerzy szklwiono całkowicie jedynie powierzchnie wewnętrzne. Z kolei dzban pokryty był szklwem jedynie od zewnątrz, zaś czarka – całkowicie od wewnątrz i częściowo od zewnątrz.

Średnice wylewów talerzy zamykały się w granicach 18-28 cm. Wyróżniono trzy odmiany ukształtowania wylewów – A1 i A2 oraz E3, przy czym zdecydowanie częściej spotykamy proste niepogrubione wylewy grupy A. Średnice den zamykają się w przedziale 8-12 cm, wyróżniono dwie odmiany ukształtowania części przydennej (A1 i A2), ich udział w zbiorze jest wyrównany. Analiza zróżnicowania form naczyń możliwa była jedynie dla 6 egzemplarzy. Wyróżniono dwie odmiany – BV1 i BV3. Połowa półfajansowych talerzy była zdobiona wzorami malowanymi na podkładzie z nieprzejrzystego białego szklwa. Kompozycje zdobnicze ograniczały się do wątków roślinnych malowanych na lustrach talerzy, niekiedy uzupełnianych o motywy linearne podkreślające budowę naczyń (odmiany I7 i II3; tabl. 207, 211: 9). Podobnie zdobiony był także brzusiec dzbana oraz wewnętrzna powierzchnia półfajansowej czarki (tabl. 211: 10).

INNE

Do omawianej grupy zaliczono trzy naczynia odbiegające wyraźnie swymi cechami technologicznymi od wyrobów reprezentujących pozostałe grupy gatunkowe. Dwa spośród nich wyróżniono w zbiorach ceramiki z okresu między połową XII a połową XIII w. (horyzont III), jedno – w zespole z 2. połowy XIV w. (horyzont VI). Co godne podkreślenia, wszystkie naczynia tej grupy wystąpiły na terenie podgrodzia – późniejszego pierwszego miasta lokacyjnego.

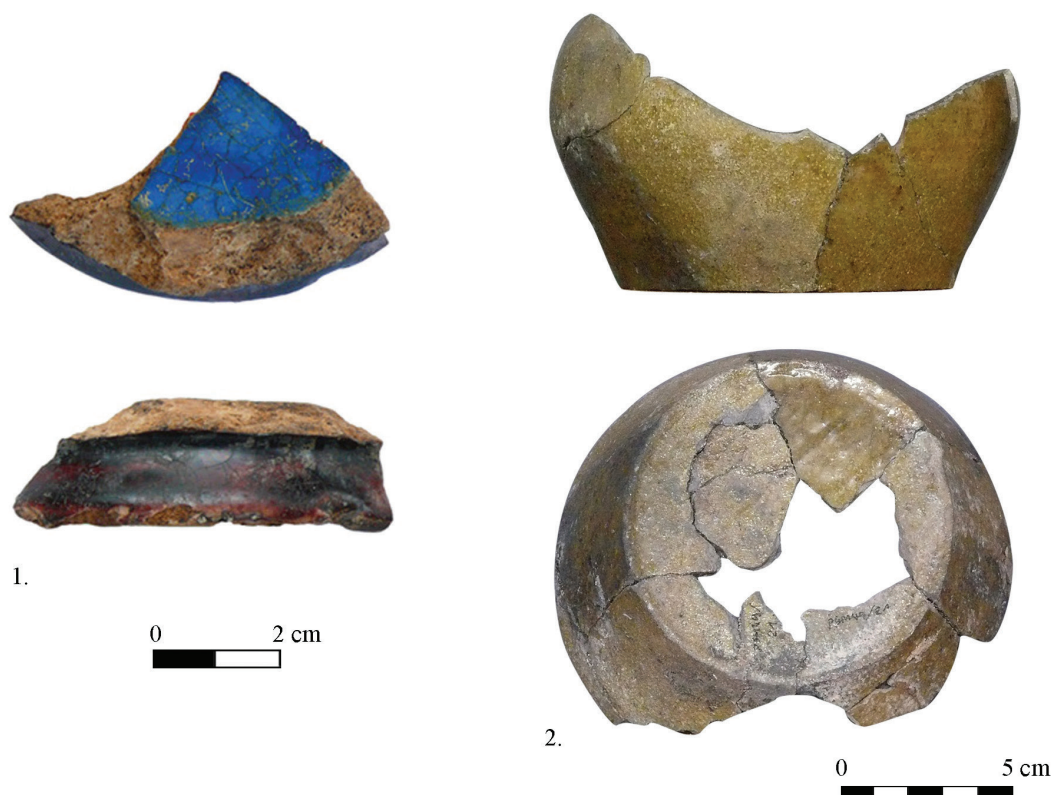
Na stanowisku PSM 53, w kontekście odnoszonym do 2. połowy XII w., natrafiono na dwa fragmenty brzuśca grubościennego garnka wykonanego z gliny żelazistej zawierającej dużą ilość składników nieplastycznych w postaci obtoczonych ziaren kwarcu, okruchów skały granitowej oraz licznych drobnych ziaren grafitu. Pod

względem liczby i granulacji elementów nieplastycznych masa garncarska odpowiadała grupie 7. Naczynie wykonano techniką ugniatania z wałków i poddano silnie formującemu obtaczaniu. Wypalono je w atmosferze redukcyjnej, bądź zmiennej z bardzo niewielkim dostępem tlenu. Jakość wypalenia można określić jako dobrą.

Kolejne wyroby zaliczone do grupy „inne” pochodzą ze stanowiska PSM 49. W warstwie użytkowej budynku drewnianego datowanego na drugą połowę XII w. odkryto fragment części przydennej niewielkiego naczynia szklwionego (ryc. 76: 1, tabl. 44: 8). Wykonane jest ono ze specyficznej masy garncarskiej z bardzo wysokim udziałem krzemionki, tlenków sodu i wapnia, a stosunkowo niewielkim – tlenku glinu (tabela 83). Naczynie jest toczone, jakość wypalenia można uznać za dobrą. Jego powierzchnie kryte są szkliwem sodowym – od wewnątrz błękitnym, od zewnątrz purpurowym (tabela 84). Dno o średnicy 10 cm ma wysoką na 1,5 cm pustą wewnątrz nóżkę. Stan zachowania uniemożliwia rekonstrukcję formy naczynia, najprawdopodobniej jest to fragment misy lub czarki.

Na tym samym stanowisku, w poziomie użytkowym datowanym na 2. połowę XIV w. natrafiono na kolejne naczynie szklwione (ryc. 76: 2, tabl. 67: 7). Jest ono o tyle nietypowe, że – pomijając obecność szkliwa – jego cechy technologiczne odpowiadają standardom ceramiki brunatnej. Naczynie wykonane zostało z gliny żelazistej, w skład masy garncarskiej obok frakcji ilastej wchodzi drobne ziarna piasku i okruszyny tłuczni, samą masę można zaliczyć do grupy 5. Naczynie ma płaskie dno ze śladami podsypki piasku. Wykonane zostało przy zastosowaniu techniki ugniatania z wałków i poddane silnie formującemu obtaczaniu. Jakość wypalenia można określić jako dobrą. Zewnętrzną powierzchnię pokrywa częściowo przejrzyste szklivo ołowiowe barwy zielonkawej. Nie zachował się pełen profil naczynia, jego formę zaliczyć można do grupy BI lub BII w systematyce przyjętej dla garnków.

Ryc. 76. Naczynie kryte szkliwem sodowym, 2. połowa XII w. (1), naczynie szklwione wykonane w technice „tradycyjnej”, 2. połowa XIV w. (2). Fot. M. Trzeciecki.

4. ANALIZA PORÓWNAWCZA

Charakterystyka zasięgu i czasu występowania wybranych cech naczyń miała na celu nakreślenie stylistycznego „tła”, na którym lepiej będą czytelne filiacje danych tradycji technologicznych, form i dekoracji obecnych w ceramice płockiej. Punktem odniesienia winny być tu przede wszystkim naczynia z innych grodów i miast Mazowsza. Niestety, daleki od zadowalającego stan opracowania materiałów ogranicza w praktyce możliwości porównań do ceramiki z czternasto- i piętnastowiecznej Warszawy, a dla okresu wcześniejszego – do zbiorów z kilku badanych wykopaliskowo grodzisk i osad otwartych. W możliwie szerokim zakresie uwzględniono więc dane dotyczące materiałów ze stanowisk z terenów sąsiednich – przede wszystkim Wielkopolski, Pomorza i Polski środkowej, a w uzasadnionych przypadkach odwoływano się także do zespołów z innych terenów.

Na kształt rozdziału miał wpływ także zakres analiz ceramiki z przywoływanych tu stanowisk. Wymusiły one ograniczenie zakresu porównań cech technologicznych. Z reguły możliwe było jedynie stwierdzenie występowania danych grup gatunkowych i określenie na bardzo ogólnym poziomie technik formowania wyrobów. Dlatego też skoncentrowano się na wskazaniu analogii dla cech formalnych i podstawowych wątków zdobniczych.

4.1. CERAMIKA BRUNATNA

Pod względem techniki wykonania płockie naczynia brunatne stanowią grupę jednorodną. Dominują tu wyroby poddane silnemu obtaczaniu, jedynie w najstarszym horyzoncie pojawiają się tu niezbyt licznie naczynia słabo obtaczane. Jako, że procentowy udział wspomnianych technik formowania jest często traktowany jako wyznacznik chronologiczny, przedstawimy pokrótce tą kwestię w odniesieniu do materiałów z innych stanowisk tego okresu. Podstawowe znaczenie mają tu ustalenia poczynione dla Wielkopolski, zwłaszcza dla ośrodków centralnych monarchii wczesnopiastowskiej, bowiem wypracowane tam schematy periodyzacji ceramiki stały się na długie lata podstawą datowania zespołów naczyń z okresu wczesnego średniowiecza.

Zgodnie z ustaleniami poczynionymi jeszcze w trakcie badań „milenijnych”, a podsumowanymi przez Zofię Kurnatowską, pojawienie się ceramiki silnie obtaczanej stanowiło jeden z wyznaczników początku fazy D, datowanego na okres około połowy X w. (Kurnatowska 1973: 438-447; zob. także Kara 2006: 220-221). Obecnie wskazuje się na możliwość nieco wcześniejszego ich datowania (Kara 2006: 222-228; 2009: 255-257; tam też dalsza literatura). Jednak do końca X w. ich udział w zespołach z wczesnopiastowskich grodów Wielkopolski był niewielki. Skokowo rośnie on ze schyłkiem X w., aby około połowy XI stulecia osiągnąć prawie 100% (Niesiołowska et al. 1960: zest. 1; Malinowska 1961: tab. 1; Pieczyński 1962: 284; Dymaczewska

1970: 148n; Hilczer-Kurnatowska, Kara 1994: 124-128; Krysztofiak 2005: 298-303, tab. 1; Kara 2006: 222-228; 2009: 255-257). Odmienny rytm przemian odnotowano dla nielicznych opracowanych zbiorów z osad wiejskich Wielkopolski – tu jeszcze po połowie XI w. udział naczyń słabo obtaczanych sięgać może 20%, a ostatecznie zanikają one dopiero przed połową XII w. (Kościński 1995: 190-196).

Zbliżony schemat upowszechniania się wyrobów silnie obtaczanych stwierdzono także w ośrodkach grodowych położonych poza obszarem wielkopolskiego jądra państwa gnieźnieńskiego. Dla Pomorza istotne są tu ustalenia dotyczące zespołów ceramiki z grodu w Szczecinie, gdzie udział naczyń tej grupy u schyłku X w. wynosi około 70%, a po połowie XI w. stanowią one już 100% zespołów (Łosiński, Rogosz 1986: 61). W grodzie gdańskim już w najstarszym poziomie zabudowy – datowanym obecnie na około połowę XI w. (Paner 2004; tam też dalsza literatura) – wystąpiły prawie wyłącznie wyroby silnie obtaczane (Lepówna 1968: 63-64). Odminną sytuację odnotowano w zespołach z osady otwartej na tzw. Kępie Dominikańskiej. Tu jeszcze w 2. połowie XI w. naczynia słabo obtaczane stanowiły 1/3 zbioru (Trzeciecki, Trzeciecka 2002: 103-104, tab. 5). Na wrocławskim Ostrowie Tumskim już u schyłku X w. odsetek naczyń silnie obtaczanych sięgał 70% (Rzeźnik 1995: 95-97, tab. 11). Na okres po połowie X w. jako moment pojawienia się naczyń silnie obtaczanych w ośrodkach grodowych Małopolski wskazują dane dotyczące datowania ceramiki krakowskiej i zespołów naczyń z grodu w Stradowie, przy czym do połowy XI w. ich odsetek nie był znaczący (Radwański 1968: 34-36, tab. I; Maj, Zoll-Adamikowa 1992: 277-289). Jedynie w zbiorze ceramiki z Sandomierza już po połowie X w. wyroby silnie obtaczane stanowić miały prawie 100% zespołów (Buko 1981: 186-189). Wczesna, choć dyskusyjna, jest metryka naczyń tego rodzaju w Małopolsce wschodniej, gdzie dla zespołów z Chodlika i Lublina-Czwartku możliwe jest datowanie ich na okres przed połową X w. (Gardawski 1970: 24n; Hoczyk-Siwkowska 1978: 206n). Jednak w przypadku grodów małopolskich należy liczyć się z bardzo zróżnicowanym rytmem przemian rzemiosła garncarskiego. Dlatego też na obecnym etapie badań określenie genezy i tempa upowszechniania się w tym regionie naczyń silnie obtaczanych jest obarczone znacznym ryzykiem błędu (zob. Poleski 1992: 42n; 1994: 158n; 2004: 16-18; tam też uwagi krytyczne dotyczące dotychczasowego datowania przywoływanych tu stanowisk).

Dla omawianej tu problematyki szczególnie istotne są proporcje ustalone dla zespołów naczyń z terenów bezpośrednio sąsiadujących z Mazowszem – z Kujaw, ziemi chełmińskiej i michałowskiej. W datowanych na okres po połowie X w. najstarszych fazach grodu w Kruszwicy udział naczyń silnie obtaczanych waha się w granicach 70-80%. Wyroby słabo obtaczane ostatecznie zanikają tu po połowie XI w. (Dzieduszycki 1982: 29, 99, tab. 1). Z kolei na stanowiskach położonych w dolnym biegu Drwęcy pierwsze naczynia silnie obtaczane pojawiają się po połowie X w. Ich udział wzrasta po połowie XI w., ale dopiero w następnym stuleciu przekracza 90% (Chudziak 1991: 85, 121-124, 147-149; Poliński 1996: 167-173). Opóźnienie to jest jeszcze bardziej wyraźne w przypadku stanowisk położonych w środkowej części dorzecza Drwęcy, gdzie do połowy XII w. ich odsetek kształtuje się w granicach 40-60%. Jeszcze u schyłku XII w. udział naczyń słabo obtaczanych na niektórych stanowiskach osiąga 20% (Grążawski 2002, s. 48-51).

Więcej niż skromna jest nasza wiedza o przemianach techniki formowania naczyń na terenie samego Mazowsza. Jest to przede wszystkim wynik braku monograficznych opracowań ceramiki z większości badanych tu stanowisk. W dotychczasowej literaturze przedmiotu moment pojawienia się tu naczyń silnie obtaczanych datowano na okres po połowie X w., przy czym datowanie to oparte było w znacznej mierze na utożsamianiu zmian technologicznych z politycznymi dokonującymi się w momencie włączenia Mazowsza w obręb państwa gnieźnieńskiego (por. Miśkiewiczowa 1982: 40-45). Ostatnio prowadzone badania weryfikacyjne grodzisk i wciąż nieliczne publikacje materiałów nakazują wniesienie tu znaczących korekt. Podstawowe zna-

czenie mają tu przede wszystkim zespoły ceramiki z grodu w Sypniewie. Już w najstarszej, datowanej na pierwszą połowę X w., fazie istnienia grodu stwierdzono występowanie prawie wyłącznie naczyń silnie obtaczanych (Biermann 2006: 82n). Dane dotyczące niepublikowanych zespołów ceramiki z grodu w Mokrzku, którego budowę można datować na okres przed połową X w., wskazują na podobną prawidłowość (Matusiak 2000). Naczynia tego rodzaju pojawiają się masowo w datowanych na X w. zespołach z grodu w Święcku-Strumianach, stanowią też znaczny odsetek ceramiki z grodu w Woli Szydłowskiej i w Bródnie Starym (Musianowicz 1956: 74-76; Dulicz 1998a: 267n; Biermann 2006: 82n; Jaskanis 2008: 123n). Niezależnie od wszystkich wątpliwości związanych z zasadnością przyjmowanego przez autorów badań precyzyjnego datowania budowy omawianych grodów, wydaje się pewne, że przed połową X w. pojawiają się w nich zespoły naczyń o strukturze technologicznej, która w Wielkopolsce nakazywałaby datowanie ich najwcześniej na początek XI w. Zdaniem Feliksa Biermanna nie można wykluczyć, że to właśnie oddziaływanie stylistyki wyrobów „sypniewskich” mogły przyspieszyć tempo upowszechniania się ceramiki silnie obtaczanej w Wielkopolsce. Autor ten zwraca także uwagę na nie brany dotąd pod uwagę wschodni kierunek napływu nowych technik wykonania naczyń (Biermann 2006: 82-84). Zagadnienie to jest na obecnym etapie badań dalekie od wyjaśnienia, zasadne wydają się jednak uwagi Marka Dulicza o wyraźnie odmiennym rytmie rozwojowym ceramiki Mazowsza, uznawanej dotąd *a priori* za technologicznie „zapóźnioną” względem wyrobów z głównych ośrodków państwa gnieźnieńskiego (Dulicz 2006: 87-88; tam też dalsza literatura).

Należy także wspomnieć o możliwym zróżnicowaniu tempa upowszechniania się ceramiki silnie obtaczanej, na co wskazują dane z badanych wykopaliskowo osad otwartych Mazowsza Płockiego. Daty radiowęglowe uzyskane dla obiektów z Miszewka Strzałkowskiego wskazują na bardzo długie przeżywanie się naczyń obtaczanych jedynie w górnej partii i niezdobionych, dominujących tu jeszcze w X w. (Dulicz, Moszczyński 1998: 137-139; Dulicz 1998: 148-149). Z kolei w zbiorach ceramiki z niektórych badanych niedawno, datowanych na X-XI w. osad Mazowsza Płockiego (Dulicz 1992: 188-201; Gołębniak, Trzeciecki, Wąsik 1996) czytelne jest współwystępowanie naczyń słabo i silnie obtaczanych, z niewielką przewagą tych pierwszych. Na obecnym etapie badań można jedynie zasygnalizować te różnice, nie ulega jednak wątpliwości ich związek nie tyle z chronologią co z funkcją poszczególnych stanowisk.

Kolejną kwestią jest moment pojawienia się naczyń brunatnych formowanych przy zastosowaniu techniki ślizgowej. Wiemy już, że w Płocku miało to miejsce dopiero po połowie XIV w. i związane było najpewniej z oddziaływaniem technik wprowadzonych przez garncarzy „miejskich”, wykonujących naczynia siwe, ceglaste i białe. Tymczasem w literaturze przedmiotu wskazuje się na wprowadzenie techniki ślizgowej o wiele wcześniej, już w XI-XII w. (Hołubowicz 1965: 43n; Radwański 1968: 36n; Kurnatowska 1973: 444; Buko 1981: 87-88, 197-198; 1990: 105n). Należy jednak podkreślić, że ustalenia dotyczące technik formowania w większości przypadków opierają się na analizie grubości ścianek i granulacji materiału klastycznego, podporządkowanej przyjmowanemu *a priori* założeniu o związku cech postrzeganych jako „progresywne” (cieńsze ścianki, drobniejsza domieszka) z bardziej zaawansowanymi technikami⁴⁵. Wyjątek stanowi tu jedynie praca P. Rzeźnika, który na podstawie

⁴⁵ Należy tu przypomnieć opinię W. Hołubowicza (1950: 140-144) o wyraźnym, a często pomijanym, związku technik ślizgowych z określonym typem koła garncarskiego, a co za tym idzie – z określonym zespołem czynności podczas procesu formowania naczynia. Autorzy większości nowszych opracowań ceramiki z okresu między XI a schyłkiem XIII w. ograniczają się jedynie do wyróżnienia grupy naczyń całkowicie obtaczanych, nie rozstrzygając kwestii zakresu wykorzystania rotacji koła przy ich formowaniu. Wskazują przy tym słusznie na zawodność kryteriów takich, jak grubości ścianek, czy receptury mas garncarskich (por. Kościński 1995; Poliński 1996; Grążawski 2002).

bardzo szczegółowej obserwacji śladów poprodukcyjnych na dnach i ściankach wyrobów, w sposób wiarygodny postuluje możliwość stosowania już w XI w. technik tzw. krótkiego ślizgu (Rzeźnik 1995: 49n). W przypadku płockiej ceramiki brunatnej zasadne wydaje się stwierdzenie o braku jednoznacznych śladów stosowania przed połową XIV w. technik innych niż ugniatanie.

Istotne znaczenie ma także kwestia chronologii zaniku wczesnośredniowiecznych technik wyrobu naczyń (Kruppé 1981: 51n; Rzeźnik 1998: 124n; Poliński 2000; tam też dalsza literatura). Ceramika brunatna, określana także jako „wiejska” lub „tradycyjna” stanowi znaczny nieraz odsetek zespołów naczyń z miast lokacyjnych, zwłaszcza w początkowych fazach ich istnienia. Zjawisko to bywa niekiedy interpretowane jako przejaw ewolucyjnego rozwoju rodzimego garncarstwa, podlegającego w okresie tzw. progu lokacyjnego stopniowemu oddziaływaniu bardziej zaawansowanych technik wyrobu naczyń (Kurnatowska 1973: 445-447; Dzieduszycki 1980: 365n; 1997a: 156-158; Kruppé 1981: 51n). Długie utrzymywanie się stosunkowo wysokiego udziału wyrobów brunatnych uznawano za charakterystyczne dla ośrodków miejskich zakładanych na starszych strukturach osadniczych, dla miast lokowanych na surowym korzeniu odsetek ten miał być marginalny (Kruppé 1981, s. 84n). Zestawienia danych dotyczących struktur zespołów ceramiki pochodzących przede wszystkim z miast Pomorza wskazują jednak na ogromne zróżnicowanie we frekwencji tego rodzaju wyrobów w poszczególnych częściach miast i brak związku przyczynowo-skutkowego między obecnością naczyń tradycyjnych, a istnieniem kontynuacji między miastem a starszymi strukturami osadniczymi (por. Rębkowski 2000: 172-176; Brather 2000: 114n; tam też dalsza literatura). Różnice te można tłumaczyć raczej odmiennym pochodzeniem i statusem prawnym mieszkańców miasta, a wskazują one nie tyle na tempo upowszechniania się nowych technologii, co na istnienie niezależnych nurtów wytwórczości, przez długi czas nie oddziałujących na siebie (Kruppé 1981: 103-104; zob. także Rębkowski 1995: 80-85).

Niezależnie jednak od okoliczności pojawienia się naczyń brunatnych w miastach, można stwierdzić, że zanikają one w okresie do 100 lat po lokacji. Stosunkowo długo utrzymują się w środowisku wiejskim, przy czym z reguły wskazuje się na XV w. jako na okres zarzucenia produkcji naczyń tej grupy gatunkowej (Dzieduszycki 1980: 365n; Kruppé 1967: 208-210; 1981: 84-118; Poliński 2000: 78n; Rębkowski 2000: 191-192). Dane o zespołach naczyń z Polski środkowej, Mazowsza i Podlasia wskazują jednak na znacznie dłuższy, niż brany dotąd pod uwagę, okres przeżywania się tego typu wyrobów, stanowiących niekiedy znaczny odsetek zbiorów naczyń z siedemnastowiecznych osad wiejskich czy założeń rezydencjonalnych, a sporadycznie spotykanych też w miastach (Musianowicz 1975: 350-355; Kajzer 1986: tab. 2, 4; 1990: 215-221; Świątkiewicz 1992: 280-283; Trusau, Sobal, Zdanovič 1993: 45-46; Marciniak-Kajzer 1994: 45-46; Dziubek 1998: 187-188; Gołębniak, Krasnodębski, Trzeciecki 2003).

Podstawowych danych dotyczących tendencji stylistycznych płockiej ceramiki brunatnej dostarcza analiza porównawcza form naczyń. Niezbyt licznie reprezentowane w materiale płockim ostroprofilowane czteroelementowe naczynia odmiany A11, na Mazowszu nie pojawiają się zbyt często (Górska et al.: ryc. 19, 176). Analogiczne formy wystąpiły na kilku stanowiskach wielkopolskich w poziomach osadniczych datowanych na okres między 2. połową X a XII w. (Dymaczewski 1961: tabl. IX: 7; Malinowska 1974: tabl. X: 12; Brzeski, Kurnatowska, Tuszyński 2000: ryc. 4). Pojedyncze naczynia o zbliżonej formie występują w Łęczycy (Gabałówna 1955: tabl. 106: d, e; 108: a, b; 110: c, d). Warto także odnotować naczynie z jedenastowiecznych poziomów osadniczych grodu na Ostrowie Tumskim we Wrocławiu (Rzeźnik 1995: ryc. 58: g). Do formy tej nawiązują też niektóre odmiany naczyń typu Teterow, stosunkowo często spotykane Pomorzu Zachodnim (Łosiński 1972: 77-78; Łosiński, Rogosz 1983: 215-217, ryc. 189; Leciejewicz 2006: ryc. 155: 2, 166: 5, 167: 1).

Interesującą grupę stanowią trójelementowe ostro profilowane formy odmiany AIII1, reprezentowane – co godne podkreślenia – wyłącznie przez egzemplarze słabo obtaczane. Analogiczne naczynia występują masowo na Pomorzu, w Meklemburgii i północnej Wielkopolsce, gdzie określane są jako typ Menkendorf. Pojawiają się w IX w., a w stuleciu następnym stanowią podstawowy komponent zbiorów ceramiki z wyżej wymienionych obszarów. Na stanowiskach pomorskich przeżywają się do schyłku wieku XI, wtedy też w tej grupie pojawiają się liczniej naczynia całkowicie obtaczane (Hilczer-Kurnatowska, Kara 1994: 124; Łosiński 1972: 74n; 1995: 435-439, ryc. 248; Łosiński, Rogosz 1983: 205-208, ryc. 178; Trzeciecka, Trzeciecki 2002: 112-115). W głównych ośrodkach grodowych Wielkopolski formy te stosunkowo często spotykamy w wieku X, od drugiej połowy tego stulecia współwystępują z ceramiką całkowicie obtaczaną, a sporadycznie występują jeszcze w XI w. (Hilczer-Kurnatowska, Kara 1994: 124-126, Abb. 3, 4, 6; Krysztofiak 2005: 299-301; il. 5-6; Kara 2009: 255). Szczególnie charakterystyczne wydają się być zwłaszcza dla terenów pogranicza Wielkopolski i Pomorza. Spotykamy je m.in. w Santoku (Dymaczewska 1970: ryc. 13: 1, 17, 15: 3, 5, 16: 3-4, 17: 12, 13, 19: 12, 21: 11) i Nakle nad Notecią (Leciejewicz 1961: ryc. 32: 7, 43: 10, 44: 6, 45: 1-2, 53: 14, 57: 1, 58: 1, 14, 59: 9, 60: 1, 61: 6, 74: 3, 5, 93: 1, 2, 10, 94: 4, 5, 109: 1-2, 4-7, 118: 1-7).

Najbliższym Płocka terenem, gdzie formy nawiązujące do stylistyki menkendorfskiej występują powszechnie jest ziemia chełmińska. Pojawiają się one tu w IX w., w stuleciu następnym stają się jednym z dominujących nurtów tamtejszej wytwórczości garncarskiej, a przeżywają się jeszcze w XI w. (Chudziak 1991: 75-76, 81-82, ryc. 25: e, 26: g, 27: a, b, d, 28: c-f, h, 30: g-l, 38: e, f; Poliński 1995: ryc. 43: b, 44: a, c.). Zdecydowanie rzadziej spotykamy je na Kujawach, choć są obecne w najstarszych zespołach z grodu w Kruszwicy (Dzieduszycki 1982: 36, tabl. XXVI: 3, 8, XXIX: 5, 9), na grodzisku w Fordonie koło Bydgoszczy (Rauhut et al. 1959: tabl. XVI: 1), a także w materiałach z osady poprzedzającej budowę grodu we Włocławku, datowanej ogólnie na X w. (Żurowski 1961: ryc. 3). Na Mazowszu, poza Płockiem, odnotowano jak dotąd znalezisko tylko jednego naczynia zbliżonego do typu Menkendorf (Moszczyński 2008: 269-271, ryc. 1).

Znaczący odsetek płockich naczyń brunatnych stanowią dwustożkowate naczynia pozbawione szyjki, zaliczone do odmiany AII2. Obecność analogicznych form odnotowano także na innych stanowiskach Mazowsza Płockiego, gdzie datowane są z reguły na XI-XII w., przy czym najliczniej pojawiają się w grodach (Górska 1969: ryc. 4: d; Górska et al. 1976: ryc. 72, 77, 176, 211). Spotykamy je także, z reguły pojedynczo, w sąsiadujących z Płockiem osadach (Dulinicz 1992: ryc. 14: 6; 15: 5; 1998 (red.): ryc. 103: 10, 104: 9, 11, 13). Godny podkreślenia jest stosunkowo duży udział analogicznych form w zbiorze ceramiki z grodu w Sypniewie, w zespołach datowanych na okres przed połową X w. (Biermann 2006: Taf. 1: 3, 4, 8: 11, 9: 10, 10: 7, 12: 1, 3, 5, 13: 6, 20: 9, 38: 2, 40: 4, 48: 19, 50: 9, 51: 1, 5, 54: 18, 56: 3, 57: 7). Pojedyncze egzemplarze wystąpiły także w datowanym na X w. grodzie w Bródnie Starym (Musianowicz 1956: tabl. V: 1, XI: 5, XVI: 1) i w XI-wiecznych zespołach ceramiki z osady podgrodowej w Płońsku⁴⁶. W niezbyt dużej liczbie zbliżone formy pojawiają się w Czersku, w poziomach datowanych na drugą połowę XI – początek XII w. (Rauhutowa 1976: ryc. 13: 3, 9, 16). Pojedyncze naczynia o dwustożkowatym brzuścu spotykamy także w Łęczycy (Gabałówna 1955: tabl. 106: e, 108: a).

Dwustożkowate garnki silnie obtaczane są charakterystyczne dla jedenastowiecznej ceramiki z Polski północno-zachodniej (por. Buko 1990, s. 270-272). W Kruszwicy analogiczne formy występują od połowy X do schyłku XI w. (Dzieduszycki 1982: 35 n, tabl. IX, XI, XXV, XXVII: 2, 4, XXVIII: 6, XXIX: 13). Licznie występują także w jede-

⁴⁶Niepublikowane materiały z badań Antoniego Smolińskiego w zbiorach ciechanowskiej delegatury MWKZ.

nasto- i dwunastowiecznych zespołach z grodu w Fordonie (Rauhut et al. 1959: tabl. XVI: 4, 8, 16, XVII: 3, 5, 11, 12, 15, XVIII: 11-13, 15), a także w datowanych na XII w. warstwach osadniczych grodu bydgoskiego (Chudziak 1994: 63, ryc. 4: a, d, f). Stanowią liczny komponent ceramiki z grodów ziemi chełmińskiej, gdzie datowane są okres od połowy XI do początku XII w. Zdaniem W. Chudziaka upowszechniły się one w wyniku oddziaływania stylistyki całkowicie obtaczanych naczyń wykonywanych w wielkopolskich ośrodkach państwa gnieźnieńskiego (Chudziak 1991: 90-91, 146-147, ryc. 31: b, f, 32: a, b, 35: b-e, 36: h, 37: j, m, l, 38: c, 39: c, f, g, 40: a, 41: a, b, e, g, h, 43: a, c, h; Poliński 1996: 91-94, ryc. 42, 45: a, 46: e, g, 48: k). Niewielki z kolei jest udział tej odmiany naczyń w datowanych na XI-XII w. zespołach z dorzecza środkowej Drwęcy (Grążawski 2002, s. 44, tabl. XII: 12-13; XIII: 3, XIV: 6). Analiza porównawcza zbiorów ceramiki z Wielkopolski wskazuje, że choć analogiczne formy występują tam stosunkowo wcześnie, to nie stanowią dominującego nurtu stylistycznego (por. Hilczer-Kurnatowska, Kara 1994: 130-134, Abb. 6, 8, 9, 10, 11)⁴⁷. Najczęściej spotykamy je w Poznaniu, gdzie występują między początkiem XI a połową XII w. (Wiślański 1960: tabl. III: 31, V: 1, 2; Niesiołowska et al. 1960: ryc. 13: 9, 34: 2, tabl. I: 8, XIII: 1; Malinowska 1961: ryc. 5: 5, 12, 18, 6: 6, 8, 12: 29, 39, 24: 16; 1974: tabl. II: 1, 5, 7, X: 13, 17, XVI: 27, 29; Nowak 1974: tabl. II: 23, 38, III: 41). Godna podkreślenia jest także ich obecność w położonym na pograniczu Wielkopolski i Pomorza grodzie w Santoku (Dymaczewska 1970: 220-221, ryc. 26, 27). W materiałach z Pomorza Zachodniego analogiczne formy zaliczane są do typu Vipperow, w systematyce ceramiki szczecińskiej odpowiadającemu rodzinie typów G (Łosiński, Rogosz 1983: 212-214, ryc. 183). Jako, że poszczególne odmiany tej stosunkowo pojemnej grupy stylistycznej są z reguły zliczane łącznie, trudno określić udział w zespołach form zbliżonych do wyrobów płockich. Przynajmniej w przypadku niektórych stanowisk mógł być on znaczący⁴⁸.

Zbliżone formy niezwykle rzadko spotykamy na terenie Polski południowej. Nie odnotowano ich obecności w materiałach z Krakowa, czy innych ośrodków grodowych Małopolski. Wyjątek stanowi tu Sandomierz, gdzie analogiczne naczynia stanowią stosunkowo znaczący komponent zbiorów datowanych na wiek XI, a ich pojawienie się związane jest z bezpośrednimi oddziaływaniami z terenu państwa gnieźnieńskiego (Buko 1981: 189-191, tabl. IV: 5; VII: 2, 5). Z podobną sytuacją mamy także do czynienia w jedenastowiecznym Wrocławiu. Tu nieliczne ostroprofilowane formy mają wskazywać na powiązania z Wielkopolską po włączeniu Śląska do państwa Mieszka I (Rzeźnik 1995: 84-97, 118-123, tab. 15).

Ostroprofilowane naczynia pozbawione górnej partii brzuśca, zaliczone do odmian AIII1 i AIII2 spotykamy na innych datowanych na XI-XII w. stanowiskach Mazowsza Płockiego (Górska 1969: ryc. 3: l; Górska et al. 1976: ryc. 168, 172, 219; Miśkiewiczowa 1982: tabl. 39: 1; Piotrowski 1986: tabl. V: 2; Dulinicz 1992: ryc. 14: 6-7, 15: 1, 16: 5; Dulinicz (red.) 1998: ryc. 111), a w niewielkim odsetku pojawiają się także w Czersku (Rauhutowa 1976: ryc. 50: 1, 53: 3). Brak jest szczegółowych danych dotyczących frekwencji poszczególnych form, wydaje się jednak, że ich udział w Płocku jest – na tle pozostałych materiałów mazowieckich – bardzo wysoki. Należy także podkreślić występowanie na tym terenie analogicznych naczyń już przed połową X w., na co zdają się wskazywać materiały z grodu w Sypniewie (Biermann 2006: Taf. 16: 1, 10: 11, 11: 1, 13: 4, 18: 4, 19: 2, 35: 9, 40: 1, 5). Obecność zbliżonych form odnotowano także w podlaskim Drohiczynie, gdzie występują w kontekstach dwunastowiecznych (Musianowicz 1969: 60, 104, tabl. XVIII: 12, XXXII: 11).

⁴⁷ Na stosunkowo wczesne pojawienie się tego typu form wskazuje datowanie naczynia ze skarbu z Piwonice, ukrytego po 935 r. (Hilczer-Kurnatowska, Kara 1994: Abb. 13).

⁴⁸ Analogicznych naczyń nie spotykamy natomiast na Pomorzu Gdańskim, mimo lokalnej tradycji wyrobu dwustożkowatych naczyń typu Menkendorf.

Ostroprofilowane garnki pozbawione górnej partii brzuśca są bardzo charakterystyczne dla stylistyki wytwórczości garncarskiej Polski północnej i zachodniej między XI a schyłkiem XII w. Tworzą tu wyraźną, odrębną prowincję stylistyczną (Buko 1990: 268-269). Stosunkowo wcześniej pojawiają się na terenach bezpośrednio sąsiadujących z Mazowszem – na Kujawach i w dorzeczu Drwęcy. W Kruszwicy wyroby tego typu są obecne już w drugiej połowie X w., najliczniej występują w wieku XI i XII, po czym ich udział znacząco maleje (Dzieduszycki 1982: 40-41, tabl. X, XI, XXVIII: 1, 5, 6, XXIX: 3, 12, XXX: 1, 11, 12, XXXI: 1-2, XXXII: 5, XXXIII: 1-2, XXXIV: 6). Obecne są także, choć w niezbyt dużej liczbie, na grodziskach w Fordonie i w Bydgoszczy (Rauhut et al. 1959: tabl. XVI: 3, 10, 13, XVII: 1, 7; Chudziak 1994: ryc. 4: g, 5: a, e). Na ziemi chełmińskiej upowszechniają się w XII w., w późniejszym okresie ich udział sukcesywnie spada (Poliński 1996: 99-105, ryc. 45: e, f, i, j, 46: d, e, g, 47: d, i, 48: a, i, 49: l-o, r, 50: d, e, h-l, n-p, 52: h, 53: b, d, o, 56: g; Grążawski 2002: 44-45, tabl. XIII: 12, 16, XIV: 1, XV: 19, XVI: 8, 14, XVII: 1, XX: 9, XXI: 4). Obecność naczyń zbliżonych do typu AIII wyraźnie zaznacza się także w datowanych na XII w. materiałach wielkopolskich, w tym z grodu w Poznaniu (Hensel et al. 1959: tabl. IV: 2; Przewoźna 1959: s. 76, tabl. IV: 14; Wiślański 1960: tabl. IV: 32, IX: 6, 13, XVI: 6, 17; Niesiołowska et al. 1960: ryc. 12: 3; Malinowska 1961: ryc. 12: 20, 46, 13: 6; Malinowska 1974: tabl. XVI: 25; Nowak 1974: tabl. II: 10), Santoku (Dymaczewska 1970: ryc. 20: 8) oraz z wielu osad wiejskich (Hensel, Hilczer-Kurnatowska 1980: ryc. 122: 12, 123: 13, 25; Hilczer-Kurnatowska, Kara 1994: Abb. 6; Kościński 1995: 175). Ostro profilowane naczynia o zredukowanej górnej partii brzuśca spotykamy natomiast powszechnie na terenie Pomorza, gdzie zalicza się je do typu Teterow. Interesujące nas formy pojawiają się, wraz z innymi odmianami tej grupy, pod koniec X w., najliczniej występują w XII w. i zanikają stopniowo w wieku XIII (Łosiński 1972: 75; Łosiński, Rogosz 1983: 215-217, ryc. 189, 205; Leciejewicz 2006: ryc. 145: 10, 155: 3, 157: 1, 5, 18: 5, 159: 6, 160: 3, 163: 4, 164: 5, 9, 165: 3, 166: 7-8; Rębkowski 2006: s. 206). Analogiczne naczynia spotykamy także stosunkowo często na Pomorzu Wschodnim, w tym w materiałach z zespołu osadniczego Gdańska, w kontekstach datowanych na XI-XII w., przy czym wydaje się, że zanikają tu one przed końcem XII stulecia (Lepówna 1968: 238, ryc. 27: a, d, e, g, h; 31: c; 33: l; Trzeciecka, Trzeciecki 2002: 111-112, ryc. 4). Z kolei jedynie sporadycznie spotykamy je w Polsce środkowej, w Małopolsce i na Śląsku (Gabałówna 1955: tabl. 108: f, 109: b; 110: b, f, 111: 13, 21, 22, 27; Żaki 1974: 184; Abramowicz et al. 1989: tabl. V: 4, 7; XIII: 4, 17, XIV: 1, 11; Buko 1981: 189-194; 1990: 269).

Wyróżnione w materiale płockim ostroprofilowane naczynia odmiany AIV1 klasyfikowane są z reguły wraz z innymi formami z tzw. cylindryczną szyjką. Utrudnia to prześledzenie częstotliwości ich występowania w różnych regionach. Można jednak stwierdzić, że są one charakterystyczne dla tych samych obszarów i stanowisk, na których stwierdzono szczególnie częste występowanie innych form o ostrej profilacji brzuśca, zaliczanych tu do grupy A. Bardzo bliskie analogie do omawianej tu odmiany występują na Pomorzu. W klasyfikacji ceramiki ze Szczecina zaliczono je do rodziny typów K (Łosiński, Rogosz 1983: 217-218, ryc. 192, 205). Spotykamy je także w Gdańsku, w kontekstach datowanych na 2. połowę XI i XII w. (Lepówna 1968: 26; Trzeciecka, Trzeciecki 2002: ryc. 6: 1; 7: 13; 11: 8). Pojedyncze egzemplarze występują także na ziemi chełmińskiej, przede wszystkim w zespołach z 1. połowy XII w. (Chudziakowa, Kola 1974: tabl. VII: 7; Poliński 1996: ryc. 47: h; 49: a). W Kruszwicy formy te są charakterystyczne dla poziomów datowanych od połowy XI do połowy XII w. (Dzieduszycki 1982, tabl. XXX: 2, XXXIII: 3, XXXIV: 4, XXXV: 9). Odnotowano je także na grodzisku w Fordonie (Rauhut et al. 1959, tabl. XVIII: 5). Rzadko spotykamy je w Wielkopolsce, przede wszystkim w Poznaniu (Malinowska 1961: ryc. 28: 6; Dymaczewski 1961: tabl. XIII: 2). Pojedyncze naczynia zbliżone do omawianej odmiany znamy także z jedena- i dwunastowiecznego Wrocławia (Kaźmierczyk 1970: ryc. 82: 10; Rzeźnik 1995:

ryc. 53: g). Na Mazowszu analogiczne naczynia występują sporadycznie. Spotykamy je m.in. w Sypniewie, gdzie też są wyjątkowo wcześnie datowane (Biermann 2006: Taf. 9: 6, 23: 15, 47: 27, 48: 13). Pojedyncze egzemplarze znamy z grodu w Czersku (Rauhutowa 1976: ryc. 52: 1-2). Warto natomiast zwrócić uwagę na zbliżone formy pochodzące z Drohiczyzna (Musianowicz 1969: tabl. XI: 6, XII: 11, XXXI: 14, XXXII: 1).

Choć najbardziej charakterystyczne dla płockich naczyń brunatnych są ostro profilowane formy grupy A, to zbiorcze zestawienia wskazują na liczebną przewagę naczyń o łagodnej linii profilowej, przede wszystkim esowatych garnków odmian BI1-BI5. Całkowicie obtaczane formy o łagodnie ukształtowanej pełnej linii profilowej występują na większości stanowisk datowanych na młodsze fazy wczesnego średniowiecza, przy czym pomimo znacznej unifikacji czytelne są pewne różnice regionalne (por. Buko 1990: 265n).

W materiale płockim nieliczną, ale wyróżniającą się grupę stanowią esowate formy o bardzo rozwiniętej linii profilowej i stosunkowo długiej szyjce, zaliczone do odmiany BI1. Na Mazowszu najliczniej występują w zbiorach z osad towarzyszących grodom w Płońsku, gdzie datować je można na schyłek X-XII w. (Auch, Trzeciecki 2009a; 2009b). W stosunkowo wczesnym kontekście wystąpiły w Sypniewie (Biermann 2006: Taf. 16: 2, 4, 5, 23: 2). Sporadycznie rejestrowane są w materiałach ze stanowisk Mazowsza i Podlasia (Górska et al. 1976: ryc. 113, 230: c, 261: a; Dulnicz 1992: ryc. 16: 6), w tym z Czerska (Rauhutowa 1976: ryc. 58) i Drohiczyzna (Musianowicz 1956: tabl. VII: 2; 1969: tabl. XXXVII: 1, XXXIX: 5, 13, XL: 6). Bardzo rzadko natomiast analogiczne formy spotykamy na terenie Kujaw, ziemi chełmińskiej, czy Wielkopolski. Jeden egzemplarz pochodzi z Kruszwicy, gdzie datować go można na 2. połowę X w. (Dzieduszycki 1982: 35n, tabl. X, XXVII: 3). Na ziemi chełmińskiej pojedyncze naczynia o zbliżonej linii profilowej występowały w XI-XII w. (Chudziak 1991: ryc. 36: b; Grążawski 2002: tabl. XV: 11, XVI: 8). Pojedyncze egzemplarze spotykamy w tym samym okresie na różnych stanowiskach Wielkopolski (Wiślański 1960: tabl. V: 3, VII: 4; Dzieduszycki 1972: tabl. 5: 2; Hensel, Hilczer-Kurnatowska 1980: ryc. 33: 3, 89: 9; 90: 5, 91: 7; 123: 24; Hilczer-Kurnatowska, Kara 1994: Abb. 6, 8; Brzeski, Kurnatowska, Tuszyński 2000: ryc. 4). Formy te wydają się być charakterystyczne dla dziesiąto- i jedenastowiecznej ceramiki wschodniej i północnej Małopolski. Odnajdujemy je w najmłodszych fazach zespołu osadniczego w Chodliku (Gardawski 1970: tabl. 15: i, 17: o, 18: i, 20: a), a wyraźnie widoczny jest ich udział w materiałach z grodu i osady podgrodowej w Żmijowiskach (Hoczyk-Siwkowska 2004, tabl. 20, 35: 2, 8, 9-11). Obecne są także w jedenasto- i dwunastowiecznym Sandomierzu (Buko 1981: tabl. II: 1, 3, 4; Gąsowski 1968: ryc. 110, 112: g, 133: b, 141: b, 151: b, 165: a). Występują również w innych grodach Małopolski Zachodniej, między innymi w Stradowie (Maj 1990: ryc. 15: 1, 45: 7, 64: 2). Stosunkowo często spotykamy je w materiałach z zespołu osadniczego w Radomiu (Auch, Trzeciecki 2010: 157-158).

„Klasyczne” formy esowate reprezentuje w materiałach płockich odmiana BI2. Analogiczne naczynia spotykamy często w większości grodzisk i na osadach otwartych Mazowsza. Pojawiają się tu już w X w., choć, warto zwrócić uwagę, że w datowanych na ten okres materiałach z grodów w Sypniewie, czy Bródnie Starym ich odsetek jest stosunkowo niewielki (Musianowicz 1956: tabl. IV: 1, XVII: 7; Biermann 2006: Taf. 6: 10, 7: 3, 12: 4, 5, 14: 10, 22: 8, 25: 11, 26: 5, 27: 14, 35: 7, 46: 27, 47: 6-8, 20, 21, 54: 7). Na większości stanowisk datowane są najczęściej na XI-XIII w. (Cofta 1951: tabl. VII, XII, XIX; ryc. 94, 116; Górska et al. 1976: ryc. 44, 51, 133, 134, 254, 261: b; Miśkiewiczowa 1982: tabl. 31: 5; Dulnicz 1998: 139-142). Pojedyncze egzemplarze obecne są także w zbiorach ceramiki tzw. tradycyjnej z XIV-XV w. (Kruppé 1967: 200-209, ryc. 103: 3, 105: 15; Gierlach 1970: tabl. II: 3; Gołębniak 1978: 291-294, ryc. 10; 1987, Fig. 25: a, d, h; Perlikowska-Puszkarska 2004: tabl. I: 3, 4).

Najwcześniej i najliczniej garnki esowate zbliżone do odmiany BI2 pojawiają się na terenach Polski południowej. Rejestrujemy je w materiałach z większości badanych wy-

kopaliskowo stanowisk Małopolski (zob. m.in.: Radwański 1975: 345-350, ryc. 127, tabl. XIII: 5-8, 12-14; XIV: 1-11; Żaki 1974: 180-185, ryc. 144-146; Buko 1981: 189-190, tabl. II-IV; 1990: 265-267; Hunicz 1984: 26n, tabl. I) i Śląska (zob. m.in.: Kaźmierczyk 1970: 283-286; Rzeźnik 1995: 128-130, ryc. 23), gdzie datowane są na okres między X a XIII w., a przeżywają się jeszcze w następnym stuleciu. Na północy upowszechniają się z pewnym opóźnieniem – w Kruszwicy garnki esowate pojawiają się w drugiej połowie XI w., a najliczniej występują w wiekach XII i XIII (Dzieduszycki 1982: 36, tabl. IX-XI). Analogiczne formy stanowią znaczny odsetek ceramiki z datowanej na XIII – początek XIV w. „grodowej” fazy zamku w Raciążku (Kajzer 1990: 215-217, Il. 77). W materiałach z zespołu klasztorowego w Strzelnie zbliżone do omawianych naczynia dominowały w XIII w. i przeżywały się jeszcze w stuleciu następnym (Sulkowska-Tuszyńska 1997: 37-38, 50-51), pojedyncze egzemplarze analogicznych form znamy także z czternastowiecznego Inowrocławia (Bednarczyk 1979: tabl. II: 3). Podobnie jest na ziemi chełmińskiej, gdzie formy esowate, choć obecne już w XI w., przeważają dopiero w zbiorach ze schyłku XII i XIII w., a w środowisku wiejskim obecne są jeszcze w stuleciach XIV i XV (Chudziak 1991: 85-86; Poliński: 99-105, 193-194). W Wielkopolsce naczynia o esowatym profilu pojawiają się wraz ze stopniowym upowszechnianiem się ceramiki całkowicie obtaczanej od połowy X w., jednak dopiero w XII i XIII w. stanowią znaczący komponent zespołów (Hensel, Hilczer-Kurnatowska 1980: ryc. 33-34, 93, 122; Hilczer-Kurnatowska, Kara 1994: Abb. 6, 8; zob. też Kościński 1995: 173 – tam też dalsza literatura). Spotykamy je licznie w Poznaniu – zarówno w grodzie na Ostrowie Tumskim, jak i w czternastowiecznym mieście lokacyjnym (Wiślański 1960: tabl. II: 12, III: 32, VI: 10, 12, VII: 5, VIII: 5, 8, 17, IX: 11, XII: 4, 8, 14, 17, XIV: 3; Niesiołowska et al. 1960: ryc. 48: 1, 4, 6, 49: 7, 12, 57: 1, 3, 8, 58: 3, 13, 67: 3, tabl. I: 17, VII: 20-22, VIII: 3, IX: 4, 5, 11-14, XII: 33, 34, 37, XIII: 9-15; Łastowiecki 1973: 258-259). Na Pomorzu analogiczne naczynia zalicza się do typu Vipperow lub rodziny typów G w klasyfikacji przyjętej dla Szczecina. Jako, że udział tych grup morfologicznych w zbiorach podaje się na ogół łącznie, trudno jest określić proporcje poszczególnych odmian. Można jednak stwierdzić, że formy stanowiące bezpośrednie analogie do odmiany BI2 występują tu stosunkowo rzadko, w większej liczbie dopiero w XII-XIII w. (Łosiński, Rogosz 1983: 213-215, ryc. 205). Pojedyncze egzemplarze odnotowano także w lokacyjnym Kołobrzegu (Rębkowski 1995: 22-24, ryc. 9). W Gdańsku esowate garnki pojawiają się liczniej w pierwszej połowie XII w., a upowszechniają dopiero w wieku XIII. Spotykamy je także w wiekach XIV i XV, przede wszystkim poza obrębem Głównego Miasta (Hołowińska 1965: 190-198; Lepówna 1968: ryc. 39: b, c; 40: a, b, e, s; 42: c; 43: a-c, e, h; 44: b, e, f, i, l, r; 46: a-c; 48: a, g, k; 50: i, j, l, s; 52: a).

Szerokootworowe naczynia esowate, analogiczne do odmiany BI3, nie znajdują wielu analogii w publikowanych materiałach ze stanowisk Mazowsza (Cofta 1951: tabl. XII; Musianowicz 1969: tabl. XXIII: 5; Górska et al. 1976: ryc. 44, 176, 254, 259; Dulinicz 1992: ryc. 15: 5). Stosunkowo wczesne datowanie mają one w Sypniewie (Biermann 2006: Taf. 6: 6, 9, 19: 1, 24: 9, 15, 26: 1, 31: 1, 34: 9, 50: 8), rejestrujemy je także w materiałach z grodu w Bródnie Starym (Musianowicz 1956, tabl. IV: 7). Warto natomiast podkreślić, że odmiana BI3 posiada dość bliskie analogie w grupie szerokootworowych naczyń esowatych z Kruszwicy (Dzieduszycki 1982: 36-43, tabl. IX, XI, XXXI: 1, XXXV: 2, 5, XXXVIII: 4). Spotykamy je także na innych stanowiskach kujawskich (Rauhut et al. 1959: tabl. XVIII: 14; Sulkowska-Tuszyńska 1997: tab. 4, tabl. I). W niewielkiej liczbie występują na ziemi chełmińskiej, przede wszystkim w XII w. (Chudziak 1991: 44-45, tab. 20, ryc. 8, 46; Chudziakowa (red.) 1994: ryc. 82: b, 172: e; Poliński 1996: 95-102, ryc. 2c, 43: e, 47: d, 48: d; Grążawski 2002: tabl. XII: 17, XIV: 10-11, 13, 15, XV: 10, 13, XX: 12). Naczynia o zbliżonej linii profilowej spotykamy także w Wielkopolsce, zarówno w grupie ceramiki słabo, jak i silnie obtaczanej (Hensel et al. 1959: tabl. I: 4, IV: 3, 6, 10, V: 1; Niesiołowska et al. 1960: ryc. 8: 4; 13: 13; Malinowska 1961: ryc. 7: 12, 25: 1, 50: 1-2, 60: 3; Hensel, Hilczer-Kurnatowska 1980: ryc. 150: 3, 8, 196: 3; Hensel, Hilczer-Kurna-

towska, Łosińska 1995: ryc. 197: 1, 198: 10, 13, 16, 17; Hilczer-Kurnatowska, Kara 1994: Abb. 6, 8, 9). Z kolei na Pomorzu Zachodnim odpowiadają im niektóre formy zaliczane do typu Vipperow (Łosiński, Rogosz 1983: 212-213, ryc. 183).

Smukłe, łagodnie profilowane formy zbliżone do odmiany BI4 są charakterystyczne dla słabo obtaczanych naczyń ze stanowisk Mazowsza i Podlasia z okresu przed XI w. Spotykamy je między innymi w Bogurzynie, Brudzeniu Dużym, czy Woli Szydłowskiej (Górska et al. 1976: ryc. 19, 22, 253, 255), a także w Bródnie Starym (Musianowicz 1956: tabl. II: 1, IV: 1-2, VI: 3, VII: 1, XVII: 1), Sypniewie (Biermann 2008: Taf. 3: 21, 7: 3, 5, 20: 7, 11, 21: 8, 24: 3, 8, 16, 25: 3, 4, 39: 9, 47: 17, 54: 5-6) i na osadach szeligowskiego kompleksu osadniczego (Dulnicz, Moszczyński 1998, ryc. 66: 9, 67: 4, 88: 10, 89: 4). Między XI a XIII w. pojedyncze egzemplarze zbliżonych naczyń pojawiają się na większości przywoływanych tu stanowisk z terenu ziemi chełmińskiej (Chudziak 1991: 42-45, ryc. 7-8; Poliński 1996: ryc. 2c, 46: c, 48: a, 51: i; Grążawski 2002: tabl. XI: 9, XII: 1, XV: 6, XVII: 4, 6, XVIII: 12) i Wielkopolski (Hensel et al. 1959: tabl. V: 2, 7; Dymaczewski 1961: tabl. IX: 14, XII: 27; Dzieduszycki 1982: tabl. XXVI: 1, XXIX: 8, XXXIV: 4, XXXVII: 2).

Analogiczne naczynia należą natomiast do form powszechnie występujących na stanowiskach małopolskich z VIII-X w., przede wszystkim w grupie wyrobów słabo obtaczanych (Żaki 1974: 180-185, ryc. 122, 138-140). W krakowskim zespole osadniczym datowane są od połowy IX po połowę XI w. (Radwański 1975: 332-337, ryc. 127, tabl. VIII: 2, 6-8; IX: 1-4). Podobnie datowane mogą być naczynia ze Stradowa, stanowiące tam duży odsetek zbioru we wszystkich fazach. Od form płockich różnią się nieco niżej umieszczaną największą wydętością brzuśca (Maj 1990: ryc. 12: 11, 21: 29; 26: 15, 16, 28: 5; 29: 31, 30: 28, 30; 35: 8, 39: 1, 2, 41: 2-3, 46: 1, 4, 49: 1, 2, 64: 1, 78: 2). Stanowią także znaczący komponent ceramiki z zespołu osadniczego Chodlika (Gardawski 1970: tabl. 4: a, f, 5: a-b, e, 8: g, 9: d, 10: i, h, 11: i, 12: a, 16: i, 18: a, k, 19: a; Hoczyk-Siwkova 2004: tabl. 15: 4; 20; 25: 2; 29: 3; 34: 3). Sporadycznie spotykamy je na stanowiskach z terenu ziemi sandomierskiej (Gąssowski 1968: ryc. 151: a; Buko 1981: tabl. I: 8, 10, II: 4), stosunkowo często natomiast występują w Radomiu (Auch, Trzeciecki 2010: 157-158). Pojedyncze egzemplarze znamy też z Łęczycy (Gabałówna 1955: tabl. 109: k; Abramowicz (red.) 1989: tabl. I: 6, XIV: 6).

Specyficzną grupę stanowią „workowate”, szerokootworowe garnki odmiany BI5. Nie posiadają one bezpośrednich analogii na Mazowszu, Kujawach, czy w Wielkopolsce. Zbliżone są do nich niektóre formy naczyń z dorzecza środkowej Drwęcą, w tym także wyroby słabo obtaczane (Grążawski 2002: tabl. VIII: 1, 4, 5-8, X: 12, XVI: 11, XVII: 8, XIX: 10). Nie są to jednak analogie bezpośrednie. Naczynia o podobnie kształtowanej linii profilowej spotykamy natomiast w zespołach ceramiki z IX-XI w. z zachodniej Małopolski (Żaki 1974: 124; Radwański 1975: 335, ryc. 127; Maj 1990: ryc. 17: 1, 6; 18: 1, 24: 2, e, 33: 4-6, 76: 6).

W przypadku esowatych naczyń odmiany BI6 najbliższe analogie stanowią zaliczone do tej samej odmiany garnki siwe, ceglaste i białe występujące masowo w Płocku począwszy od XIV w. Obecność naczyń brunatnych stanowiących bezpośrednie naśladownictwa form typowych dla późnośredniowiecznego garncarstwa „miejskiego” odnotowano w przypadku wielu stanowisk z tego okresu (Kruppé 1981, tabl. 9: 2, 20: 1, 3, 14, 21: 3, 8, 18, 19, 25: 1, 5, 16, 29: 2, 6, 30: 1). Spotykamy je m.in. w czternastowiecznej Warszawie (Członkowski, Gierlach 1966: tabl. XIX: 3, XXVI: 2, XXXIII: 10; Gierlach 1966a: ryc. 7; Kruppé 1967: ryc. 105: 2, 15), a szczególnie często w osadach wiejskich i siedzibach rycerskich na Mazowszu i ziemi chełmińskiej (Gołębniak 1978: 291-294, ryc. 10; 1987, Fig. 26: e-f; Matuszewska-Kola 1975: 38; 1985: 42-43; Poliński 1996, s. 105, ryc. 58: b, 61: a, c, e, g, i; Perlikowska-Puszkarska 2004: tabl. I: 12, 13, II: 1, 2, 12). Znaleźiska ze wschodniego Mazowsza i Podlasia wskazują na użytkowanie analogicznych naczyń jeszcze w XVI i XVII w. (Musianowicz 1975: 350-360, tab. 2-4, tabl. I: i-k; Gołębniak, Krasnodębski, Trzeciecki 2003; Trzeciecki 2006).

Baniaste garnki z wychylonym wylewem, analogiczne do naczyń odmiany BIII nie występują zbyt często na Mazowszu (Górska et al. 1976: ryc. 44, 51: a, 134, 172: d, 254; Rauhutowa 1976: ryc. 13: 1, 2, 15; Gołębniak 1987: Fig. 24: e-f; Dulinicz (red.) 1998: ryc. 103: 10, 104: 12, 116). Licznie wystąpiły natomiast w podlaskim Drohiczyźnie, przede wszystkim w poziomach datowanych na XII-XIII w. (Musianowicz 1969: tabl. III: 16, VI: 2, VIII: 1-2, XXI: 6, 10-11, XXII: 11, XXIII: 2, 7, XXVI: 16, XXVII: 7, 17, XXXI: 4, XXXVI: 18, XL: 5). Wysoka jest ich frekwencja na Kujawach, ziemi chełmińskiej i w Wielkopolsce. W Kruszwicy odpowiadające im formy spotykamy od połowy XI do schyłku XIII w. (Dzieduszycki 1982, s. 39-40, tabl. IX, XI). Spotykamy je w materiałach z grodu w Fordonie (Rauhut et al. 1959: tabl. XVI: 6, 7, 9, XVII: 10, 14, 17), reprezentowane są także w datowanych na schyłek XII i XIII w. zespołach naczyń z klasztoru w Strzelnie (Sulkowska-Tuszyńska 1997: 37-38, 51-52, tabl. XV: 10, XVI: 1, 3, XVIII: 3, XXI: 13). Na ziemi chełmińskiej pojawiają się wraz z upowszechnieniem ceramiki silnie obtaczanej po połowie X w. Licznie występują przede wszystkim w XI w., po czym stopniowo zanikają – przed końcem XII w. w zachodniej, a około połowy XIII w. we wschodniej części regionu (Chudziak 1991: 83-84, 121-124, 147-149, ryc. 31: i-l, 32: a, e, h-l, m, n, 36: d, g, 38: a, 40: b, 42: c-e, 43: d, 44: a-b; Poliński 1996: 97-102, 195-196, ryc. 46: h, 48: b, 49: p, s, 50: c, 55: e, i, 56: a-b, e, h; Grążawski 2002: 31, tabl. XII: 2, XIII: 3, 6, XIV: 6, 9, XV: 7, 13, 18, XVI: 2, 10, XVIII: 12, XIX: 12, XX: 5-7). W Wielkopolsce analogiczne naczynia najpowszechniej występują w wieku XI-XII (Hilczner-Kurnatowska, Kara 1994: Abb. 6, 8-9; Kościński 1995: ryc. 9: 9, 10: 4, 12, 2, 14: 1, 19: 18, 26: 5, 31: 1, 5, 9, 11). Spotykamy je m.in. w zespołach z Poznania (Hensel et al. 1959: tabl. I: 8, V: 9; Wiślański 1960: tabl. VI: 1, 4, 6, 13, X: 2, 4, XII: 4, 5, 15, 34, 43; Niesiołowska et al. 1960: ryc. 8: 1, 11: 9, 11, 14, 16, 12: 6-7, 17: 4, 49: 1-2, 57: 6, 58: 1, 2, 18, 64: 2, 5, 7, tabl. I: 16, VI: 25, XII: 10; Malinowska 1961: ryc. 20: 5, 11, 24: 8, 28: 8, 23, 30: 11, 50: 12. Dymaczewski 1961: tabl. III: 5, 7, V: 10, IX: 1, 12, 13, 15, XI: 21-22, XII: 11, 22, 26), czy Santoka (Dymaczewska 1970, s. 218-221, ryc. 26).

W systematyce stosowanej na terenie Pomorza Zachodniego zbliżone naczynia zalicza się do typu Vipperow bądź rodziny typów G. Jest to jedna z najbardziej charakterystycznych grup, powszechnie występująca na tych terenach w młodszych fazach wczesnego średniowiecza (Łosiński, Rogosz 1983: 203-205; Rębkowski 1995: 22, ryc. 9). Równie często spotykamy je na Pomorzu Wschodnim – w Gdańsku naczynia tego typu stanowią znaczny odsetek zbioru ceramiki z datowanych XI-XII w. poziomów osadniczych grodu (Lepówna 1968: ryc. 28, 33, 35, 36, 40, 44). Zbliżone formy odnajdujemy także w Małopolsce, m.in. w Krakowie (Radwański 1975: 330-337, 343-345, ryc. 127, tabl. VI: 8; VII: 13-18; IX: 5-11, 13; X: 1-9; XII: 5-6; XIII: 1-4) i Sandomierzu (Gąssowski 1968: ryc. 103: g, 117: b-c, 118: b, 123: a, 126: d-e, 133: c, 137: d-e, 139: d, 141: a; Buko 1981: 153-154, 197, tabl. IV: 7-10, XII-XIII), gdzie upowszechniają się w XII-XIII w. Z analogiczną sytuacją mamy do czynienia na Śląsku (Każmierczyk 1970: 282n, ryc. 79-80).

Zbliżone do powyżej omawianych są naczynia odmiany BII2, charakteryzujące się bardziej smukłą linią profilową. Na Mazowszu analogiczne formy pojawiają się stosunkowo wcześniej, w grupie słabo obtaczanych naczyń ze stanowisk datowanych ogólnie na „okres plemienny” (Szymański 1967: 315-318; Dulinicz, Moszczyński 1998: ryc. 67: 1, 4-6, 70: 5, 8, 9, 11, 83: 7, 9, 87: 5, 8, 15; Biermann 2006: Taf. 2: 1, 7: 15, 33: 21, 35: 21, 37: 1, 2). Po połowie X spotykamy je niezbyt często (Musianowicz 1956: tabl. VI: 2, 3, 6, VII: 1, VIII: 1, 6; Górska et al. 1976: ryc. 72, 77, 124, 162, 170, 253, 260, 271; Piotrowski 1986: tabl. IV: 1; Dulinicz 1992: ryc. 15: 2; Dulinicz (red.) 1998: ryc. 103: 4, 104: 9). Równie rzadko występują w Wielkopolsce (Niesiołowska et al. 1960: ryc. 10: 2, 12: 1, 13: 11-12, tabl. V: 12, 15, 16; Dymaczewski 1961: tabl. II: 6, V: 8, VI: 25, 27, IX: 6, 16, 18; Hilczernówna 1967: 128, ryc. 25: c; Kościński 1995: 174-175), na ziemi chełmińskiej (Chudziak 1991: 44-45, ryc. 29: d-f, 30: l, 31: i, 32: i-j, 41: f; Poliński 1996: 101-102, ryc. 47: k, 48: d; Grążawski 2002: tabl. XII: 1, 3, 9, XIII: 2, XVI: 12, XX: 2-3), czy w Polsce

środkowej (Gabałówna 1955: tabl. 106: d; Chmielowska 1982: tabl. I: 14, 21, II: 13-14). Smukłe, „workowate” garnki o wychylonym na zewnątrz wylewie powszechne są natomiast na ziemi krakowskiej (Radwański 1975: 321-337, ryc. 127, tabl. V; VI: 1-2, 4-6, 13, 16-18; VII: 1-4, 8-11; VIII: 9, 11-15; Maj 1990: ryc. 11: 3, 5; 12: 2; 14: 1, 4; 17: 24; 20: 2, 5; 23: 16; 24: 6, 7, 10; 30: 28; 35: 1-3; 38: 1; 39: 1; 44: 1; 46: 1; 47: 12; 49: 3; 51: 5, 8; 53: 1, 2; 65: 1; 70: 30-31; 72: 1, 4, 9; 77: 10; 78: 5) i w Małopolsce wschodniej (Gardawski 1970: tabl. 1: j-k2: g, j; 3: a; 4: c; 6: a-e, 7: g, j; 8: a, i-k, 9: g, 10: a-b, , e-f, g, j, 11: a, i-j, 13: a, c, f-g; 14: a-b, f, k; Hoczyk-Siwkowska 1978: 206n, ryc. 14: 1, 3; 15: 1; 16: 1; 17: 1). Wyroby częściowo obtaczane datuje się tu z reguły na VII-IX w., zaś całkowicie obtaczane – na wieki X i XI (Żaki 1974: 180-182, ryc. 122, 125-130, 132). Występują one także na ziemi sandomierskiej, przede wszystkim na osadzie w Złotej (Gąssowski 1968, ryc. 18: d, 22: a-c, 34: a-e, 36: a-b, 151: f, 160: a). W Sandomierzu spotykamy je znacznie rzadziej, głównie w zespołach z XI w. (Buko 1981: tabl. I: 1, 12; IV: 9; VI: 9). Rejestrowane są także w materiałach z Radomia (Auch, Trzeciecki 2010: 157-158).

Pozbawione szyjki baniaste garnki odmian BII3 i BII4 znajdują analogie przede wszystkim wśród płockich garnków siwych. Podobne wyroby, zaliczane z reguły do grupy ceramiki tzw. tradycyjnej uznawane są za naśladownictwa wyrobów garncarstwa „miejskiego” (Kruppé 1981: tabl. 9: 3, 8, 11, 12, 20: 2, 10-12, 21: 16, 25: 2, 6, 9, 13, 29: 5, 30: 2-4). Znajdujemy je w kontekstach datowanych na XIV-XV w. m.in. w Warszawie (Kruppé 1961: ryc. 32: 30, 33: 1, 34: 2, 37: 2, 77: 1, 3, 4; 1967: ryc. 48: 11, 103, 1-7, 9, 104: 1-3, 14, 16, 105: 1, 3, 10; Gierlach 1966: ryc. 12; Członkowski, Gierlach 1966: tabl. II: 5, III: 1, 7, IV: 3, 4, V: 4, VII: 2, XII: 9, XIX: 2, XXIV: 2), Inowrocławiu (Bednarczyk 1979: tabl. II: 5, V: 9), Lublinie (Hunicz 1984: tabl. III: 7, VI: 8), Brześciu Kujawskim (Kapusta 1997: tabl. I: 1), Strzelnie (Sulkowska-Tuszyńska 1997, s. 52n, tabl. XXI: 13, XXIII: 1, XXIV: 3, 5, XXVII: 2, XXXI: 5), a także na stanowiskach wiejskich Mazowsza płockiego i północno-wschodniego (Musianowicz 1975, tabl. IV: d; Marciniak-Kajzer 1994, s. s. 40n, ryc. 6; Perlikowska-Puszkarska 2004, tabl. I: 11, II: 9, 11, 14).

Formy analogiczne do odmiany BIV1 klasyfikuje się z reguły jako naczynia z tzw. cylindryczną szyjką, które występują na większości stanowisk datowanych na XI-XIII w. (Buko 1990: 272-274; Hilczer-Kurnatowska, Kara 1994: 130). W materiałach mazowieckich formy o łagodnej linii profilowej spotykamy stosunkowo rzadko. Warto przy tym zauważyć, że wydają się tu być typowe raczej dla zespołów datowanych stosunkowo późno – na XII i zwłaszcza XIII w., a przeżywają się jeszcze w następnym stuleciu (Cofta 1951, tabl. XXIII; Musianowicz 1969, s. 31, tabl. IV: 16, XIX: 15, XXII: 14, XL: 14; Górski et al. 1976, ryc. 278; Rauhutowa 1976, ryc. 13: 22, 27; Gołębniak 1978, s. 291-294, ryc. 10; 1987, Fig. 25: 1, 26: d; Perlikowska-Puszkarska 2004, tabl. II: 8, III: 12). Podobne prawidłowości stwierdzono dla materiałów z Kruszwicy, gdzie zbliżone formy rejestrowano w XI w., natomiast dopiero u schyłku XIII w. ich udział sięga 15% (Dzieduszycki 1982: 41, tabl. X, XXXIV: 1, XXXVIII: 2, XXXIX: 11). Także w Wielkopolsce czytelny jest wzrost ilości analogicznych naczyń dopiero u schyłku wczesnego średniowiecza (Wiślański 1960: tabl. X: 17, XII: 20; Malinowska 1961: ryc. 39: 6). Marginalny charakter ma ich obecność w zbiorach z terenu ziemi chełmińskiej, czy Pomorza (Lepówna 1968: 26, 33; Poliński 1996: 49: e, 52: b). Stosunkowo duży odsetek form o podobnie kształtowanej linii profilowej odnotowano natomiast we Wrocławiu, przy czym tu również wzrost ich udziału charakterystyczny jest dla XII-XIII w., a na terenie miasta lokacyjnego przeżywają się w grupie ceramiki tradycyjnej do początków XIV w. (Kaźmierczyk 1970: 291, ryc. 82; Niegoda 1999: 172, ryc. 16: e, 17: c).

Naczynia z wyraźnie wyodrębnioną, nachyloną do wnętrza szyjką, zaliczone tu do odmiany CI1 na Mazowszu spotykamy w XI-XIII w., a sporadycznie jeszcze w XIV w. (Cofta 1951: tabl. XIX, XXIII; Górski et al. 1976: ryc. 44, 176, 260; Gołębniak 1987: Fig. 24: a-b; Perlikowska-Puszkarska 2004: tabl. I: 7, 8). Najwcześniej datowane (X w.) są garnki z grodu w Sypniewie (Biermann 2006: Taf. 2: 19, 7: 10, 14: 6, 29: 8, 27, 33: 3, 40:

17, 42: 12, 46: 7). Stosunkowo często spotykamy je wśród naczyń używanych w grodzie drohiczyńskim w XII i XIII w. (Musianowicz 1962: 589-590, tabl. XXXIV: 1, 2, XXXVI: 4; 1969: tabl. V: 2, 7, IX: 15, XI: 12, XII: 6, XXXII: 10). W Kruszwicy zbliżone naczynia stanowią niewielki odsetek ceramiki z poziomów datowanych na XI – schyłek XIII w. (Dzieduszycki 1982: 40, tabl. IX, XXVII: 1, XXXV: 1, 6, XXXIX: 1). Spotykamy je także w materiałach ze Strzelna (Sulkowska-Tuszyńska 1997: s. 37-38, 52, tab. 4, tabl. II), a także w trzynastowiecznym grodzie w Raciążku (Kajzer 1990, s. 224, ryc. 77). Wysoka jest ich frekwencja na ziemi chełmińskiej, zwłaszcza w 2. połowie XII w. (Poliński 1996: 99-105, 193, ryc. 45: b-d, h, 46: a, b, d, 47: b, 48: a, 49: g, h, j, m, 53: a, g, 54: k, t, 55: c, f, 56: k, 57: b; Grązawski 2002: tabl. XVI: 5, 6, XVII: 15, XVIII: 3, XIX: 9, 11, 18, XXI: 1, 7, 9, 12).

Na Pomorzu Zachodnim analogiczne formy klasyfikowane są w obrębie typu Teterow lub typu III rodziny typów J. Ich frekwencja rośnie szybko w przeciągu XII w., a zanikają około połowy następnego stulecia, choć pojedyncze egzemplarze występują jeszcze w lokacyjnym Kołobrzegu (Łosiński, Rogosz 1983: 215-217, ryc. 189, 190, 205; Rębkowski 1995: 22, ryc. 9). Na Pomorzu Gdańskim analogiczne formy nie są spotykane zbyt często (Lepówna 1968: ryc. 35: g; Trzeciecki, Trzeciecka 2002: 111, tab. 16, ryc. 4). Naczynia zbliżone do odmiany CI1 spotykamy także w Wielkopolsce. Wcześniej – już po połowie X w. – pojawiają się w Santoku i obecne są tam aż do przełomu XII i XIII w. (Dymaczewska 1970: 218-221, ryc. 26, 27). Na Ostrowie Tumskim w Poznaniu zbliżone formy obecne są już w XI w., najbardziej charakterystyczne wydają się jednak dla drugiej połowy XII i XIII w. (Wiślański 1960: tabl. XII: 7, 20, XIV: 12, 13; Niesiołowska et al. 1960: ryc. 49: 3-6, 18; 57: 9, 69: 6, tabl. III: 10, VI: 14, IX: 20, 27, 32, XII: 5, 19, 39, XIII: 3-4; Malinowska 1961: ryc. 5: 16, 12: 14, 23, 13: 10, 28: 18, 22, 54: 4; Dymaczewski 1961: tabl. II: 1, VI: 24, XI: 15, 19, XII: 27, XIII: 1). Pojedyncze egzemplarze spotykamy jeszcze na terenie Poznania lokacyjnego (Łastowiecki 1973, s. 253-254). W dwunastowiecznym kontekście występują także w Bninie, choć ich udział jest tam zdecydowanie niższy (Szamałek et al. 1979: ryc. 49: 9, 57: 28, 60: 2, 76: 1, 4, 78: 16, 79: 9). Niewielki jest też odsetek analogicznych form w Małopolsce i na Śląsku (Każmierczyk 1970: ryc. 80; Maj 1990: ryc. 29: 11, 12; 45: 7; Rzeźnik 1995: ryc. 51: c, 53: h, 57: e, 58: i; Poleski 2004: ryc. 3: 3; 4: 4; 10: 2; 20: 1-3.). Stosunkowo często występują jedynie w Sandomierzu, gdzie klasyfikowane są w obrębie III Rodziny Form (Buko 1981: 189-192, tabl. VIII: 9-11, IX: 5-7).

Baniaste garnki z krótką pionową szyjką, zbliżone do odmiany CI2, to forma interregionalna, obecna na większości wymienianych tu stanowisk. Na Mazowszu nie występują zbyt często, głównie w zespołach z XIII w., a najbardziej charakterystyczne wydają się dla drugiej połowy XIII i XIV w. (Cofta 1951: tabl. XII; Kruppé 1967: ryc. 105: 15; Musianowicz 1972: ryc. 18: e; Górska et al. 1976: ryc. 44, 133, 134, 206; Gołębniak 1978: ryc. 10; Kruppé 1981: tabl. 20: 4, 13; Perlikowska-Puszkarska 2004: tabl. I: 5, 6). Sporadycznie występują w Kruszwicy, przede wszystkim w XIII i w 1. połowie XIV w. (Dzieduszycki 1982: tabl. XXXVIII: 4, XLI: 10). Równie rzadko spotykamy je na innych stanowiskach kujawskich, głównie w kontekstach trzynasto- i czternastowiecznych (Sulkowska-Tuszyńska 1997: 37-38, 52-53, tabl. II, XV: 4; XVI: 4; XXI: 3, XXIII: 10). Na ziemi chełmińskiej naczynia te wydają się być najbardziej charakterystyczne dla schyłku XII i XIII w., przy czym nie spotykamy ich tu szczególnie często (Chudziakowa, Kola 1974: tabl. VII: 1, X: 14, Poliński 1996: 105, ryc. 52: p, 54: g, 56: f, 57: a, 58: b, c, 61: j, p.; Grązawski 2002: tabl. XV: 2, 12). Na Pomorzu Zachodnim analogiczne formy zaliczane są do typu Teterow lub grupy typów J i są rozpowszechnione przede wszystkim w XII i XIII w. (Łosiński, Rogosz 1983: 215-217, ryc. 189, 190, 205; Rębkowski 1995: 22-23, ryc. 9). W podobnym kontekście chronologicznym występują one także w Gdańsku (Lepówna 1968: ryc. 44: c; 46; 48: b; 50: n, o; 51: i). Spotykamy je licznie w Poznaniu, najczęściej w XII i XIII w. (Hensel et al. 1959: tabl. I: 1, II: 1, III: 6, 16, V: 11; Wiślański 1960: tabl. IV: 28, X: 3, 10, XII: 16, 19, 35, 38, 41, XIV: 15, 19, 20, 22, XV: 14; Malinowska 1961: ryc. 12: 26-27, 13: 2, 18: 7,

20: 6, 16, 23: 15, 24: 2, 28: 16, 30: 3, 17, 39: 10, 42: 2-4; Łastowiecki 1973, s. 253-254). Występują też w Polsce środkowej (Gabałówna 1955: tabl. 112: 7-15), w Małopolsce (Radwański 1968: ryc. 37, tabl. XIII; Buko 1981: 195-196, tabl. XII: 1, 5, XIII: 7, 9, XIV: 3-6; Hunicz 1984: tabl. I: 11, V: 15, VI: 5, VIII: 12) i na Śląsku (Każmierczyk 1970: ryc. 77-78, 80), choć w tych regionach ich odsetek wydaje się być niski.

Zbliżone do odmiany CI3 naczynia o wysokiej, cylindrycznej szyjce, silnie wychylonym na zewnątrz wylewie i baniastym brzuścu występują na Mazowszu niezbyt licznie, choć analiza ceramiki z badanych ostatnio osad Mazowsza Płockiego wskazuje, że obraz ten może być wynikiem nie najlepszego stanu publikacji materiałów (Musianowicz 1972: ryc. 18: c; Górską et al. 1976: ryc. 176, 260; Miśkiewiczowa 1982: 80-81; Auch, Trzeciecki 2009a; 2009b). Potwierdza to pośrednio duży odsetek zbliżonych form pochodzących z grodu w Sypniewie, gdzie wystąpiły w kontekstach datowanych na wiek X (Biermann 2006: Taf. 1: 18, 7: 4, 11: 5, 12: 2, 14: 4, 15: 6, 18: 1, 28: 1, 5, 29: 5, 46: 20, 48: 1). Najbardziej charakterystyczne są dla wczesnośredniowiecznej ceramiki Podlasia, a od miejsca ich najliczniejszego występowania określane są niekiedy jako „naczynia drohiczyńskie” (Musianowicz 1962: 589-605, ryc. 1; Miśkiewiczowa 1981: 100-101; 1996). W zespole osadniczym w Drohiczyńsku występują one bardzo licznie już w najstarszych poziomach osadniczych, datowanych na XI w., a w XII-XIII w. ich odsetek przekracza 80% (Musianowicz 1962: 589-590, tabl. XXXIV; 1969: 137-149, tabl. 24-26, tabl. III: 19, IV: 13-15, V: 1, VI: 1; IX: 1, 3, 9, 15, 17, XI: 17, XII: 4, 7, 13, XIV: 1, XV: 11, 16, 19, XVI: 18, XVIII: 15, 16, XXI: 1, XXII: 9, XXIII: 10, XXVI: 5, 6, XXXI: 3, 8, 9, 12, XXXII: 10, XXXV: 11, XXXVI: 4, XXXVII: 5, XXXIX: 3-5, 7). Pojedyncze naczynia do nich zbliżone spotykamy – poza Mazowszem – w Kruszwicy (Dzieduszycki 1982: tabl. XXXIII: 1) i na ziemi chełmińskiej (Chudziakowa (red.) 1994: ryc. 83: h, j, l, m; 103: h, j; Poliński 1996: 194-195, ryc. 52: o, 53: j, m). Do omawianej tu formy nawiązują baniaste garnki o lekko wychylonej na zewnątrz szyjce, analogiczne do odmiany CI4. Na Mazowszu spotykamy je sporadycznie, z reguły w kontekście pozwalającym je datować na XII-XIII w. (Górska et al.: ryc. 9; Szymański 1969: 55-60). Stosunkowo licznie naczynia tego typu wystąpiły natomiast w Drohiczyńsku (Musianowicz 1969: tabl. III: 19; XVIII: 15; XIX: 1, 8; XXII: 12; XXIII: 10; XXXV: 10).

Baniaste garnki ze stosunkowo krótką, łukowato ukształtowaną szyjką, zaliczone tu do odmiany CI5, spotykamy na Mazowszu, przy czym szczególnie charakterystyczne wydają się dla zespołów datowanych na XIII i XIV w. (Cofa 1951: tabl. VII, XII, XIX, XXIII; Górską et al. 1976: ryc. 134, 261; Rauhutowa 1976: ryc. 13: 5, 6, 8; Gołębniak 1978: 291-294, ryc. 10; Dulicz 1992: ryc. 16: 8). W tym okresie pojawiają się też w niewielkiej liczbie w Drohiczyńsku (Musianowicz 1969: tabl. IX: 14; XI: 17; XXII: 9). Z kolei w Kruszwicy pojedyncze formy występują od XI po XIV w. (Dzieduszycki 1982: tabl. IX, XI, XXXI: 4, XXXIV: 5, XXXVII: 1, XXXVIII: 6, XL: 5). Spotykamy je także na innych stanowiskach z terenu Kujaw (Rauhut et al. 1959: tabl. XVII: 6, 9, tabl. XX: 3, 5; Sulkowska-Tuszyńska 1997: 38, 52, tabl. II, XV: 8, XIX: 14, XLII: 8). Na ziemi chełmińskiej występują rzadko, głównie w kontekstach datowanych na 2. połowę XIII i XIV w. (Chudziakowa (red.) 1994, ryc. 153: a, e, f; Poliński 1996, ryc. 58: e, 61: r). Na Pomorzu Zachodnim omawianym formom odpowiadają niektóre naczynia ze Szczecina, zaliczone tam do grupy J (Łosiński, Rogosz 1983, s. 215-217, ryc. 189, 190, 205). Stosunkowo często analogiczne naczynia spotykamy natomiast w Gdańsku, przede wszystkim w kontekstach datowanych na 2. połowę XII i XIII w. (Hołowińska 1965, s. 217-218, tabl. III; Lepówna 1968, s. 27-33, ryc. 25, 49; Paner 1998, ryc. 7). Jest to także forma bardzo charakterystyczna dla ceramiki wielkopolskiej. Pierwsze naczynia o tak ukształtowanej linii profilowej pojawiają się tu już w XI w. (Dzieduszycki, Fogel 1979: tabl. 13, ryc. 6; Hensel, Hilczer-Kurnatowska 1980: ryc. 122: 8, 123: 5, 154: 7, 196: 1, 7, 10, 11; Hensel, Hilczer-Kurnatowska, Łosińska 1995: ryc. 197: 2, 5, 11, 16, 198: 3, 5, 19; Kościński 1995: 173, ryc. 50, 61). Na poznańskim Ostrowie Tumskim szczególnie charakterystyczne są

dla 2. połowy XII i w XIII w. (Hensel et al. 1959: tabl. I: 2, 13, II: 2, 3, III: 7; Wiślański 1960: tabl. VII: 1, 6, X: 6, 13, 21, XV: 12, 18; Malinowska 1961: ryc. 18: 3, 4, 24: 1, 4, 30: 8, 47: 2, 52: 9, 60: 5; Nowak 1974: tabl. III: 30, IV: 9, 13, 15, 16, 24, V: 25, 37, VI: 13, VII: 3), podobnie w Bninie (Szamałek et al. 1979: ryc. 51: 3, 52: 3, 53: 18, 19, 22, 56: 10, 59: 18, 23, 60: 1, 4, 73: 2, 76: 2). Spotykamy je także w Polsce południowej, gdzie nasilenie ich występowania datować można na XII i XIII w., a pojedyncze egzemplarze występują jeszcze w późnym średniowieczu (Kaźmierczyk 1970: 283, ryc. 79-80; Buko 1981: tabl. X: 7, 8, 10, XI: 1-9, 11; Kruppé 1981: tabl. 9: 5, 21: 6; Hunicz 1984: tabl. VIII: 3, 8).

Naczynia zaliczone do odmiany CIV1 reprezentują najpowszechniej spotykane formy tzw. naczyń z cylindryczną szyjką (Buko 1990: 273-274). Występują one na większości przywoływanych tu stanowisk mazowieckich między XI a XIII w., a przeżywają się w głąb XV w. (Cofta 1951: tabl. XII, XXIII; Kruppé 1967: ryc. 105: 14; Musianowicz 1972: ryc. 4: c, 6: b, c, e, f, 17: c, 18: a, Górska et al. 1976: ryc. 44, 135, 162, 183; Gołębniak 1978: 291-294, ryc. 10; 1987: Fig. 24: c-d, 25: j-k, 26: l; Perlikowska-Puszkarska 2004: tabl. II: 13). Stosunkowo wcześniej, bo już przed połową X w., obecne są w zespołach z grodu w Sypniewie (Biermann 2006: Taf. 12: 2, 18: 6, 22: 2, 23: 7, 26: 3, 29: 25, 35: 1, 41: 1, 21). W Wielkopolsce omawiane formy pojawiają się w drugiej połowie X w., jednak wyraźny wzrost ich udziału dokonuje się dopiero w XII i XIII w. (Malinowska 1961: ryc. 20: 13, 23: 11, 24: 15, 25: 2, 28: 13, 20, 30: 18, 47: 1, 60: 9; Hensel, Hilczer-Kurnatowska 1980: ryc. 196: 11; Hilczer-Kurnatowska, Kara 1994: Abb. 6, 8, 13; Hensel, Hilczer-Kurnatowska, Łosińska 1995: ryc. 101, 198: 8, 22, 230: 4; Kościński 1995: 175, ryc. 51.). Także na ziemi chełmińskiej rejestrujemy je stosunkowo wcześniej, bo już po połowie X w. i obecne są do schyłku XIV w. Najwyższy ich odsetek notowano w zespołach datowanych na XII – 1. połowę XIII w. (Chudziak 1991: 88; Poliński 1996: 84; ryc. 47: h, 49: b, c, e, 51: c, d, 52: a-d, g, 54: b, c; Grążawski 2002: tabl. XIII: 9, XVII: 18, XIX: 1-7). Na Kujawach spotykamy je od schyłku X do schyłku XIV w., przede wszystkim jednak w XIII stuleciu (Rauhut et al. 1959: tabl. XVIII: 1-4, 6, 9, 10, XXI: 11; Dzieduszycki 1982: 41, tabl. X, XI; Sulkowska-Tuszyńska 1997: 38, 52, tabl. II). Z początkiem XI w. naczynia zbliżone do odmiany CIV1 pojawiają się na Pomorzu. Ich odsetek znacząco wzrasta dopiero po połowie XII w. i zanikają u schyłku następnego stulecia (Hołowińska 1965: 198; Lepówna 1968: 26, 33; Łosiński, Rogosz 1983: 217-218, ryc. 192, 193, 205). W Małopolsce analogiczne naczynia występują od połowy XI do schyłku XIII w., przy czym należy zaznaczyć, że stanowią tam niewielki odsetek zbiorów (Radwański 1975: 353-356, ryc. 127, tabl. XVI: 3-6; Buko 1981: tabl. V: 1-3, VII: 1, 2, 6, 8, IX: 9, 12, XIII: 10; Hunicz 1984: tabl. I: 1, 5, 14, 15, II: 2, 3). Na Śląsku pojawiają się już u schyłku X w., jednak, jak wskazują dane dla materiałów wrocławskich, najwyższy ich odsetek odnotowano w zespołach z XII i 1. połowy XIII w. (Kaźmierczyk 1970: 291, ryc. 82; Rzeźnik 1995: 81-82, 131-132, ryc. 25).

Pozostałe rodzaje naczyń rejestrowane w grupie ceramiki brunatnej występowały z reguły w niewielkiej liczbie, często reprezentowane przez pojedyncze egzemplarze. Podobne prawidłowości odnotowano dla większości zespołów ceramiki datowanych na młodsze fazy wczesnego średniowiecza, gdzie udział naczyń takich, jak misy, kubki, czy pokrywki ma charakter marginalny.

Stożkowate misy, analogiczne do odmiany AVI1, występują w ciągu całego okresu wczesnego średniowiecza, zarówno w Polsce północnej, jak i południowej. Stanowią one z reguły niewielki procent zespołów naczyń z poszczególnych stanowisk (Buko 1990, s. 279-281). Na Mazowszu spotykamy pojedyncze egzemplarze, między innymi, w zbiorach ceramiki z grodów w Czersku i Sypniewie (Górska et al. 1976: ryc. 44, 46; Rauhutowa 1976: ryc. 13: 24, 29, 53: 6; Biermann 2006: Taf. 18: 12, 29: 1). Stosunkowo rzadko występują na Kujawach, ziemi chełmińskiej i w Wielkopolsce (Dzieduszycki 1982: 42-43, tabl. X, XI; Kościński 1995: 176-177, ryc. 51; Poliński 1996: 197, ryc. 57: z; Sulkowska-Tuszyńska 1997: 41-42, 55-56, tabl. IX, XVI: 8, XXIII: 11). Równie sporadycznie

spotykamy je w Polsce południowej (Buko 1981: tabl. XIV: 12-14; Rzeźnik 1995: 132). Jedynym stanowiskiem, gdzie udział analogicznych form zaznacza się wyraźniej jest podlaski Drohiczyn (Musianowicz 1969: tabl. IV: 17-20; V: 3, 11, VIII: 20, XII: 8, 17, XIV: 8, 12, XV: 7, XXI: 5, XXII: 8, XXIII: 16, XXVII: 11, XXXVII: 2, XXXVII: 3, 12, XXXIX: 10, 11).

Baniaste misy nawiązujące do odmiany BII1 w okresie wczesnego średniowiecza występują bardzo rzadko. Pojedyncze egzemplarze spotykamy na niektórych stanowiskach z terenu Mazowsza, Kujaw czy Małopolski (Cofta 1951: tabl. VIII; Rauhut et al. 1959: tabl. XVII: 16; Górską et al. 1976: ryc. 34, 135; Buko 1981: tabl. XV: 3, 8). Naczynia o analogicznej strukturze morfologicznej pojawiają się także w XIV-XV w. (Kruppé 1981: tabl. 54: 11; Gołębniak 1987: Fig. 26: n; Sulkowska-Tuszyńska 1997: 55-56, tabl. IX, XXX: 8.). Wyłącznie w kontekstach późnośredniowiecznych spotykamy z kolei esowate misy brunatne zbliżone do odmiany BI1 (Kruppé 1981: tabl. 56: 7, 57: 4, 59: 3-5, 10; Perlikowska-Puszkarska 2004: tabl. II: 10).

Niewielką, ale bardzo charakterystyczną grupę płockiej ceramiki brunatnej stanowią puchary na pustych nóżkach. Analogiczne naczynia spotykamy w materiałach z większości ośrodków grodowych państwa piastowskiego (Buko 1990: 281-282; Dąbrowski 1993). Przed połową X w. pojawiają się w Wielkopolsce, w drugiej połowie tego stulecia spotykamy je także na Kujawach, ziemi chełmińskiej i Pomorzu (Pieczyński 1962: 246-288; Dzieduszycki 1982: 42; Chudziak 1991: 89-90; Brzostowicz 2006: 410, ryc. 2). Stosunkowo wcześniej pojawiają się też na Mazowszu, najstarsze egzemplarze tego rodzaju naczyń z grodu w Sypniewie możemy datować na okres około połowy X w. (Biermann 2006: ryc. 26: 7). W młodszych fazach wczesnego średniowiecza szczególnie często spotykamy na ziemi chełmińskiej, gdzie używane były do schyłku XIII w. (Poliński 1996: 94-97; Grążawski 2002: 43-44). Zwraca także uwagę nagromadzenie znalezisk tego typu naczyń na grodzie w Łęczycy (Gabałówna 1955: tabl. 120).

Sporadycznie na stanowiskach datowanych na wczesne średniowiecze rejestrowane są pokrywki (Buko 1990: 291-293). Najczęściej spotykamy je na Pomorzu, gdzie też odnajdujemy bliskie analogie do egzemplarzy płockich (Lepówna 1968: 46, ryc. 29: c, d; Łosiński, Rogosz 1983: 224, ryc. 196-197, 205). Odnajdywane w Płocku pokrywki brunatne, pochodzące z poziomów datowanych na późne średniowiecze, stanowią naśladownictwa analogicznych wyrobów siwych i ceglanych, znane ze zbiorów ceramiki tradycyjnej z XIV-XV w. (Rębkowski 1995: 24, tabl. V: 10; Perlikowska-Puszkarska 2004: tabl. III: 4). Wysokie naczynia o niewielkich średnicach wylewu, określane tu jako kubki, spotykamy na większości stanowisk z okresu wczesnego średniowiecza. Stanowią one z reguły znikomy ułamek zbiorów, a ich dystrybucja nie wskazuje na istnienie prawidłowości chronologicznych, czy regionalnych (Buko 1990: 279-281). Naśladownictwo form reprezentowanych w zbiorach późnośredniowiecznych wyrobów siwych i ceglanych stanowią natomiast dzbanki brunatne. Pojedyncze egzemplarze odnajdujemy w zbiorach naczyń „tradycyjnych” z zamków i siedzib rycerskich z XIV i XV w. (Matuszewska-Kola 1975: 38-39; 1985, s. 43; Krause 1976: 294n; Marciniak-Kajzer 1994: 40, ryc. 6; Poliński 1996: 94).

Szerokim zakresem chronologicznych i terytorialnych analogii charakteryzuje się większość kompozycji zdobniczych płockich naczyń brunatnych. Wyraźna jest tu, już od najstarszych faz, przewaga motywu żłobków dookołnych pokrywających większość powierzchni brzuśca naczynia. Czytelna jest także tendencja do stopniowego ograniczania różnorodności, a od połowy XIII w. eliminacji kompozycji wielowątkowych. Analogiczne zjawiska rejestrowane są w zespołach naczyń z większości stanowisk datowanych na okres między połową X a schyłkiem XIII w. Podobnie interregionalny charakter ma wspomniana przewaga naczyń zdobionych wyłącznie motywem dookołnych żłobków (Hilcerówna 1967: 86n; Żaki 1974: 210-212; Dzieduszycki 1982: 51-54, 86-87; Buko 1981: 107n; 1990, s. 320; Łosiński, Rogosz 1983: 212n; Chudziak 1991: 101n; Kościński 1995: 186-187; Poliński 1996: 124-133, 199-202; Grążawski 2002: 35-37. W cytowanych pracach dalsza literatura).

Na istnienie pewnych prawidłowości wskazuje natomiast analiza występowania najpowszechniej spotykanych w płockiej ceramice brunatnej kompozycji dwuwątkowych. Uzupełnianie motywu żłobków dookolnych odciskami wielozębnego stempelka lub nacięciami umieszczanymi w wydzielonym paśmie między żłobkami jest cechą charakterystyczną dla ceramiki całkowicie obtaczanej z ziemi chełmińskiej, zwłaszcza między połową X a połową XII w. (Chudziak 1991: 101-104; Poliński 1996: 126-129; Grążawski 2002: 34-35). Ta stylistyka zdobienia jest też powszechna w ceramice z Drohiczyzna, przy czym wyraźna jest tam preferencja nacięć lub odcisków narzędzia jednozębnego (Musianowicz 1969: 144-145). Na ziemi chełmińskiej stosunkowo często występują także popularne w Płocku kompozycje, w których pasma stempek lub nacięć stanowią rodzaj fryzu wieńczącego strefę zajęta przez żłobki dookolne (Chudziak 1991: 54-55; Poliński 1996: 199-202). Ten styl zdobienia wydaje się jednak bardziej charakterystyczny dla ceramiki z Kujaw, Wielkopolski i Pomorza (Hilczerówna 1967: 86-89; Kaźmierczyk 1970: 275-277; Dzieduszycki 1982: 91-92; Łosiński, Rogosz 1983: 213, 217, ryc. 185, 191; Kościński 1995: 186-187). Zarówno w Płocku, jak i na ziemi chełmińskiej rzadko rejestrowano rozbudowane, wielowątkowe systemy zdobnicze o układzie strefowym, typowe dla ceramiki wielkopolskiej z okresu między połową X a połową XI w. Występują one tam na tyle powszechnie, że uznane zostały za jeden z wyznaczników fazy D (Hilczerówna 1967: 123-128; Dzieduszycki 1982: 51; Chudziak 1991: 103-104; Hilczer-Kurnatowska, Kara 1994: 130-134; Poliński 1996: 201-202. W cytowanych pracach dalsza literatura). Należy także podkreślić wyraźne podobieństwo płockich kompozycji wielowątkowych ze stylistyką zdobienia ceramiki z Sypniewa, Mokrzka i innych stosunkowo wcześniej datowanych grodzisk prawobrzeżnego Mazowsza (Musianowicz 1956: 76, tabl. XI, XVI, XVII; Górska et al. 1976: ryc. 124, 254, 255; Biermann 2006: 93-96, Abb. 66).

Cechą wspólną dla zdobnictwa ceramiki brunatnej z Płocka i naczyń z Polski północnej jest rzadkie stosowanie linii falistej. Ten motyw, często w układzie strefowym, niekiedy uzupełniany pasmami żłobków dookolnych, wydaje się być typowy raczej dla ceramiki silnie obtaczanej z Małopolski, gdzie też pojawia się stosunkowo wcześniej (Radwański 1968: 34n; Żaki 1974: 120-121). Linia falista, jako motyw uzupełniający zdobienie żłobkami, upowszechnia się w ceramice płockiej dopiero po połowie XIII w., a częściej spotykane jest w kontekstach czternasto- i piętnastowiecznych. Dobrą analogię stanowią tu wyroby „tradycyjne” z Warszawy (Kruppé 1967: 204). Podobną tendencję zaobserwowano także na terenie ziemi chełmińskiej i Kujaw (Dzieduszycki 1982: 53-54, 87; Poliński 1996: 132-133; Sulkowska-Tuszyńska 1997: 151-152).

W omawianym zbiorze wyróżniają się dwa garnki dwustożkowate, datowane na XII w., zdobione poziomymi żeberkami plastycznymi podkreślonymi dookolnymi żłobkami i pokrytymi rzędami odcisków stempek, z motywem linii falistej pomiędzy nimi. Analogicznie zdobione naczynia spotykamy licznie w XI-XII w. w Meklemburgii i na Pomorzu, gdzie zaliczane są do typu Weisdin (Łosiński 1980: 356-357; Łosiński, Rogosz 1983: 215, ryc. 187). Nawiązujące do tej stylistyki wątki zdobnicze występują niezbyt licznie w Wielkopolsce i na ziemi chełmińskiej (Hilczer-Kurnatowska, Kara 1994: 134; Chudziak 1991: 88). W kontekście „mazowieckim” warto zwrócić uwagę na naczynie z Czerska, zdobione w identycznej stylistyce (Rauhutowa 1976: ryc. 54: 4).

W materiałach płockich wyróżnia się także niewielka, ale bardzo charakterystyczna grupa naczyń zdobionych na brzuscu masywnymi listwami plastycznymi w układzie poziomym i pionowym. W przypadku dwóch egzemplarzy możliwe było określenie formy – jedno naczynie zaliczono do odmiany BIV1, drugie – do odmiany CIV1. Pojedyncze egzemplarze analogicznie zdobionych naczyń znamy z kilku stanowisk Mazowsza, także z Polski środkowej i Wielkopolski (Cofta 1951: tabl. VII, XI; Gabałówna 1955: tabl. 119, 123: 5-7; Niesiołowska et al. 1960: ryc. 48: 9; Dymaczewski 1961: tabl. XXI: 33, XXII: 29; Rauhutowa 1976: ryc. 55). Duży zespół tego typu naczyń

pochodzi z Kruszwicy, pojawiają się one także na kilku innych stanowiskach kujawskich (Rauhut et al. 1959: tabl. XIX: 15; Walicka 1960: tabl. III: 6; Dzieduszycki 1978: 80-81, ryc. 9-11). Najbardziej są jednak charakterystyczne dla Pomorza Zachodniego i Meklemburgii, gdzie zaliczane są do wspomnianego już typu Weisdin, lub – w klasyfikacji ceramiki szczecińskiej – do rodziny typów H, choć należy tu zaznaczyć, że w odróżnieniu od egzemplarzy tu omawianych, są z reguły bogato zdobione (Łosiński, Rogosz 1983: 215, ryc. 187; tam też dalsza literatura). Występują one także, choć rzadziej, na Pomorzu Gdańskim (Lepówna 1968: 56, ryc. 40: c). W odniesieniu do naczyń z Kruszwicy wskazywano na ukształtowanie się tej stylistyki pod wpływem bezpośrednich oddziaływań z Pomorza Zachodniego (Dzieduszycki 1978, s. 90n).

W omawianym zbiorze zwracają także uwagę dwie misy zaliczone do odmiany AVI1 pochodzące z terenu podgrodzia, datowane na wiek XII. Ich cechą charakterystyczną jest zdobienie dna liniami rytymi ułożonymi w koncentryczne kręgi i wyodrębniona stopka, w przypadku jednego z naczyń dodatkowo modelowana ukośnymi nacięciami. Analogiczne pod względem formy i zdobienia naczynia spotykamy wyłącznie w Drohiczyń (Musianowicz 1969: tabl. XIV: 8, 8a; XXIII: 16; XXXII: 15).

Bardzo niewielką, ale odrębną grupę tworzą zdobione naczynia słabo obtaczane. Charakterystyczne jest dla nich stosowanie narzędzia wielozębego i preferencja motywu linii falistej umieszczanej ponad pasmem żłobków lub pomiędzy dwoma takimi pasmami. Ta stylistyka zdobienia jest typowa dla naczyń typu Menkendorf z Wielkopolski, Kujaw i ziemi chełmińskiej (Hilczerówna 1967: 111-115; Dymaczewska 1970: 218-219, ryc. 3; Chudziak 1991: 76-82; Hilczer-Kurnatowska, Kara 1994: 124). Te motywy spotykamy również na Pomorzu, choć w tym regionie dominuje raczej rozbudowane zdobienie strefowo-segmentowe (Łosiński, Rogosz 1983: 208, ryc. 180-181).

4.2. CERAMIKA SIWA

Podstawowe cechy technologiczne płockich naczyń siwych nie odróżniają ich od wyrobów tej grupy powszechnie spotykanych w późnośredniowiecznych ośrodkach miejskich Polski Północnej. Powszechnie spotykaną cechą jest zróżnicowane receptur mas garncarskich w zależności od rodzaju naczynia, preferencja mas zawierających składniki nieplastyczne o drobnym uziarnieniu oraz dominacja ślizgowej techniki budowy naczyń (zob. Kruppé 1961: 104-176; 1967: 69-104; 1981: 83-119; Bednarczyk 1979: 60-72; Kajzer 1986; 1994; Czopek, Lubelczyk 1993; Sulkowska-Tuszyńska 1997: 44n; Niegoda 1999: 159-165. W cytowanych pracach dalsza literatura). Interesujące jest tu natomiast zagadnienie upowszechnienia się naczyń wypalanych w atmosferze redukcyjnej, zmian ich udziału w kolejnych wiekach, a także moment wprowadzenia w tej grupie gatunkowej techniki toczenia.

Tradycja redukcyjnego wypalania naczyń ukształtowała się w IX-X w. na obszarze Jutlandii, Szlezwiku-Holsztynu, Westfalii, Nadrenii i Fryzji, długo też pozostawała charakterystyczna tylko dla tych terenów (Stilke 2001: 23n; tam też dalsza literatura). Gwałtowne rozprzestrzenienie się ceramiki siwej następuje w XII-XIII w. i związane jest przede wszystkim z procesem lokacji miast, kolonizacji Połabia i pustek osadniczych w Saksonii, a następnie na Śląsku. W stosunkowo krótkim czasie wyroby siwione stały się jednym z podstawowych składników zestawu naczyń używanych na terenie północnych i środkowych Niemiec oraz kolonizowanych przez niemieckich osadników znacznych obszarów Europy Środkowej – przede wszystkim Czech, Węgier i Polski (Lüdtke 2001: 119n; tam też dalsza literatura). Rozprzestrzenianiu się siwaków towarzyszyły zmiany zachodzące stylistyce form, prowadzące do ukształtowania się dwóch głównych prowincji, które umownie można określić jako północną

i południową. Dla obszarów obejmujących południowe wybrzeża Morza Północnego i Bałtyku, Meklemburgię, Westfalię i Dolną Saksonię charakterystyczna jest przewaga naczyń o dnach kulistych, z czasem zaopatrywanych w trzy nóżki. Z kolei dla terenów położonych na południe, w tym dla większości obecnych ziem polskich, typowe jest występowanie naczyń o dnach płaskich. Identyczny dla obu stref jest zestaw naczyń obejmujący przede wszystkim garnki, dzbany, kubki, misy i pokrywki (Rębkowski 1995: 25n; Lüdtke 2001: 147-150. W cytowanych pracach dalsza literatura).

Na terenie Polski obecność naczyń wypalonych w atmosferze redukcyjnej często bywa uznawana za jeden z podstawowych wyznaczników późnego średniowiecza, a zespoły zawierające tego rodzaju naczynia często datowane są *a priori* na okres po połowie XIII w. Należy jednak podkreślić, że upowszechnienie naczyń siwych miało charakter procesu o zmiennej dynamice i różnej chronologii tak w poszczególnych regionach, jak i na określonych typach stanowisk. Niezależnie jednak od datowania samego zjawiska, większość badaczy jest obecnie zgodna, że wprowadzenie tej grupy gatunkowej jest elementem zmian o znacznie szerszym charakterze, dokonujących się na ziemiach polskich w XIII i XIV w., a związanych przede wszystkim z przebudową struktury społecznej zapoczątkowanej kolonizacją na prawie niemieckim i akcją lokowania miast (Kruppé 1981: 83-119; Buśko 1998; Rzeźnik 1998: 148n; Rębkowski 2001: 160-172, 199-201). Wyraźny związek tych zjawisk potwierdza chronologia występowania siwaków.

Najwcześniej, bo już być może u schyłku XII w. pojedyncze egzemplarze pojawiają się w Szczecinie, ich udział rośnie skokowo wraz z lokacją miasta przed połową XIII w., dopiero jednak w drugiej połowie tego stulecia dominują one zespoły naczyń. Podobnie proces ten wygląda w większości miast pomorskich lokowanych na starszych strukturach osadniczych. Z kolei w ośrodkach zakładanych na surowym korzeniu udział naczyń siwych jest od początku bardzo wysoki (Rębkowski 2001: 160-172). Podobnie wygląda mechanizm rozprzestrzeniania się wyrobów siwionych na Śląsku. Tu także najstarsze znaleziska datować można na okres przed połową XIII w. i łączyć z pierwszymi lokacjami miast. Wydaje się też, że stosunkowo wcześniej naczynia tego rodzaju pojawiły się tu także w środowisku wiejskim, w efekcie intensywnej akcji kolonizacyjnej (Kruppé 1981: 84-94; Buśko 1998: 158n; Rzeźnik 1998: 125-131). Należy tu jednak zaznaczyć, że pomimo wczesnej obecności naczyń siwych, ten sposób wypalania ceramiki nie upowszechnił się na Śląsku, co wynikało w znacznej mierze z silnych powiązań garncarstwa nowo lokowanych miast z tradycją technologiczną południowych Niemiec i Czech, gdzie przez cały okres średniowiecza preferowano naczynia wypalane w atmosferze utleniającej (zob. Nekuda, Reichertová 1968: 122n; Zápotocký 1978: 182-186; Kruppé 1981: 89-90, 93-94; Mechelk 1981: 46n; Klapšté 1997: 166n).

Kolejnym regionem, gdzie wyroby siwe pojawiają się jeszcze przed połową XIII w. jest ziemia chełmińska. Tu niewątpliwie czynnikiem sprzyjającym była akcja kolonizacyjna prowadzona przez Krzyżaków, co w pierwszym okresie ograniczyło rozpowszechnianie się siwaków do zamków i nowo zakładanych miast, a powolna adaptacja nowej technologii w środowisku wiejskim dokonywała się stopniowo w ciągu XIV w. (Poliński 1996: 205n; tam też dalsza literatura). Proces organizacji struktur administracyjnych i osadniczych państwa Zakonu przyczynił się do szybkiego rozpowszechnienia się wyrobów siwych w miastach zakładanych na terenach podbijanych Prus, a także po 1308 r. na Pomorzu Gdańskim⁴⁹. Tu szczególnie interesujące jest

⁴⁹ Zjawiskiem typowym dla początkowych faz funkcjonowania lokowanych między połową XIII a połową XIV w. miast pruskich jest bardzo wysoki odsetek naczyń siwych, obok których jedynie sporadycznie występują wyroby innych grup gatunkowych. Udział siwaków zaczyna spadać dopiero po połowie XV w. Wyjątek stanowią jedynie ośrodki rangi Elbląga, gdzie już od końca XIII w. w grupie naczyń stołowych wyroby siwe wypierane są przez naczynia importowane, przede wszystkim kamionki nadreńskie (zob. Nawroński, Nawrońska 1985: 408; 1986: 634-636; 1989: 280; Michalski 1998a: 48-49; 1998b: 140-141; Kobylińska 1999: 24-26; Marcinkowski 2003: 206-207).

zagadnienie adaptacji siwaków w Gdańsku, gdzie wyraźny wydaje się być związek udziału tych naczyń ze statusem prawnym poszczególnych części aglomeracji. Daleki od zadowalającego stan opracowania materiałów gdańskich utrudnia szczegółowe analizy, można jednak stwierdzić, że pomimo stosunkowo wczesnego pojawienia się tu naczyń siwych – przed połową XIII w. – ich masowe występowanie można wiązać dopiero z czternastowieczną krzyżacką lokacją Głównego Miasta i przez pierwsze 100 lat po lokacji ogranicza się do tego obszaru. Cechą charakterystyczną zespołów ze skupisk osadniczych nie podlegających prawu miejskiemu jest wysoki do końca XV w. udział wyrobów „tradycyjnych”⁵⁰.

Po połowie XIII w. naczynia wypalane w atmosferze redukcyjnej pojawiają się w Wielkopolsce i na Kujawach. Z lokacją miasta ściśle związane jest upowszechnienie się siwaków w lewobrzeżnym Poznaniu. Należy tu jednak zaznaczyć, że dominującą pozycję zdobywają one dopiero przed połową XIV w., a ich udział w zespołach wydaje się być powiązany z lokalizacją danego stanowiska w przestrzeni miasta (Sikorska-Ulfik 1972: 194-195; 1977: 259; Dębska-Luty 1972: 165, tab. A; Łastowiecki 1977: 258, tab. 2; Kruppé 1981: 94-98). Po połowie XIII w., od razu w dużym odsetku naczynia siwe pojawiają się w Inowrocławiu (Bednarczyk 1979: 68-72)⁵¹. Stosunkowo niski jest natomiast ich odsetek w zbiorach z dwóch kujawskich zespołów klasztornych – Strzelna i Mogilna, gdzie dominowała ceramika wypalana w atmosferze utleniającej (Sulkowska-Tuszyńska 1997: 49-50, 62; Ryszewska 2001: 140-141, 159-162). Marginalne znacznie miały wyroby siwe także w Małopolsce. W Krakowie pierwsze siwaki pojawiają się, co prawda, już w drugiej połowie XIII w., przez cały okres ich produkcji stanowią jednak znikomy odsetek zbiorów (Wałowcy 1979: 64-65). W innych ośrodkach miejskich Małopolski wyroby siwe pojawiały się w ciągu XIV w. Ich udział kształtował się na zróżnicowanym poziomie, nigdzie jednak nie osiągnął pozycji dominującej (Hunicz 1984: 24-25; Dąbrowska, Gajewska, Kruppé 1993: 240-242, tab. I; Czopek, Lubelczyk 1993: 31-33).

Wyjątkowo nieliczne są informacje dotyczące upowszechniania się naczyń siwych na Mazowszu. Stanowią one bardzo wysoki odsetek zbiorów naczyń z lokowanej na początku XIV w. Warszawy i dominują tam w ciągu całego następnego stulecia (Kruppé 1961: 147-154; 1967: 77-83). Wyrównane dane dotyczące innych miast Mazowsza lokowanych w XIV-XV w. wskazują na bardzo znaczny udział ceramiki siwej, brak jednak szczegółowych zestawień (Kruppé 1961: 151-152; 1981: 114-115; Gierlach 1966; 1966a). Materiały z badań prowadzonych ostatnio na terenie lokowanych około 1400 r. Płońska i Przasnysza wskazują, że w najstarszych poziomach osadniczych siwaki stanowiły ponad 90% zespołów, obok nich w niewielkim odsetku występowały naczynia tradycyjne (Cędrowski 2000; Smoliński, Trzeciecki 2010; Smoliński, Auch, Trzeciecki 2010). O wiele bardziej stopniowy charakter miało upowszechnianie się tej grupy gatunkowej w środowisku wiejskim – nieliczne publikacje materiałów wskazują na pojawienie się wyrobów siwych na niektórych stanowiskach być może jeszcze w ciągu XIV w., znaczniejszy odsetek zbiorów stanowią jednak dopiero u schyłku XV w. (Gołębniak 1978: 291-294; Marciniak-Kajzer 1994: 44-45; Perlikowska-Puszkarska 2004; Morysiński 2005: 390-391, tab. 12-14). Nie stanowią też grupy dominują-

⁵⁰ Zagadnienie upowszechnienia się naczyń siwych w Gdańsku szczegółowo omówił J. Kruppé (1981: 98-110), pomimo upływu lat większość spostrzeżeń pozostaje aktualnych. Pewne uściślenie chronologii zorganizowanego osadnictwa na terenie Głównego Miasta i publikacje pozyskanych ostatnio zespołów naczyń nakazuje wnieść tu jedynie niewielkie korekty (zob. Kościński 1998a; 2003; Trzeciecka, Trzeciecki 2002; Borowski 2003; Starski 2003; Szyszka, Krzywdziński 2003).

⁵¹ Zaznaczyć tu należy, że wczesne datowanie zbioru ceramiki z Inowrocławia charakteryzującego się bardzo wysokim, sięgającym 90%, udziałem naczyń siwych jest dyskusyjne. W świetle analiz ceramiki z innych stanowisk kujawskich masowe występowanie tam ceramiki siwej charakterystyczne jest raczej dla zespołów z pierwszej połowy XIV w. (Kapusta 1997: 162-164; tam też dalsza literatura).

cej ustępując ilościowo naczyniom tradycyjnym, a po połowie XV w. – ceglastym. Na wschodnim Mazowszu i Podlasiu proces ten był jeszcze bardziej rozciągnięty w czasie – jak wskazują dane archeologiczne i etnograficzne upowszechnienie wypalania siwaków dokonywało się tam nierzadko dopiero w okresie nowożytnym (Marciniak 1960: 125-129, tabl. V-VII; Musianowicz 1975: 350-360; Trusau, Sobal, Zdanovič 1993: 45-46; Fryś-Pietraszkowa 1994; Gołembnik, Krasnodębski, Trzeciecki 2003).

Zróznicowana była także dynamika zaniku wyrobu naczyń siwych. Na terenach Polski południowej produkcji siwaków zaprzestawano jeszcze w XV, a przede wszystkim w XVI w. Ich miejsce zajmują naczynia ceglaste lub białe, od połowy XVI stulecia z reguły szkliwione i stanowiące prawie 100% zbiorów (Wałowcy 1979: 64-65; Gajewska, Kruppé 1993: 240-242, tab. I; Szwed 2004: 333-334; Niegoda 1999: 159-161; Urbanik 2000: 216-217). Podobne zjawisko obserwujemy także w dużych miastach Pomorza i Prus, choć znikoma liczba publikacji nie pozwala ocenić jego skali (Kruppé 1969: 78-79; Milewska 1976: 110; Starski 2009: 206-207). Dane dotyczące ceramiki z Gdańska wskazują na stopniowe ograniczanie udziału wyrobów siwych już od połowy XV w., w stuleciu następnym naczynia tej grupy gatunkowej stanowią z reguły kilkanaście procent zbiorów i odsetek ich szybko spada, choć pojedyncze egzemplarze spotykamy jeszcze w wieku XVIII. Dobrze czytelny jest też proces zastępowania siwaków przez naczynia ceglaste szkliwione wśród wyrobów kuchennych oraz naczynia kamionkowe, a następnie majolikowe i fajansowe w grupie naczyń przeznaczonych na stół (Trzeciecka, Trzeciecki 2002: 155-157; Starski 2003). Podobne tendencje uchwytne są także w materiale elbląskim, gdzie jeszcze w przeciągu XIV w. asortyment wyrobów siwych ograniczony zostaje przede wszystkim do naczyń kuchennych, a pod koniec następnego stulecia znikają one z zespołów ceramiki. Na krótko garnki siwe pojawiają się po połowie XVII w., co związane jest z regresem gospodarczym miasta po wojnach ze Szwecją (Marcinkowski 2006: 340-341; 2009a: 163-164).

Nieco odmienny przebieg proces ten miał na terenie Wielkopolski, Kujaw i Mazowsza. Brak jest dla tych obszarów publikacji większych serii materiałów z miast, jednak dane dotyczące zespołów ceramiki z osad wiejskich, zamków i dworów wskazują na stosunkowo długie przeżywanie się tradycji wypalania redukcyjnego. Najlepiej ta kwestia jest rozpoznana dla Kujaw i ziemi dobrzyńskiej. Publikowane zestawienia dowodzą, że pomimo obserwowanego już w XVI w. ograniczania udziału naczyń siwych, jeszcze w drugiej połowie XVII w. stanowią one co najmniej kilkanaście procent zespołów (Kajzer 1990: 215n, tab. II-VIII; Kapusta 1997: 160-164, tab. 4; Dziubek 1998: 122-124; Świątkiewicz 1992: 280-281; Świątkiewicz-Siekierska 1994: 116-118). Zdaniem L. Kajzera spadek udziału siwaków to wynik zmniejszania się ich odsetka wśród naczyń kuchennych przy utrzymującym się na niezmiennie wysokim poziomie ich udziale w grupie ceramiki stołowej, zwłaszcza wśród dzbanów (Kajzer 1986: 223-224, tab. 2, 4; 1990: 247-249; 1994: 13-14). Na podobne tendencje wskazują materiały z wielkopolskiego Komorowa, gdzie jeszcze w 1. połowie XVIII w. udział siwaków sięgał 12% (Malinowski, Kałagate 1999: 54-59).

Z długim trwaniem redukcyjnego wypalania naczyń mamy także do czynienia na Mazowszu. Dane dotyczące Warszawy wskazują na stosunkowo szybki spadek udziału siwaków już przed połową XVI w., jednak na terenie miasta nie zaprzestano ich produkcji co najmniej do początku XVIII stulecia (Kruppé 1961: 153; Gierlach 1966: 113n; Świechowska, Dukwicz 1955: 154). Pojedyncze wyroby siwe występują w Warszawie jeszcze na początku XIX w., przy czym nie można wykluczyć, że są to już produkty warsztatów wiejskich (Sekuła 2004: 437-438, tab. 1). Zestawienia udziału poszczególnych grup gatunkowych ceramiki z osad wiejskich i zespołów dworskich Mazowsza wskazują na utrzymywanie się stałego odsetka wyrobów siwych w XVI-XVII w., a nawet wyraźny wzrost ich udziału po połowie XVII w. (Marciniak-Kajzer 1994: 45-48; Morysiński 2005: 390-391, tab. 12-14). Użytkowanie siwaków w ciągu

całego XVIII w. poświadczają także znaleziska naczyń datowanych skarbami monet (Mikołajczyk 1975: 388-390; 1977: tabl. XXIX-XXX). Warto tu zaznaczyć, że na omawiane tu zjawisko zwracała już uwagę M. Gajewska, wiążąc notowany na niektórych stanowiskach wzrost udziału siwaków po połowie XVII w. z kryzysem gospodarczym po wojnach szwedzkich (Gajewska 1989-1990: 162-163). Dane etnograficzne potwierdzają fakt masowego wyrobu naczyń siwionych w XIX i XX w., zwłaszcza na terenach Polski północno-wschodniej (Reinfuss 1955; Fryś-Pietraszkowa 1994).

Równie dyskusyjnym i trudnym do rozstrzygnięcia zagadnieniem jest upowszechnienie się w tej grupie wyrobów toczonych. W starszej literaturze postulowano pojawienie się naczyń wykonanych tą techniką już w XIII w. Obecnie większość autorów zgodnie przyjmuje tezę J. Kruppé o związku między pojawieniem się wyrobów siwych a upowszechnieniem się ślizgowej techniki formowania naczyń. Nieliczne publikowane ostatnio analizy ceramiki późnośredniowiecznej potwierdzają, że co najmniej do schyłku XV w. był to podstawowy sposób formowania naczyń siwych. W Warszawie pierwsze wyroby toczne pojawiają się w grupie naczyń siwych po połowie, a w znaczniejszych ilościach dopiero pod koniec XV w. (Kruppé 1967: 73-77). Do podobnych wniosków skłaniają wyniki analiz zespołów naczyń także z innych stanowisk (Sikorska-Ulfik 1977: 265; Wałowcy 1979: 40, 45; Hunicz 1984: 25-26; Dąbrowska, Gajewska, Kruppé 1993: 241; Sulkowska-Tuszyńska 1997: 66-67; Niegoda 1999: 161-165; Ryszewska 2001: 156.). Pierwsze toczne naczynia siwe pojawiają się na terenie Polski północnej nie wcześniej niż po połowie XV w., a upowszechnienie się tej techniki dokonuje się już w wieku XVI. Warto natomiast zwrócić uwagę na dane wskazujące na stosunkowo długie trwanie techniki ślizgowej, stosowanej przy wyrobie naczyń siwych w przeciągu całego okresu nowożytnego, na co wskazują zestawienia materiałów ze stanowisk wiejskich Mazowsza, Kujaw i Polski środkowej (Kajzer 1986: 223-224; 1990: 234; Świątkiewicz 1992: 124, tab. 1, 2; Malinowski, Kałagate 1999: 55-56; Morysiński 2005: 389, tab. 9-11).

Podkreślana już na wstępie znaczna standaryzacja procesu produkcji naczyń siwych znajduje swoje odbicie także w niewielkim zróżnicowaniu form. Analiza porównawcza wskazuje, że większość form naczyń siwych, rozwiązań ukształtowania krawędzi, czy wątków zdobniczych ma cechy interregionalne. Niemniej, w analizowanym tu zbiorze czytelne są pewne tendencje charakterystyczne tak dla określonych regionów, jak i przedziałów chronologicznych.

Stosunkowo liczne w zbiorze płockiej ceramiki siwej esowate garnki odmiany BI6 nie należą do form powszechnie spotykanych w średniowiecznej ceramice siwej. Najwcześniej i najliczniej występują w dwunasto-, trzynasto- i czternastowiecznych zespołach naczyń z miast południowych i środkowych Niemiec (Lobbedey 1968: 43n, Taf. 28: 2-4, 6, 33: 1, 8-10, 39: 5, 40: 20-23, 41: 1-2, 44: b, d, 47: 1-2, 50: 1, 52: 1, 3-7, 56: 1-15, 57: 1-4, 60: 10-18; Mechelk 1970: 66-67, Abb. 13: 1-4; Beutmann 2007: Abb. 54: 5, 7). Na ziemiach polskich analogiczne garnki rejestrowane są w zbiorach z XIV w., charakterystyczne wydają się być jednak przede wszystkim dla schyłku XV i XVI w. (Członkowski, Gierlach 1966: tabl. II: 1, X: 7, XXV: 5, XXXIII: 8; Dąbrowska, Kruppé 1970: ryc. 16: 1; Bednarczyk 1979: tabl. II: 1, 5, III: 5, V: 3, VI: 14, VII: 2, XII: 1, XV: 7; Kruppé 1967: ryc. 39: 5, 40: 1, 5, 11, 42: 2-5, 43: 2, 3, 10, 12, 13, 45: 5, 7, 8, 46: 3, 5-7, 9, 48: 3; 1981: tabl. 2: 1, 2: 9, 14, 3: 22, 4: 14, 16, 18, 23, 5: 14, 6: 3, 5, 9, 10, 7: 9, 18, 21, 9: 9, 10: 16, 15: 5, 11, 13, 19: 1, 20: 20, 22: 16, 25: 10, 26: 3; Kajzer 1990: Il. 80; Dobkowski 1991: ryc. 1: 3-5, 2: 1, 2; Kufel-Dzierzgoska 1994: tabl. III: 10, XIV: 5; 1995: tabl. IV: 1; Sulkowska-Tuszyńska 1997: tabl. XXII: 5, XXVII: 4, XXXIII: 5; Dziubek 1998: ryc. 22, 25, 26; Ryszewska 2001: tabl. XIV: 12, XX: 1; Trzeciecka, Trzeciecki 2002: 140, tab. 8, 37, ryc. 2; Marcinkowski 2003: tabl. 2: 1, 6: 8; Starcki 2009: Fig. 21: 4-6, 22: 3, 5, 23: 1, 26: 8). Z kolei naczynia o silnie wydętym i wysoko umieszczonym brzuscu, analogiczne do odmiany BI7, spotykamy sporadycznie w zespołach ceramiki siwej ze schyłku średniowiecza i z wczesnego okresu nowożytnego

(Kruppé 1967: ryc. 46: 1; 1981, tabl. 4: 13; Sulkowska-Tuszyńska 1997: tabl. XXXVIII: 3; Marcinkowski 2003: tabl. 7: 5; Starski 2009: Fig. 23: 3, 24: 5).

W materiałach płockich znaczącą liczebnie grupę stanowią baniaste, „jajowate” garnki odmiany BII3. Zbliżone formy masowo występują przede wszystkim w Saksonii i Turyngii, w nieco mniejszym natężeniu w południowych Niemczech, a sporadycznie na północy – w strefie dominacji naczyń o kulistych dnach (Lobbedey 1968: 43n, Taf. 10: 8, 10, 21, 34, 35, 39: 1-3, 40: 12-16, 43: 2, 4, 44: c, 50: 5, 53: 1-7, 10, 11, 57: 5-8; Mechelk 1970: 66-77, Abb. 14: 2, 15: 1-4; 1981, s. 46-48; Lüdtke 2001: 144-147; Lüdtke, Schietzel 2001: Taf. 231: 1-12; 232: 2, 4; 235: 3, 5; 236: 2, 5, 6, 11; Beutmann 2007: Abb. 54: 1-2, 9-14, 55: 1-18.). Z obszaru sasko-turyńskiego, dzięki osadnikom napływającym do państwa Zakonu i księstw śląskich, rozprzestrzeniły się na ziemiach polskich (Kruppé 1981: tabl. 3: 9, 19, 21, 23, 24, 4: 7, 22, 5: 11-13, 16, 6: 6, 7: 19, 17, 26, 28, 8: 1-5, 9, 10, 12, 13, 9: 10, 15, 17-18, 21, 10: 6-8, 18, 21-23, 12: 3, 8, 13: 11, 18: 1, 12, 19: 3-7, 9, 20: 16-19, 21: 2, 4, 25: 3, 4, 8, 26: 2, 35: 1-3). W XIV-XV w. szczególnie często występują w miastach Pomorza (Trzeciecka, Trzeciecki 2002: 141, tab. 8, ryc. 2; Kościński 2003: ryc. 5: c; Starski 2009: Fig. 22: 1, 27: 1, 2.) oraz Mazowsza (Członkowski, Gierlach 1966: tabl. I: 3, V: 4, X: 4, XI: 1, XVII: 5-6, XXV: 1, 6; Gierlach 1966a: ryc. 9; Kruppé 1967: ryc. 39: 6, 40: 8, 41: 5, 42: 10, 12, 44: 2, 7, 45: 4, 46: 2, 8, 47: 9-10, 48: 4, 49: 1-9; Dobkowski 1991: ryc. 1: 1) i Kujaw (Bednarczyk 1979: tabl. I: 14, II: 2-4, 6-8, III: 2, 6, 7, IV: 1, 4-6, V: 2, VI: 3, VII: 6, VIII: 5, IX: 4, XI: 10, XV: 2, XVI: 2; Kajzer 1990: Il. 80; Kapusta 1997: tabl. 2: 2-5, 10; Sulkowska-Tuszyńska 1997: tabl. XXI: 8, XXVII: 5, XXVIII: 5, XXIX: 3, XXXII: 4, 6, XXXIV: 8, XXXVIII: 2, XXXIX: 10; Dziubek 1998: ryc. 23-24; Ryszewska 2001: tabl. X: 5, XXII: 2, XXIII: 8, XXXIX: 11). Szczególnie bliskie formalnie płockim naczyniom są garnki z datowanego na schyłek XIII w. pieca garncarskiego z Elblągu (Marcinkowski 2003: 207-208, tabl. 1: 1-2, 3: 1-3, 4: 1-3, 5: 1-5, 6: 2, 4, 9). W miastach zanikają stopniowo w ciągu XVI w. (Janiszowski 1966: tabl. LXV: 2, LXVI: 2, LXXXIX: 3; Matuszewska-Kola 1980: tabl. I: 1. II: 3-6; Marcinkowski 2009a: ryc. 17). Na terenach Polski środkowej i północnej, zbliżone formy spotykamy jeszcze po połowie XVII w. (Musianowicz 1975: tabl. IV: d; Kajzer 1986: tabl. I: 4-6, 9, II: 6; Świątkiewicz 1992: tabl. V: 2; Marciniak-Kajzer 1994: 45-48, ryc. 9). Świadectwem długiego przeżywania się tej formy jest garnek z badań na terenie Pałacu pod Blachą w Warszawie, z kontekstu datowanego na początek XIX w. (Sekuła 2004: ryc. 2: 5).

Stosunkowo często w analizowanym materiale rejestrowano również kuliste garnki zaliczone do odmiany BII4. Także i ich genezy należy poszukiwać na obszarze południowych i południowo-wschodnich Niemiec (Kruppé 1967: 110-111; Lobbedey 1968: 43n, Taf. 26: 13-17, 28: 9-11, 14-22, 40: 19, 41: 3, 6, 43: 3, 5, 6, 47: 1, 61: 1-2; Mechelk 1970: Abb. 13: 3; Lüdtke 2001: 144-147; Lüdtke, Schietzel 2001, Taf. 232: 1, 6; 235: 1, 3, 8-9; 236: 1, 4, 7-10; Beutmann 2007: Abb. 54: 2-4, 6, 8). Są one też szczególnie charakterystyczne dla czternasto- i piętnastowiecznej ceramiki warszawskiej (Kruppé 1961: 205-207, ryc. 76; 1967: ryc. 39: 3, 4, 40: 3-7, 10, 41: 2, 4, 6-8, 42: 1, 9-12, 43: 4-8, 44: 1, 5, 45: 2, 6, 46: 4, 11, 47: 4). Często spotykamy je na Mazowszu (Gierlach 1966: ryc. 9; 1966a, ryc. 9; Kruppé 1967: ryc. 48: 5, 7, 15, 49: 10, 12, 13; Marciniak-Kajzer 1994: 40-42, ryc. 6) Kujawach (Bednarczyk 1979: tabl. I: 4, 5, 9, V: 1, VI: 1, XIII: 1, XV: 8, XVII: 13; Sulkowska-Tuszyńska 1997: tabl. XIX: 15, XXVI: 10, XXX: 2, XXXVIII: 10; Dziubek 1998: ryc. 23-25; Ryszewska 2001: tabl. XX: 2) a także na Pomorzu i w Prusach (Kruppé 1969: ryc. 6: 8, 9, 11, 13, 7: 1, 3; 1981: tabl. 2: 7, 3: 24, 5: 10, 15, 17, 6: 4, 7, 8, 7: 10, 11, 14, 15, 10: 17, 20, 15: 3, 4, 16: 6, 11, 12, 18: 2, 20: 7, 15, 22: 15, 32: 4, 5, 9; Rębkowski 1995: tab. XIII: 3-4; Trzeciecka, Trzeciecki 2002: 141, tab. 8, ryc. 2; Kościński 2003: ryc. 5: b; Starski 2009: Fig. 21: 1, 2; 22: 6, 7, 23: 2, 4, 24: 6, 26: 5). Pojedyncze egzemplarze obecne są jeszcze w zespołach z 2. połowy XVII i początku XVIII w. (Kajzer 1986: tabl. I: 1; Malinowski, Kałagate 1999: ryc. 22: 1). Z kolei garnki siwe analogiczne do odmiany BII5 spotykamy stosunkowo rzadko. Wydają się przy tym bardziej charakterystyczne dla

schyłku średniowiecza i okresu nowożytnego, choć pojedyncze egzemplarze pochodzą kontekstów datowanych na XIV-XV w. (Janiszowski 1966: tabl. LXV: 1; Kruppé 1967: ryc. 39: 1, 40: 2; 1981, tabl. 15: 7; Trzeciecka, Trzeciecki 2002: 141, tab. 8, ryc. 2).

Garnki z krótką pionową szyjką, zbliżone do odmiany CI6, nie należą do form szczególnie rozpowszechnionych (Kruppé 1967: ryc. 43: 9, 48: 1; Mechelk 1970: Abb. 14: 3; Sulkowska-Tuszyńska 1997: tabl. XXXIII: 2, XXXVIII: 6; Ryszewska 2001: tabl. XX: 10; Starski 2009: Fig. 21: 3). Obecność analogicznych naczyń w grupie wyrobów ceglanych i białych z XVI-XVIII w. wskazuje, że forma ta jest raczej charakterystyczna dla okresu nowożytnego. Stosunkowo długim okresem występowania charakteryzują się natomiast siwe garnki z wyodrębnioną wklęsłą szyjką (odmiana CI7), obecne w Płocku między początkiem XIV a schyłkiem XVIII w. Naczynia o zbliżonej manierze kształtowania górnej partii brzuśca spotykamy często wśród garnków siwych o kulistym dnie z Saksonii, Brandenburgii, Meklemburgii i Pomorza Zachodniego (Rębkowski 1995: 26-29, tab. VI: 5, XXX: 9; XXXIII: 1, 5; XXXVI: 2; XLV: 3; XLIX: 7, 10; LX: 2, 8; LXIII: 8; LXVII: 8, 11; LXIX: 15; Lüdtke, Schietzel 2001: Taf. 201-202, 205-206, 212-214, 218-219, 223-224, 229-230; 235). Analogiczne formy występują na ziemiach polskich niezbyt często, przede wszystkim w Polsce północnej, w kontekstach datowanych na okres od połowy XIV do połowy XVI w. (Kruppé 1969: ryc. 6: 12, 8: 2, 4; 1981: tabl. 9: 19-20, 5, 19: 22, 26: 2; Kufel-Dzierzgowska 1994: tabl. XIV: 1; Bednarczyk 1979: tabl. I: 12, 13, V: 14; Sulkowska-Tuszyńska 1997: tabl. XXXII: 2, XL: 11; Dziubek 1998: ryc. 24, 26; Starski 2009: Fig. 22: 7, 8, 23: 1, 24: 7, 9, 25: 2, 26: 7). Na podstawie analizy dostępnych opracowań materiałów z średniowiecznych i wczesnonowożytnych miast Mazowsza można stwierdzić, że analogiczne formy spotykamy tu między połową XV a połową XVII w. (Członkowski, Gierlach 1966: tabl. XXXIII: 9; Kruppé 1967: ryc. 45: 1, 3, 48: 2; 1981: tabl. 25: 12, 32: 6, 7; Trzeciecki 2006; Smoliński, Auch, Trzeciecki 2010; Smoliński, Trzeciecki 2010).

Dla garnków siwych z okresu między początkiem XIV i połową XVI w. charakterystyczna jest przewaga krawędzi z różnie uformowanym okapem, obok których występują wylewy ukształtowane w tzw. półwałek i nieliczne formy proste. Takie proporcje są typowe dla większości stanowisk mazowieckich (poza Warszawą), czy szerzej – dla całej Polski północnej (Gierlach 1966: ryc. 9; Kruppé 1967: 111-125; Sikorska-Ulfik 1977: 259-260; Bednarczyk 1979: 73-82; Rębkowski 1995: 31, ryc. 11; Poliński 1996: 150-151; Kapusta 1997: tabl. 8; Sulkowska-Tuszyńska 1997: 52-54). Wyraźna preferencja wylewów z okapem widoczna jest także wśród garnków siwych z Wrocławia (Niegoda 1999: 169-170) i Krakowa (Wałowcy 1979: 76-80). Odmienne kształtują się te proporcje jedynie w niektórych miastach Pomorza gdańskiego i Pruskich, gdzie powszechnie spotykamy wylewy w formie półwałka (Nawrołski, Nawrołska 1985: 403-404; Kobylińska 1999: 34-38; Trzeciecka, Trzeciecki 2002: 139-140, tab. 5, ryc. 1; Starski 2009: 211, 215). W nurt tej tradycji wpisują się naczynia siwe z Warszawy (Kruppé 1967: 111-125). Po połowie XVI w. wśród garnków siwych upowszechniają się formy wylewów typowe dla naczyń wypalanych w atmosferze utleniającej, charakteryzujące się znaczną standaryzacją i szerokim zasięgiem występowania (Kajzer 1986: 204-205; Malinowski, Kałagate 1999: 55-56; Morysiński 2005: 403-404, tab. 39). Podstawowe dla płockich garnków siwych wątki zdobnicze znajdują analogie na wszystkich przywoływanych wyżej stanowiskach. Ornament dookołnych żłobków, stosunkowo często ograniczony jedynie do górnej partii brzuśca można uznać za najbardziej typowy i najszerzej występujący motyw zdobniczy. Podobny charakter ma też zdobienie naczyń radełkiem (Kruppé 1967: 189-194; 1981: tabl. 2-32; Bednarczyk 1979: 94-103; Poliński 1996: 210-211; Sulkowska-Tuszyńska 1997: 46-48, 67-68; Malinowski, Kałagate 1999: 54-59; Niegoda 1999: 166-167; Trzeciecka, Trzeciecki 2002: 139, tab. 4; Starski 2009: 212-213. W cytowanych pracach dalsza literatura).

Drugą, co do liczebności grupę płockich naczyń siwych stanowią dzbany. Najczęściej występują tu smukłe esowate formy odmiany BI1. Zbliżone do nich formy pojawiają się najwcześniej w północnych i środkowych Niemczech (Lobbedey 1968: Taf. 36: 3-4, 65: 2-5; Lüdtke, Schietzel 2001: Taf. 110: 1-2, 4-5, 7, 114: 4, 5, 115: 6, 163: 6, 186: 2, 5, 192: 7, 9, 10, 195: 5-6, 216: 2, 4, 220: 11-12, 226: 3-4, 232: 5, 8, 233: 2, 3, 5, 237: 3, 4; Beutmann 2007: Abb. 66: 6-8, 11, 67: 5). Na ziemiach polskich rozpowszechniają się wraz z kolejnymi falami lokacji miast (Kruppé 1967: ryc. 62: 2, 4, 64: 1, 8, 9, 65: 1, 68: 4, 9-12; 1981: tabl. 38: 9-10, 39: 6, 7, 10, 12, 14, 40: 2-5, 41: 1, 42: 10, 43: 6, 44: 14, 16, 19, 45: 20, 46: 1, 47: 7, 48: 1, 50: 5; Dąbrowska, Gajewska, Kruppé 1968: ryc. 13: 1; 1964, ryc. 13: 6; Bednarczyk 1979: tabl. I: 3, V: 13, VI: 10, VII: 3-5, 7, VIII: 1-4, IX: 2, 7, X: 1-4, XI: 5-6, XII: 2, 7, XIII: 2; Kufel-Dzierzgowska 1994: tabl. VIII: 7; Sulkowska-Tuszyńska 1997: tabl. XXXI: 1; Niegoda 1999: ryc. 23: a, b, 39; Ryszewska 2001: tabl. XI: 2, 4, XVI: 4, 5; Kościński 2003: ryc. 5: g; Starski 2009: Fig. 34: 4, 35: 1, 3, 8), charakteryzują się też długim okresem występowania, sięgającym w niektórych przypadkach XVII w. (Mikołajczyk 1977: tabl. XXVII: 4; Kajzer 1986: tabl. IV: 2; 1990: Il. 81-82; Dziubek 1998: ryc. 27). W Małopolsce, gdzie udział wyrobów siwych jest marginalny, naczynia analogiczne do odmiany BI1 licznie występują w grupie dzbanów wypalanych w atmosferze utleniającej (Wałowcy 1979: 87-90, tabl. III).

Od połowy XV w. w zbiorze płockich dzbanów siwych zaznacza się obecność form krępych, baniastych i pozbawionych szyjki (odmiana BII1), które w następnym stuleciu, wraz ze zbliżoną do nich stylistycznie odmianą BII2, zdominują tę grupę naczyń. Zbliżone do nich naczynia spotykamy głównie na Mazowszu i Kujawach, z reguły w kontekstach szesnastowiecznych (Kruppé 1967: ryc. 66: 9; Mikołajczyk 1977: tabl. XVII: 2; Bednarczyk 1979: tabl. XV: 11; Kajzer 1986: tabl. IV: 4; 1990: Il. 84; Dziubek 1998: ryc. 27; Cędrowski 2001: ryc. 27; Perlikowska-Puszkarska 2001: ryc. 7: 10, 12; Meyza 2003: ryc. 11: 4; Sulkowska-Tuszyńska 2004: ryc. 6: 1-4, 7:1, 4; Trzeciecki 2006; Smoliński, Auch, Trzeciecki 2010; Smoliński, Trzeciecki 2010). Pośrednie analogie omawiana grupa naczyń znajduje też dzbankach kamionkowych produkowanych w XV-XVI w. w Siegburgu i Raeren, warsztatach Saksonii i Łużyc, a także, choć nieco później, w Westerwald (Horschik 1978: 466-467, nr 10, 12, 13, 14; Kilarska 1991: ryc. 7, 10, 19; Nawrołski 1997: ryc. 1-2; Lüdtke, Schietzel 2001: Taf. 395: 8-13, 399: 6, 8, 9, 400: 3-8, 401: 5, 9, 402: 6, 7, 11, 424: 5, 9, 11, 427: 5-8, 428: 9, 10, 430: 2, 3, 432: 9). Podobne pękate naczynia pełniące funkcję dzbanków lub kubków spotykamy także wśród dolnołużyckich kamionek grupy Falkego oraz wśród naczyń ceglanych i siwych z miast Łużyc i Saksonii (Mechelk 1970: 99-100, Abb. 32: 1-2, 33: 4, 34: 1-2; Stephan, Gaimster 2002: 130-131, Abb. 21-22, 38-41; Beutmann 2007: 110-118, Abb. 68: 11, 70: 11-12). Do kwestii genezy form i zdobień typowych dla dzbanów odmian BII1 i BII2 powrócimy w kolejnym rozdziale, tu natomiast należy zwrócić uwagę na ich pewną odrębność, zwłaszcza na tle tendencji stylistycznych uchwytanych na ziemiach polskich w XVI w.

Z kolei formą charakterystyczną przede wszystkim dla XIV-XV w. są baniaste dzbany z długą cylindryczną szyją (odmiana BIV1). Tu analogie spotykamy przede wszystkim na terenie północnych Niemiec (Lüdtke, Schietzel 2001: Taf. 114: 6, 115: 1, 5, 143: 8, 149: 3-4, 161: 5-6, 163: 7-8, 166: 1-4, 210: 1, 216: 1, 3, 6-8, 222: 5-6) i w miastach Pomorza Gdańskiego (Trzeciecka, Trzeciecki 2002: 142, tabl. 13, ryc. 3; Kościński 2003: ryc. 5: f; Starski 2009: 223, Fig. 34: 1, 3, 10, 35: 4). Zbliżone formy występują także w miastach pruskich, na Mazowszu, w Wielkopolsce i na Kujawach, sporadycznie spotykamy je na Śląsku czy w Małopolsce (Kruppé 1967: ryc. 62: 3, 63: 1, 64: 2, 66: 1, 68: 13; 1969, ryc. 8: 9; 1981, tabl. 40: 8, 44: 9, 47: 10, 48: 7; Mikołajczyk 1977: tabl. XII: 1; Bednarczyk 1979: tabl. XV: 1; Kufel-Dzierzgowska 1994: tabl. IX: 14; Matuszewska-Kola 1980: tabl. II: 1; Marciniak-Kajzer 1994: ryc. 7; Sulkowska-Tuszyńska 1997: tabl. XLI: 8; Ryszewska 2001: tabl. XXXVII: 1; Marcinkowski 2003: tabl. 14-17; Wawrzyniak 2004: ryc. 4: 4). Z okresem nowożytnym wydają się być związane baniaste dzbany z silnie skróconą szyją, zaliczone do odmiany

CI1. Analogiczne dzbany spotykamy przede wszystkim na stanowiskach datowanych na XVI-XVII w. (Dąbrowska, Gajewska, Kruppé 1968: ryc. 11: 7, 13: 7; Gierlachowie 1968: tabl. XXIV: 3; Sulkowska-Tuszyńska 1997: tabl. XXXVII: 2; Dziubek 1998: ryc. 27; Piniński, Walento 2000: s. 183, ryc. 1; Starski 2009: Fig. 35: 13), choć w miastach wschodnich Niemiec pojawiają się już przed połową XV w. (Beutmann 2007: 116, Abb. 67: 8-9; tam też dalsza literatura). Bardzo niski odsetek płockiego zbioru stanowią esowate, szerokootworowe dzbany zaliczone do odmiany BI2. Zbliżone do nich naczynia także występują sporadycznie, przy czym datowane być mogą zarówno na późne średniowiecze, jak i okres nowożytny (Kruppé 1967: ryc. 62: 1; Matuszewska-Kola 1980: tabl. I: 4). Formą unikalną jest szesnastowieczny ostro profilowany dzban odmiany AIII1. Najbardziej zbliżony doń wydaje się piętnastowieczny dzban z Sieradza oraz datowany na 2. połowę XIV w. dzban z Inowrocławia (Bednarczyk 1979: tabl. XII: 4; Kufel-Dzierzgowska 1994: tabl. XXIII: 1).

Niewielkie jest zróżnicowanie form wylewów dzbanów. Najpowszechniej spotykane w Płocku wylewy odmian A3 i A4 spotykamy na większości stanowisk datowanych na okres późnego średniowiecza, tak ukształtowane krawędzie występują również w okresie nowożytnym. Podobnie rzecz się ma z wylewami odmiany A1 i A2, charakterystycznymi przede wszystkim dla dzbanów o formach zaliczonych do grupy BIV lub CIV (zob. m.in. Kruppé 1967: 151-154, ryc. 62-66; Lüdtke, Schietzel 2001: Taf. 110n; Starski 2009: Fig. 20). Występujące w XIV-XV w. wątki zdobnicze, takie jak poziome plastyczne listewki, czy polerowanie powierzchni dzbanów, także mają charakter interregionalny, przy czym zwraca się uwagę na związek upowszechniania się polerowania dzbanów z ekspansją kamionki sie gburkiej (Kruppé 1967: 191-194; Rębkowski 1995: 37-38). Spośród kompozycji zdobniczych z tego okresu wyróżnia się natomiast stosunkowo niewielka grupa dzbanów zdobiona rzędami dołków palcowych umieszczanych przy dnie lub w partii przykrawędnej naczynia. Tego rodzaju wątki uznawane są za naśladownictwo sposobów kształtowania den dzbanów kamionkowych, choć należy zaznaczyć, że ten sposób formowania stopki, czy zdobienie naczynia rzędami dołków palcowych pod wylewem, są charakterystyczne także dla bardzo szerokiej grupy wyrobów siwionych i białych z północnych i środkowych Niemiec (Poliński 2000: 119n, ryc. 1-2; zob. także Mechelk 1970: 106; Lüdtke, Schietzel 2001: Taf. 111, 148-149, 163-166, 178, 181-182, 186, 189, 195, 216, 346-352, 359-365, 392-438).

Najbardziej charakterystyczne dla stylistyki zdobienia płockich dzbanów są polewane geometryczne wzory często łączone z pasmami odcisków radełka, żłobkami i listewkami plastycznymi rozgraniczającymi strefy dekorowane. Na ziemiach polskich polewane motywy na dzbanach pojawiają się już w XV w., dla stulecia XVI-XVII charakterystyczne są kratki i linie zygzakowate, w tym okresie widoczna jest także tendencja do strefowego uporządkowania kompozycji. Po połowie XVII w. obserwujemy swoiste „zbarbaryzowanie” motywów przybierających postać chaotycznie ułożonych przecinających się linii pionowych, poziomych i ukośnych (Kruppé 1967: 191-193, ryc. 89: 1, 4, 5, 90: 1, 3, 15; Mikołajczyk 1977: tabl. XVII: 2, XXI: 3, XXIX: 4; Bednarczyk 1979: 96-102; Kajzer 1986: 199; 1990: 240-241; Dziubek 1998: 124-125, ryc. 26-27; Malinowski, Kałagate 1999: 57-58; Piniński, Walento 2000: 183, ryc. 1; Morysiński 2005: 401). Podobne tendencje czytelne są także w materiale płockim. Na niewielu stanowiskach wystąpiły jednak tak licznie naczynia zdobione rozbudowanymi kompozycjami strefowymi. Analogie do typowych dla szesnastowiecznego Płocka dzbanów z motywami zakreskowanych trójkątów i spiral spotykamy na stosunkowo niewielkim obszarze obejmującym północne i północno-wschodnie Mazowsze oraz ziemię dobrzyńską (Marciniak 1960: tabl. VI: 5; Janiszowski 1966: 66; Gierlach 1966a: ryc. 12: d; Grześkowiak 1974: ryc. 5; Musianowicz 1975: tabl. V: g-k, n; Mikołajczyk 1977: tabl. XVII: 2; Grygiel, Jurek 1996: tabl. 16: 1; Dziubek 1998: ryc. 27; Perlikowska-Puszkarska 2001: ryc. 7: 10; Meyza 2003: ryc. 11: 4; Trzeciecki 2006; Smoliński, Auch, Trzeciecki 2010; Smoliński, Trzeciecki 2010). Nie występują natomiast w miastach

Prus, Pomorza czy Wielkopolski, co wskazuje na lokalną genezę i niewielki obszar oddziaływania motywów utrzymanych w tej stylistyce.

Warto tu wspomnieć o znalezisku fragmentu siwego dzbanu zdobionego odciskami liter wykonanymi radełkiem. Na ziemiach polskich występowanie tego motywu ogranicza się do stosunkowo niewielkiego obszaru między Włocławkiem a Kruświcą i równie niewielkiego odcinka czasu – między schyłkiem XV a XVI/XVII w. (Dzieduszycka, Dzieduszycki 2004: 429-430, ryc. 1). W odniesieniu do znalezisk z terenu Kujaw wskazywano początkowo na związek tej stylistyki z ceramiką zdobioną ornamentem literowym pochodzącą z Czech i wiązaną z ideologią husycką. Zastosowane do opisu odkryć z Włocławka określenie „ceramika husycka” powszechnie przyjęło się w literaturze (Horbacz et al. 1980: 29-43). Kolejne znaleziska naczyń tej grupy nakazały jednak zweryfikowanie datowania i obecnie przyjmuje się ich szesnastowieczną chronologię, nadal silnie podkreślany jest jednak związek tego szczególnego motywu zdobienia z żywymi ponoć na Kujawach reminiscencjami ideologii husyckiej, bądź oddziaływaniami Reformacji (Kajzer 1988; Andrzejewska 1997: 179n; Dzieduszycka, Dzieduszycki 2004: 431-432; tam też dalsza literatura). W przypadku pojedynczego znaleziska z Płocka trudno odnosić się do tez o ideologicznym kontekście. Nietypowy dla ceramiki płockiej charakter ornamentu pozwala przypuszczać, że omawiane naczynie pochodzi spoza Płocka, a do miasta dotarło bądź jako prywatna własność mieszkańca jednego z miast Kujaw, bądź zostało tam zakupione.

Siwe misy o esowatym profilu, zbliżone do odmiany BI1, spotykamy w niewielkim odsetku na większości stanowisk z terenu ziem polskich i trudno wskazać wyraźne prawidłowości dotyczące chronologii, czy zasięgu ich występowania (Kruppé 1967: ryc. 87: 1, 7, 88: 7, 12, 13; 1969: ryc. 6: 7, 8: 6; 1981: tabl. 38: 7, 40: 1, 41: 17, 54: 15, 57: 6; Bednarczyk 1979: tabl. III: 3, XVII: 11; Kufel-Dzierzgowska 1994: tabl. XXII: 8; Sulkowska-Tuszyńska 1997: tabl. XXXVI: 4; Trzeciecka, Trzeciecki 2002: 142-143, tab. 17, ryc. 4; Marcinkowski 2003: tabl. 10: 1-2; Starski 2009: Fig. 31: 1, 3, 33: 1, 4). Najczęściej spotykane w Płocku baniaste misy odmiany BII1 są formą wybitnie interregionalną. Zbliżone naczynia rejestrowano na większości przytaczanych tu stanowisk, przy czym z reguły stanowiły też grupę najliczniej reprezentowaną (Gajewska, Kruppé 1964: ryc. 13: 3; Kruppé 1967: ryc. 87: 2, 4, 88: 2-6, 8-11; 1981: tabl. 52: 2, 9, 10, 53: 2, 4, 6, 8, 9, 54: 1, 54: 13-14, 55: 2, 56: 6, 8-13, 14-15, 57: 8, 57: 5, 58: 5, 6, 9, 10, 60: 1, 2, 61: 1; Dąbrowska, Gajewska, Kruppé 1968: ryc. 11: 18, 12: 6, 7; Bednarczyk 1979: tabl. V: 12, XIV: 5, XVI: 12, 13, XVII: 12, 15; Kajzer 1990: Il. 78-79; Dobkowski 1991: ryc. 3: 11; Sulkowska-Tuszyńska 1997: tabl. XXVIII: 5, XXIX: 7, XXX: 5, XXXI: 12, XXXIII: 9, XXXIV: 7, 10, XXXVIII: 8; Ryszewska 2001: tabl. XII: 4, XVIII: 12, XXVII: 3, XLII: 7; Kościński 2003: ryc. 5: d; Trzeciecka, Trzeciecki 2002: 142-143, tab. 17, ryc. 4; Marcinkowski 2003: tabl. 10: 3-4, 11: 1-3, 12: 1-2; Starski 2009: Fig. 31: 5, 32: 3, 8, 33: 10). Warto podkreślić, że analogiczne misy siwe występują także w kontekstach datowanych na XVI-XVII w. (Musianowicz 1975: tabl. VII: j, k; Matuszewska-Kola 1980: tabl. I: 3; Kajzer 1986: tabl. III: 8). Naczynia zbliżone do odmiany BIII1 nie stanowią zbyt licznej grupy, ich występowanie wydaje się być ograniczone raczej do Polski północnej, częściej występują też w kontekstach datowanych na schyłek średniowiecza i wczesny okres nowożytny (Członkowski, Gierlach 1966: tabl. XI: 5, XIII: 6; Kruppé 1967: ryc. 88: 1; 1969: ryc. 6: 4; 1981: tabl. 52: 1, 54: 12, 57: 14-15, 58: 11; Kajzer 1986: tabl. I: 7, IV: 3; 1990, Il. 78-79; Sulkowska-Tuszyńska 1997: tabl. XXXI: 9, XL: 14, XLI: 15; Ryszewska 2001: tabl. XXVIII: 3, 4; Starski 2009: Fig. 31: 4; 32: 1, 2, 5, 6, 33: 5). Półkuliste misy nawiązujące do odmiany BV1 spotykamy raczej rzadko, wydają się przy tym być bardziej charakterystyczne dla okresu nowożytnego (Gajewska, Kruppé 1964: ryc. 13: 4; Matuszewska-Kola 1980: tabl. I: 5; Kruppé 1981: tabl. 52: 4, 7, 55: 6, 53: 10, 57: 1; Sulkowska-Tuszyńska 1997: tabl. XXXVIII: 4; Starski 2009: Fig. 32: 9). Niewielkie z reguły stożkowate naczynia zbliżone do odmiany BVI1, często określane jako „czarki”, spotykane są na większości stanowisk z okresu późnego średniowiecza

(Członkowski, Gierlach 1966: tabl. XXVII: 3; Musianowicz 1975: tabl. VII: h, i; Bednarczyk 1979: tabl. V: 6, 7, XIV: 13; Kruppé 1981: tabl. 58: 8, 12, 61: 2-3, 71: 2-5, 72: 11, 73: 4, 77: 1; Kajzer 1990: Il. 78; Dobkowski 1991: ryc. 3: 10; Kufel-Dzierzgowska 1994: tabl. XXI: 2; Polišński 1996: 208-209, ryc. 57: x, 60: i; Sulkowska-Tuszyńska 1997: tabl. XXII: 11, XXX: 11, XXXIII: 11, XXXIV: 13, XXXV: 6, XXXVII: 10; Ryszewska 2001: tabl. XLII: 5; Marcinkowski 2003: tabl. 8-9, 13: 8, 9, 12; Starski 2009: Fig. 32: 9).

Grupa kubków siwych jest wyraźnie zdominowana przez cylindryczne lub stożkowate formy zaliczone do odmian AVI1 i AVI2. Analogiczne naczynia występują stosunkowo często w Polsce Północnej, zwłaszcza na Pomorzu (Członkowski, Gierlach 1966: tabl. XI: 6, XIII: 2; Gierlach 1966: ryc. 11; Kruppé 1967: 184, ryc. 91: 8, 11; 1981: tabl. 75: 6-7; Kajzer 1986: tabl. III: 2, 4; 1990, Il. 84; Dobkowski 1991: 106; Kapusta 1997: tabl. 5: 4; Sulkowska-Tuszyńska 1997: XXIX: 9, XLI: 13; Ryszewska 2001: tabl. XXII: 1, XXIX: 3; Starski 2009: Fig. 36: 1-8, 14-16). Mniej licznie spotykane w Płocku esowate kubki odmiany BI2 także znajdują analogie na większości stanowisk datowanych na XIV-XV w. (Członkowski, Gierlach 1966: tabl. XXI: 1; Bednarczyk 1979: tabl. XVII: 17; Kruppé 1981: tabl. 73: 16, 74: 1-3, 7, 75: 9-10; Niegoda 1999: ryc. 14: a). W publikowanych zbiorach kubków siwych z ziem polskich nie udało się natomiast odnaleźć naczyń zbliżonych do odmiany BV1⁵².

W dostępnej literaturze przedmiotu jedynie sporadycznie pojawiają się wzmianki o znaleziskach siwych talerzy. Wynika to po części ze stanu opracowań materiałów, a po części z faktu, że upowszechnienie się tego rodzaju naczyń zbiegło się w czasie z dokonującym się w ciągu XVI w. procesem ograniczania wypalania redukcyjnego. Niemniej, nieliczne publikowane znaleziska siwionych talerzy, koncentrujące się przede wszystkim na Mazowszu i Kujawach wskazują, że mogły one stanowić względnie stały element zestawu naczyń stołowych na terenach, gdzie tradycja wyrobu ceramiki siwej utrzymywała się jeszcze w późnym okresie nowożytnym (Bednarczyk 1979: tabl. IV: 9; Kajzer 1986: 206, tabl. III: 6-7; 1990: Il. 85; Marciniak-Kajzer 1994: 46, ryc. 9).

Stosunkowo rzadko w zbiorach naczyń siwych spotykamy patelnie. Dużo lepsze walory użytkowe posiadały bowiem patelnie szkliwione i wypalane w atmosferze utleniającej, z reguły znajdowane w tych samych kontekstach. Niemniej jednak, na części przywoływanych tu stanowisk spotykamy datowane na XIV-XV w. patelnie siwe (Bednarczyk 1979: 92; Kruppé 1981: tabl. 72: 3; Kapusta 1997: tabl. 5: 5; Niegoda 1999: ryc. 28: b, d). Nie odnotowano ich występowania w kontekstach osiemnastowiecznych, co stwierdzono w przypadku Płocka.

W przypadku pokrywek o proporcjach i formie przesądza przede wszystkim funkcja wyrobu, stąd też zróżnicowanie pokrywek siwych występujących na stanowiskach z okresu średniowiecza jest bardzo niewielkie. Podobnie, jak w Płocku, najczęściej spotykamy formy zbliżone do odmian BV1 (Kruppé 1967: ryc. 60: 5, 6, 8, 9; 1981, 63: 9-10, 18, 20, 65: 2, 3, 7, 14, 22, 67: 1-2; Bednarczyk 1979: tabl. V: 11, XVI: 9; Sulkowska-Tuszyńska 1997: tabl. XXVIII: 12, XXXIV: 3; Trzeciecka, Trzeciecki 2002: 143, tab. 21, ryc. 5; Starski 2009: Fig. 38: 8, 11, 16, 17, 18) i BVII (Członkowski, Gierlach 1966: tabl. IX: 1, 2, XI: 8; Kruppé 1967: ryc. 60: 1, 3, 6, 12; 1981: tabl. 63: 3, 11, 13, 14, 64: 2, 3, 31, 32, 65: 5-6, 8-9, 66: 5; Bednarczyk 1979: tabl. VI: 9, XVII: 5; Sulkowska-Tuszyńska 1997: tabl. XXII: 10; Dziubek 1998: ryc. 23; Ryszewska 2001: tabl. XVIII: 2, XLI: 1; Trzeciecka, Trzeciecki 2002: 143, tab. 21, ryc. 5; Starski 2009: Fig. 38: 1, 2, 4, 5, 7, 9, 10, 12-15, 19), przy czym pokrywki o profilu stożkowatym, zbliżone do drugiej z wymienionych odmian, wydają się występować częściej. Z kolei kloszowate w formie pokrywki, analogiczne do odmiany BVI2, występują sporadycznie (Kruppé 1967:

⁵² Analogiczne formy spotykamy wśród nowożytnych kubków białych z Małopolski (patrz niżej), a także wśród datowanych na późny okres nowożytny naczyń półfajansowych (por. Oniszcuk-Rakowska 2002: Pl. V: 10).

ryc. 60: 14; 1981: tabl. 63: 12, 19; Sulkowska-Tuszyńska 1997: tabl. XXXI: 2). Warto tu zaznaczyć, że pokrywki siwe analogiczne do odmian BV1 i BV11 spotykamy na Mazowszu także w XVII-XVIII w. (Musianowicz 1975: tabl. IX: d, f; Marciniak-Kajzer 1994: ryc. 9; Sekuła 2004: ryc. 5: 9; Morysiński 2005: 404, tab. 42).

Wśród naczyń tzw. innych najbardziej liczną grupę stanowią tzw. garnki polerowane. Pojawienie się tego typu naczyń można datować najwcześniej na XV w., na co wskazuje między innymi chronologia znalezisk z Warszawy. Upowszechniają się one dopiero w XVI-XVII w., przede wszystkim na terenach z silną tradycją wyrobu siwaków. Cechą typową dla tej grupy wyrobów są polerowane wzory, z reguły motywy kratki lub pionowych kresek (Kruppé 1967: 177, ryc. 89: 1-5; 90: 1, 3, 15, 16; 1981: tabl. 74: 17; Musianowicz 1975: tabl. II: a, d, f-h; Sikorska-Ulfik 1977: 258-260; Świątkiewicz 1992: 280-282, tabl. VI-VII; Grygiel, Jurek 1996: 29-30; Sulkowska-Tuszyńska 1997: 67n; Ryszewska 2001: 98-100).

Grupą najbardziej charakterystyczną wśród wyrobów „innych” są niewielkie dzwonowate naczynka, określone tu jako bańki lekarskie. Informacje o analogicznych znaleziskach spotykamy niezbyt często, wydaje się to jednak być wynikiem stanu publikacji materiałów. Najlepiej opracowanym (i jedynym opublikowanym) jest datowany na XVI w. zespół glinianych baniek pochodzący z terenu łaźni przy klasztorze w Trzemesznie (Sulkowska-Tuszyńska 2004: 200-203, ryc. 13, 16, 17). Wśród pozostałych naczyń siwych zaliczonych do grupy „inne” należy też wspomnieć o fragmencie polerowanej rynienki. Znaleziska wyspecjalizowanych naczyń przeznaczonych do smażenia stosunkowo często spotykamy przede wszystkim w portowych miastach Pomorza, przy czym z reguły są to wyroby szkliwione, często o rozbudowanej formie i dekoracji (Rębkowski 1992: 97n). W ośrodkach położonych w głębi lądu występują one sporadycznie i pojawiają się tam jako importy. Bardzo rzadko spotykamy podobne naczynia wyrabiane na miejscu. Warto tu wskazać znalezisko analogicznej rynienki z Warszawy (Kruppé 1967: 180, ryc. 91: 24.)⁵³.

Niezwykłym znaleziskiem jest siwy puchar w kształcie buta. Podobne wyroby, pełniące przede wszystkim funkcję reprezentacyjnej zastawy stołowej, spotykamy w wielu ośrodkach miejskich północno-zachodniej i środkowej Europy. Z reguły są to naczynia kamionkowe (w tym bogato zdobione kamionki grupy Falkego) bądź ceglaste szkliwione, a znaleziska siwaków należą do bardzo rzadkich (Barthel 1968; Horschik 1971; Holl 1990: 211; Stephan, Gaimster 2002: 129, Abb. 10a, 10b, 11; Stephan 2004: 306-307; Beutmann 2007: 121-122). Warto tu zwrócić uwagę na identyczny puchar z zamku w Czersku, datowany na 2. połowę XIV w. (Kruppé 1981: tabl. 74: 18).

4.3. CERAMIKA CEGLASTA

Naczynia wypalone na kolor ceglasczerwony pojawiają się, podobnie jak siwaki, w okresie między połową XIII a połową XV w. Upowszechnienie się tej grupy gatunkowej jest również wyznacznikiem zmian dokonujących się w technikach garncarskich u progu późnego średniowiecza, silnie skorelowanych z procesem lokacji miast i kolonizacji na prawie niemieckim. Pierwsze naczynia ceglaste nie pojawiają się równolegle z siwakami, a zwykle w okresie 50-100 lat po założeniu miasta. Upowszechniają się stosunkowo szybko, zastępując naczynia siwe i wyroby tradycyjne. Od początku naczynia ceglaste występują masowo w średniowiecznych miastach Polski południowej, gdzie już w XIV w. dominują w zespołach. W okresie nowożytnym ich udział maleje, w związku z pojawieniem się i szybkim upowszechnieniem wyrobów wykonanych z glin białych. Na północy liczniej występują dopiero u schył-

⁵³ Siwione rynienki spotykamy także w miastach Saksonii (Lüdtke, Schietzel, 2001: Taf. 227: 3).

ku średniowiecza, a w zbiorach dominują dopiero w okresie nowożytnym, przede wszystkim w grupie naczyń kuchennych.

Pod względem cech technologicznych, takich jak receptury masy garncarskiej, czy techniki formowania, wyroby tej grupy nie odbiegają od naczyń siwych, w podobnym też czasie pojawiają się naczynia toczone. Dla tej grupy gatunkowej charakterystyczne jest natomiast szkliwienie naczyń. Pierwsze wyroby szkliwione pojawiają się w miastach lokacyjnych jako importy i reprezentowane są przede wszystkim przez naczynia stołowe. Lokalna produkcja naczyń ceglanych szkliwionych rozpoczyna się nie wcześniej niż w XV w. w Małopolsce i na Śląsku, po połowie tego stulecia w miastach Polski Północnej, jednak początek ich masowego występowania datuje się na wiek XVI. Tempo upowszechniania się techniki szkliwienia związane też jest ze zróżnicowanym udziałem tej kategorii wyrobów w zbiorach naczyń ceglanych. Czytelne są też zależności między udziałem naczyń szkliwionych a rodzajem stanowiska – od połowy XVI w. ceglany szkliwiony garnek to podstawowy rodzaj naczynia kuchennego we Wrocławiu (Szwed 2004: 332n), Krakowie (Wałowcy 1979: 58n), Gdańsku (Trzeciecka, Trzeciecki 2002: 146-147, tab. 23), czy Elblągu (Marcinkowski 2009a: 152n), podczas gdy w zbiorach ceramiki z Wielkopolski, Kujaw i Mazowsza, wyroby te osiągnęły maksymalnie 20-25% (Gajewska 1989-1990: 162-163; Sulkowska-Tuszyńska 1997: 63n; Morysiński 2005: 397-401, tab. 25-31).

W omawianej grupie reprezentowane są wszystkie wyróżnione dla okresu późnego średniowiecza i czasów nowożytnych rodzaje naczyń, występują także, choć z różnym natężeniem, poszczególne formy spotykane wśród siwaków. Esowate garnki ceglane analogiczne do odmiany BI6 spotykamy w kontekstach datowanych na XIV-XVI w., przede wszystkim w miastach (Kruppé 1981: tabl. 1: 2, 6, 8; 11, 10: 15, 11: 9, 12: 1, 12: 10, 14: 18, 16: 1, 16: 18, 25: 1, 33: 1, 4, 5; Dąbrowska, Gajewska, Kruppé 1993: tabl. VII: 17; Kufel-Dzierzgowska 1994: tabl. IV: 1, XVI: 8, XVII: 6, XXIV: 5; Niegoda 1999: ryc. 15: c; Trzeciecka, Trzeciecki 2002: ryc. 17: 6-7, 26: 9, 30: 13; Starski 2009: Fig. 24: 1, 2, 25: 5, 28: 2, 7; Marcinkowski 2009a: ryc. 1: 3-4, 6-7, 2: 1-2, 4, 8.). W niewielkiej liczbie występują także w XVII i XVIII w. (Kajzer 1986: tabl. VI: 3; 1990, Il. 88; Malinowski, Kałagate 1999: ryc. 15: 5). Bardzo nieliczną grupę tworzą w omawianym zbiorze garnki odmiany BI7. Zbliżone do nich naczynia występują na stanowiskach datowanych na XV lub XVI w. (Gajewska, Kruppé 1964: ryc. 12: 1; Kruppé 1981, tabl. 4: 20, 9: 8, 11; Sulkowska-Tuszyńska 1997: tabl. XXXVII: 8; Ryszewska 2001: tabl. XX: 11, XXXIV: 10, XXXVIII: 2).

Zbiór płockich garnków ceglanych zdominowany jest przez naczynia zaliczone do odmiany BII3. Zbliżone formy spotykamy wśród wyrobów tej grupy gatunkowej na większości przywoływanych tu stanowisk datowanych na okres średniowiecza (Członkowski, Gierlach 1966: tabl. III: 7, XVIII: 3, XXIV: 2, XXXI: 1, XXXIII: 10, XXXV: 4, 8; Mechelk 1970: 90-110, Abb. 29: 1-2, 5, 30: 3-5; Bednarczyk 1979: tabl. VI: 4, XV: 3, 5; Kruppé 1981: tabl. 2: 10, 17, 7: 1, 3, 8: 6, 7, 11: 11, 13, 16: 14-16, 17, 25: 16, 26: 12, 13, 35: 5, 36: 2, 12, 14; Kufel-Dzierzgowska 1994: tabl. V: 20, XVII: 5; Sulkowska-Tuszyńska 1997: tabl. XXV: 12, XXVIII: 2, XXXIII: 1, XXXVII: 3, 4, XLI: 9, 12; Dziubek 1998: ryc. 26; Ryszewska 2001: tabl. IX: 4, 12, X: 6, XI: 1, XIV: 6, 16, XVII: 4, 5, XX: 5, XXI: 13, XXIII: 1, XXIV: 2, XXXI: 2, 3, XXXV: 2, 4, XXXIX: 5, 9; Trzeciecka, Trzeciecki 2002: ryc. 23: 6, 26: 10; Kościński 2003: ryc. 5: i; Starski 2009: Fig. 24: 3, 26: 3, 28: 1, 3). Formy te spotykamy powszechnie także w okresie nowożytnym, a najmłodsze egzemplarze datować można na początek XIX w. (Janiuszowski 1966: tabl. XLIII: 1, XLIX: 1, 7, LVII: 10, LIX: 1, LXIII: 3; Mechelk 1970: Abb. 43-46; Matuszewska-Kola 1980: tabl. III: 5; Kajzer 1986: tabl. V: 1-3, VI: 2, VII: 1, X: 6, 8; 1990: Il. 88; Świątkiewicz-Siekierska 1994: ryc. 5: a; Malinowski, Kałagate 1999: ryc. 3: 1, 9: 4, 13: 1, 3, 17: 1, 20: 2; Oniszczyk-Rakowska 2002: Pl. VII: 7; Sekuła 2004: ryc. 3: 3; Marcinkowski 2009a: ryc. 1: 1-2, 7, 2: 3, 5, 8: 1, 3.). Naczynia zbliżone do kulistych garnków odmiany BII4 występują przede wszystkim w kontekstach datowanych na XV-XVI w. (Gajewska,

Kruppé 1964: ryc. 12: 4, 5; Członkowski, Gierlach 1966: tabl. VII: 2, XII: 9, XVIII: 6, XXXV: 5; Janiszowski 1966: tabl. XLIX: 4, LII: 5, LXIII: 1; Kruppé 1981: tabl. 11: 8, 10, 17, 23, 12: 4, 17: 1, 17: 4-6, 26: 11, 17, 36: 4, 11, 13; Kajzer 1986: tabl. VIII: 5; Świątkiewicz 1992: tabl. VI: 1; Kapusta 1997: tabl. 6: 1; Sulkowska-Tuszyńska 1997: tabl. XXVIII: 7, XXIX: 2, 8, XXXI: 3, 4, XXXVI: 5, XXXIX: 9, 11, XL: 4, 13, XLI: 2, XLII: 17; Dziubek 1998: ryc. 25; Malinowski, Kałagate 1999: ryc. 22: 1; Ryszewska 2001: tabl. XVII: 3, XIX: 1, XX: 10, 15, XXIV: 4, 10, XXV: 1, XXX: 2, 9, XXXVIII: 3; Marcinkowski 2009a: ryc. 1: 5; Starski 2009: Fig. 25: 3, 27: 5). Z kolei występowanie naczyń zbliżonych do garnków odmiany BII5 ograniczone jest przede wszystkim do stulecia XVI i XVII w. (Janiszowski 1966: tabl. XLI: 3; Kajzer 1986: tabl. VI: 1, VII: 2, VIII: 9, IX: 3; 1990: Il. 86; Marciniak-Kajzer 1994: ryc. 9; Dziubek 1998: ryc. 25; Malinowski, Kałagate 1999: ryc. 22: 7; Oniszczyk-Rakowska 2002, Pl. VII: 8).

Charakterystyczne dla zespołów ceramiki ceglastej z XVII i XVIII w. są smukłe, cylindryczne garnki zbliżone do odmiany BII7 (Gierlach 1966: tabl. CV: 1; Matuszewska-Kola 1980: tabl. III: 4; Sulkowska-Tuszyńska 1997: tabl. XXXIX: 1; Malinowski, Kałagate 1999: ryc. 15: 7; Ryszewska 2001: tabl. XXX: 6, XXXVII: 6; Oniszczyk-Rakowska 2002: Pl. VII: 9, VIII: 3; Sekuła 2004: ryc. 2: 1, 2, 7, 8, 3: 1; Marcinkowski 2009a: ryc. 9: 9, 11: 2). Dla tego samego okresu typowe są także trójelementowe garnki o silnie wyciągniętym wylewie, zbliżone do odmiany BII9 (Gierlach 1966: tabl. LXXXVII: 2, LXXXIX: 2, 4, XCI: 2-4, CIV: 1, CV: 2; Gierlachowie 1968: tabl. XXIII: 1, XXIV: 7, 8; Kajzer 1986: tabl. VII: 4; Oniszczyk-Rakowska 2002: Pl. XVIII: 9). Niewielki odsetek w analizowanym zbiorze stanowiły garnki z wyodrębnioną szyjką, zaliczone tu do odmiany CI6. Zbliżone naczynia występują na niektórych spośród przywoływanych tu stanowisk, tak w XIV-XV w., jak i w okresie nowożytnym, przy czym z reguły są to pojedyncze egzemplarze (Członkowski, Gierlach 1966: tabl. XXVI: 2; Kruppé 1981: tabl. 35: 4; Świątkiewicz-Siekierska 1994: ryc. 4: c, 5: e; Ryszewska 2001: tabl. XX: 3, 8; Kościński 2003: ryc. 5: 1).

W zbiorze płockiej ceramiki ceglastej niewielki jest udział dzbanów, a większość form znajduje analogie przede wszystkim wśród omówionych wyżej naczyń siwych. Dotyczy to przede wszystkim odmian BI1 i BIV1 (Kruppé 1981: tabl. 42: 1, 43: 7, 10, 47: 9, 50: 6; Ryszewska 2001: tabl. XL: 4, XVI: 4, XL: 5; Marcinkowski 2009a: ryc. 7: 5). Warto tu zwrócić uwagę na występowanie również wśród dzbanów ceglastych form zbliżonych do odmiany BII1 i BII2, przede wszystkim w kontekstach datowanych na XV i XVI w. (Mechelk 1970: Abb. 32: 1-2, 33: 4, 34: 1-2; Kruppé 1981: tabl. 39: 13, 50: 8; Ryszewska 2001: tabl. XXIX: 6). W zbiorach naczyń ceglastych z XVII-XVIII w. stosunkowo często spotykamy dzbany analogiczne do odmian CI1 i CIV1 (Gierlach 1966: tabl. CVII: 5; Kajzer 1986: tabl. X: 2, XII: 1; Ryszewska 2001: tabl. XL: 3; Oniszczyk-Rakowska 2002: Pl. XVIII: 4; Marcinkowski 2009a: ryc. 12: 2).

Do niewielkiego zbioru mis ceglastych odnieść można większość analogii odnotowanych dla tej grupy naczyń siwych. Stosunkowo rzadko spotykamy misy ceglaste analogiczne do odmiany AVI1 i wydają się one być bardziej charakterystyczne dla okresu nowożytnego (Janiszowski 1966: tabl. LIX: 5, 7; Gierlach 1966: tabl. XCVII: 5, CI: 4; Kruppé 1981: tabl. 55: 15; Starski 2009: Fig. 31: 2; Marcinkowski 2009a: ryc. 9: 3, 5, 7). Niezbyt często rejestrujemy też naczynia zbliżone do odmiany BI1 (Kruppé 1981: tabl. 56: 7; Ryszewska 2001: tabl. XXXI: 5, 6, XLI: 7). Niewątpliwie najczęściej spotykamy baniaste misy analogiczne do licznie reprezentowanej w Płocku odmiany BII1. Najstarsze egzemplarze datować możemy na XIV w., najmłodsze zaś – na wiek XVIII (Gierlach 1966: tabl. LXXXVII: 1, CI: 3; Janiszowski 1966: tabl. L: 11, 12, LV: 2, LIX: 6, LXIV: 1; Kruppé 1981: tabl. 52: 5, 6, 54: 4-7, 57: 4, 7, 11, 59: 3-5, 59: 9-10; Kajzer 1986: tabl. VIII: 6; Dąbrowska, Gajewska, Kruppé 1993: tabl. III: 5, 7; Kufel-Dzierzgowska 1994: tabl. XVI: 2; Ryszewska 2001: tabl. XII: 3, 5, 6, XV: 3, XVIII: 11, XXVII: 2, XXVIII: 1-2, XXXVI: 11; Kościński 2003: ryc. 6: e; Marcinkowski 2009a: ryc. 16: 1; Starski 2009: Fig. 33: 6, 8). Do wczesnego okresu nowożytnego jest ograniczone występowanie mis zbliżonych do odmiany BV1 (Gierlachowie 1968: tabl.

XXIII: 12; Kajzer 1986: tabl. VIII: 8; Dąbrowska, Gajewska, Kruppé 1993: tabl. III: 3, 6; Sulkowska-Tuszyńska 1997: tabl. XXX: 8; Kościński 2003: ryc. 6: h; Marcinkowski 2009a: ryc. 6: 3, 5-8), a do schyłku nowożytności – odmiany BV2 (Gierlach 1966: tabl. LXXXIV: 2, XCI: 5, CV: 5; Janiszowski 1966: tabl. LXVI: 3; Malinowski, Kałagate 1999: ryc. 10: 9, 11: 6; Marcinkowski 2009a: ryc. 13: 9-10). Z kolei naczynia zbliżone do odmiany BV1 spotykamy przede wszystkim w XIV-XV w. (Kruppé 1981: tabl. 74: 14, 76: 10-13, 77: 3-4; Sulkowska-Tuszyńska 1997: tabl. XXII: 8, XXIV: 9, XXXIV: 1; Ryszewska 2001: tabl. XL: 2, XLI: 6, 8).

Bardzo charakterystyczne dla płockiej ceramiki ceglastej są patelnie. Najbardziej liczną serię analogii posiadają najczęściej w Płocku spotykane patelnie odmiany BV1, występujące między XV a XVIII w. (Janiszowski 1966: tabl. LXIV: 2; Gierlachowie 1968: tabl. XXI: 1; Matuszewska-Kola 1980: tabl. IV: 3; Kajzer 1986: tabl. IX: 2; Świątkiewicz-Siekierska 1994: ryc. 4: g; Sulkowska-Tuszyńska 1997: tabl. XXXVI: 1, XXXVII: 6, XXLI: 17; Dziubek 1998: ryc. 28; Malinowski, Kałagate 1999: ryc. 22: 14, 23: 6; Ryszewska 2001: tabl. XXIX: 5, XLII: 1-3; Kościński 2003: ryc. 6: c, d; Sekuła 2004: ryc. 4: 12; Starski 2009: Fig. 30: 4-6). Dla XVI w. charakterystyczne są jednoelementowe formy nawiązujące do odmiany BV1 (Gierlach 1966: tabl. XCI: 1; Janiszowski 1966: tabl. XLIII: 5, LVIII: 5; Kruppé 1981: tabl. 75: 4, 15, 76: 6; Kajzer 1986: tabl. IX: 1, 6; Malinowski, Kałagate 1999: ryc. 22: 13; Ryszewska 2001: tabl. XLIII: 1; Starski 2009: Fig. 30: 7-8). Stosunkowo rzadko spotykamy z kolei patelnie analogiczne do odmiany BII1 (Sulkowska-Tuszyńska 1997: tabl. XXXIX: 4, XL: 1, 3; Malinowski, Kałagate 1999: ryc. 16: 5).

Płockie kubki ceglaste reprezentowane są głównie przez formy esowate, zaliczone tu do grupy BI. Pojedyncze egzemplarze analogiczne do odmian BI1 i BI2 wystąpiły na kilku z przywoływanych tu stanowisk, w kontekstach datowanych na XVI-XVII w. (Członkowski, Gierlach 1966: tabl. XXI: 9; Kruppé 1981: tabl. 71: 15, 73: 24; Starski 2009: Fig. 37: 5). Najczęściej spotykamy kubki ceglaste zbliżone do naczyń odmiany BI3, ich występowanie ograniczone jest przede wszystkim do okresu nowożytnego (Gierlach 1966: tabl. LXXXV: 3, C: 7, 8; Oniszcuk-Rakowska 2002: Pl. XVIII: 10)⁵⁴. Dla grupy stołowych wyrobów ceglastych charakterystyczne są talerze. W kontekstach datowanych na późne średniowiecze najczęściej pojawiają się talerze zbliżone do odmiany BV3, przy czym forma ta charakteryzuje się długim okresem występowania, aż do schyłku XVIII w. (Janiszowski 1966: tabl. LXIX: 6; Matuszewska-Kola 1980: tabl. IV: 2; Kajzer 1986: tabl. VIII: 1; Marciniak-Kajzer 1994: ryc. 9; Świątkiewicz-Siekierska 1994: ryc. 5: f, 6: d; Oniszcuk-Rakowska 2002: Pl. VIII: 5; Sekuła 2004: ryc. 5: 3). Z kolei najczęściej spotykane w materiale płockim talerze odmian BV1 i BV2 znajdują liczne analogie w większości zbiorów naczyń ceglastych z okresu między XVI a XVIII w. (Gierlach 1966: tabl. XCI: 7, CIV: 2, 7; Janiszowski 1966: tabl. LI: 2, LXIV: 3, LXIX: 7; Gierlachowie 1968: tabl. XXVII: 4; Matuszewska-Kola 1980: tabl. IV: 1; Kajzer 1986: tabl. XII: 5; Dąbrowska, Gajewska, Kruppé 1993: tabl. IV: 8; 1996: tabl. I: 45; Sekuła 2004: ryc. 5: 2). Podobnie rzecz się ma z talerzami analogicznymi do odmiany AV1, z tym że formy te występują stosunkowo rzadko (Kajzer 1986: tabl. X: 4, XII: 6; Marciniak-Kajzer 1994: ryc. 9; Ryszewska 2001: tabl. XLIII: 4, 6). Zbiór mało zróżnicowany pod względem formalnym tworzą pokrywki ceglaste. Analogie do dominujących w materiale płockim form odmiany BV1 spotykamy na większości przytaczanych tu stanowisk, gdzie współwystępują one ze stożkowatymi pokrywkami zbliżonymi do odmiany BV1 (Członkowski, Gierlach 1966: tabl. XIV: 2; Gierlach 1966: tabl. XCIX: 9; Janiszowski 1966: tabl. LI: 3, LXII: 5; Kruppé 1981: tabl. 64: 4, 15, 29, 66: 7-8, 16-17, 68: 6; Kajzer 1986: tabl. VIII: 3; Świąt-

⁵⁴ Kubki te znajdują analogie przede wszystkim wśród datowanych na późny okres nowożytny kubków białych, półmajolikowych i fajansowych (zob. m.in. Oniszcuk-Rakowska 2002: Pl. X: 3, 5, 6, XVI: 4, 5, XVIII: 3; Marcinkowski 2009: ryc. 21: 4, 7, 22: 1, 2, 5, 6).

kiewicz-Siekierska 1994: ryc. 6: b; Sulkowska-Tuszyńska 1997: tabl. XXXIV: 5, XLI: 3-4; Ryszewska 2001: tabl. XVIII: 1, 5, XXXIII: 9, XL: 1; Sekuła 2004: ryc. 5: 11-13).

W grupie naczyń określonych jako „inne” dominują dwie kategorie – garnki polerowane i miniatury. Pod względem form i wątków zdobniczych płockie ceglaste garnki polerowane najbliższe analogie znajdują wśród naczyń siwych. Ceglaste garnki polerowane spotykamy bardzo rzadko na stanowiskach z okresu nowożytnego, jedyny opublikowany większy ich zespół pochodzi z siedemnastowiecznego dworu w Gaju koło Łęczycy (Świątkiewicz 1992: 282-283, tabl. VI: 2-3, VII: 1-2). Bardziej liczną grupę stanowią szklwione miniatury. Spotykamy je powszechnie na stanowiskach miejskich z okresu nowożytnego, określane są z reguły jako tzw. naczynia apteczne – pojemniki na leki, maści etc. Liczny ich zbiór pochodzi m.in. z badań na placu Zamkowym w Warszawie, a także ze Starego Miasta w Elblągu (Meyza 2003: 74-78; Marcinkowski 2009a: 160-161, ryc. 10: 3-14, 13: 2-7). Często w zbiorach naczyń ceglanych z późnego średniowiecza i okresu nowożytnego spotykamy też skarbonki (Borkowski 2004: 270-271, ryc. 1; Marcinkowski 2009a: ryc. 9: 2, 4, 8).

Osobno omówić należy niewielką grupę naczyń ceglanych o czerepach krytych szklwem ołowiowym pochodzących z kontekstów datowanych na XIV w. Zaliczono tu fragment dzbanka zdobionego podszklwionie oraz dwóch naczyń miniaturowych. Cechy technologiczne pozwalają na zaliczenie ich do grupy tzw. ceramiki czerwonej szklwionej. Termin ten, wprowadzony do polskiej literatury przedmiotu przez M. Rębkowskiego (1995: 51-52), określa bardzo charakterystyczną grupę wyrobów garncarskich, stanowiącą istotny komponent zbiorów ceramiki z wielu datowanych na XIII i XIV w. stanowisk północnej Europy (Erdmann et al. 2001: 947n, Fig. 2; Madsen, Stilke 2001).

Kwestia datowania początków wyrobu naczyń czerwonych szklwionych jest wciąż dyskusyjna, pewne jest jednak, że już w pierwszych dekadach XIII w. były one na znaczną skalę produkowane w miastach Flandrii. Już przed połową XIII w. w warsztatach flandryjskich rozpoczęto też produkcję naczyń bogato zdobionych. Znajdowały one zbyt w dynamicznie rozwijających się w tym okresie portowych ośrodkach Europy północnej, początkowo w basenie Morza Północnego, a niedługo później w hanzeatyckich miastach wokół Bałtyku (zob. Janssen 1983: 133-137; Verhaege 1983: 69n; 1987: 203-225; 1989: 19-114; Rębkowski 1995: 51n; 1997: 97-100; Gaimster 1999: 60n; Lüdtke, Schietzel, 2001: 1173-1176; Madsen, Stilke 2001. W cytowanych pracach dalsza literatura).

Jeszcze przed połową XIII w. produkcję tego rodzaju naczyń podjęto na dużą skalę w miastach Niderlandów, następnie w Danii i, jak wskazują ostatnie odkrycia, w miastach północnych Niemiec, między innymi w Lubece (Barton 1968: 32-40; Janssen 1983: 136-137; Madsen 1983: 187-190; Meyer 1993: 277-282; Schäfer 1997: 302-305). Choć zmieniały się miejsca produkcji, bez zmian pozostawała technika wyrobu – poczynając od doboru surowca, przez przygotowanie masy garncarskiej, zakres form, po rodzaj i barwę szklwa. Zachowywanie niezmiennego reżimu technologicznego sprawiło, że niezwykle trudno jest określić proveniencję poszczególnych wyrobów, zwłaszcza w przypadku form niezdobionych (por. Janssen 1983: 134; Gaimster 1999: 62). Na południowych wybrzeżach Bałtyku naczynia czerwone szklwione pojawiły się jeszcze przed połową XIII w. najpewniej wraz z kupcami z Lubeki, a wkrótce – z osadnikami nowo zakładanych miast Pomorza i Meklemburgii (Nawroński 1992: 23; Schäfer 1997: 305-306; Rębkowski 1997; 2001: 182-185; Kościński 1998: 109; Nawrońska 1999: 375; Madsen, Stilke 2001: 568-575). Jedynie sporadycznie spotyka się je w miastach położonych na zapleczu strefy nadmorskiej, w klasztorach, siedzibach rycerskich, a wyjątkowo także we wsiach. Zdaniem M. Rębkowskiego większość znajdowanych na Pomorzu naczyń czerwonych szklwionych pochodziła z warsztatów flandryjskich lub duńskich, a docierały tu za pośrednictwem Lubeki i innych miast północnych

Niemiec. Po połowie XIV w. naczynia czerwone szklwione znikły z miast pomorskich zastąpione przez kamionkę siegburską (Rębkowski 1997: 101-103).

Bardzo nikła jest nasza wiedza o obecności naczyń czerwonych szklwionych na ziemiach polskich⁵⁵. W tym kontekście warto więc wskazać na nieliczne znaleziska naczyń czerwonych szklwionych na Mazowszu. Najstarszy egzemplarz to fragment naczynia odnaleziony podczas badań na grodzie w Błoniu, w obrębie budynku murowanego, określanego jako „pałac” czy „dwór” księcia Konrada I (Cofa 1951: 37, tabl. XX: 1a-b; Kiersnowska 1972: 453-455, ryc. 9)⁵⁶. Niewielką serię naczyń czerwonych szklwionych odkryto także w trakcie badań reliktów najstarszej siedziby książęcej w Warszawie (Auch, Trzeciecki 2007: 144-147).

W przypadku znalezisk z Płocka trudno precyzyjnie wskazać miejsce ich pochodzenia. Cechy technologiczne, wskazywać mogą na ośrodki północnoniemieckie, czy też (zakładając lokalną produkcję tego rodzaju naczyń) pomorskie. Dla wątku zdobniczego dzbana ze stanowiska PSM 81 nie znaleziono bezpośrednich analogii. Jednak zarówno forma naczynia, jak i barwa szklwa oraz bardzo charakterystyczny sposób zdobienia poprzez nałożenie na czerep listewek z białej gliny i pokrycie powierzchni szklwem, pozwalają ostrożnie wiązać to znalezisko z flandryjskimi lub niderlandzkimi warsztatami wytwarzającymi naczynia *highly decorated*, choć nie można także wykluczyć innej proveniencji (por. Rębkowski 1995: 58-60; Madsen, Stilke 2001: 563-568; Lüdtke, Schietzel 2001: Taf. 483-488, 502-503).

4.4. CERAMIKA BIAŁA

Zagadnienie pojawienia się i szerokiego rozpowszechnienia na ziemiach polskich naczyń wykonanych z glin wypalających się na kolor biały od lat podnoszone jest w literaturze. Pomimo to, nie podejmowano dotąd prób monograficznego opracowania tego zjawiska (Buko, Kajzer (red.) 2005; tam też dalsza literatura). Powszechnie przyjęta jest natomiast teza o masowej od schyłku XV w. ekspansji na rynki miast Korony naczyń produkowanych w garncarniach regionu świętokrzyskiego. Z tezą tą, prowadzącą do utożsamiania każdego naczynia białego z tzw. ośrodkiem kieleckim, związana jest kolejna, w myśl której wszystkie wyroby białe produkowano z glin kaolinitowych. Wydają się one jednak daleko idącym uproszczeniem, a samo zjawisko ma bardziej złożoną i wielowątkową historię.

Początki miejscowej produkcji naczyń z glin białych na ziemiach polskich wiążą się ze zjawiskiem tzw. ceramiki białej podkrakowskiej. Ta bardzo specyficzna grupa naczyń wykonywanych z glin wysokowęglanowych zdominowała zbiory ceramiki krakowskiego zespołu osadniczego w okresie między IX a połową XI w. Badacze upatrują jej genezy w oddziaływaniach zakarpackich (Radwański 1968: 8n; Żaki 1974: 195n; Auch 2005; Kulkliński 2005: 107-111, ryc. 1. W cytowanych pracach dalsza literatura). Niezależnie jednak od podkreślanej specyfiki, należy podkreślić, że ceramika biała podkrakowska była zjawiskiem lokalnym, o zasięgu występowania ograniczonym do Małopolski Zachodniej (a bardziej precyzyjnie – okolic Krakowa) i stosunkowo krótkotrwałym. Zaawansowany technologicznie proces produkcyjny nie oddziałał też znacząco na lokalne, czy ogólnopolskie standardy wyrobu naczyń w okresie między XI a XIII w.

⁵⁵ W znacznej mierze jest to wynik nie najlepszego stanu publikacji materiałów ze stanowisk średniowiecznych, zwłaszcza z miast - intensywnie badanych w ostatnich dwóch dekadach. Należy też pamiętać, że przez długi czas naczynia ceglaste szklwione odnajdywane w kontekstach starszych niż nowożytnie uznawane były za „późniejszy wtór w warstwy kulturowe” i nie uwzględniano ich w opracowaniach.

⁵⁶ Znalezisko to, określone przez T. Kiersnowską jako grzechotka, jest najpewniej fragmentem dzbana zdobionego motywem tzw. „mniszej główki”.

Osobnym, niezbyt dobrze rozpoznany zagadnieniem, jest lokalna produkcja naczyń z glin niskożelazistych w Małopolsce Zachodniej w XII i XIII wieku. Jest ona poświadczona przede wszystkim dla Sandomierza, a także kilku skupisk osadniczych regionu świętokrzyskiego (Buko 2005; tam też dalsza literatura). Zagadnienie to jest o tyle interesujące, że dotyczy terenów, na których w późnym średniowieczu rozwinęła się produkcja tzw. ośrodka kieleckiego. Trudno jednak przy obecnym stanie badań postulować istnienie ciągłości prowadzącej od pierwszych, dwunastowiecznych eksperymentów z nowym surowcem do masowej wytwórczości naczyń białych w okresie nowożytnym. Wydaje się raczej, że wyrób omawianych tu naczyń związany był z lokalnym dostępem do złóż niskożelazistych glin, na co wskazują też pozostałe cechy technologiczne wyrobów, mieszczące się w standardach ceramiki brunatnej. Pojedyncze naczynia białe pojawiają się w kontekstach wczesnośredniowiecznych w ośrodkach grodowych Śląska, Wielkopolski i Ziemi Chełmińskiej. Z reguły uznawane są one za importy, a najczęściej wskazuje się tu na Ruś, choć w większości przypadków brak jest podstaw do tego rodzaju identyfikacji (zob. Musianowicz 1969: 143; Poliński 1996: 203-204; tam też dalsza literatura)⁵⁷.

Masowy wyrób naczyń białych można wiązać, podobnie jak pojawienie się ceramiki siwej i ceglastej, z przemianami technicznymi i strukturalnymi garncarstwa dokonującymi się w okresie lokacji miast. Należy tu przede wszystkim wskazać na tradycję produkcji i użytkowania tego rodzaju naczyń na terenie środkowych i południowych Niemiec. Wyroby wykonane z glin niskożelazistych stanowią tam bardzo charakterystyczny element składowy zespołów naczyń. Występują z różnym natężeniem, co miało związek z dostępem do złóż odpowiedniego surowca. Wskazuje się na ich związek genetyczny z nadreńskimi naczyniami typu Pingsdorf, wyrabianymi między X a XII w., których stylistyka silnie oddziaływała na garncarstwo Turynгии, Saksonii i Brandenburgii, a także regionów położonych nad górnym Renem i Dunajem. Pochodzące z nich naczynia białe, produkowane w XII-XIV w. określa się z reguły jako „wykonane w tradycji pingsdorfskiej”, „kremowe” lub „czerwono malowane” (Lobbedey 1968: 73n; Mechelk 1970: 78-87; 1981: 49-53; Mangelsdorf 1991; Hoffmann 1997; Sanke 2001: 309n; Hesse 2003: 61n; Klutig-Altman 2006: 28n; Beutmann 2007: 20n. W cytowanych pracach dalsza literatura).

Z tych terenów, wraz z pierwszymi falami osadników sprowadzanych do nowo lokowanych miast, ceramika biała dotarła do Czech, na Węgry i na Śląsk (Holl 1956: 195-196; 1963: 86; Nekuda, Reichertová 1968: 137n; Hoššo 1971: 63-65; 1983: 220n; Kruppé 1981: 82n; Klapšć 1997: 166n). Po połowie XIII w. naczynia wypalane na kolor biały spotykamy we Wrocławiu i innych miastach śląskich, a ich odsetek rośnie w następnych stuleciach (Kruppé 1981: 84-94; Niegoda 1999: 159n; Stoksik 2007b: 307n). Już w XIV w. bardzo wysoki jest udział naczyń białych w Lublinie, gdzie należy się liczyć z ich miejscową produkcją (Kruppé 1981: 115-118, tab. 14; Hunicz 1984: 24-25; 2004: 418-419). W Krakowie wyroby białe pojawiają się w ciągu XV w., a upowszechniają w stuleciu następnym (Wałowcy 1979: 41), podobnie jak w mniejszych ośrodkach miejskich Małopolski, na co wskazują dane dla Chęcina, Sandomierza i Solca nad Wisłą (Dąbrowska, Gajewska, Kruppé 1968: 112n; 1993b: 242n; Hadamik 2005: 56-57). Pod koniec tego stulecia pojedyncze naczynia białe pojawiają się w miastach położonych w środkowym i dolnym biegu Wisły, między innymi w Bydgoszczy, Warszawie i Gdańsku (Kruppé 1967: 210-213; Sulkowska-Tuszyńska 2008: 14-18). Od wieku XVI naczynia białe z Łży i Łagowa masowo sprowadzano do miast Małopolski (Guldon, Stępkowski 1980: 9-12). Badania M. Kwapieniowej nad archiwaliami krakowskimi wskazują, że zjawisko to

⁵⁷ Osobnym zagadnieniem jest obecność naczyń białych szkliwionych na terenach pozostających w XI-XIV w. w granicach Rusi Kijowskiej. W ich przypadku ruska proveniencja nie budzi wątpliwości. Wyroby takie znamy przede wszystkim z Chełma i jego okolic (Auch 2004). Niewielką serię szkliwionych dzbanów technologicznie zbliżonych do naczyń „chełmskich” zidentyfikowano w materiałach związanych z najstarszą fazą rezydencji książęcej w Warszawie (Auch, Trzeciński 2007).

znacząco przyczyniło się do kryzysu miejscowego rzemiosła garncarskiego (Kwapieńniowa 1972: 84-86; 1976: 74-75). Dominującą pozycję wyrobów białych w strukturze gatunkowej ceramiki z XVII-XVIII w. poświadczają materiały z przywoływanych tu miast, w tym też okresie wyroby białe pojawiają się na ich zapleczu wiejskim (Bogucka 1962: 223; Gajewska 1989-1990: 163-164; Morysiński 2005: 412-413).

Z reguły znaleziska naczyń białych są traktowane jako materialne odzwierciedlenie wzmiankowanego w dokumentach eksportu wyrobów ośrodka świętokrzyskiego. Ostatnio wskazuje się na możliwość lokalnej produkcji takich naczyń także w Polsce Środkowej i północnej (Świątkiewicz 1992: 281-282, Świątkiewicz-Siekierska 1994: 119; Marcinkowski 2009a: 166-167; Sulkowska-Tuszyńska 2008: 17-18; Starski 2009: 206-207). Nie ulega jednak wątpliwości kluczowa rola wyrobów z ośrodka świętokrzyskiego w upowszechnieniu się w XVI w. swoistej mody na naczynia białe. Schyłek masowej produkcji datuje się na okres po połowie XVII w., a prawie całkowicie ustać miała ona w wieku XVIII (Gajewska 1989-1990: 165-166). Należy podkreślić, że jest to teza dyskusyjna, bowiem wyroby utrzymane w stylistyce „iłżeckiej” dominują w zbiorach ceramiki nie tylko w miastach Małopolski, ale także w takich ośrodkach, jak Warszawa, czy Gdańsk aż do schyłku XVIII w., a obecne są jeszcze w stuleciu następnym (Oniszczyk-Rakowska 2002: 214n; Sekuła 2004: 448-449). W regionie świętokrzyskim tradycja wyrobu naczyń białych utrzymała się do połowy XX w., przy czym od początku XIX w. związana już była z warsztatami produkującymi na rynek lokalny (Skotnicka 2005).

Istotnych danych do oceny skali użytkowania naczyń białych w Płocku dostarcza porównanie ich odsetka z udziałem wyrobów z białej gliny w zespołach ceramiki z innych ośrodków miejskich. W XIV w. najbliższym Płocka ośrodkiem, w którym udział naczyń białych jest wyższy niż kilka procent jest lokacyjny Lublin (Hunicz 1984: 24-25). Nie wiemy, jak wysoki był udział tej grupy naczyń w miastach takich, jak Iłża czy Łagów. Dysponujemy natomiast informacjami dotyczącymi ośrodków położonych poza obrębem regionu świętokrzyskiego. Warto przytoczyć tu przede wszystkim przykład Wielunia, gdzie w warstwach datowanych na XIV-XV w. udział wyrobów białych sięgał aż 90% (Kurowicz 2005: 155-156). Z dalej położonych miast należy wskazać na Wrocław, gdzie w XIV udział naczyń określanych jako „kremowe” przekracza 10%. W czołowym ośrodku Małopolski – Krakowie – w XIV w. odsetek wyrobów białych jest marginalny (Wałowcy 1979: 41). Nie występują one w tym czasie w miastach Wielkopolski, Pomorza i Prus, a także na Mazowszu. Pierwsze wyroby białe z Warszawy datować można na XV w., w tym samym stuleciu pojawiają się one w niewielkim odsetku w Sieradzu (Kruppé 1967: 210-213, ryc. 107; Kurowicz 2005: 153-154). W XV w. naczynia białe liczniej występują w Pucku, dla którego postulowano ostatnio możliwość ich lokalnej produkcji (Starski 2009: 205-207). W innych miastach pomorskich spotykamy je sporadycznie – w piętnastowiecznym Gdańsku odsetek wyrobów białych nie przekraczał 1% (Trzeciecka, Trzeciecki 2009: 151-153; Starski 2009: 206-207). Dla XV w. charakterystyczny jest sięgający 30-40% odsetek naczyń białych w Lublinie, Chęcinach i zapewne Sandomierzu (Hadamik 2005: 56, tab. 1, 2).

Znaczący wzrost udziału tych wyrobów notujemy dopiero w XVI w., choć w Krakowie do schyłku tego stulecia oscyluje on w granicach 20-25% (Wałowcy 1979: 41). Z kolei w miastach sąsiadujących z ośrodkiem świętokrzyskim odsetek ten znacznie przekracza 50% (Gajewska 1961: 245-247; Hadamik 2005: 56-57, tab. 1, 2). Szczególnie wysoki jest w Lublinie i innych ośrodkach Małopolski wschodniej, a także w środkowopolskim Wieluniu (Urbaniak 2000: 215-216; Kurowicz 2005: 156). Wyroby wypalane na kolor biały lub kremowy stanowią też w tym okresie prawie 100% garnków kuchennych używanych we Wrocławiu (Szwed 2004: 233n). Nieliczne są dane dotyczące miast Wielkopolski i Pomorza, można jedynie stwierdzić, że w materiałach

gdańskich udział tego typu naczyń jest niewielki⁵⁸, nie spotykamy ich raczej w Poznaniu. Na różne tempo rozpowszechniania się wyrobów białych wskazują dane z Kujaw. W zbiorze szesnastowiecznej ceramiki z opactwa w Strzelnie ich odsetek sięgał 25% (Sulkowska-Tuszyńska 1997: 62-64), z kolei w zespołach z terenu zamku w Raciążku wynosił jedynie 1-3% (Kajzer 1990: 235, tab. II-VII). Bardzo niski – w porównaniu z Płockiem – jest odsetek wyrobów białych z miast Mazowsza (Cędrowski 2001: 127; Smoliński, Auch, Trzeciecki 2010; Smoliński, Trzeciecki 2010).

Dla wieków XVII i XVIII posiadamy dane wyrywkowe. Na ich podstawie można jedynie stwierdzić, że naczynia te dominowały w inwentarzach ceramicznych Warszawy i Gdańska, a także miast Małopolski (Oniszczyk-Rakowska 2002: 214n; Hadamk 2005: 56, tab. 1, 2). Stanowiły także znaczny, sięgający 35% odsetek naczyń z Bydgoszczy (Świątkiewicz-Siekierska 1994: 124, tab. 1-2). Podobnie kształtował się ich udział w Sieradzu, z kolei w nieodległej Warcie nieznacznie przekraczał on okresie 1%. Niezmiennie wysoki był odsetek tych wyrobów w Wieluniu (Kurowicz 2005: 155-157). O ich szerokim choć nierównomiernym rozpowszechnieniu świadczą także dane z osad wiejskich i zespołów dworskich z Mazowsza, Polski środkowej i Wielkopolski, gdzie odsetek naczyń białych waha się w granicach 15-80%, przy czym z reguły do połowy XVIII w. nie przekracza on kilkunastu procent, a gwałtownie rośnie dopiero po tej dacie (Świątkiewicz 1992: 282-283; Malinowski, Kałagate 1999: 63-64; Kurowicz 2005: 154-155; Morysiński 2005: 383, tab. 1).

W zbiorze płockich naczyń białych zdecydowanie dominują garnki. Analogie do nich znajdujemy na większości stanowisk, na których wystąpiły wyroby tej grupy gatunkowej. Naczynia zbliżone do szczególnie często występujących w płockim zbiorze esowatych garnków odmiany BI6 stanowią znaczny odsetek wśród garnków białych występujących w Małopolsce w XV-XVI w. (Gajewska 1961: ryc. 8, 14; Gajewska, Kruppé 1964: ryc. 12: 8, 9; Dąbrowska, Gajewska, Kruppé 1968: ryc. 11: 3-6, 13: 6; 1994: tabl. VII: 4, 5, VIII: 7; Urbaniak 2000: ryc. 2: 1, 4, 3: 1). Jest to forma często identyfikowana także wśród późnośredniowiecznych naczyń białych z Polski północnej (Kruppé 1967: ryc. 107: 3, 5; 1981: tabl. 9: 23, 11: 7, 13: 19, 24, 14: 10, 14: 12, 13, 16, 17, 36: 6; Świątkiewicz 1992: tabl. IX: 2; Sulkowska-Tuszyńska 1997: tabl. XXIX: 6, 10; Trzeciecka, Trzeciecki 2002: 152, tab. 32, ryc. 12; Starski 2009: Fig. 27: 4). Tam też znajdujemy naczynia zbliżone do odmiany BI7 (Gajewska, Kruppé 1964: ryc. 12: 2, 17; Kruppé 1981: tabl. 9: 22; Świątkiewicz 1992: tabl. IX: 3; Dąbrowska, Gajewska, Kruppé 1993: tabl. VII: 9; Oniszczyk-Rakowska 2002: Pl. XXI: 3; Starski 2009: Fig. 27: 7). Z kolei formy analogiczne do „jajowatych” garnków odmiany BII3 pojawiają się w XIII w. na terenach wschodnich i południowych Niemiec (Mechelk 1970: Abb. 18: 1-5, 19: 1-3, 21: 1-4). W XIV-XV w. rozpowszechniają się w miastach Śląska i Korony, a spotykamy je jeszcze w XVIII w. (Gajewska 1961: ryc. 4, 9; Gajewska, Kruppé 1964: ryc. 12: 10; Gierlach 1966: tabl. LXXXIII: 5; Kruppé 1967: ryc. 107: 6, 12; 1981: tabl. 11: 4, 12: 9, 11, 13: 18, 14: 11, 14, 16: 7; Dąbrowska, Gajewska, Kruppé 1968: ryc. 11: 1, 13: 8; 1994: tabl. II: 3, 5; Kajzer 1986: tabl. XII: 2; Świątkiewicz 1992: tabl. VIII: 2; Malinowski, Kałagate 1999: ryc. 15: 4; Urbaniak 2000: ryc. 2: 5-7, 9-10, 3: 4; Oniszczyk-Rakowska 2002: Pl. XXI: 2, 4; Trzeciecka, Trzeciecki 2002: 152, tab. 32, ryc. 12; Meyza 2003: ryc. 11: 2-3). Podobnie jest datowanie kulistych garnków zbliżonych do odmiany BII4, z tym, że najczęściej występują one we wczesnym okresie nowożytnym (Gajewska, Kruppé 1964: ryc. 14: 3, 18; Kruppé 1967: ryc. 107: 1, 2, 7; 1981: tabl. 14: 2, 3, 5, 7, 8, 15: 2, 16: 5, 23: 18; Dąbrowska, Gajewska, Kruppé 1993: tabl. II: 4, 19, VII: 8, VIII: 8; Świątkiewicz-Siekierska 1994: ryc. 6: a; Sulkowska-Tuszyńska 1997: tabl. XXXVI: 5;

⁵⁸ Dla Gdańska odsetek ten waha się między 6 a 13%. Dane uzyskane w trakcie analizy ceramiki z Głównego Miasta wskazują na zróżnicowany udział tych wyrobów w zależności od położenia stanowiska w socjotopograficznej przestrzeni miasta (Trzeciecka, Trzeciecki 2002: 157, tab. 35, 38, Starski 2003).

Urbaniak 2000: ryc. 2: 3; Oniszczyk-Rakowska 2002: Pl. XXI: 9; Trzeciecka, Trzeciecki 2002: 152, tab. 32, ryc. 12; Starski 2009: Fig. 22: 2, 23: 5-8, 25: 4). Podobnie możemy datować formy analogiczne do garnków odmiany BII5 (Gierlach 1966: tabl. XCIII: 5; Dąbrowska, Gajewska, Kruppé 1968: ryc. 12: 13, 14: 18; 1994: tabl. I: 1, 2, II: 1, 10; Kajzer 1986: tabl. XII: 3, 4; Świątkiewicz 1992: tabl. IX: 1; Oniszczyk-Rakowska 2002: Pl. IX: 5-8, Starski 2009: Fig. 27: 3). Smukłe naczynia zbliżone do form odmiany BII7, spotykamy niezbyt często, przede wszystkim w XVII i XVIII w. (Gierlach 1966: tabl. LXXXVIII: 4-6, XCV: 1, 2, XCIX: 4, CII: 7; Dąbrowska, Gajewska, Kruppé 1996: tabl. I: 9, 21; Oniszczyk-Rakowska 2002: Pl. VIII: 1, XIX: 8, 11, 12, 14, 17; Sekuła 2004: ryc. 2: 9, 3: 4, 5, 7-11; Marcinkowski 2009a: ryc. 19: 3, 5, 7). Dla wieku XVIII typowe są garnki z nisko usytuowaną największą wydutością brzuśca, zbliżone do odmiany BII6 (Oniszczyk-Rakowska 2002: Pl. XIX: 1; Sekuła 2004: ryc. 3: 6) i „wiaderkowate” formy odmiany BII8 (Gierlach 1966: tabl. LXXXVIII: 2, XCVII: 1, 2, CIII: 4; Dąbrowska, Gajewska, Kruppé 1993: tabl. II: 11, 13, VII: 27; Oniszczyk-Rakowska 2002: Pl. XXI: 6, 11). Najbardziej charakterystyczne dla późnonowożytniej ceramiki białej są garnki z silnie wyciągniętym wylewem, zbliżone do odmian BII9 i BII10. Najwcześniej spotykamy je w materiałach małopolskich z XVI w. (Gajewska 1961: ryc. 25, 27; Urbaniak 2000: ryc. 2: 8, 3: 2, 3). Masowo występują dopiero po połowie XVII i w XVIII w., a spotykamy je na większości przywoływanych tu stanowisk (Świechowska 1955: ryc. 10; Gierlach 1966: tabl. LXXXIII: 9, XCIII: 1, XCIV: 6, 7, XCV: 3, XCVI: 5-7, XCVII: 3, 4, XCIX: 6, 7, CII: 6, CIII: 5, 6, CVII: 9, CVIII: 2, 7; Dąbrowska, Gajewska, Kruppé 1968: ryc. 12: 22, 13: 16, 17, 14: 2; 1994: tabl. I: 9, II: 6, 7, 9, 14-18, 20-23, VII: 22; 1996: tabl. I: 13, 14; Gierlachowie 1968: tabl. XXI: 4, 12, XXIII: 10, XXIV: 2, 4, XXVI: 3-6, XXVIII: 1-3; Kajzer 1986: tabl. X: 1; Świątkiewicz 1992: tabl. VIII: 3; Oniszczyk-Rakowska 2002: Pl. VII: 4-6, 10, VIII: 8, 9, XVIII: 8, XIX: 5, 6, 10, 15, XXI: 8; Sekuła 2004: ryc. 3: 2; Marcinkowski 2009a: ryc. 19: 1-2, 4, 6, 8.). Garnki białe zbliżone do odmiany CI6 spotykamy stosunkowo rzadko na stanowiskach datowanych na schyłek średniowiecza i okres nowożytny (Gajewska 1961: ryc. 18; Dąbrowska, Gajewska, Kruppé 1968: ryc. 12: 1; Kruppé 1981: tabl. 16: 4, 36: 1; Oniszczyk-Rakowska 2002: Pl. XXI: 5, 7), podobnie jak naczynia z wyodrębnioną wklęsłą szyjką, nawiązujące do odmiany CI7 (Gajewska 1961: ryc. 5, 17; Kruppé 1981: tabl. 14: 1, 23: 10; Świątkiewicz-Siekierska 1994: ryc. 4: f; Dąbrowska, Gajewska, Kruppé 1993: tabl. VII: 1).

Dla płockich białych garnków charakterystyczne jest zdobienie powierzchni malowaniem, często łączone z motywem żłobków dookólnych. Jest to powszechnie stosowana technika zdobnicza naczyń białych, obecna już na naczyniach typu Pingsdorf i na większości trzynasto- i czternastowiecznych garnków białych z miast Niemiec, Czech i Węgier (Lobbedey 1968: 75-77; Mechelk 1981: 49-53; Mangelsdorf 1991: 219-220; Hoffmann 1997: 37n; Sanke 2001: 403n; zob. także Nekuda, Reichertová 1968: 137-138; Klapště 1997: 167, Obr. 2-3). Zdobienie malowaniem czerwobrunatną farbą jest też cechą typową naczyń białych z Małopolski w XV-XVI w., po czym technika ta zanika one wraz ze wzrostem udziału naczyń szklwionych (Dąbrowska, Gajewska, Kruppé 1993: 245; Hadamik 2005: 56-57).

Wśród pozostałych płockich naczyń białych stosunkowo liczną grupę stanowią misy. Warto tu zaznaczyć, że większość przywoływanych analogii pochodzi z terenów Małopolski. Stosunkowo często w ciągu okresu nowożytnego spotykamy tu stożkowate misy zbliżone do odmiany AV1 (Gajewska 1961: ryc. 34; Kruppé 1981: tabl. 55: 1, 7; Dąbrowska, Gajewska, Kruppé 1993: tabl. VII: 24; 1996: tabl. I: 25; Urbaniak 2000: ryc. 3: 8). O wiele rzadziej występują esowate naczynia zbliżone do odmiany BI1 (Gajewska, Kruppé 1964: ryc. 13: 1, 5; Kruppé 1981: tabl. 53: 1), czy misy z wyodrębnioną szyjką, analogiczne do odmiany BIII1 (Dąbrowska, Gajewska, Kruppé 1968: ryc. 11: 16, 12: 20). Najczęściej spotykamy baniaste misy analogiczne do odmiany BIII1 (Gajewska 1961: ryc. 33; Dąbrowska, Gajewska, Kruppé 1968: ryc. 11: 17, 12: 17;

1994: tabl. III: 1, 4, VIII: 23, 24; Kruppé 1981: tabl. 52: 8, 55: 5). Do okresu nowożytnego ograniczone jest z kolei występowanie półkulistych mis zaliczonych do grupy BV (Dąbrowska, Gajewska, Kruppé 1993: tabl. I: 4; 1996: tabl. I: 26, 28; Hadamik 2005: ryc. 6: 29-33). Dla większości z nich charakterystyczne jest także zdobienie malowaniem.

Stosunkowo liczną grupę stanowią również patelnie. Najczęściej spotykamy wśród nich stożkowate formy nawiązujące do odmiany BV1 (Dąbrowska, Gajewska, Kruppé 1993: tabl. III: 8, 10, 12, VII: 30; Urbaniak 2000: ryc. 4: 1-3; Oniszcuk-Rakowska 2002: Pl. XX: 2, 4; Sekuła 2004: ryc. 4: 9-11, 5: 1; Marcinkowski 2009a: ryc. 20: 2, 3, 5, 6). Wyraźnie rzadziej odnotowano występowanie baniastych i półkulistych patelni, zbliżonych do odmian BII1 i BVII1 (Dąbrowska, Gajewska, Kruppé 1993: tabl. III: 9, 11; 1996: tabl. I: 30; Oniszcuk-Rakowska 2002: Pl. XIX: 3, XX: 1, 3; Marcinkowski 2009a: ryc. 20: 1, 7-10). Na większości wymienianych tu stanowisk obecne są także pokrywki nawiązujące do odmian BV1-2 i BVII1 (Dąbrowska, Gajewska, Kruppé 1968: ryc. 11: 23-24, 12: 16; 1996: tabl. I: 33-34; Kruppé 1981: tabl. 63: 27, 64: 24; Świątkiewicz 1992: tabl. IX: 4; Urbaniak 2000: ryc. 3: 6-7).

Niewielką i mało zróżnicowaną grupę tworzą płockie dzbany białe. W dostępnych opracowaniach nie znaleziono analogii do naczynia zaliczonego do odmiany AIII1. Powszechnie spotykamy natomiast, klasyczne dla okresu nowożytnego baniaste naczynia z wyodrębnioną cylindryczną szyjką, określone tu jako odmiany CI1 i CIV1 (Dąbrowska, Gajewska, Kruppé 1968: ryc. 13: 23; 1994: tabl. I: 7, 15, IV: 15, 16, 18, 19; 1996: tabl. I: 22; Oniszcuk-Rakowska 2002: Pl. IX: 1, XX: 13, 14). Liczniejszą i bardziej zróżnicowaną grupę tworzą kubki. Stosunkowo często występują naczynia o cylindrycznych ściankach, analogiczne do typu AVI (Gierlach 1966: tabl. LXXXIV: 8, XCVIII: 5; Kruppé 1981: tabl. 72: 6; Dąbrowska, Gajewska, Kruppé 1993: tabl. I: 10-13). Rzadziej spotykamy kubki o esowatym profilu zbliżone do odmian BI1 i BI3 (Kruppé 1981: tabl. 73: 2; Oniszcuk-Rakowska 2002: Pl. X: 6).

Warto podkreślić pewne interesujące zbieżności między białymi kubkami o kulistych czaszach i mocno zaznaczonej nóżce (odmiana BI2), a naczyniami określanymi jako *Keulenbechern*, występującymi przede wszystkim w XIV-XV w. na terytorium Niemiec, Czech i Węgier (Lobbedey 1968: Taf. 68; Schäfer 1997: 310, Abb. 6-11; Lüdtke, Schietzel 2001: Taf. 217: 13, 233: 4, 6, 416: 4, 418: 8, 426: 7-8; 446: 8, 13, 18). Wyróżniają się tu zwłaszcza bogato zdobione kamionkowe puchary tzw. grupy Falkego (Stephan, Gaimster 2002: 129, Abb. 8, 12, 15a). Na ziemiach polskich analogiczne naczynia spotykamy stosunkowo rzadko. Tym bardziej warte przywołania są zbliżone formalnie szesnastowieczne pucharki ceglaste z mazowieckiego Pułtusa, zamku warszawskiego i klasztoru w Strzelnie (Pela 1997: Fig. 3: 4, 5, 8, 5: 2; Sulkowska-Tuszyńska 1997: 68, tabl. XXIX: 1).

Dla płockich dzbanów i kubków białych charakterystyczne jest zdobienie powierzchni malowaniem, przede wszystkim motywem ukośnej kratki. Podobnie, jak w przypadku garnków, mamy tu do czynienia z wątkiem interregionalnym (por. Lobbedey 1968: Taf. 37-38; Hoššo 1983: obr. 4-5; Dąbrowska, Gajewska, Kruppé 1993: 244-245; Lüdtke, Schietzel 2001: Taf. 389-390). Bardzo charakterystycznym motywem spotykanym na szesnastowiecznych białych kubkach są odciski czworobocznego stempelka komponowane w układzie szachownicowym. Ten motyw nawiązuje bezpośrednio do zdobnictwa wspomnianych już pucharów grupy Falkego. Naczynia te, produkowane na terenie Saksonii lub Łużyc, u schyłku XV i w 1. połowie XVI w. zyskały niezwykłą popularność w środkowej i północnej Europie. Oddziaływały one także bardzo silnie na lokalne tradycje wytwórczości ceramiki stołowej. Coraz liczniejsze są w ostatnich latach znaleziska tej grupy naczyń także z ziem polskich, coraz częściej też w zbiorach ceramiki z końca XV i XVI w. identyfikuje się ich naśladownictwa (Stephan, Gaimster 2002: 140n; Stephan 2004: 294n. W cytowanych pracach dalsza literatura).

Kubki zdobione motywem szachownicowym szczególnie często spotykamy na Mazowszu, przy czym, w odróżnieniu od płockich, są to siwaki lub naczynia cegla-

ste, nierzadko szklwione. Liczna seria takich naczyń pochodzi z wspomnianego już Pułtusza, gdzie potwierdzono ich lokalną produkcję (Pela 1997: 111-113, Fig. 2-3). Pojedyncze egzemplarze znane z Warszawy, Ciechanowa, Czerska i Węgrowa, z reguły datowane są one na XV lub XVI w. (Kruppé 1961: ryc. 35; Pela 1997: 113-114, Fig. 4: 1-10; Meyza 2003: ryc. 11: 7; Grzymkowski 2008: 31). Wystąpiły także w szesnastowiecznych materiałach z Przasnysza i Płońska (Smoliński, Auch, Trzeciecki 2010; Smoliński, Trzeciecki 2010). W literaturze naczynia te z reguły są określane jako naśladownictwa kamionek grupy Falkego, wydaje się jednak zbyt dużym uproszczeniem uznanie ich jedynie za lokalne imitacje. Można tu mówić raczej o mazowieckich inspiracjach określoną stylistyką zdobienia⁵⁹.

4.5. POZOSTAŁE GRUPY CERAMIKI

Do tej grupy zaliczono przede wszystkim naczynia importowane. Stosunkowo znaczny odsetek stanowią wśród nich wyroby kamionkowe, w największym nasileniu występujące w Płocku między początkiem XIV a połową XV w. Cechy technologiczne pozwalają uznać większość z nich za wyroby pracowni nadreńskiego Siegburga⁶⁰. Stylistyce tego ośrodka odpowiadają też proste, cylindryczne wylewy, niekiedy zdobione żłobkowaniem, a także dna dzbanów formowane w tzw. falującą stopkę (*Wellenfuss*), choć należy zaznaczyć, że są to rozwiązania o charakterze wspólnym dla większości ośrodków produkcji kamionki działających w Nadrenii i Dolnej Saksonii w XIII-XV w. (Roehmer 2001: s. 475n). Pewne dane do określenia form naczyń posiadamy jedynie w przypadku dwóch dzbanów ze stanowisk PSM 80 i PSM 82. Na podstawie zachowanych części brzuśców można rekonstruować je jako smukłe, wysokie naczynia o wydętości brzuśca nieznacznie większej niż średnica wylewu, z reguły określane jako *Jakobakanne* (Beckmann 1974: 188-189, tabl. 39; Rębkowski 1995: 41-42, tab. L: 7, LVIII: 1, LXI: 7, LXVI: 14, LXVIII: 10; Roehmer 2001: 475-476; Lüdtke, Schietzel 2001: Taf. 396: 1, 3, 6; 404: 2, 3, 406: 3, 407: 14, 408: 7, 409: 3, 4, 16).

Dzbany kamionkowe z Siegburga od połowy XIV w. napływają masowo do północnych Niemiec, Belgii i Holandii, południowej Skandynawii oraz miast południowego i wschodniego wybrzeża Bałtyku (Schäfer 1997: 305n, tab. 1; Rębkowski 2000: 176-182; Roehmer 2001: 480-483. W cytowanych pracach dalsza literatura). O ile na terenie Niemiec i Niderlandów spotykamy je zarówno na terenie miast, jak i w zamkach, czy założeniach klasztornych, to w przypadku wschodniego obszaru występowania wyrobów z Siegburga ich dystrybucja ogranicza się przede wszystkim do miast. Zdaniem D. Gaimstera (1999: 124n; zob. też Rębkowski 1995: 88n; 2000: 192-194), w północnej i wschodniej Europie kamionki nadreńskie pełniły nie tylko rolę zastawy stołowej, czy wyznacznika statusu społecznego, ale przede wszystkim identyfikowały ich użytkowników jako uczestników „miejskiej” czy „hanzeatyckiej” cywilizacji basenu Morza Bałtyckiego i Północnego.

Na ziemiach polskich kamionki siegburskie najpowszechniej występują w portowych miastach Pomorza, gdzie, zwłaszcza od połowy XIV w., stanowią podstawowo-

⁵⁹ H. G. Stephan i D. Gaimster (2002: 140n), w swoim opracowaniu podkreślają unikalny charakter zbioru „naśladownictw” z Pułtusza. Zespół pułtuski wydaje się jednak dobrze wpisywać stylistyczny „pejzaż” regionu, a jego geneza jest jeszcze trudna do określenia.

⁶⁰ Literatura dotycząca kamionki siegburskiej i jej dystrybucji na terenie Europy jest już bardzo bogata (pełen wykaz – Lüdtke, Schietzel 2001: 1150-1162; zob. też Beckmann 1974; Stephan 1983; Gaimster 1997: 21n; Roehmer 2001: 471-483). Zagadnienia dotyczące produkcji i dystrybucji tej grupy naczyń oraz roli kamionki nadreńskiej w świecie hanzeatyckim szeroko omawia D. Gaimster (1997: 112n; 1999). Z literatury polskiej należy zwrócić uwagę na opracowanie E. Kilarskiej (1991) oraz rozdziały dotyczące kamionki siegburskiej w monografii ceramiki kołobrzeskiej (Rębkowski 1995: 40-44). W cytowanych pracach dalsza literatura.

wy rodzaj naczyń stołowych, wypierając tak miejscowe dzbany siwe, jak i pozostałe kategorie naczyń importowanych (Nawrołski, Nawrołska 1989: 278; Nawrołski 1992; Rębkowski 1995: 40-44; 2001: 176-182; Nawrołska 1999: 374n; Paner 1999: 388-389; Roehmer 2001: 482). O wiele rzadziej spotykamy je na stanowiskach położonych w głębi kraju. Z reguły dysponujemy informacjami o znaleziskach pojedynczych naczyń kamionkowych, warto jednak podkreślić, że ich obecność odnotowano przede wszystkim w miastach (Dębska-Luty 1972: 165, tab. A; Hunicz 1984: tabl. XI: 7; Sulowska-Tuszyńska 1997: 64-66)⁶¹. Na Mazowszu, jak dotąd, fragmenty dzbanów siegburskich zidentyfikowano jedynie w Płocku i Warszawie⁶².

Na tle omawianych znalezisk wyróżniają się fragmenty dzbana kamionkowego krytego wiśniową angobą. Cechy technologiczne naczynia pozwalają zaliczyć je do grupy określonej przez M. Rębkowskiego jako „wczesna kamionka angobowana”. Produkcja tego typu naczyń prowadzona była w XIII – do połowy XIV w. w co najmniej kilku warsztatach nadreńskich i dolnosaskich (Janssen 1983: 125-130; Stephan 1983: 110-112; Rębkowski 1995: 44-48; Roehmer 2001: 483-484). Cechy technologiczne naczynia i barwa angoby nie stwarzają przesłanek do wiarygodnej identyfikacji jego miejsca pochodzenia. Pewnych pośrednich przesłanek dostarcza jedynie ukształtowanie wylewu, zaopatrzonego w charakterystyczne „żeberko”. Tendencja do podobnego formowania partii przykrawędnych jest typowa dla pracowni dolnosaksońskich i z tym rejonem możemy wstępnie łączyć omawiane znalezisko (por. Stephan 1983: Abb. 8: 6; Rębkowski 1995: 45-46, tab. XXXIV: 5; Roehmer 2001: 520-521; Lüdtkke, Schietzel 2001: Taf. 427: 1-3, 428: 4, 429: 2, 432: 1, 4, 8). Do połowy XIV w. wyroby te bardzo licznie napływały do Lubeki, skąd dystrybuowane były do innych miast Hanzy w basenie Morza Bałtyckiego. Na ziemiach polskich są to znaleziska nieliczne, ich występowanie ogranicza się jedynie do kilku miast portowych Pomorza. Jedyna większa opublikowana seria tego rodzaju naczyń pochodzi z Kołobrzegu, wystąpiły one także w Elblągu, brak tu jednak danych pozwalających określić ich udział (Rębkowski 1995: 44-47, ryc. 31-33; Roehmer 2001: 526-527).

Niewielka seria dzbanów kamionkowych pochodzi także z kontekstów datowanych na 2. połowę XVIII w. Cechy technologiczne oraz stylistyka ornamentu pozwalają uznać je za wyroby pracowni nadreńskiego Westerwald. Rozpowszechniają się one w całej północnej Europie od schyłku XVI w. Na ziemiach polskich w największym nasileniu kamionka westerwaldzka występuje w XVII i XVIII w. Znaczny stopień rozdrobnienia utrudnia bardziej precyzyjne datowanie naczyń, jedynie na podstawie stylistyki zdobienia można ostrożnie odnosić fragmenty kamionek westerwaldzkich z Płocka do wieku XVIII (Kilarska 1991: 22-34; Gaimster 1997: 124n; Nawrołski 1997: 171n; Oniszczyk-Rakowska 2002: 253, tab. 17. W cytowanych pracach dalsza literatura).

Charakterystyczną grupą dla zbiorów naczyń z okresu nowożytnego są wyroby zdobione podszkliwnie, określane są z reguły jako „pseudo-„ czy „półmajolika”. Na ziemiach polskich pojawiają się one w ciągu XVI w., początkowo jako importy z Czech czy południowych Niemiec, gdzie naczynia zdobione podszkliwnie wyrabiano w tym okresie masowo, z początku jako naśladownictwa majolik włoskich i hiszpańskich. W następnym stuleciu powstały lokalne ośrodki produkcji tak zdobionych naczyń, z których najlepiej rozpoznany jest małopolski Miechocin (Szetela-Zauchowa 1969a; 1969b; 1984). Do końca XVIII w. stołowe naczynia zdobione podszkliwnie występowały w różnym natężeniu przede wszystkim w miastach i w rezydencjach

⁶¹Stan badań, a przede wszystkim publikacji materiałów, w chwili obecnej uniemożliwia ocenę skali napływu tej grupy naczyń do miast Korony, księstw śląskich, czy Prus krzyżackich. Znaleziska ze Strzelna wskazują na możliwość ich występowania także w kontekstach pozamiejskich.

⁶²W materiałach warszawskich udział kamionek wynosi zaledwie 0,1%. Zdaniem J. Kruppé (1967: 213-214, ryc. 109) ich występowanie ogranicza się jedynie do 2. połowy XIV w.

magnackich czy szlacheckich. Wraz z upowszechnieniem się z początkiem XIX w. porcelany i taniego kuchennego fajansu wyroby półmajolikowe stały się domeną garncarstwa wiejskiego⁶³.

Zbiór półmajolikowych talerzy z Płocka nie odbiega od zestawu form typowego dla naczyń tej grupy gatunkowej z większości stanowisk datowanych na XVII-XVIII w. (Supryn 1975: 244-246; Szetela-Zauchowa 1984: 49, ryc. 3; Meyza 1997: Fig. 7-8). O wiele większe znaczenie dla określenia powiązań stylistycznych płockich półmajolik ma analiza wątków zdobniczych i stosowanych zestawów barw malatury. W omawianym zbiorze wyróżnia się grupa naczyń pochodząca z kontekstów datowanych na 2. połowę XVI i początek XVII w.. Charakterystyczne dla nich jest stosowanie gamy barwnej ograniczonej do żółci i bieli kładzonej na brązowej angobie oraz schemat kompozycji figuralnej zamkniętej w otok dna uzupełnionej motywem geometrycznym umieszczonym na kołnierzu. W przypadku talerzy ze stanowisk PSM 63 i PSM 81 główny motyw stanowiło zeschematyzowane przedstawienie ptaka malowane żółtą farbą, uzupełnione w pierwszym przypadku rzędem żółtych „malinek” umieszczonych na brązowym tle kołnierza, w drugim zaś – tzw. ornamentem cęgowym w pasie ujętym dwoma koncentrycznymi okręgami. Zastosowana technika zdobienia, gama barw i sposób komponowania motywów typowe są dla najstarszej zdobionej podszkliwnie ceramiki z Czech i południowych Niemiec ze schyłku XVI i początku XVII w. (Stephan 1987: 59-60, Abb. 48). Pojedyncze talerze utrzymane w zbliżonej stylistyce wystąpiły między innymi na terenie zamku warszawskiego (Meyza 1991: 119-120, 1996: 26-44).

Druga grupa to naczynia pochodzące z warstw datowanych na 2. połowę XVII i XVIII w. Spotykamy tu fragmenty talerzy zdobionych marmoryzowaniem, przy zastosowaniu barwy żółtej, zielonej, czerwonej i brązowej. Ta stylistyka zdobienia w środkowoeuropejskiej półmajolice pojawia się na początku XVII w. i jest bardzo charakterystyczna dla pierwszych dwóch faz produkcyjnych Miechocina (Supryn 1975: 257; Szetela-Zauchowa 1984: 62n; Marcinkowski 2009b: 145-146)⁶⁴. W przypadku pozostałych talerzy dominują przestylizowane, powiększone nad miarę motywy kwiatowe malowane z rozmachem na lustrze i na kołnierzu naczynia, na białej angobie, przy zastosowaniu różnych odcieni zieleni, czerwieni i brązu. Tak zdobione talerze charakterystyczne są dla drugiego i trzeciego horyzontu półmajolik miechocińskich, datowanego na 2. połowę XVII i XVIII w., przy czym w okresie końcowym widoczne jest postępujące upraszczanie motywów i rezygnacja z konturowania rysunków na rzecz operowania plamami barwnymi (Szetela-Zauchowa 1969a: 100-101; 1984: 68-70; Marcinkowski 2009b: 148-150). Podobne tendencje stylistyczne notowane są także w przypadku późnych półmajolik z innych stanowisk (Supryn 1975: 256-257, tabl. IX-XIV; Meyza 1991: 119-120; 1996: 64n; Kwaśniewska 1995: 302-306; Oniszcuk-Rakowska 2002: 217-218, 233-234, Dąbrowska, Gajewska, Kruppé 1993: 249). W zbiorze talerzy wyróżnia się naczynie z 2. połowy XVIII w., zdobione silnie zgeometryzowanymi motywami kwiatowymi naniesionymi na białą angobę. Widoczny schematyzm i pewna nieporadność w kładzeniu farby i komponowaniu motywów może wskazywać na pochodzenie naczynia z miejscowych, wiejskich warsztatów, powstających na Mazowszu północnym i północno-wschodnim u schyłku XVIII i w XIX w. (Fryś-Pietraszkowa 1970: 78n).

⁶³ Zagadnienie genezy i rozpowszechnienia się naczyń zdobionych podszkliwnie w nowożytnej Europie przedstawił H. G. Stephan (1987). W polskiej literaturze kwestie dotyczące terminologii, datowania i zróżnicowania warsztatowego omawia K. Meyza (1991, 1996, 1997). Kontynuacja tej techniki zdobienia w XIX- i XX-wiecznym garncarstwie ludowym była przedmiotem studiów E. Fryś-Pietraszkowej (1970).

⁶⁴ Szczegółowo kwestię genezy tej techniki zdobienia omawia K. Meyza (1997: 126n), zwracając przy tym uwagę, że naczynia marmoryzowane produkowano w co najmniej kilku ośrodkach na terenie Korony. Na stosunkowo długie utrzymywanie się tej techniki zdobienia wskazują datowane na schyłek XVIII w. znaleziska z Gdańska (Oniszcuk-Rakowska 2002: 212-213).

Kolejną grupę stanowią naczynia, które z uwagi na zastosowanie nieprzejrzystego białego szkliwa uznaje się za naśladownictwo wyrobów fajansowych. Od „klasycznych” fajansów odróżnia je stosowanie miejscowych glin żelazistych i niska jakość szkliwa, z reguły nierównomiernie rozprowadzonego i kładzonego, w przypadku talerzy, jedynie od wewnątrz, a w grupie dzbanów – jedynie od zewnątrz. Naczynia takie charakterystyczne są dla produkcji garncarskiej większości miast północnych Niemiec, Pomorza i Prus w 2. połowie XVII i w XVIII w., potem wytwarzane były jedynie w warsztatach wiejskich (Möller 1999; Oniszczyk-Rakowska 2002: 210n; Marcinkowski 2007: 91n; 2009a: 169n). Półfajansowe naczynia stołowe spotykamy powszechnie także w na ziemiach polskich. Produkowano je przede wszystkim w XVIII i na początku XIX w. jako tańszy odpowiednik importowanych fajansów holenderskich i niemieckich (Meyza 1996: V-VI, 106, 114-116; Sekuła 2004: 442).

Wśród płockich półfajansów wyróżniają się talerze malowane naszkliwnie. Stan zachowania naczyń utrudnia rekonstrukcję motywów, w większości przypadków były to zapewne dekoracje roślinne zajmujące lustro i niekiedy tworzące pasmo na kołnierzu, przy krawędzi naczynia. Dekorację charakteryzuje stosowanie grubej kreski, operowanie plamami i nieporadność w modelowaniu rysunku, co jest typowe dla naczyń półfajansowych niezależnie od miejsca produkcji (Möller 1999: 4-6; Marcinkowski 2007: 91-99, ryc. 4-14; 2009a: 170-173, ryc. 22-23). Omawiane naczynia mogły zostać wyprodukowane w Płocku, mogły też do niego trafić z jednego z miast nadwiślańskich.

Jednym z najbardziej zaskakujących znalezisk płockich jest fragment dwunastowiecznego naczynia pokrytego szkliwem sodowym. Zastosowany surowiec i rodzaj szkliwa odróżniają je od wyrobów szklawionych z całej środkowej oraz zachodniej Europy. Stosowanie szkliw alkalicznych jest natomiast bardzo charakterystyczne dla ceramiki produkowanej na Bliskim i Środkowym Wschodzie (Brykina 1974: 79n; Mason 1995: 8; al-Saad 2002: 804-808, tab. 1). Naczynia takie reprezentują tradycję rozciągającą się od epoki brązu, poprzez okres panowania perskiego do podboju arabskiego, a następnie w ciągu całego okresu islamskiego (Watson 2004: 157-160). Szczególną grupę islamskiej ceramiki szklawionej stanowią wyroby o białym kolorze czerepu, charakteryzujące się specyficzną kompozycją masy ceramicznej, z wysoką zawartością krzemionki, tlenków wapnia i sodu, określane jako *fritware* (Debevoise, 1934: 31-32; Watson 2004: 303, 320-322). Technika wytwarzania *fritware* ukształtowała się w X-XI w. w warsztatach egipskiego Fustat, a w ciągu XII w. rozpoczęto ich produkcję w Syrii i Iranie. Podobne wyroby pojawiają się także w XII-XIII w. w północnej Mezopotamii, południowo-wschodniej Turcji, a z początkiem XV w. – w Samarkandzie (Tite 1989: 115-132; Blackman, Redford 1994: 31-34; Mason 1995: 8-9; Watson 2004: 289n. W cytowanych pracach dalsza literatura).

W świetle przytoczonych wyżej analogii szklawione naczynie z Płocka można uznać za *fritware*. Jako, że technika ta ma w świecie islamskim charakter interregionalny, trudno tu wskazać miejsce jego pochodzenia. Niewielkie czarki na niskich nóżkach, w pewien sposób inspirowane chińskimi czarkami do picia herbaty, były wyrabiane w XI-XIII w. we wszystkich ośrodkach produkcji *fritware* (Watson 2004: 289-322). Receptura szkliwa i zastosowana gama barw pozwala ostrożnie wiązać pochodzenie omawianego naczynia z któregoś z ośrodków syryjskich, bądź z warsztatów irańskiego Kashan, przeżywających XII w. swój rozkwit (Tite 1989: 115-132; Mason 1995: 8-9; Watson 2004: 303, tam też dalsza literatura). Niezależnie od precyzyjnej lokalizacji warsztatu, jest to pierwsze naczynie *fritware* z ziem polskich, a jedno z nielicznych w całej środkowej Europie (Novaček 2011: 611n). Pojedyncze znaleziska bliskowschodnich naczyń szklawionych spotykamy natomiast w ośrodkach rzemieślniczo-handlowych południowej Skandynawii (Falk 2001: 613-622) i w grodach Rusi Kijowskiej (Makarova 1968: 34-35; Gurevič 1981: 154; Noonan 1983: 211n).

Także na XII w. datowane są pochodzące z płockiego podgrodzia fragmenty dwóch naczyń z domieszką grafitu. W tym okresie ceramikę grafitową masowo produkowano

i użytkowano przede wszystkim na terenie Czech i Austrii, gdzie tradycja jej wyrobu sięga jeszcze okresu lateńskiego (Scharrer-Liška 2007: 29n; tam też dalsza literatura). Na ziemiach polskich znaleziska naczyń z domieszką grafitu należą do nielicznych. Najczęściej spotykamy je na Śląsku, zwłaszcza w rejonie Opola, a także we Wrocławiu, czy Legnicy. Wyroby grafitowe występują także we wschodniej Wielkopolsce, a stosunkowo duża ich seria pochodzi z Kruszwicy (Dzieduszycki 1978: 65-68; 1997b; Zamelska 1998). Omawiane naczynia to pierwsze tego typu znaleziska pochodzące z Mazowsza.

Na zakończenie należy także wspomnieć o datowanym na XIV w. naczyniu wykonanym w technologii „brunatnej” i ściankach krytych zielonym szkliwem. Trudno jest tu wskazać bezpośrednio analogie do omawianego wyrobu. Najbardziej prawdopodobne jest jego pochodzenie z terenu zachodniej Rusi. Identyfikacji tej nie przeczy skład masy garncarskiej oraz receptura szkliwa (choć też wyraźnie jej nie potwierdza), należy jednak zaznaczyć, że repertuar form szkliwionej ceramiki ruskiej ograniczony jest raczej do wyrobów stołowych – przede wszystkim dzbanów i czarek, a szkliwione garnki występują tam sporadycznie, przede wszystkim jako uboczny produkt warsztatów stosujących glazury (Makarova, 1968; Makarova, Rozenfel’ dt 1997: 28-30; zob. także Auch 2004; 2007; Auch, Trzeciecki 2007: 147-149. W cytowanych pracach dalsza literatura). Należy więc podkreślić, że postulowana tu proveniencja naczyń musi pozostać w sferze hipotez.

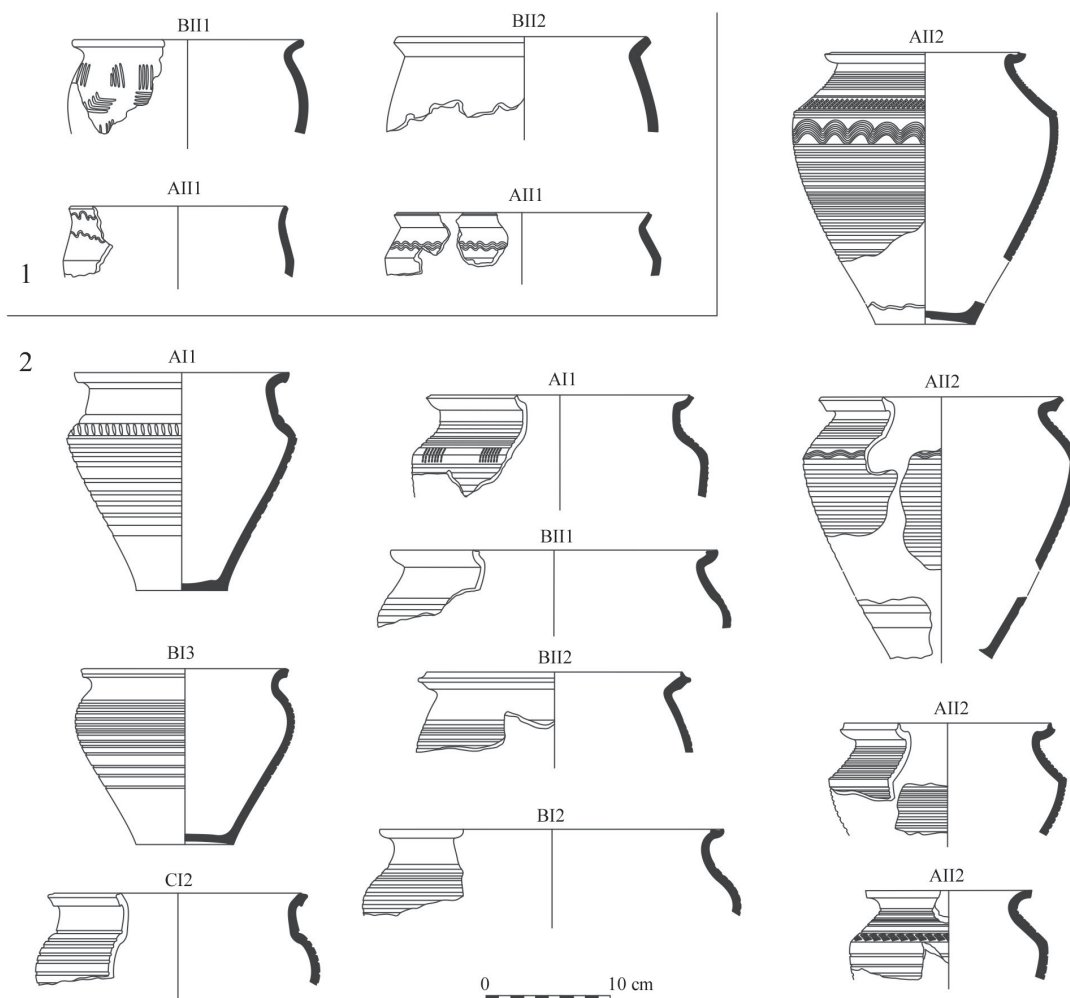
5. PRZEMIANY STYLISTYCZNE CERAMIKI PŁOCKIEJ

5.1. PŁOCK PRAWA KSIĄŻĘCEGO (XI- POŁOWA XIII W.)

W tym okresie dziejów miasta zawiera się czas budowy grodu na Wzgórzu Tumskim u schyłku X w. i zorganizowania jego zaplecza osadniczego, kompleksowe przekształcenia struktury osadniczej przed połową XII w. oraz czas rozwoju Płocka do momentu pierwszej lokacji miasta około 1237 r. (Gołembnik 2002: 7n; 2011; Gieysztor 2006: 117n; Trzeciecki 2011b; 2011c. W cytowanych pracach dalsza literatura.). Najbardziej wyrazistą cechą ceramiki z tego okresu jest homogeniczność zbioru, przez ponad dwa i pół stulecia ograniczonego w praktyce do jednej grupy gatunkowej (ceramika brunatna) i jednej funkcjonalnej (garnek). Niewielkim zmianom podlega też technika wykonania, począwszy od doboru receptur mas garncarskich, skończywszy na jakości wypalenia. Bardzo różnorodny, zwłaszcza na tle naczyń z okresów późniejszych, jest natomiast zestaw form, wariantów ukształtowania krawędzi, czy kompozycji zdobniczych. Jednolitość gatunkową i funkcjonalną przy stosunkowo szerokim zakresie wyborów dotyczących formy i zdobnictwa można uznać za podstawową cechę stylistyczną ceramiki płockiej między schyłkiem X a połową XIII w.

Garncarze zaopatrujący wczesnośredniowieczny Płock wykorzystywali przede wszystkim gliny żelaziste, łatwo dostępne w skarpie wiślanej i ścianach przecinających ją jarów. Surowce niskożelaziste nie cieszyły się większym zainteresowaniem, co jest godne podkreślenia w związku z omawianym niżej zagadnieniem genezy płockiej ceramiki białej. Elementem stałym w przygotowywaniu mas garncarskich, jest wykorzystywanie tłuczni granitowego. Ilość składników nieplastycznych jest duża, z reguły przeważają frakcje średnie, co wskazuje na preferowanie glin średnio-tłustych lub wręcz chudych. Istnienia określonych norm dotyczących przygotowania masy garncarskiej dowodzi też rozkład udziałów wyróżnionych grup receptur. Już w zespołach sprzed połowy XI w. widoczna jest preferencja dwóch rodzajów mas garncarskich, oznaczonych tu jako grupa 6 i 7. Ich łączny udział jest niezmiennie bardzo wysoki i oscyluje w granicach 90%. Czytelny między połową XI a połową XIII w. wzrost udziału mas o drobniejszym uziarnieniu składników (grupa 5) wiąże się nie tyle ze stopniowym udoskonalaniem receptur, co raczej z rezygnacją z wyrobu naczyń słabo obtaczanych, wykonywanych z mas o wyraźnie grubszej domieszce.

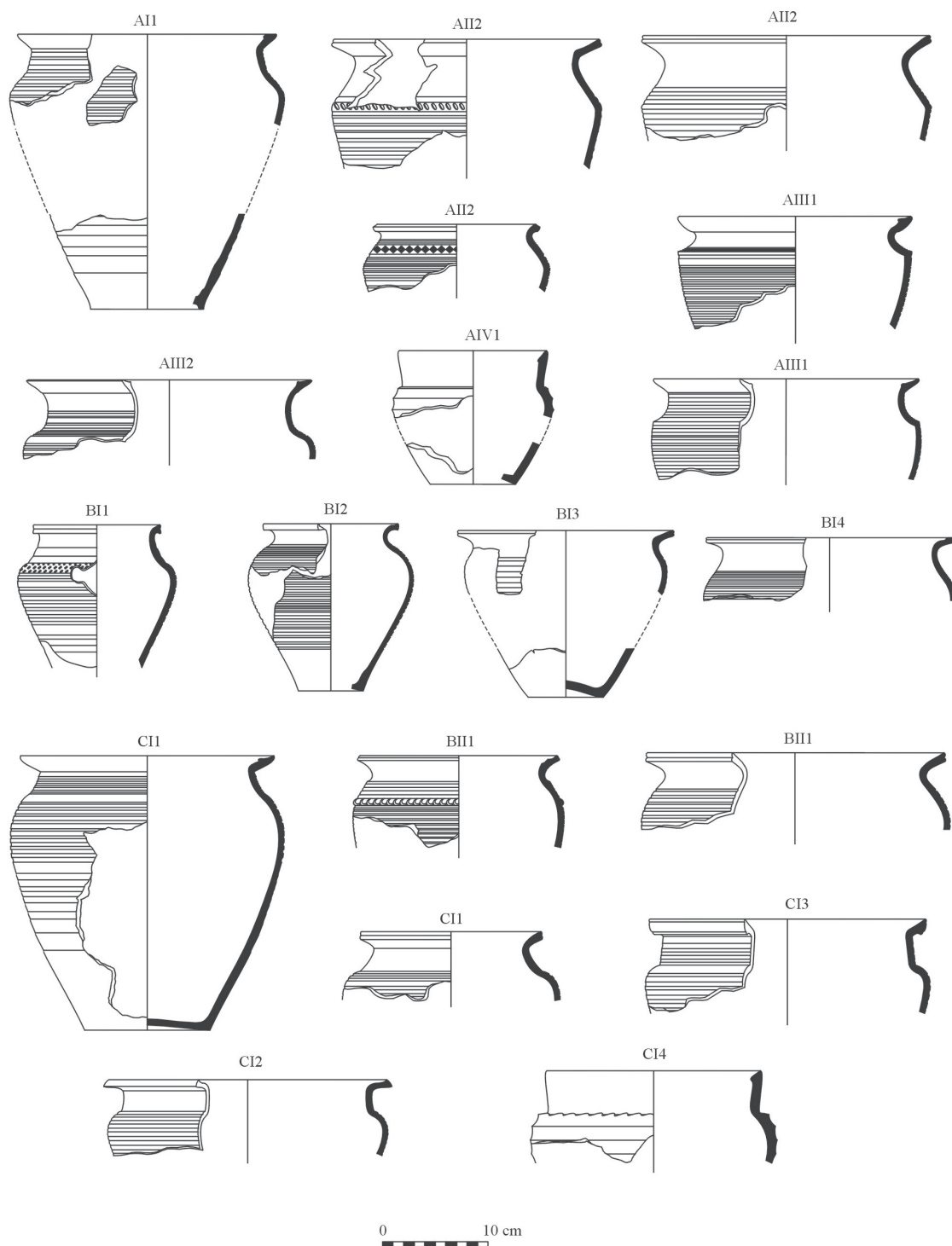
Analiza technik formowania naczyń wskazuje na niezmiennie utrzymywanie się standardów wprowadzonych przed połową XI w. Przewaga w omawianym zbiorze naczyń wykonanych technikami ugniatania (niezależnie od czytelności śladów) wskazuje na stosowanie koła jednotarczowego, a wysoki i stały odsetek den wklęsłych świadczy o zaopatrywaniu go w nakładkę. Zwraca uwagę marginalny udział naczyń słabo obtaczanych, które znikają z inwentarzy już przed połową XI w. W przypadku wyrobów silnie obtaczanych dostrzegamy wzrost udziału naczyń pozbawionych czytelnych na ściankach śladów łączenia wałków. Jest to jednak proces bardzo powolny i nie wpływający na radykalną zmianę struktury zbioru.

Ryc. 77. Podstawowe formy naczyń w okresie między schyłkiem X a połową XI w. (horyzont I). 1 – naczynia słabo obtaczane, 2 – naczynia silnie obtaczane. Rys. M. Trzeciecki.

Brak jest bezpośrednich danych dotyczących wyglądu urządzeń przeznaczonych do wypalania naczyń, co więcej, pomimo przebadania stosunkowo dużego arealu na terenie grodu i podgrodzia, nie natrafiono na obiekty, którym nawet hipotetycznie przypisywać można funkcję pieców garncarskich. Wielobarwność powierzchni wskazuje na wypalanie naczyń w ogniskach. Stała, choć niewielka przewaga naczyń dobrze wypalonych, świadczy nie tylko o umiejętności uzyskiwania odpowiednich temperatur, ale może także dowodzić istnienia już w przed połowę XI w. określonych i przestrzeganych norm dotyczących wypalania. Także i tu nie sposób dostrzec zmian, a jedynie utrzymywanie początkowych standardów.

Drugim aspektem stylistyki garncarstwa omawianego okresu jest wspomniane już różnicowanie form i wątków zdobniczych. Jest ono czytelne już na poziomie cech metrycznych, przede wszystkim wielkości średnic wylewów. Widoczna jest tu zwiększająca się różnorodność, wyrażająca się przede wszystkim we wzroście udziału skrajnych kategorii wielkościowych – najmniejszych i największych. Bardzo bogaty jest też repertuar form – wyróżniono łącznie 20 odmian, przy czym zdecydowana większość z nich pojawia się już przed połowę XI w. W tym okresie wyraźna jest preferencja form ostroprofilowanych – naczynia grupy A stanowią ponad połowę zbioru i reprezentowane jest wśród nich bogate spektrum form cztero- i trójelementowych (ryc. 77, tabl. 2: 1-6, 4: 2, 4, 6, 5: 1-3). Między połową XI a połową XII w. wyrównuje się udział form ostro (grupa A) i łagodnie profilowanych

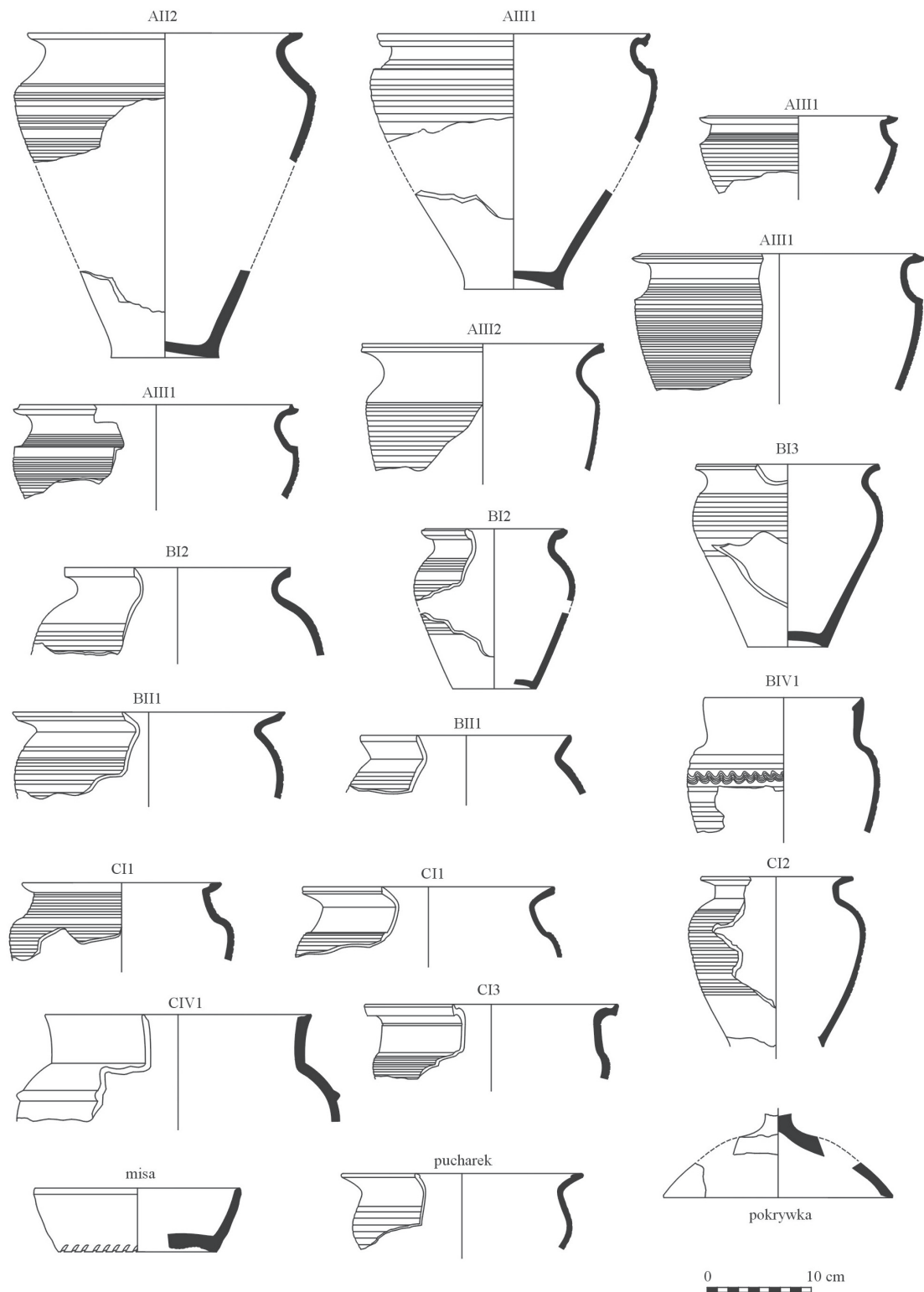

Ryc. 78. Podstawowe formy naczyń w okresie między połową XI a połową XII w. (horyzont II). Rys. M. Trzeciecki.

(grupa B), szybko zwiększa się też odsetek form z wyodrębnioną szyjką (grupa C) – jest to okres największej różnorodności formalnej ceramiki Płocka przedlokacyjnego.

Analiza częstotliwości występowania poszczególnych odmian wskazuje na trwałość obecnych już na początku rozwiązań formalnych (ryc. 78). W zbiorze dominują dwustopkowate garnki odmiany AII2 (tabl. 6: 1-2, 8: 7, 9: 7, 11: 1, 12: 1, 14-6, 15: 1-3, 19: 1, 4, 6, 9) i baniaste naczynia odmiany BIII1 (tabl. 7: 7, 10, 9: 3-4, 11: 9, 11, 13: 10-11, 17: 5-12). Po połowie XI w. zestaw najczęściej występujących form powiększony zostaje o ostro profilowane,

Ryc. 79. Podstawowe formy naczyń w okresie między połową XII a połową XIII w. (horyzont III). Rys. M. Trzeciecki.

pozbawione górnej partii brzuśca garnki odmiany AIII1-2 (tabl. 6: 3-10, 8: 6, 9: 1, 3-6, 11: 2, 12: 2-3, 15: 4-7, 19: 5, 7, 8), „klasyczne” dla wczesnego średniowiecza esowate formy odmiany BI2 (tabl. 7: 4, 8: 12, 11: 6-8, 16: 6-7, 17: 1-3), a także naczynia z wyodrębnioną szyjką odmian CI1-CI3 i CI5 (tabl. 7: 3, 11, 8: 1-4, 10: 5-9, 11: 13, 14: 1-9, 18: 1-7, 20: 4-6, 22: 6-7).

Między połową XII a połową XIII w. dokonuje się stopniowe ograniczenie zestawu do kilku podstawowych form. Dla grupy A są to dwustożkowate naczynia odmiany AII2 (tabl. 22: 1, 25: 1-2, 7-8, 27: 2-3, 30: 3-4, 31, 32, 45: 1-2) i formy odmian AIII1-2 (tabl. 22: 2-4, 24: 1-2, 25: 4-6, 27: 5-7, 33-35, 45: 4). Wśród naczyń o łagodnie kształtowanej linii profilowej dominują esowate garnki odmian BI2 (tabl. 22: 6-8, 26: 1-2, 27: 8-10, 37: 1-6, 9) i baniaste formy odmiany BII1 (tabl. 23: 1-4, 24: 4-6, 8, 26: 3-5, 28: 6-9, 39, 45: 6). W zbiorze coraz wyraźniej zaznacza się obecność garnków z wyodrębnioną szyjką (tabl. 23: 5-6, 24: 7, 9-11, 26: 8-10, 29: 1-2, 40: 1-6, 8-11, 41: 1, 3-6, 45: 7, 9, 10). Nieznacznie zwiększa się udział marginalnej dotąd odmiany CI3 (tabl. 26: 11-12, 41: 7-9), interesującej o tyle, że nawiązującej formą do tzw. naczyń drohiczyńskich (ryc. 79). Rzadko lub wręcz sporadycznie spotykamy tzw. garnki z cylindryczną szyjką (tabl. 2: 6, 4: 7, 7: 9, 9: 2, 12: 7, 18: 8-9, 21: 3-4, 22: 5, 23: 7, 26: 6, 29: 8-9, 42: 1-4, 6-8, 45: 11).

Podobne prawidłowości zaobserwowano podczas analizy ukształtowania wylewów naczyń. Dominują tu silnie profilowane wylewy grupy E oraz proste i wychylone na zewnątrz krawędzie grupy B. Charakterystyczne jest stopniowe ograniczanie udziału tych pierwszych na rzecz form uproszczonych. Już przed połową XI w. pojawiają się odmiany dominujące zbiór aż do połowy XIII w. – przede wszystkim wylewy odmiany B1, E1 i E3. Godny podkreślenia jest wyraźny wzrost zróżnicowania sposobów kształtowania wylewów po połowie XI w., przede wszystkim dzięki pojawieniu się większości odmian grupy C i jego niewielkie ograniczenie po połowie XII w. Wyraźna jest przy tym preferencja do zaopatrywania form ostroprofilowanych, bądź tych z wyraźnie podkreśloną szyjką w rozbudowane wylewy, w przeciwieństwie do form o łagodnej linii profilowej, w przypadku których chętniej formowano wylewy nie pogrubione i niewyodrębnione wyraźnie z profilu górnej partii naczynia.

Podobnie, jak w przypadku form naczyń i wylewów, najbardziej charakterystyczne i najpowszechniej występujące kompozycje zdobnicze (niezależnie od ilości wątków) pojawiają się już w najstarszych zespołach i charakteryzują się długotrwałością występowania. Rejestrowane zmiany polegają przede wszystkim na stopniowym ograniczaniu udziału danych kompozycji na rzecz innych, z rzadka mamy natomiast do czynienia z wprowadzaniem nowych rozwiązań, brak też skokowych zmian zestawu stosowanych wątków zdobniczych. Między schyłkiem X a połową XIII w. najczęściej spotykanym sposobem zdobienia garnków brunatnych było pokrywanie brzuśców pasmami żłobków dookolnych, przy czym dla horyzontu najstarszego typowe jest pokrywanie żłobkami całej powierzchni naczynia (odmiana IIa), a w okresie późniejszym obserwujemy stopniowe ograniczanie zasięgu powierzchni zdobionej. Szczególnym wariantem tej stylistyki zdobienia była kompozycja odmiany II1, stanowiąca połączenie motywu żłobków dookolnych wykonanych narzędziem jednozębnym, pokrywających powierzchnię brzuśca, z wieńczącym go pasmem poziomych żłobków wykonanych grzebykiem, umieszczanym na szyjce. Często występuje też połączenie żłobków dookolnych z pasmami stempelków lub nacięć w wydzielonej strefie (odmiany II4b i II5b), a po połowie XII w. zaznacza się tendencja do umieszczania tych motywów powyżej strefy zajętej przez żłobki (II4a i II5a).

Należy też wspomnieć o pojedynczych egzemplarzach naczyń innych grup funkcjonalnych, pojawiających się pojedynczo między połową XI a połową XIII w. (tabl. 14: 10-14, 43: 4-7, 44: 1-8). Charakterystyczną grupę stanowią tu puchary na pustej nóżce. Wśród niewielkiego zbioru mis wyróżniają się też dwa naczynia o zdobionych dnach typowe dla wyrobów drohiczyńskich (tabl. 43: 6-7). Naczynia reprezentujące inne grupy gatunkowe znalazły się w Płocku jako importy. O ile w przypadku garnków z domieszka grafitu ich obecność poświadczona jest w nieodległej Kruszwicy, to fragment szklawionej czarki o proveniencji środkowowschodniej (tabl. 44: 8) należy do znalezisk unikalnych nie tylko w skali ziem polskich. Warto też podkreślić, że importy wystąpiły wyłącznie na terenie podgrodzia, w obiektach datowanych na 2. połowę XII w.

Standaryzacja techniki wykonania i zdobnictwa i stylistyka form zbliża ceramikę płocką do wytwórczości garncarskiej ośrodków centralnych państwa piastowskiego (por. Możdziej 2002: 147-148; Rzeźnik 1995: 84n; Kara 2009: 255n; zob. także Trzeciecki 2009: 298n). Krąg analogii do najliczniej i najwcześniej występujących form ogranicza się do terenów Kujaw, ziemi chełmińskiej, północnej i wschodniej Wielkopolski. Tu należy poszukiwać najbliższych analogii dla reprezentujących najbardziej archaiczny, „menkendorfski” nurt garnków odmiany AIII1. Z tymi terenami związane są także ostroprofilowane formy AIII2 i AIII1-2 oraz baniaste naczynia odmiany BIII1. Warto w tym kontekście zwrócić uwagę na bliskie pokrewieństwo ceramiki płockiej i kruszwickiej, przede wszystkim między połową X a schyłkiem XI w. i ich związki ze stylistyką wyrobów garncarskich Pomorza Zachodniego. Brak jest natomiast wyraźnych powiązań ze stylistyką naczyń z Małopolski czy Śląska, pomijając esowate garnki typu BI, przy czym w XI i XII w. są to formy już interregionalne. Interesujące są natomiast, czytelne zwłaszcza w XII w. stylistyczne relacje ceramiki płockiej i drohiczyńskiej. Dotyczy to przede wszystkim garnków odmiany CI3, a w pewnym stopniu także CI1, przy czym można tu mówić raczej o podobnych w obu ośrodkach tendencjach w kształtowaniu linii profilowej i proporcji naczynia. Na bezpośrednie związki z Drohiczymem wskazują natomiast misy o zdobionych dnach, nie spotykane poza tym ośrodkiem.

Niewielka jest nasza wiedza o związkach stylistyki naczyń płockich z miejscową „plemienną” tradycją garncarską – przede wszystkim ze względu na brak możliwości przeprowadzenia szerszej analizy porównawczej. Bardzo wyraźne są jednak pokrewieństwa stylistyczne naczyń płockich z najstarszego horyzontu z ceramiką z datowanych na X-XI w. grodów w Sypniewie czy Mokrzku. Należy tu przede wszystkim zwrócić uwagę na analogiczny zestaw form, z wyraźną przewagą naczyń dwustożkowatych i baniastych, przy zaznaczającym się udziale form z wyodrębnioną szyjką. Zbliżone są też wątki zdobnicze. Nie wiemy natomiast, czym charakteryzują się zbiory naczyń z ośrodków grodowych prawobrzeżnego Mazowsza, funkcjonujących między XI a XIII w. Wynika to przede wszystkim ze stanu badań i opracowania materiałów. Ogólne informacje zawarte w atlasie grodzisk Mazowsza i Podlasia pozwalają przypuszczać, że zestaw form, wątków zdobniczych, a zapewne i technika wykonania, nie odbiegały zbyt od standardów płockich.

Warto natomiast zwrócić uwagę na brak bezpośrednich związków stylistycznych między naczyniami z Płocka i Czerska. Gród czerski, podobnie jak Płock uznawany za inwestycję piastowską, był najważniejszym ośrodkiem administracyjnym południowego Mazowsza. Równie istotny jest brak czytelnych powiązań stylistycznych między ceramiką z najstarszej fazy grodu w Płocku, a datowanymi na IX-X w. zespołami z nieodległych od Płocka stanowisk położonych w dolinie Słupianki, gdzie dominują niezdobione naczynia słabo obtaczane.

Powyższe obserwacje wskazują, że na Mazowszu, zwłaszcza w X-XI w., mamy do czynienia nie tyle z jednolitym rytmem przemian w technice wykonania i stylistyce naczyń, co raczej ze swoistą mozaiką stylistyczną. Trudno określić miejsce Płocka w tej mozaice, zwłaszcza w kontekście roli ośrodka w upowszechnianiu nowych rozwiązań technicznych i formalnych. Można jedynie stwierdzić, że czytelne w jedenastowiecznym materiale płockim nurty stylistyczne nie były zjawiskiem wyjątkowym w skali prawobrzeżnego Mazowsza. Należy jeszcze raz przypomnieć, że pomimo pewnych wahań udziału poszczególnych form, czy dekoracji, ukształtowany na początku kanon cech stylu wydaje się obowiązywać co najmniej do momentu dokonania zasadniczych zmian struktur społecznych i przestrzennych ośrodka w momencie pierwszej lokacji miasta. Czasem szczególnej swobody stylistycznej wydaje się być tu okres między połową XI a połową XII w.

Scharakteryzowane wyżej cechy stylistyczne płockich naczyń z okresu między schyłkiem X a połową XIII w. skłaniają do rozważenia zagadnień wiążących się z genezą zespołu osadniczego, a przede wszystkim relacji między środowiskiem lokalnym i przybyszami

z zewnątrz. Kwestia daty i okoliczności budowy grodu w Płocku była ostatnio przedmiotem kilku publikacji, wystarczy więc jedynie przypomnieć, że obecnie wskazuje się na schyłek X lub sam początek XI w. Gród powstał w miejscu wcześniej niezasiedlonym, równolegle ukształtowało się też jego zaplecze osadnicze. Celem tej inwestycji, realizowanej z inicjatywy władców państwa gnieźnieńskiego, miało być wykreowanie nowego ośrodka centralnego dla podporządkowanych Piastom obszarów Mazowsza (zob. Gołębniak 2002: 12n; Trzeciecki 2011b; tam też dalsza literatura). Należy tu przede wszystkim zaznaczyć, że w świetle przytoczonych analogii przyjmowana chronologia początków grodu nie budzi zastrzeżeń. Natomiast interpretacja cech stylistycznych ceramiki stwarza szanse weryfikacji w znacznej mierze intuicyjnej hipotezę o jego „piastowskiej” genezie.

Punktem wyjścia jest tu przyjęcie założenia o zorganizowaniu ośrodka w trakcie jednorazowej akcji, na obszarze pozbawionym starszej sieci osadniczej. W tej sytuacji wszyscy pierwsi mieszkańcy Płocka pochodzili „z zewnątrz”. Zasadnicze znaczenie ma tu pytanie, czy była to grupa pochodząca z terenu wcześniej poddanego administracji państwowej, czy ludność miejscowa przemieszczona tu z pobliskich, zdegradowanych „plemiennych” centrów osadniczych, czy wreszcie mamy do czynienia z obecnością zarówno „miejscowych”, jak i „obcych”. Należy tu zaznaczyć, że niezależnie od dystansu, jaki musieli pokonać nowi osadnicy, zmiana miejsca zamieszkania, niewykluczone że dokonana pod presją czynników politycznych, skutkowałą rozpadem dotychczasowych relacji społecznych i wymuszała przyjęcie strategii zmierzających bądź do ich odtworzenia, bądź do zdefiniowania na nowo. Strategie te winny znaleźć odzwierciedlenie w przedmiotach, których produkcja i użytkowanie były uwikłane w codzienne praktyki społeczne. Spośród nich interesują nas tu zwłaszcza działania związane z identyfikacją jednostki i/lub grupy oraz manifestowaniem tożsamości.

Grupa osadników przybywających z terenów odległych, zajmująca obszar wcześniej niezamieszkały i wchodząca w interakcję z obcym, niekoniecznie przychylnym otoczeniem, znajduje się w sytuacji promującej strategię wzmacniającą identyfikację grupową i prowadzącą do rekonstrukcji w nowym miejscu struktury społecznej funkcjonującej na obszarze macierzystym. Winniśmy wówczas oczekiwać nie tylko odmienności naczyń od stylistyki wyrobów lokalnych, ale także ograniczenia repertuaru form i wątków zdobniczych do zestawu niezbędnego, silnie akcentującego tożsamość przybyszów. Dopiero z upływem czasu może dokonać się akulturacja – cechy „obce” mogą albo przekształcić miejscową stylistykę, albo rozmyć się w niej. Możliwa też jest stylistyczna hybrydyzacja – wybory stylistyczne przybyszów będą wchodzić w coraz częstsze interakcje z lokalnymi tradycjami, tworząc z czasem jakość nową, stylistycznie autonomiczną.

W przypadku, gdyby osadnicy zostali przesiedleni z sąsiedztwa należałoby oczekiwać zachowań podobnych, polegających na konsekwentnym powielaniu podstawowego zestawu cech stylistycznych uznanych za własne i sankcjonowane tradycją. Może to manifestować się archaizmem technik formowania naczyń, zestawu form i wątków zdobniczych, i równie wyraźnym oporem w przyjmowaniu rozwiązań nowych, postrzeganych negatywnie. Jeśli natomiast przyjmiemy założenie, że populację nowo powstałego ośrodka tworzyli zarówno przybysze z zewnątrz, jak i ludność miejscowa, to można rozważyć kilka możliwych strategii zachowań. Możliwe jest, przynajmniej na początku, funkcjonowanie niezależnie od siebie kilku nurtów stylistycznych, reprezentujących afiliację grup współtworzących nowy ośrodek. Możliwy jest wybór działań promujących identyfikację indywidualną i dążenie do zdefiniowania nowej pozycji społecznej każdego z członków nowej wspólnoty. Objawiać się to może „dezorientacją stylistyczną”, dla której charakterystyczny jest wzrost różnorodności rozwiązań formalnych i kompozycji zdobniczych. Duże znaczenie w ustanawianiu nowych relacji społecznych może odgrywać aktywność czynnika politycznego – aparat władzy, który zainicjował powstanie nowego ośrodka i sprawuje nad nim kontrolę, może promować wzory kultury jednej grupy, z reguły tej, z którą się

utożsamia, lub dążyć do rozmycia się starszych afiliacji społecznych i tradycji poprzez wspieranie identyfikacji indywidualnych.

Obecność co najmniej czterech nurtów stylistycznych czytelnych w formalnych strukturach najstarszej ceramiki płockiej można interpretować jako przejaw heterogenicznego składu grupy wytwarzającej i użytkującej te naczynia. Można wstępnie założyć, że reprezentują one odmienne tradycje, których nosicielami byli pierwsi mieszkańcy Płocka. Należy jednak wziąć pod uwagę podkreślaną już homogeniczność technik produkcji. Preferencje dotyczące doboru surowca i ograniczony zestaw receptur mas garncarskich są przy tym niezależne od wyborów dokonywanych przy kształtowaniu form i zdobieniu naczyń. Trudno też w zespołach naczyń z najstarszych faz osadniczych wyróżnić wyroby silnie nawiązujące do tradycji lokalnych. Cechy „archaiczne” ma niewielka grupa wyrobów słabo obtaczanych, występujących w Płocku marginalnie i stosunkowo szybko zanikających. Paradoksalnie jednak to właśnie ona wykazuje najsłabszy związek ze stylistyką mazowieckiej ceramiki okresu „plemiennego”. Poza pojedynczymi słabo profilowanymi i niezdobionymi naczyniami zbiór ten zdominowany jest przez naczynia typu Menkendorf, poza Płockiem na Mazowszu nie występujące. Należy także zwrócić uwagę na stosunkowo jednolity zestaw podstawowych kompozycji zdobniczych stosowanych niezależnie od stylistyki form naczyń.

Tak więc heterogeniczność zbioru ogranicza się jedynie do jego zróżnicowania formalnego. W tym kontekście warto zwrócić uwagę na powiązania ceramiki płockiej z obszarami sąsiednimi, a przede wszystkim na wzmiankowane już bardzo bliskie w XI w. pokrewieństwo stylistyczne między Płockiem, Kujawami i ziemią chełmińską (por. Dzieduszycki 1982: 40n; Chudziak 1991: 146n; Poliński 1996: 91n, tam też dalsza literatura). Należy też podkreślić analogie między najstarszą ceramiką płocką a zespołami z centralnych grodów Wielkopolski. Nie dotyczą one *stricte* zestawu form, a przede wszystkim wyraźnej od schyłku X w. jednolitości technologicznej wyrobów i tendencji do standaryzacji ornamentu, przy czytelnym w materiale współlistnieniu kilku nurtów stylistycznych (por. Kurnatowska 1973: 440n; Hilczer-Kurnatowska, Kara 1994: 124n; Kara 2009: 255n).

Powyższe obserwacje wskazują więc, że kluczem do odpowiedzi na pytanie o kulturowe tożsamości pierwszych mieszkańców Płocka jest stabilność wyborów stylistycznych w ich technologicznym aspekcie. Wskazuje ona, że choć stylistyka ceramiki płockiej jest formalnie różnorodna, to pojawiła się tu już w postaci gotowej i dojrzałej, jako jednolity, choć wewnętrznie zróżnicowany zespół zjawisk. Wyraźne powiązania północno-zachodnie mogą przy tym wskazywać na wczesnopaństwowe grody Wielkopolski, jako na jej obszar macierzysty.

Można więc ostrożnie przychylić się do tezy o wielkopolskiej proveniencji pierwszych mieszkańców Płocka. Konfrontacja obecnych tu nurtów stylistycznych i ukształtowanie się zestawu rozwiązań dokonała się w procesie kreowania ośrodków centralnych państwa gnieźnieńskiego, a w nowym, mazowieckim środowisku były one już postrzegane całościowo jako nośnik określonych wzorów kultury, konsekwentnie powielanych przez wytwórców i akceptowanych przez odbiorców. Można by zatem założyć, że w przypadku Płocka mamy do czynienia z przeniesieniem w nowe środowisko całokształtu relacji społecznych charakterystycznych dla wczesnopaństwowych grodów Wielkopolski⁶⁵. Ich stabilność mogła gwarantować nowa władza polityczna, aktywnie promująca własne wzory kultury, których jednym z przejawów są omawiane tu naczynia (por. Buko 1981: 189n; Chudziak 1990: 140n; Rzeźnik 1995: 95n). Udział miejscowego środowiska w kształtowaniu nowego ośrodka centralnego mógł być w tej sytuacji świadomie zmarginalizowany, tak, aby nie zaistniała sytuacja konfrontacji obu grup.

⁶⁵Na istnienie analogicznego modelu wskazuje się także dla grodu w Kruszwicy (por. Dzieduszycki 1982: 124n). Być może nie jest więc przypadkiem stosunkowo bliski czas powstania obu założeń i wyrażne, przynajmniej przez pierwszych 100 lat, pokrewieństwo stylistyczne ceramiki obu ośrodków.

Analiza cech stylistycznych ceramiki nie daje jednoznacznej odpowiedzi na pytania o charakter i skalę przemian kulturowych i społecznych dokonujących się z chwilą budowy grodu w Płocku i ukształtowania się jego zaplecza osadniczego. Dowodzi jednak, że był to element szerszego procesu, silnie związanego z budową struktur władzy i administracji wczesnego państwa. Wskazuje także na świadome i konsekwentne dążenie do całościowej przebudowy struktur społecznych na terenach poddanych ekspansji monarchii wczesnopiastowskiej. Jednym z ważnych elementów przyjętej strategii wydaje się narzucanie i promowanie zunifikowanych wzorów kultury, ukształtowanych w trakcie organizacji państwa i świadomie dystansujących się od tradycji „plemiennych” tak wielkopolskiego centrum, jak i mazowieckich peryferii (Moździoch 2002: 124n; Kara 2009: 250n. W cytowanych pracach dalsza literatura).

Kolejnym zagadnieniem jest możliwość interpretacji zmian stylistycznych jako materialnego świadectwa zmian koniunktur ekonomicznych i politycznych Płocka w trzech pierwszych wiekach jego istnienia. Należy tu zwrócić uwagę przede wszystkim na przebudowę struktur państwa po kryzysie monarchii, dokonujący się po połowie XI w. awans Płocka do rangi jednej z siedzib władzy i stolicy diecezji, wreszcie szybki rozwój ośrodka po połowie XII w., związany przede wszystkim z działalnością biskupa Aleksandra z Malonne i zyskaniem przez Płock statusu stolicy księstwa dzielnicowego.

Te wydarzenia z różną siłą oddziaływały na długotrwałe procesy zmian społecznych, które mogą manifestować się w stylistyce wyrobów. Zmiany o charakterze ekonomicznym oddziałujące w cyklu koniunktur mogły mieć bardzo ograniczony wpływ na podstawowe, sankcjonowane tradycją relacje społeczne. Wzrost gospodarczy z reguły jednak otwiera grupę na oddziaływania zewnętrzne, sprzyja podejmowaniu rywalizacji jednostek o lepszy status, a wzrost demograficzny generuje zwiększony popyt, przy czym rosnać mogą wymagania odbiorców, zainteresowanych nie tylko wyrobami niezbędnymi. Oczekiwać więc można zwiększenia indywidualnej inwencji wytwórców przejawiającej się w szerszym repertuarze form i dekoracji podnoszących atrakcyjność wyrobów, pojawienia się nowych tendencji stylistycznych, będących efektem wzmożonych i stałych kontaktów ze światem zewnętrznym, wreszcie obecności naczyń importowanych i/lub ich naśladownictw. Z drugiej strony, wzrost popytu może owocować tendencją do skracania procesu produkcji, aby jak najszybciej dostarczyć gotowy produkt na rynek i maksymalnie wykorzystać okres dobrej koniunktury. Przejawiać się to może w spadku jakości wyrobów, wyraźnej standaryzacji form i redukcji zabiegów zdobniczych do niezbędnego minimum. Nie bez znaczenia jest też rola aparatu władzy, zainteresowanego kontrolą gospodarki i dążącego do określania kto ma być beneficjentem okresu prosperity.

Z kolei wydarzenia polityczne i militarne, choć gwałtowne i często destrukcyjne, mogą nie mieć żadnego wpływu na codzienne praktyki społeczne. Czytelny jednak w stratygrafii płockiego grodu i podgrodzia zakres przekształceń przestrzennych dokonanych tuż przed połową XII w. wskazuje, że wspomniany w źródłach najazd Pomorzan w 1126/1127 r. mógł mieć skutki na tyle dotkliwe, że konieczne było zorganizowanie ośrodka niejako od podstaw. Nie można też wykluczyć, że odpowiedzialna za skalę zmian była władza polityczna, wykorzystująca zniszczenia do dostosowania struktury przestrzennej zespołu osadniczego do własnych potrzeb. Niezależnie od skali zmian, można przypuszczać, że mogły one znaleźć swoje odbicie w stylistyce naczyń w jednym tylko przypadku – sprowadzenia licznej grupy nowych osadników dla odbudowy potencjału demograficznego ośrodka⁶⁶.

Wyniki analiz wskazują jednak na wyjątkową trwałość technik wykonania, stylistyki form i zdobień obecnych w Płocku już przed połową XI w. Zmiany czytelne w repertu-

⁶⁶ Taki scenariusz przyjmowany jest dla XIII-wiecznego grodu w Pułtusku, gdzie w warstwach związanych z budową grodu po zniszczeniu poprzedzającej go osady odnotowano kompletną zmianę repertuaru form i zdobnictwa ceramiki (Gołębniak 1987: 158-159).

arze form polegają raczej na wahaniach udziału poszczególnych odmian. Można tu jedynie zwrócić uwagę na powolny wzrost przewagi esowatych garnków grupy BI i równie powolną rezygnację z form dwustożkowatych na rzecz ostroprofilowanych naczyń bez górnej części brzuśca (odmiany AIII1-2) oraz rozpoczynającą się w XII w. „karierę” form zaliczanych do grupy C. Wyraźne jest też poszerzenie się zakresu rozwiązań kształtowania krawędzi naczyń. W tym okresie sporadycznie pojawiają się także nowe rodzaje naczyń – puchary na pustej nóżce, misy i pokrywki. Po połowie XII w. widoczna jest też tendencja do ograniczania najbardziej rozbudowanych wątków zdobniczych.

Wydaje się więc, że dokonujący się od połowy XI w. awans polityczny i gospodarczy Płocka nie oddziaływał na „codziennosc” społeczną ośrodka na tyle silnie, aby znalazło to swoje materialne odbicie w stylistyce naczyń. Wytwórczość garncarską tego okresu postrzegać raczej należy jako niezakłócone *continuum* rozwiązań technicznych i formalnych. Można jedynie wskazać pewne drugorzędne cechy mogące świadczyć o wpływie zachodzących przemian na stylistykę wyrobów. Trudno jednak zjawiska te interpretować jednoznacznie, bowiem nie są to zmiany o charakterze strukturalnym. Mogą one wynikać z rosnącego przyzwolenia na indywidualną interpretację obowiązujących kanonów stylistycznych, a mogą też sygnalizować wzrost liczby warsztatów związany z wzrostem demograficznym ośrodka.

Widoczne są pewne sygnały świadczące o łatwiejszym przyswajaniu impulsów płynących z zewnątrz. Wskazywać na to może stopniowy wzrost udziału naczyń o łagodnie kształtowanej linii profilowej, najsilniej związanych z interregionalnym nurtem garncarstwa tego okresu. Warto też zwrócić uwagę na naczynia nawiązujące do wyrobów drohiczyńskich. Należy tu podkreślić, że nie są to naczynia drohiczyńskie *sensu stricto* – importy bądź naśladownictwa. Możemy tu raczej mówić o inspiracjach, które zaowocowały tendencją do formowania naczyń o stosunkowo wysokiej, prostej szyjce, jednak przy zastosowaniu odmiennych nieco proporcji, kompozycji zdobniczych i sposobów nanoszenia wątków. W tym kontekście można także wspomnieć o wyrobach nawiązujących do stylistyki zachodniopomorskiej, zwłaszcza zdobnictwa naczyń typu Weisdin. Zjawiska te mogą pośrednio wskazywać na rolę szlaku Wisły i Bugu nie tylko w transferze dóbr, ale także inspiracji stylistycznych⁶⁷. Prawdopodobnie tą drogą, *via* grody Rusi Kijowskiej, przybyło do dwunastowiecznego Płocka środkowowschodnie naczynie szklwione. Zarówno jednak nawiązania do form obcych, jak i importy zajmują tak marginalną pozycję w zbiorze, że nie sposób na ich podstawie wskazywać na istotną rolę kontaktów na szlaku handlowym dla stylistyki ceramiki płockiej.

Możemy też podjąć próbę scharakteryzowania struktury produkcji. Bardzo stabilny charakter cech technologicznych i powielany w kolejnych stuleciach zestaw form i wątków zdobniczych, mogą świadczyć o produkcji wyspecjalizowanej, choć oczywiście w odniesieniu do interesującego nas okresu mówienie o „rzemiośle” *sensu stricto* jest anachronizmem (zob. m.in. Możdzioch 2002: 195n, tam dalsza literatura). W tym kontekście należy rozważyć możliwość wpływu aparatu władzy i administracji państwa na modele produkcji garncarskiej.

Wyraźnie czytelna tendencja do powielania wzorców wprowadzonych wraz z powstaniem płockiego zespołu osadniczego może mieć swoje źródło nie tylko w ograniczeniach warsztatowych, czy sankcjonowanym tradycją przywiązaniu do określonych form i technik, ale także, a może nawet przede wszystkim, w ekonomicznych i społecznych uwarunkowaniach systemu prawa książęcego. Jego podstawowym celem było zapewnienie strukturalności państwa ekonomicznej samowystarczalności, a gwarantować miały to rozbudowane strategie egzekwowania świadczeń oraz po-

⁶⁷ Warto tu podkreślić, że czytelne w stylistyce naczyń oddziaływanie z jednej strony zachodniopomorskie, z drugiej zaś – umownie – „drohiczyńskie”, to kolejna cecha zbliżająca XI- i XII-wieczny Płock do Kruszwicy (por. Dzieduszycki 1982: 104n).

zyskiwania i redystrybucji dóbr, poczynając od naturalistów, a kończąc na wyrobach mniej lub bardziej wyspecjalizowanego rękodziela. Jedną ze strategii było organizowanie wytwórczości na skalę zwalniającą od konieczności pozyskiwania określonych dóbr drogą wymiany (zob. m.in. Modzelewski 2000: 199n; Możdzioch 2002: 190n; tam też dalsza literatura). Produkcja garncarska mogła być organizowana w ośrodkach rangi Płocka przede wszystkim dla zaspokojenia określonych potrzeb administracji państwa, która mogła także kontrolować dystrybucję gotowych wyrobów wśród mieszkańców ośrodka. Wskazywać na to może brak jakichkolwiek różnic w zestawach form naczyń czy wątków zdobniczych z terenu grodu i podgrodzia w całym omawianym tu okresie. System prawa książęcego, ogarniający i poddający kontroli całokształt życia społecznego i gospodarczego, jak każda tak złożona struktura nie był bowiem elastyczny i odporny na zmiany. Nie sprzyjał innowacjom, a ideałem było powielanie wypracowanych wzorców pozyskiwania dóbr i egzekwowania świadczeń *ad infinitum*. W pewien sposób mogło to odpowiadać również wytwórcom, zwalniając ich od innowacyjności, czy konkurowania z innymi, zapewniając wysoki stopień identyfikacji społecznej i poczucie równości, co z kolei dobrze współgrało z organicznym dla społeczeństw tradycyjnych lękiem przed zmianami i sankcjonowaniem teraźniejszości przez odnoszenie jej do stabilnej i niezmiennej przeszłości.

Przyjęcie takiego modelu pozwala widzieć standaryzację procesu produkcji i powielanie określonego repertuaru form jako zjawiska promowane bądź wręcz narzucone przez aparat państwowy. Duża rola kontroli produkcji i dystrybucji jako środka kreowania i utrzymania władzy politycznej bywa często podnoszona w studiach nad procesami centralizacji władzy i modelami kształtowania się wczesnych państw. Dotyczy to w pierwszym rzędzie wyrobów luksusowych służących manifestacji statusu elit. Podkreśla się jednak także znaczenie kontroli wytwórców dóbr podstawowych dla przyspieszenia procesu akulturacji zróżnicowanych kulturowo czy etnicznie grup podporządkowanych. W okresie stabilizacji struktur władzy dążenie elit do standaryzacji produkcji i kontroli redystrybucji może być jedną z użytecznych strategii zachowania pozorów społecznej równości czy jedności i w konsekwencji wzmagania identyfikacji podporządkowanych ze strukturą władzy (Schortman, Urban 2004: 189n; tam też dalsza literatura). Jest to zagadnienie wykraczające poza ramy niniejszej pracy, ale warto zwrócić uwagę, że ten model może stanowić dobry punkt wyjścia do studiów nad przyczynami szybkiego upowszechnienia się po połowie X w. wyrobu naczyń silnie obtaczanych, czy równie szybkiego rozprzestrzeniania się interregionalnej stylistyki garncarstwa „wczesnopolskiego” na terenach poddanych kontroli państwa Piastów⁶⁸.

Biorąc pod uwagę powyższe tezy możemy hipotetycznie rekonstruować system produkcji bliski najprawdopodobniej kategorii *household industry* w klasyfikacji zaproponowanej swego czasu przez D. S. Peacock’a (1982: 8-10). Zasadzał się on na sieci indywidualnych wytwórców pracujących w obrębie gospodarstw domowych. Warsztat garncarski nie był ich podstawowym źródłem utrzymania, a umiejętność wyrobu naczyń przekazywano w rodzinie. Rzemieślnicy, nie utrzymujący się ze zbytu swoich wyrobów na wolnym rynku, nie musieli ze sobą konkurować⁶⁹. Sytuacja taka nie sprzyjała adaptacji nowinek technicznych i stylistycznych, czy poszukiwaniu własnych rozwiązań, natomiast znakomicie petryfikowała relacje społeczne. Zmianę mogły przynieść dopiero fundamentalne zmiany, które w Płocku zapoczątkowała lokacja miasta.

⁶⁸ Na związek przyczynowo-skutkowy między standaryzacją cech ceramiki a celową działalnością aparatu władzy wskazywał już m. in. W. Dzieduszycki (1982, s. 123-124), kładąc jednak nacisk na ekonomiczny aspekt tego zjawiska.

⁶⁹ Wyobrażenie o organizacji wczesnośredniowiecznych warsztatów garncarskich mogą dać studia W. Hołubowicza nad tradycyjnym garncarstwem wiejskim (Hołubowicz 1950: 9n; 1957).

5.2. PIERWSZA LOKACJA MIASTA (2. POŁOWA XIII W.)

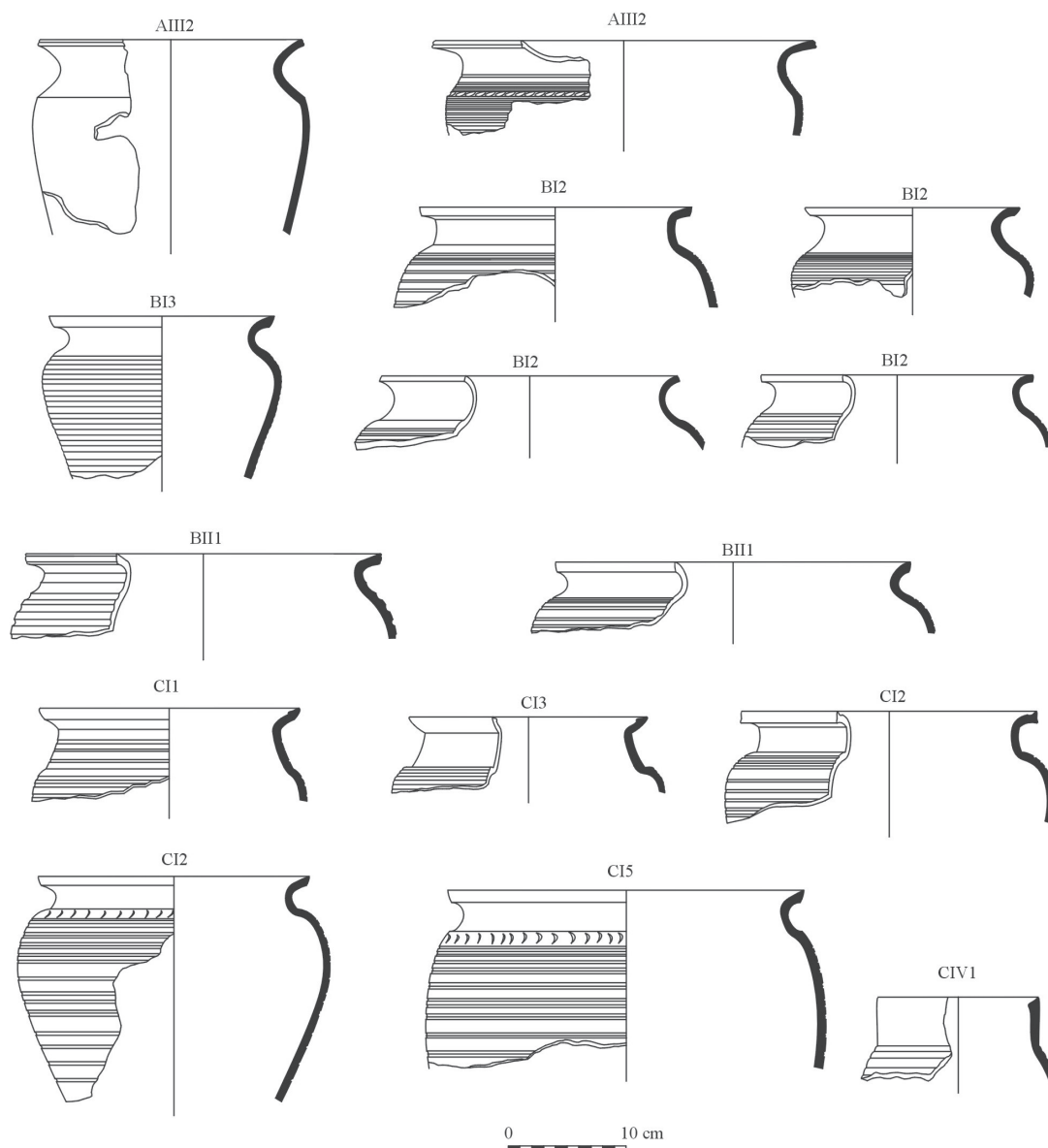
Symboliczne punkty graniczne tego okresu to moment wystawienia przywileju lokacyjnego z 1237 r. i jego anulowania na początku XIV w. w związku z przeniesieniem miasta w rejon obecnego Rynku. Osobne omówienie ceramiki z tego stosunkowo krótkiego przedziału czasu pozwala na bardziej kompleksową ocenę zachodzących wówczas zmian stylistycznych, których charakter jest równie fundamentalny, jak czytelne w źródłach historycznych i archeologicznych przekształcenia prawne i przestrzenne zachodzące w Płocku w okresie tzw. progu lokacyjnego (zob. m.in. Szacherska 1992: 176-178; Dygo 1993; Gołębniak 2000: 40n; 2002: 56n; 2011: 267-276; Polak 2001; 2008. W cytowanych pracach dalsza literatura).

Na terenie grodu, miasta lokowanego na dawnym podgrodziu i osad peryferyjnych spotykamy nadal wyłącznie ceramikę brunatną. Widoczny jest nadto spadek i tak niewielkiego w poprzednim okresie udziału rodzajów naczyń innych niż garnki. Podstawowym rodzajem surowca pozostaje glina żelazista, obserwujemy jednak niewielkie zmiany w recepturach mas garncarskich, manifestujące się wzrostem udziału mas charakteryzujących się grubszym uziarnieniem składników nieplastycznych (grupa 7). Naczynia wykonywano nadal przy zastosowaniu technik ugniatania i silnego obtaczania, przy czym rośnie odsetek wyrobów o niestarannie zatartych śladach poprodukcyjnych. Widoczny jest też wzrost udziału den płaskich, a także odsetka naczyń niedopalonych.

O wiele bardziej złożony charakter mają zmiany zachodzące w stylistyce form i dekoracji naczyń (ryc. 80). Prawie całkowicie znikają dominujące wcześniej naczynia ostroprofilowane (odmiany AII2 i AIII1-2; tabl. 46: 1-2, 48: 1-2, 49: 1-4, 50: 1-3, 51: 1-2). Jednocześnie widzimy wzrost udziału esowatych form odmiany BI2 (tabl. 46: 4-8, 48: 3-4, 49: 5-6, 50: 4-5, 51: 3-8, 52: 1-2, 55: 2-3) i naczyń z wyodrębnioną szyjką – prostą (odmiany CI1 i CI2; tabl. 47: 2-4, 48: 6-7, 9-10, 50: 11, 52: 9-14, 53: 1-9, 55: 5-7) lub wklęsłą (odmiana CI5; tabl. 47: 7-9, 48: 8, 11, 49: 9-11, 50: 6-10, 13, 54: 1-6, 55: 8). Rośnie też odsetek naczyń z cylindryczną szyjką (odmiany BIV1 i CIV1; tabl. 47: 10, 54: 9-11, 55: 9). Niezmienny, choć nadal niewielki, jest udział naczyń nawiązujących do stylistyki wyrobów drohiczyńskich (odmiana CI3; tabl. 47: 5-6, 50: 12, 54: 7-8).

Analiza zróżnicowania ukształtowania wylewów nie wskazuje na radykalną zmianę preferencji, a raczej na postępujące ograniczanie udziału odmian mało licznych już w poprzednim okresie, przy utrzymywaniu się wysokiego odsetka „wiodących”. Wyraźny spadek notujemy jedynie w przypadku rozbudowanych wylewów odmiany E1 co można korelować ze spadkiem udziału form ostroprofilowanych. Bardzo wyraźnie wzrasta natomiast odsetek naczyń niezdobionych. W zestawie dekoracji podstawową zmianą jest ostateczny zanik kompozycji trójwatkowych, wyraźny spadek udziału dwuwatkowych i radykalne ograniczenie stosowania wzorów wykonanych stempelkiem przy wzroście częstości występowania motywu linii falistej. Podstawowym sposobem zdobienia pozostają żłobki dookólne, wyraźna jest przy tym tendencja do stopniowego ograniczania strefy nimi pokrytej do górnej partii brzuśca.

Podsumowując – w 2. połowie XIII w. mamy do czynienia z tendencją do ograniczania repertuaru form i dekoracji naczyń, jednocześnie zmiany rejestrowane w technice wykonania świadczą o pewnym pogorszeniu się jakości wyrobów. Nie pojawiają się jednak nowe rozwiązania formalne, wątki zdobnicze, czy rozwiązania techniczne. Bez zmian pozostaje też terytorialny zakres występowania najbliższych analogii, w pierwszym rzędzie ograniczony do północnej Wielkopolski i Kujaw oraz ziemi chełmińskiej i w pewnym stopniu Pomorza. Cały ten obszar, wraz z północnym Mazowszem, nadal stanowi dość jednolitą prowincję stylistyczną, przy czym na Pomorzu i ziemi chełmińskiej pojawiają się nowe jakości, reprezentowane przez ceramikę z nowo lokowanych miast (por. Dzieduszycki 1980: 365n; 1997; Kruppé 1981: 46n; Poliński 1996: 220-223; Rębkowski 2001: 197n). W cytowanych pracach dalsza literatura).

Ryc. 80. Podstawowe formy naczyń w 2. połowie XIII w. (horyzont IV). Rys. M. Trzeciecki.

Stylistyka płockich naczyń z 2. połowy XIII w. nie wyróżniałaby się niczym szczególnym, gdyby nie fakt, że mamy tu do czynienia z ceramiką wykonaną i używaną w mieście lokacyjnym. Skalę dokonanych wówczas, fundamentalnych dla Płocka zmian prawnych i własnościowych oświetla zachowany przywilej, a zakres przekształceń przestrzennych, całkowicie zmieniających strukturę osadniczą dawnego podgrodzia dokumentują badania archeologiczne (Gołębniak 2002: 48-52; 2011: 267-276; Polak 2008). Natomiast analiza ceramiki wskazuje wyraźnie na trwanie tradycji stylistycznych ukształtowanych na długo przed lokacją. Jest to spostrzeżenie istotne w kontekście podkreślanego w literaturze rewolucyjnego dla społeczeństwa XIII w. charakteru zmian generowanych przez proces lokacji miast, postrzegany jako zderzenie kultur, norm prawnych i modeli życia (zob. m.in.: Zientara 1976: 82n; 1976a: 229-231; 1978: 49n; Bogucka, Samsonowicz 1986: 45-78; Piekalski 1998; 1999: 249n; 2007: 13n; Buśko 1998; Gawlas 2000: 88-89; 2005: 134n; Rębkowski 2001: 197n; Możdżioch 2002: 213n; Urbańczyk 2002: 37n. W cytowanych pracach dalsza literatura). Co więcej, w większości przypadków ten obraz zyskuje potwierdzenie także w stu-

diach nad ceramiką z nowo lokowanych miast, które wskazują na całościowe zmiany modeli produkcji i dystrybucji naczyń, wprowadzanie nowych grup gatunkowych i funkcjonalnych, wreszcie postępujący regres stylistyki „tradycyjnej” (zob. m.in.: Dzieduszycki 1982, 1997a; Kruppé 1981, Rębkowski 1995, 2001; Rzeźnik 1998; Poliński 2007. W cytowanych pracach dalsza literatura).

Opisane wyżej zjawiska uchwytne są także w Płocku, ale dopiero w stuleciu następnym i na terenie drugiego miasta lokacyjnego. Teoretycznie, już dokonana przed połową XIII w. pierwsza lokacja miasta winna doprowadzić do konfrontacji „miejscowych” i nowych osadników, czy rzemiosła „tradycyjnego” z „miejskim”. Tymczasem wytwórcy ceramiki używanej w pierwszym mieście lokacyjnym kontynuują bez przeszkód tradycje okresu wcześniejszego. Wszystko więc wskazuje na to, że w lokacyjnym Płocku dominującą liczebnie grupą byli dawni mieszkańcy podgrodzia. Obecność przybyszów z zewnątrz poświadcza dokument lokacyjny, niewątpliwie oni też stanowili elitę nowego miasta⁷⁰. Nie próbowali jednak narzucić pozostałym własnych preferencji – przynajmniej w zakresie dotyczącym stylistyki naczyń glinianych.

Jeśli zechcemy potraktować omówione tu cechy stylistyczne jako nośnik informacji o zmianie społecznej winniśmy na wstępie założyć, że lokacja miasta, która objęła przede wszystkim mieszkańców dawnego podgrodzia, zaowocowała nagłym i głębokim przekształceniem całokształtu życia społecznego. Wywołało je nie tyle pojawienie się nowych osadników, ale przede wszystkim narzucenie nowych, regulowanych prawnie norm postępowania w relacjach między mieszkańcami miasta a ośrodkiem władzy i wewnątrz grupy, norm – dodajmy – regulujących większość codziennych praktyk gospodarczych i społecznych.

Rozpad dotychczasowego porządku społecznego może wzmacniać potrzebę identyfikacji grupowej, co owocuje ograniczeniem stylistycznej inwencji na rzecz rozwiązań jednoznacznie manifestujących cechy postrzegane jako wspólne, sankcjonowane tradycją i znajdujące punkt odniesienia w przeszłości. Równie często mamy do czynienia z sytuacją, gdy rozpad struktur społecznych otwiera grupę i promuje identyfikację indywidualną, konieczną do zdefiniowania swojego miejsca w kształtującej się sieci nowych relacji społecznych. Zachowania takie przejawiają się w kategoriach określanych jako „dezorientacja stylistyczna”, czy „hybrydyzacja”, manifestujących się w szybkiej erozji sankcjonowanych przez tradycję wyborów stylistycznych i łatwości w adaptacji rozwiązań obcych – na początku na poziomie form i dekoracji, z czasem także rozwiązań technicznych.

Czytelne w materiale płockim ujednolicenie procesu produkcji przy spadku jakości wyrobów, ograniczenie zestawu wątków zdobniczych i tendencja do zmniejszenia różnorodności form naczyń mogą wskazywać na wzrost potrzeby identyfikacji grupowej. Nie przeczy temu widoczna preferencja form odmiennych niż, postrzegane przez nas jako wybitnie „płockie”, naczynia ostroprofilowane. Świadczy ona, że choć garncarze skłaniali się do odmiennych wyborów przy kształtowaniu form, czerpali jednak wzorce z określonego i utrwalonego już repertuaru. Ten konserwatyzm manifestowany w nowym środowisku społecznym można postrzegać jako negatywną reakcję na zmianę dotychczasowych norm, wymuszoną odgórnie i zapewne nieakceptowaną przez większość mieszkańców dawnego podgrodzia. Być może to właśnie niechęć mieszkańców Płocka do przyjęcia narzuconego im „od góry” nowego porządku społecznego, była jedną z głównych, a nie branych dotąd pod uwagę przyczyn upadku miasta i konieczności ponowienia lokacji na początku XIV w.

⁷⁰ W płockim przywileju z 1237 r. wzmiankowani są *omnes habitatores civitatis, sive Thewtonicos sive Polonos* (Szacherska (red.) 1975: nr 9). Niemcem był zapewne także pierwszy znany z imienia sołtys płocki – Henryk, wymieniony w dokumencie księcia Siemowita z 1260 r. (Szacherska (red.) 1975: nr 17), co wskazywać może, że przybysze z zewnątrz tworzyli elitę nowego ośrodka.

Możliwe jest także nakreślenie innego scenariusza. Spadek jakości wyrobów może wskazywać na dążenie do skrócenia procesu produkcji, co jest tendencją typową w sytuacji gdy wytwarzanie naczyń staje się podstawą utrzymania ich producenta i/lub gdy pojawia się zwiększone zapotrzebowanie na wyroby, generowane przez rynek. Są to zjawiska charakterystyczne dla rzemiosła *stricte* miejskiego, produkującego na zbyt, z którego dochód musi zapewnić nie tylko utrzymanie ale i możliwość uiszczania świadczeń na rzecz gminy i właściciela miasta. Pewne uproszczenie procesu produkcji, ograniczenie zakresu form i zdobień byłoby świadectwem postępującej standaryzacji niezbędnej w produkcji przeznaczanej na rynek zorganizowany na innych zasadach niż plac targowy ośrodka przedlokacyjnego. Rejestrowane zmiany mogą więc równie dobrze oznaczać przyjęcie przez wytwórców naczyń strategii zapewniającej im adaptację do nowej rzeczywistości społecznej i zdefiniowanie ich pozycji jako rzemieślników. Rezygnacja z wyrobu naczyń ostro profilowanych promowała formy najbardziej interregionalne, nie podkreślające integralności grupy, a zatem najłatwiej akceptowane w pejzażu społecznym miasta złożonym z ludności miejscowej i z przybyszów.

Trudno tu wskazać, który z obu tych scenariuszy jest bardziej prawdopodobny. Pewne jest, że zmiany czytelne w stylistyce naczyń płockich są materialnym śladem prób adaptacji ich wytwórców i użytkowników do zmieniającego się porządku społecznego. Być może więc mają rację ci historycy, którzy upatrują w pierwszej lokacji Płocka ambitną choć nie do końca udaną próbę dostosowania reguł prawa niemieckiego do miejscowych realiów i przeprowadzenia lokacji niejako własnymi siłami, przy ograniczonym udziale przybyszów z zewnątrz (zob. Buczek 1967: 49n, Zientara 1976: 84-85; Głowska 1984: 381; Szacherska 1992; Dygo 1993). Trudno odpowiedzieć na pytanie, czy próba ta miała szanse powodzenia i na ile mieszkańcy Płocka, niejako z dnia na dzień przeniesieni z realiów prawa książęcego w świat cywilizacji miejskiej, mogli temu zadaniu sprostać. Być może, właśnie zmiany dostrzeżone w używanych przez nich naczyniach świadczą, że przynajmniej próbowali.

Kolejną „osobliwością” ceramiki lokacyjnego Płocka jest obecność identycznych zestawów naczyń tak na terenie miasta, jak i w grodzie, a jak świadczą przykłady z innych ośrodków lokowanych w XIII w., bariera kulturowa między miastem a ośrodkiem władzy była z reguły bardzo silna. W Płocku najprawdopodobniej ci sami wytwórcy produkowali naczynia przeznaczone dla mieszczan i dla grodu. O ile mieszkańcy miasta zaopatrywali się w nie na rynku, to w przypadku grodu należy liczyć się z pozyskiwaniem naczyń, podobnie, jak innych dóbr niezbędnych dla sprawnego funkcjonowania ośrodka władzy w drodze egzekwowania świadczeń dekretowanych regułami prawa książęcego. Ponieważ przywilej lokacyjny znosił dotychczasowe świadczenia w naturaliach, do których zobowiązani byli mieszkańcy podgrodzia i zastępował je zryczałtowanym czynszem, należałoby przyjąć, że naczynia używane w grodzie były nabywane w mieście, co byłoby zjawiskiem wyjątkowym lub sprowadzane z warsztatów pracujących na peryferiach bądź poza płockim zespołem osadniczym. Ze względu na brak rozpoznania zaplecza osadniczego trzynastowiecznego Płocka, trudno jednoznacznie rozstrzygnąć to zagadnienie. Można oczywiście założyć, że oddziaływanie stylistyki płockiej było na tyle silne, że rytm przemian zachodzących w mieście i na jego peryferiach był zbliżony. Można także przyjąć – i to wydaje się bardziej prawdopodobne, że część zadekretowanego czynszu mieszkańcy nowego miasta realizowali nadal w naturze, dostarczając do grodu własne wyroby.

Podobnie jak w przypadku zagadnień poruszanych w poprzednim rozdziale, przeprowadzone tu analizy nie pozwalają na formułowanie prostych i jednoznacznych odpowiedzi. Różnorodność możliwości interpretacji rejestrowanych przez nas faktów wskazuje na złożony charakter zjawisk, które staramy się badać.

Przykład trzynastowiecznego Płocka dowodzi jasno, że w przypadku wczesnych lokacji, w okresie kiedy krystalizowały się dopiero reguły prawne i sposoby ich wdrażania, należy liczyć się z ogromnym zróżnicowaniem kulturowego i społecznego pejzażu poszczególnych miast, wynikającym z odmiennej gamy zachowań i strategii przyjmowanych tak przez inicjatorów, jak i pierwszych mieszkańców nowo zakładanych miast. Zjawiska te, dzięki swojej złożoności niezmiernie interesujące, wymykają się prostym interpretacjom.

5.3. ZDERZENIE KULTUR – DRUGA LOKACJA MIASTA (XIV – POŁOWA XV W.)

Jest to okres najbardziej chyba fundamentalnych dla Płocka zmian strukturalnych, zapoczątkowanych przez powtórna lokację i przeniesienie miasta na nowe miejsce na początku XIV w., poprzez dokonujące się od połowy XIV w. scalanie „nowego” i części „starego” miasta zamkniętych w ciągu murów obronnych, owocujące ukształtowaniem się specyficznej struktury własnościowej, a przede wszystkim nadające miastu kształt czytelny do dziś w jego rozplanowaniu. Wyznaczona tu na górną granicę połowa XV w. wiąże się ze zmianami sytuacji politycznej i gospodarczej miasta zachodzącymi po tej dacie, otwierającymi okres ekonomicznej prosperity ośrodka.

O ile dyskusyjne są przyczyny ponowienia lokacji Płocka na początku XIV w., to większych wątpliwości nie budzi sam przebieg tego procesu. Po wykupieniu przez księcia Bolesława II prawa do czynszu z 12 działek biskupich anulowano przywilej z 1237 r. Nowe miasto rozmierzono na zachód od dawnego podgrodzia, na terenie jedynie częściowo zajęтым przez rozproszone osadnictwo peryferyczne wokół kolegiaty św. Michała. W momencie lokacji wyznaczono szachownicową sieć bloków zabudowy z centralnie położonym placem targowym, a bloki podzielono na znormalizowane parcele, z których zdecydowana większość do połowy XIV w. została zagospodarowana. Poza obrębem miasta pozostało w całości dawne pierwsze miasto lokacyjne, którego część położona na dawnym podgrodziu stała się własnością biskupią, a pozostała została zdegradowana do roli przedmieścia (Szacherska 1985; Żebrowski 2000: 73n; Polak 2000: 49n; 2001: 37-39; 2011: 313-321. W cytowanych pracach dalsza literatura).

Ten szczegółowy opis zasad rozplanowania nowego ośrodka jest niezbędny o tyle, że dokonane wówczas przekształcenia zdeterminowały podział Płocka na trzy niezależne od siebie elementy: zamek – dawny gród, nadal pełniący funkcję ośrodka władzy, dawne miasto pierwszej lokacji, zdeurbanizowane i zdominowane przez własność biskupią oraz rządzące się odrębnym, skodyfikowanym prawem drugie miasto lokacyjne. Wyniki przeprowadzonych analiz ceramiki wskazują, że podział ten czytelny jest także w strukturach zbiorów już na poziomie najbardziej podstawowym, a stylistyka naczyń z poszczególnych członów tego zespołu charakteryzuje się odrębnym rytmem rozwojowym.

Zasadniczą zmianą było pojawienie się wraz z drugą lokacją miasta całkowicie nowego zestawu grup gatunkowych, wśród których największy odsetek stanowią wyroby siwe, niezbyt liczne ceglaste i występujące od początku w stosunkowo znacznej liczbie – białe. Obecność tej ostatniej grupy jest o tyle istotna, że wskazuje na wykorzystywanie nowego gatunku surowca, we wcześniejszym okresie eksploatowanego jedynie sporadycznie. Pojawiają się także naczynia importowane, przy czym o ile ich udział w zbiorach jest marginalny, to w porównaniu z okresem poprzednim, mówić można o skokowym wzroście tej grupy. Kolejną niezwykle istotną cechą jest zróżnicowanie struktury funkcjonalnej zbioru, najsilniej manifestujące się wśród naczyń siwych i ceglastych. Pojawia się zestaw naczyń przeznaczonych do przygotowania pożywienia (garnki i pokrywki, misy, patelnie) oraz na stół (dzbany i kubki). Zestaw

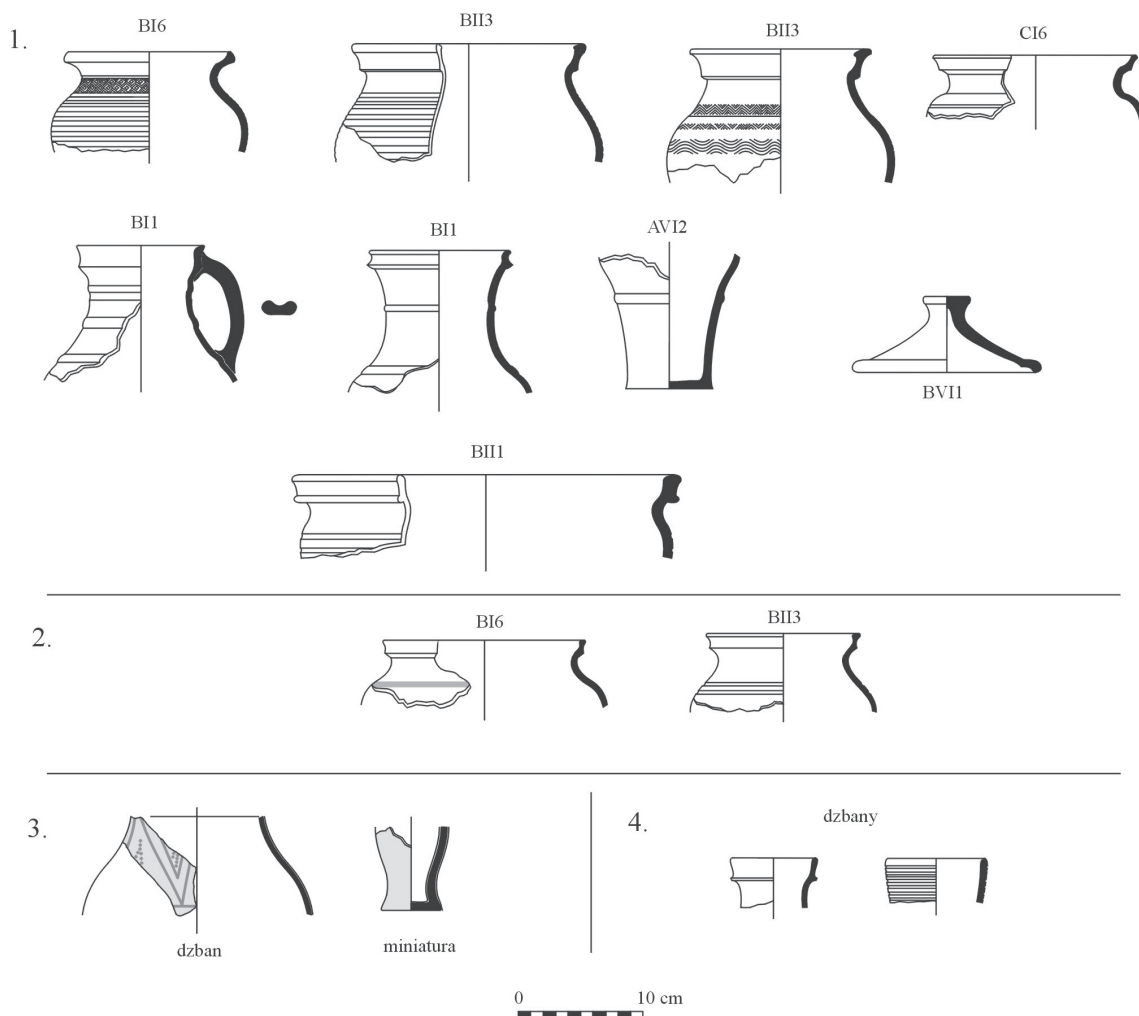
ten nie ulega zmianie co najmniej do połowy XV w. Wyróżnia się na tym tle grupa wyrobów białych, w omawianym okresie ograniczona do garnków i pokrywek, obok których od połowy XIV w. pojawiają się pierwsze, nieliczne kubki i patelnie.

Podział na naczynia kuchenne i stołowe czytelny jest w technice wykonania już na poziomie doboru mas garncarskich. W grupie garnków, mis i pokrywek siwych oraz ceglanych widoczna jest preferencja mas o dużej ilości składników nieplastycznych z wyrównanym udziałem frakcji drobnych i średnich. Odmienne wyglądały receptury mas garncarskich do wyrobu naczyń stołowych – dzbanów i kubków. Widoczna jest tu wyraźna przewaga mas o średniej ilości drobnych składników nieplastycznych i czytelna od połowy XIV w. tendencja do eliminacji mas o liczniejszym uziarnieniu. Natomiast wspólną cechą omawianych wyżej grup naczyń jest stosunkowo duży odsetek wyrobów dobrze wypalonych, wyraźnie wyższy w grupie naczyń stołowych. Na tym tle wyróżniają się garnki białe. Od samego początku do ich wyrobu stosowano przede wszystkim masę garncarską zawierającą dużą ilość drobnych obtoczonych ziaren kwarcu (grupa 4), widoczna jest także niewielka przewaga naczyń niedopalonych. Natomiast niezależna od różnic gatunkowych i funkcjonalnych jest technika formowania wyrobów – wszystkie naczynia siwe, ceglaste i białe wykonano przy zastosowaniu techniki ślizgowo-taśmowej.

Kolejną cechą odróżniającą stylistykę warsztatów pracujących na potrzeby nowo założonego miasta od garncarstwa miejscowego jest – obok różnorodności grup gatunkowych i funkcjonalnych – operowanie bardzo skromną liczbą rozwiązań w zakresie kształtowania formy naczynia, jego części przykrawędnej oraz dekoracji (ryc. 81-82). Wśród garnków siwych, ceglanych, czy białych, odnajdujemy identyczne formy o trzy- lub czteroelementowej strukturze profilu, z wyraźną dominacją esowatych garnków odmiany BI6 (tabl. 57: 4-8, 58: 10-11, 72: 4, 76: 12, 79: 13-14, 82: 7, 9, 84: 3-4, 6, 9, 88: 3, 5-6, 9, 11) i baniastych, „jajowatych” naczyń odmiany BII3 (tabl. 57: 9-12, 58: 1-5, 9, 72: 5-11, 73: 1-4, 7-8, 76: 4-8, 79: 4-6, 10-11, 82: 3-4, 83: 4-6, 8-10, 87: 4-11, 91: 1). Zestaw rozwiązań krawędzi ogranicza się do kilku wariantów tzw. okapu lub półwałka, z niewielkim udziałem form prostych, wychylonych na zewnątrz. Podobne tendencje widzimy w przypadku kompozycji zdobniczych. Choć odsetek naczyń ornamentowanych w grupie garnków jest znaczny, to wyraźna jest tendencja do stopniowej redukcji strefy zdobionej do barku naczynia, preferencja motywów jednowątkowych – żłobków dookołnych, w bardziej rozbudowanych kompozycjach łączonych z rytą linią falistą lub pasmem prostokątnych odcisków radełka. Wśród garnków białych pojawia się dodatkowo malowanie czerwoną farbą, ograniczone do prostego wątku poziomego pasma na barku naczynia.

Analogiczne zjawiska obserwujemy w grupie nowych dla Płocka rodzajów naczyń – dzbanów, kubków i mis. Wśród dzbanów dominują dwie formy – smukłe esowate naczynia odmiany BI1 (tabl. 59: 1-2, 74: 1-3, 77: 1-2, 80: 1, 85: 4-5, 89: 1, 4), uzupełnione przysadzistymi dzbanami z wąską, pionową szyjką (BIV1 – tabl. 77: 3, 80: 2-3, 82: 10, 85: 1, 3, 89: 2). Proste lub „kołnierzwato” ukształtowane wylewy odmian A1-3 zdominują tą grupę wyrobów na wiele lat. Nieskomplikowane są także wątki zdobnicze, wśród których do połowy XIV w. najczęściej spotykamy podkreślające tektonikę naczynia listwy plastyczne, odciski radełka, a także charakterystyczne, plastycznie modelowane „falujące” stopki. Między połową XIV i połową XV w. motywy te są zastępowane przez szybko zyskujące na popularności polerowanie – początkowo jednolite, stopniowo ewoluujące w kierunku prostych geometrycznych wzorów. Podobne preferencje widzimy w zbiorze kubków, ograniczonych w zasadzie do form stożkowatych (AVI1-2, tabl. 60: 6-7, 80: 7-8, 86: 1-2, 91: 10), zdobionych w ten sam sposób, co dzbany. W zbiorze mis także dominuje jedna odmiana – baniaste formy odmiany BII1 (tabl. 60: 1, 75: 3-8, 78: 1-5, 81: 1-2, 90: 1), zaopatrzone z reguły w wylew z okapem.

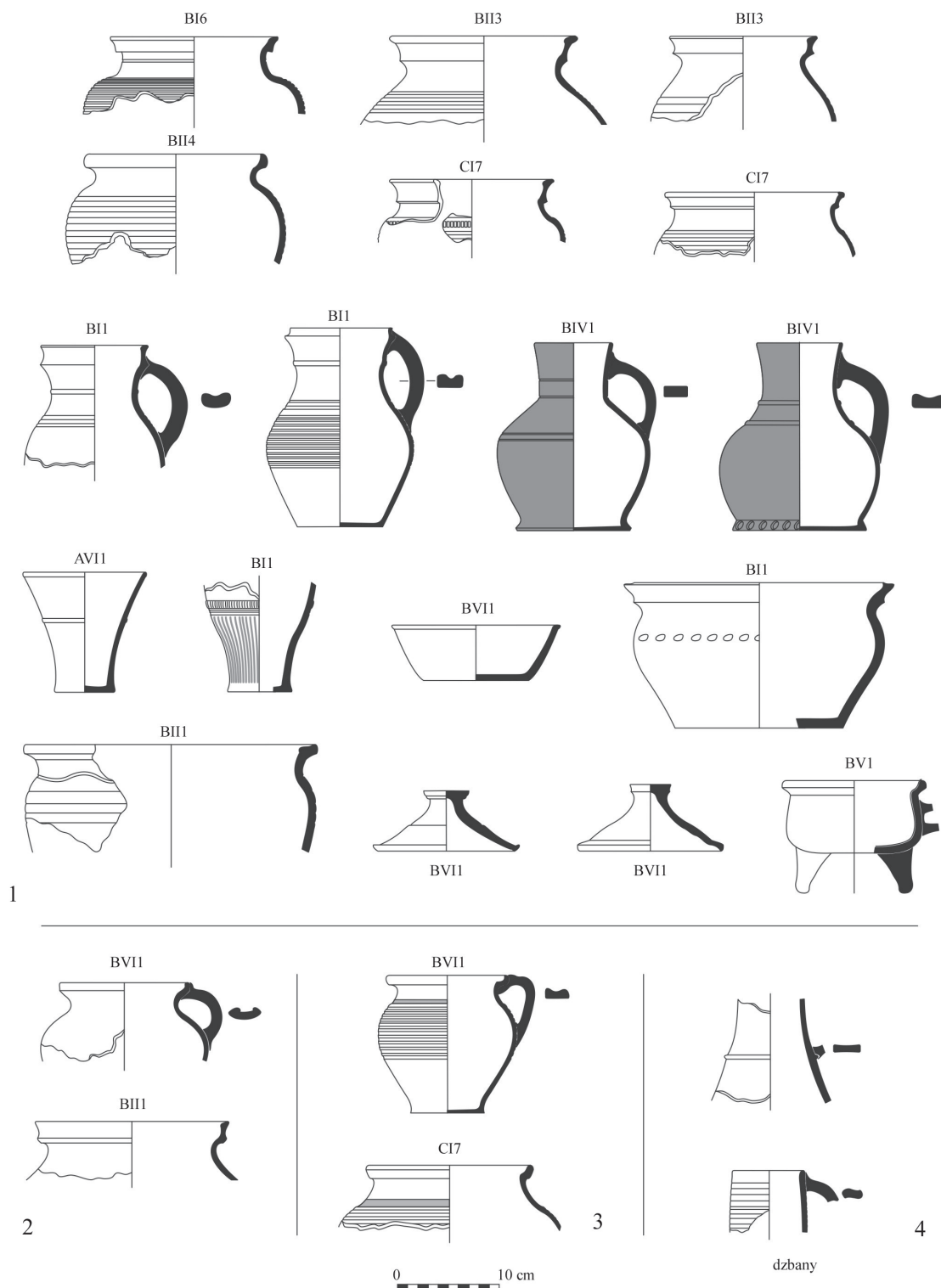
Wszystkie wyliczone powyżej formy i wątki zdobnicze naczyń siwych i ceglanych mają charakter interregionalny. Spotykamy je w większości miast lokowa-

Ryc. 81. Podstawowe formy naczyń w 1. połowie XIV (horyzont V). 1 – ceramika siwa, 2 – ceramika biała, 3 – ceramika ceglasta, 4 – kamionka. Rys. M. Trzeciecki.

nych w XIV w., przy czym wysoki odsetek siwaków nakazuje poszukiwać analogii przede wszystkim w miastach północnych i środkowych Niemiec, a także Wielkopolski, Pomorza Gdańskiego i Prus. W pierwszym rzędzie istotne są tu podobieństwa do ceramiki z lokowanej w tym samym czasie Warszawy (Kruppé 1967: 110n). Są one wyraźne pod względem struktury gatunkowej zbioru, a także większości rozwiązań formalnych, przy czym w materiale warszawskim wyraźnie zaznacza się większy udział garnków o silnie wydętym kulistym brzuścu, zbliżonych do „płockiej” odmiany BII4, dominują tu także wylewy ukształtowane w półwałek, w analizowanym materiale początkowo mało liczne. Znaczne podobieństwo form i stylistyki widoczne jest także w zespołach naczyń miast Saksonii i Turyngii oraz państwa Zakonu Krzyżackiego, gdzie licznie spotykamy „jajowate” garnki siwe i smukłe lub przysadziście, baniaste dzbany (por. rozdział 4 niniejszej pracy).

Trudno natomiast określić genetyczne powiązania niezwykle charakterystycznej grupy garnków białych. Z reguły, znajdujące w kontekście późnośredniowiecznym naczynia wykonane z glin niskożelazistych utożsamia się z „macierzystym” dla ziem polskich ośrodkiem produkcji wyrobów białych – regionem świętokrzyskim. Rozważając zagadnienie genezy płockiej ceramiki białej warto jednak rozpatrzyć możliwość istnienia odmiennego kierunku oddziaływań. W rozdziale 4. wskazywano na naczynia wykonane z glin wypalających się na kolor biały stanowią istotny komponent produkcji ceramicznej w mia-

Ryc. 82. Podstawowe formy naczyń w okresie między połową XIV a połową XV w. (horyzont VI). 1 – ceramika siwa, 2 – ceramika biała, 3 – ceramika ceglasta, 4 – kamionka.

stach środkowych i południowych Niemiec. Wyraźne są ich zbieżności z płocką ceramiką białą, w zakresie technik wykonania, form i zdobienia naczyń pasmami czerwonej farby.

W tym kontekście należy zwrócić uwagę, że skala produkcji, standaryzacja cech technologicznych i form płockich naczyń białych, widoczna już na początku XIV w.

i przez bardzo długi czas nie ulegająca wyraźnym zmianom, wskazuje na wprowadzenie tej grupy gatunkowej przez rzemieślników wyspecjalizowanych w obróbkę określonego rodzaju surowca i preferujących naczynia o określonej stylistyce. Podobne preferencje musiały także istnieć wśród potencjalnych odbiorców. Warto także podkreślić, że moment rozpoczęcia zorganizowanej produkcji ceramiki białej w Płocku wyprzedza w czasie początki ekspansji naczyń białych „iłżeckich” na rynki miast Małopolski, które przy obecnym stanie badań można datować najwcześniej na wiek XV (zob. Hadamik 2005: 56-57; tam też dalsza literatura). Przyjmując „iłżecką” genezę płockich naczyń białych, należałoby zatem założyć, że przełom technologiczny związany z wprowadzeniem odmiennych od lokalnych form i wników zdobniczych, a także nowych technik formowania, dokonał się tam jeszcze w XIII w., a obecność naczyń z ośrodka świętokrzyskiego w Płocku wyprzedzałaby upowszechnienie się tej grupy wyrobów w zachodniej Małopolsce, co wydaje się mało prawdopodobne⁷¹. Nie można więc wykluczyć, że tradycja wyrobu naczyń białych przyniesiona została do Płocka bezpośrednio z Niemiec, być może poprzez miasta państwa Zakonu, wraz z grupą stanowiącą przynajmniej część nowo sprowadzonych osadników⁷². Na ten kierunek wskazywać mogą pośrednio ożywione w XIV i XV w. kontakty Płocka tak z miastami pruskimi, jak i Wrocławiem oraz wyraźnie zaznaczająca się obecność Niemców wśród mieszkańców miasta w interesującym nas okresie (Szacherska 1985: 178n; Żebrowski 2000: 76n; Suchodolska 2006: 222n). Należy jednak podkreślić, że do czasu przynajmniej przybliżonego określenia genezy świętokrzyskiego ośrodka produkcji ceramiki białej propozycja ta winna pozostać w sferze hipotez⁷³.

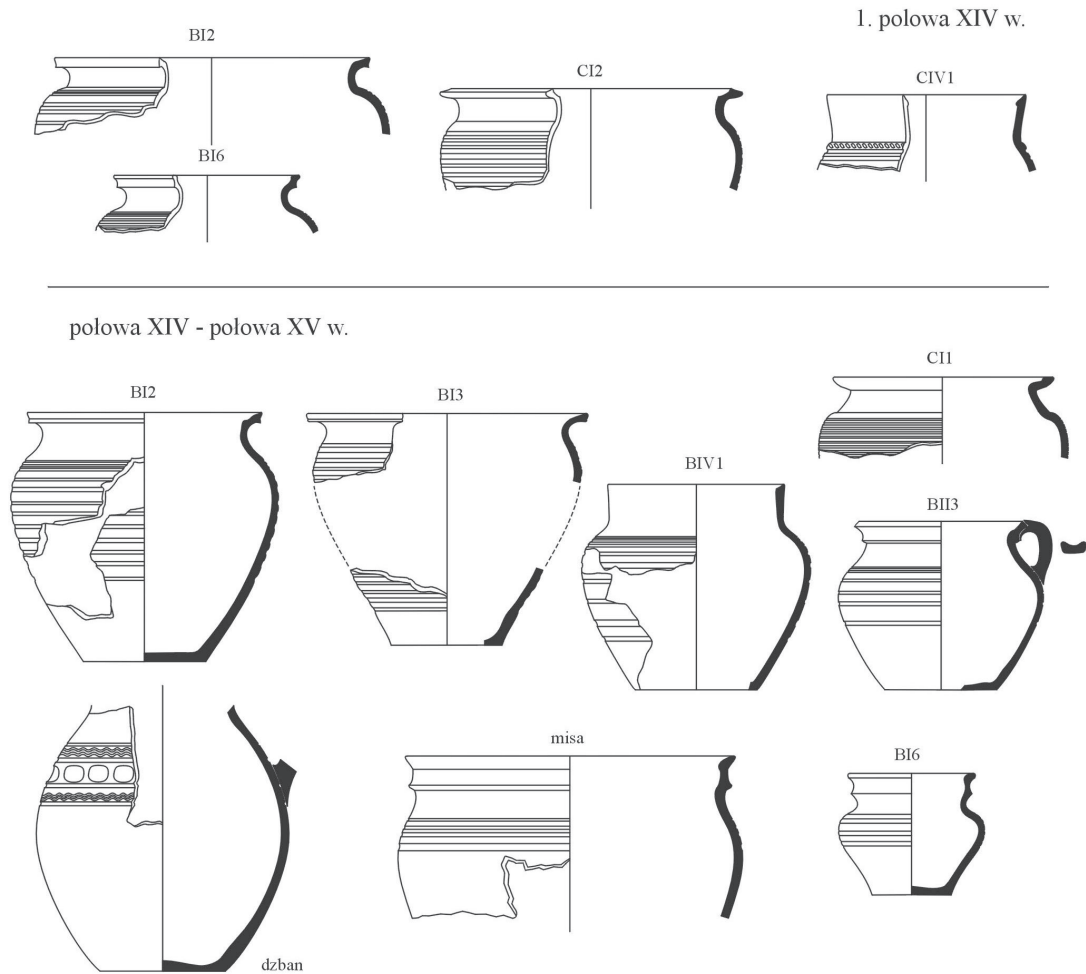
Dokonujące się w XIV w. zmiany widoczne są także wśród naczyń brunatnych. W niewielkim stopniu dotyczą one techniki wykonania. Nadal dominują naczynia wykonane przy zastosowaniu technik ugniatania, po połowie XIV w. rejestrujemy pierwsze, nieliczne przykłady stosowania technik ślizgowych. Bardzo istotne są natomiast zmiany czytelne w zestawie naczyń, stylistyce ich form i zdobienia (ryc. 83). Już w pierwszej połowie XIV w. obok dominujących w zbiorze garnków, w znacznie większym odsetku pojawiają się misy, a po połowie tego stulecia zestaw naczyń zostaje wzbogacony o pojedyncze egzemplarze dzbanów i pokrywek naśladujących formy wyrobów siwych i ceglanych.

Wśród garnków widoczne jest szybko postępujące ograniczanie zasobu form. Po połowie XIV w. nie rejestrujemy już naczyń ostroprofilowanych. Dominują garnki o esowatym profilu (odmiana BI2; tabl. 56: 1-2, 61: 1-3, 63: 1-2, 64: 3-5, 65: 1-6, 68: 1-9), stosunkowo wysoki jest odsetek naczyń z wyodrębnioną szyjką, przede wszystkim odmian CI1 i CI5 (tabl. 56: 4, 62: 4-8, 63: 4-9, 64: 7, 9, 67: 1-3, 69: 6, 11, 70: 1-12), zaznacza się też obecność niewielkiej grupy naczyń z cylindryczną szyjką (odmiany BIV1 i CIV1, tabl. 56: 3, 64: 10, 66: 8, 71: 1-2). Zasadniczą zmianą jest natomiast pojawienie się nowych form, stanowiących naśladownictwa „miejskich” esowatych i baniastych garnków odmian BI6 i BII3 (tabl. 56: 6-8, 57: 1-2, 63: 10, 66: 1-2, 69: 1-5, 72: 2-3, 76: 1-2, 79: 1-2). Pierwsze eg-

⁷¹ Małopolskie złoża glin niskożelazistych były oczywiście eksploatowane już we wczesnym średniowieczu, na co wskazuje między innymi bardzo wysoki udział naczyń wykonanych z tego surowca na osadzie w Kaczycach (Buko 2005: 30-32, zob. także Hadamik 2004: 70-72). Wydaje się jednak, że badacze skłaniający się ku przyjęciu tezy o ewolucyjnym, miejscowym rozwoju technik wyrobu naczyń białych i ich późniejszej ekspansji przywiązują zbyt wielką wagę do kryterium surowcowego, pomijając wyraźną odmienność technik formowania, zasobu form i zdobnictwa późnośredniowiecznej, „polokacyjnej” ceramiki białej.

⁷² Rola kolonistów niemieckich podkreślana jest także w przypadku genezy ośrodków produkcji ceramiki białej na Słowacji, które w średniowiecznym królestwie Węgier odgrywały podobną rolę, jak ośrodek świętokrzyski (zob. m.in.: Holl 1956: 195-196; 1963: 86; Hoššo 1971: 63-65; 1983: 220n. W cytowanych pracach dalsza literatura).

⁷³ Zagadnienie to wykracza poza ramy niniejszej pracy, warto jednak zaznaczyć, że być może napływ osadników do nowo lokowanych miast Małopolski był głównym, a nie branym dotąd pod uwagę czynnikiem sprawczym powstania i szybkiego rozwoju świętokrzyskiego ośrodka produkcji ceramiki białej.

Ryc. 83. Podstawowe formy naczyń brunatnych w okresie między początkiem XIV a połową XV w. (horyzonty V-VI). Rys. M. Trzeciecki.

zemplarze pojawiają się już przed połową XIV w., później zestaw ten wzbogacają kuliste garnki odmiany BII4 (tabl. 72: 1, 87: 2). Wtedy też stopniowo upowszechniają się nowe wzory ukształtowania krawędzi, przede wszystkim wylewy z okapem. Ich występowanie ograniczone jest przy tym wyłącznie do nowych form, dla których charakterystyczne jest także zaopatrywanie naczyń w ucha – element dotąd obcy garncarstwu płockiemu. Kontynuacją zjawisk z okresu poprzedniego jest postępująca standaryzacja wątków zdobniczych, wyraźnie preferująca motyw żłobków dookołnych z rzadka wzbogacany motywem linii falistej lub nacięć. Nie widzimy natomiast prób przejmowania charakterystycznej dla wyrobów siwych techniki zdobienia radełkiem.

Należy także wspomnieć o naczyniach importowanych. Są to dzbany kamionkowe, przede wszystkim z nadreńskiego Siegburga, stanowiące przez cały omawiany okres niewielki, ale stały odsetek zbioru (tabl. 59: 10, 80: 5-6, 85: 10, 89: 5-6). Godne podkreślenia jest znalezisko kamionki angobowanej, prawdopodobnie dolnosaskiej proveniencji, na ziemiach polskich bardzo rzadko spotykanej poza miastami Pomorza (tabl. 59: 9), a także kilku naczyń ceglanych szkliwionych (tabl. 59: 8, 6). Wszystkie importy pochodzą z terenu drugiego miasta lokacyjnego.

Na zakończenie należy wskazać wyraźnie czytelne w zespołach naczyń różnice między zamkiem i dawnym pierwszym miastem lokacyjnym, a nowo założonym ośrodkiem. W dwóch pierwszych miejscach obserwujemy dominację naczyń brunatnych, których odsetek nie spada poniżej 90%. Wyroby siwe reprezentowane są mar-

ginalnie, przede wszystkim przez dzbany, a w mniejszym stopniu garnki. Charakterystyczne są także pewne różnice w zestawie naczyń brunatnych. Z terenu dawnego pierwszego miasta lokacyjnego pochodzi większość dzbanów i pokrywek, których z kolei nie spotykamy na zamku. W zespołach z terenu drugiego miasta lokacyjnego dominują natomiast naczynia siwe, na poziomie 9-12% kształtuje się udział garnków białych, odsetek naczyń brunatnych wynosi zaledwie 7-8%.

Zmiany rejestrowane w stylistyce garncarstwa płockiego stanowią wzorcowy przykład materialnego śladu „zderzenia kultur” zachodzącego w momencie zorganizowania „zachodnioeuropejskiego” miasta lokacyjnego w sąsiedztwie struktur sięgających genezą wczesnego średniowiecza (zob. m.in.: Schich 1985; Buśko 1998; Brather 2000; Rębkowski 2001: 197n; Gawlas 2005; Samsonowicz 2006a: 362n; Piekalski 2007. W cytowanych pracach dalsza literatura). Wyniki analiz pozwalają jednak nie ograniczać się do tej ogólnej konstatacji, a wskazać na możliwości interpretacji skali zmian modeli produkcji i relacji społecznych dokonujących się w tym okresie.

W płockim garncarstwie XIV-XV w. mamy do czynienia z dwoma zasadniczymi nurtami stylistycznymi: „miejskim” i „tradycyjnym”, przy czym ten pierwszy charakteryzuje się pewnym wewnętrznym zróżnicowaniem. Fundamentalną cechą warsztatów miejskich jest operowanie silnie zestandaryzowanym procesem technologicznym podporządkowanym przewidywanej funkcji wyrobu. Dotyczy to przede wszystkim naczyń siwych i ceglanych, wśród których czytelna jest znaczna standaryzacja form, z reguły manifestująca się ograniczeniem repertuaru do 1-2 podstawowych rozwiązań w obrębie każdej grupy funkcjonalnej, to samo dotyczy zróżnicowania ukształtowania wylewów i zestawu wątków zdobniczych⁷⁴. Obok tego dominującego nurtu stylistycznego zaznacza się także kierunek odmienny, wykorzystujący niskoplastyczne gliny wypalające się na kolor biały i stosujący jednakowy reżim technologiczny, niezwiązany z funkcją naczyń. Cechą podstawową tego nurtu jest dominacja jednej grupy funkcjonalnej – garnka, z preferencją form o profilu esowatym i zdobienia wyrobów prostymi wątkami malowanymi czerwoną farbą.

Obok dwóch dominujących nurtów „miejskich” nadal widoczna jest kontynuacja stylistyki „tradycyjnej”. W przypadku cech technologicznych naczyń brunatnych obserwujemy kontynuację tendencji czytelnych w okresie poprzednim. Zasadnicza zmiana dokonuje się po połowie XIV w., kiedy to pojawiają się pierwsze wyroby formowane przy zastosowaniu technik ślizgowych. Podobnie, w przypadku repertuaru form i kompozycji zdobniczych widoczna jest kontynuacja tendencji dobrze widocznych już w 2. połowie XIII w. Równolegle obserwujemy jednak stopniową adaptację nowych rozwiązań formalnych. Najwcześniej, jeszcze przed połową XIV w., pojawiły się pierwsze naśladownictwa garnków „miejskich”, po połowie tego stulecia widoczne są też próby zwiększenia zestawu naczyń – przede wszystkim o misy, a następnie dzbany. Bardzo istotny jest fakt ograniczenia dystrybucji wyrobów „tradycyjnych” do zamku i dawnego pierwszego miasta lokacyjnego i marginalny charakter ich obecności w drugim mieście lokacyjnym.

Omawiane tu nurty stylistyczne można interpretować jako materialny ślad koegzystencji dwóch odmiennych grup operujących wypracowanymi i utrwalonymi odrębnymi wzorami kultury. Zasadne wydaje się pytanie, jakie reakcje mogło wywołać zetknięcie się „przybyszów” z „miejscowymi” i jakie strategie stosowali jedni i drudzy dla wymuszonego sytuacją bliskiego sąsiedztwa określania na nowo swoich kulturowych i społecznych tożsamości. Bardzo istotna jest też kwestia z jakich tożsamości składała się grupa nowych mieszkańców Płocka.

Rozpoczynając od ostatniej z poruszonych tu kwestii, należy stwierdzić, że paradoksalnie mamy tu do czynienia z sytuacją analogiczną do zjawisk rejestrowanych u

⁷⁴ W rozdziale 4. zwrócono uwagę, że wyraźne pokrewieństwo technologiczne i stylistyczne wyrobów siwych i ceglanych, przy niewielkim odsetku tych ostatnich, może wskazywać, że w znacznej mierze mamy tu do czynienia z jedną grupą gatunkową, a ceglata barwa powierzchni mogła być efektem niepowodzenia przy wypalaniu redukcyjnym, np. zbyt wczesnego otwarcia pieca.

schyłku X w. Obecność nurtu „siwego” i „białego” wskazuje, że stylistyka ceramiki wyrabianej i używanej w drugim mieście lokacyjnym jest w pewnym stopniu heterogeniczna, jednak możemy domyślać się, że w znacznym stopniu owa heterogeniczność ukształtowała się już wcześniej i w Płocku pojawiła się w postaci gotowej, jako stały element bardzo silnie już zestandaryzowanych wzorów kultury „miejskiej”, akceptowanych zarówno przez wytwórców, jak i odbiorców naczyń⁷⁵. W tym kontekście czternastowieczna płocka ceramika biała jawi się nie tyle jako materialny wyraz różnic kulturowych wśród mieszkańców nowego miasta, co jako wyrób o wysokim stopniu specjalizacji, charakterystycznej dla miejskiej struktury produkcji. Warto natomiast zwrócić uwagę na omawianą wyżej standaryzację rozwiązań formalnych i pewne ubóstwo dekoracji. Cechy te można próbować interpretować jako materialny wyraz strategię podkreślania identyfikacji grupowej i akcentowania cech wspólnych wobec nowego, odmiennego otoczenia. Wskazywać na to może też fakt marginalnego występowania w mieście ceramiki brunatnej, masowo przecież wyrabianej i użytkowanej w bezpośrednim sąsiedztwie. Brak czytelnych różnic w strukturach zespołów ceramiki z różnych miejsc na terenie drugiego miasta lokacyjnego wskazuje też, że zdecydowana większość, o ile nie wszyscy mieszkańcy „nowego” Płocka byli przybyszami z zewnątrz. Udział mieszkańców dawnego pierwszego miasta lokacyjnego w nowym ośrodku mógł być co najwyżej marginalny.

Jedynie hipotetycznie można wskazać miejsca pochodzenia nowych osadników. Wysoki udział naczyń siwych, obecność ceramiki białej, importowanej kamionki siegburskiej i dolnosaskiej, a także naczyń ceglanych szkliwionych wyraźnie nawiązuje do miast Saksonii i Turyngii, a także do Śląska i miast pruskich. Nie można odrzucić żadnego z tych kierunków, wysoce prawdopodobne jest natomiast pośrednictwo miast państwa zakonu krzyżackiego. Ożywiony na początku XIV w. ruch kolonizacyjny na świeżo podbitych ziemiach pruskich zapewniał stałe i częste kontakty z terenami środkowych i południowych Niemiec oraz Śląskiem, skąd przybywała większość osadników (zob. Czaja 2008: 184n; Długokęcki 2008: 204, przyp. 96). Na pośrednictwo Zakonu wskazywać też mogą dobrosąsiedzkie na ogół relacje władców Mazowsza z Krzyżakami (Suchodolska 2006: 233n)⁷⁶.

W nowym Płocku nie znalazło się miejsce dla wytwórców i użytkowników naczyń brunatnych, mieszkających po sąsiedzku, na obszarze dawnego podgrodzia i pierwszego miasta lokacyjnego. W garncarstwie „tradycyjnym” obserwujemy wyraźną kontynuację tendencji obecnych już przed początkiem XIV w. W połączeniu z marginalnym udziałem w zespołach nowych, „miejskich” naczyń może to wskazywać na rosnącą tendencję do zamykania się grupy „miejscowych” i promowanie wyborów stylistycznych sankcjonowanych przez tradycję. Z drugiej jednak strony widzimy powolny, ale rozpoczęty już przed połową XIV w. proces naśladowania naczyń miejskich, zainicjowany kopiowaniem garnków – form najłatwiejszych do adaptacji dla miejscowych garncarzy. Kolejnym etapem było przejmowanie form i elementów obcych, takich jak dzbany, misy, czy zwyczaj zaopatrywania naczyń w ucha. Temu zjawisku nie towarzyszą wyraźne zmiany technik wykonania, do momentu pojawienia się po połowie XIV w. pierwszych naczyń brunatnych formowanych przy zastosowaniu technik ślizgowych. Wymienione tu cechy

⁷⁵ Istnienie i powszechną akceptację określonych wzorów kultury poświadczają dane z wykopalisk w lokacyjnym Płocku, dokumentujące standaryzację form zagospodarowania przestrzeni i zabudowy działek, stylistyki ubioru, w tym zwłaszcza obuwia, czy wzorów konsumpcji (Polak 2000: 54n; 2011: 321n; Trzeciecki 2000: 88n; zob. też Rębkowski 2001: 197n). Argumentem „ceramicznym” jest wyraźne ograniczenie do obszaru miasta dystrybucji naczyń kamionkowych i ceglanych szkliwionych, które w realiach naszej części Europy można interpretować jako wyraźną manifestację określonej „miejskiej”, czy „hanzeatyckiej” tożsamości (Gaimster 1999).

⁷⁶ Warto tu przypomnieć podkreślaną przez historyków rolę patrycjatu Torunia przy dokonanej mniej więcej w tym samym czasie lokacji Warszawy (zob. Samsonowicz 2004: 7; tam też dalsza literatura).

wskazywałyby raczej na postępującą akulturację i to o przebiegu wręcz modelowym – od przejmowania najłatwiejszych do zaakceptowania rozwiązań formalnych, poprzez kopiowanie drugorzędnych cech stylistycznych, stopniowe wprowadzanie rodzajów i form naczyń nieobecnych w miejscowej tradycji, skończywszy na przejmowaniu technik wykonania (por. Rice 1987: 459n; tam też dalsza literatura).

Współistnienie obok siebie „nowatorskich” wytwórców naczyń brunatnych i tych powielających rozwiązania „tradycyjne” może wskazywać na kryzys dotychczasowych sieci relacji społecznych. Te cechy, w połączeniu ze stosunkowo szybką akceptacją części nowych rozwiązań stylistycznych, dowodzą atrakcyjności, nowego, „miejskiego” stylu życia. Także i w tym przypadku należałoby rozważyć rolę władzy politycznej jako czynnika promującego nowe wzory kultury i życia społecznego. Takie wsparcie, niezbędne dla powodzenia lokacji, mogło być wręcz czynnikiem sprawczym kryzysu starego porządku społecznego, postrzeganego jako mniej atrakcyjny, co osłabiało integrujące oddziaływanie tradycji i ułatwiało akceptację przynajmniej wybranych elementów nowego stylu życia (zob. Rzeźnik 1998: 148n; Moździoch 2002: 195n; tam też dalsza literatura). Bardzo silna wydaje się natomiast bariera technologiczna, zwłaszcza stosowanie nowego sposobu formowania naczyń. Tu kluczowe znaczenie mogły mieć nie tyle opory kulturowe, co raczej trudności w opanowaniu nowych technik, wynikające z określonych nawyków motorycznych przy pracy na kole. Dużą rolę odgrywać także mógł brak zainteresowania wytwórców naczyń „miejskich” w przekazywaniu umiejętności garncarzom miejscowym, w kategoriach rynkowych postrzeganych zapewne jako konkurencja. Kwestia ta wiąże się z kolejnym zagadnieniem, dotyczącym różnych modeli produkcji i dystrybucji naczyń.

Standaryzacja techniki wykonania naczyń siwych, ceglanych i białych wskazuje na istnienie określonych nawyków produkcyjnych, regulujących dobór surowca, technik formowania i warunki wypalenia. Cechy technologiczne wyrobów wskazują na powszechne stosowanie koła z napędem nożnym i wypalanie naczyń w wyspecjalizowanych piecach, umożliwiających przede wszystkim efektywną kontrolę atmosfery wypału. Warto także ponownie podkreślić znacznie podziału na naczynia służące do przygotowywania pożywienia oraz przeznaczone na stół, regulującego wybory stylistyczne już na etapie przygotowania masy garncarskiej. Są to cechy typowe dla produkcji *stricte* rzemieślniczej, posiadającej usankcjonowane mechanizmy przekazywania wiedzy dotyczącej technik budowy naczyń, regulacji zróżnicowania funkcjonalnego oraz kontroli wielkości produkcji i jakości wyrobów. Cechy płockich naczyń „miejskich” wskazują, że organizacja produkcji mogła być elementem bardzo istotnym dla zachowania i przekazywania wzorów kultury akceptowanych przez mieszkańców miasta, a korporacyjny system kontroli wytwórców mógł też w znacznej mierze wpływać na bardzo powolne upowszechnianie się nowych technik formowania naczyń wśród garncarzy „tradycyjnych” – z prawnego, społecznego i kulturowego punktu widzenia pozostających poza światem miejskim i kontynuujących model produkcji z okresu przedlokacyjnego.

Odrębności prawne, determinujące i utrwalające różnice społeczne i kulturowe pomiędzy częściami składowymi czternastowiecznego Płocka, mogły pozostawić materialny ślad w różnych strukturach zespołów naczyń. Wyraźne jest przede wszystkim ograniczenie masowego występowania wyrobów siwych, ceglanych i białych do obszaru objętego prawem miejskim. Nie wiemy, jaki był status prawny mieszkańców dawnego pierwszego miasta lokacyjnego. Ponowne pojawienie się w źródłach określenia *suburbium* wskazywać może na powrót w pewnym zakresie do struktur prawa książęcego. Wskazywałby na to identyczny rozkład udziału form naczyń brunatnych odnajdywanych na terenie dawnego pierwszego miasta lokacyjnego i na zamku. O ile bowiem transfer „miejskich” technologii mógł być ograniczany, to wyroby miejskich garncarzy były łatwo dostępne na rynku lokacyjnego Płocka. Bardzo nikły ich odsetek na terenie zamku wskazywać może zatem na podtrzymywanie charakterystycznej dla

systemu prawa książęcego samowystarczalności i ograniczenia do minimum konieczności nabywania tych produktów, które można wytworzyć we własnym zakresie lub pozyskać od grup zależnych drogą egzekwowania świadczeń.

W czternastowiecznym Płocku mamy możliwość bezpośredniego porównania kultury materialnej dwóch istniejących obok siebie grup – mieszkańców miasta samorządowego, użytkujących na co dzień naczyńia siwe o zróżnicowanych formach i przeznaczeniu, manifestujących swój status społeczny poprzez posiadanie importowanych naczyń kamionkowych oraz mieszkańców podgrodzia biskupiego – dawnego pierwszego miasta lokacyjnego – nadal posługujących się ceramiką wytwarzaną według niezmiennych od trzystu lat standardów technologicznych, zachowującą tradycyjne formy i zdobienie, stopniowo adaptującą nowe formy i rodzaje naczyń. Analiza czytelnych w stylistyce naczyń interakcji pomiędzy obiema grupami wskazuje na kulturową, a zapewne i etniczną odmiennność mieszkańców nowo lokowanego miasta, i wyraźny brak zainteresowania przybyszów lokalnymi wzorcami. Trudna do przecenienia, być może nawet ważniejsza od identyfikacji kulturowych i etnicznych, wydaje się tu bariera prawna oddzielająca korporacyjny świat miejski od „tradycyjnego” społeczeństwa prawa książęcego. Podziałowi temu mogli sprzyjać także przedstawiciele władzy politycznej – inicjatorzy nowej lokacji, z jednej strony zaangażowani w promowanie nowych osadników i ich wzorów kultury, nieodłącznego składnika procesu *melioratio terrae*, z drugiej zaś, pragnący zachować rudymenty „starego porządku” zapewniające samowystarczalność aparatu administracji świeckiej i kościelnej. Siła oddziaływania nowych wzorów kultury musiała być jednak na tyle potężna, że interakcja ze światem „tradycyjnym” przyspieszyła erozję starszych struktur społecznych, objawiającą się w stosunkowo szybkiej adaptacji nowych „miejskich” form naczyń. Niemniej, jeszcze w XV w. stylistyka ceramiki brunatnej nie wykazuje znamion regresu. Jest to spostrzeżenie tym bardziej istotne, że już od połowy XIV w. oba „światy” istniały tuż obok siebie, scalone pierścieniem murów miejskich. Ostateczny proces akulturacji dokonał się dopiero w okresie następnym.

5.4. ZŁOTY WIEK (POŁOWA XV-POŁOWA XVII W.)

Jest to czas najbardziej stabilnego rozwoju i największej prosperity gospodarczej w dziejach Płocka. Otwierało ją ożywienie szlaku handlowego Wisły po wojnie trzynastoletniej i zniesieniu toruńskiego prawa składu, a czynnikiem stymulującym było włączenie księstwa plockiego w skład państwa Jagiellonów. Likwidacja niezależności tej części Mazowsza wiązała się ze zniesieniem większości ograniczeń fiskalnych w handlu z miastami Korony, co przyniosło wymierne korzyści w momencie pojawienia się koniunktury na zboże. Udział mieszkańców miasta w handlu wiślanym zaowocował nie tylko szybkim bogaceniem się poszczególnych jego mieszkańców, ale i wzrostem gospodarczego znaczenia Płocka jako głównego ośrodka Mazowsza pośredniczącego w eksporcie zboża do Gdańska. Dobra koniunktura generowała też wzrost demograficzny, którego bardzo charakterystycznym elementem była masowa migracja do miasta przedstawicieli drobnej i średniej szlachty, ludności chłopskiej Mazowsza, a także Żydów. Pośrednim efektem okresu prosperity był wyraźny wzrost znaczenia samorządu miejskiego, manifestujący się w przedsięwzięciach takich, jak budowa ratusza, czy próba założenia sieci wodociągowej, a także inwestycje w stan nawierzchni ulic miasta i placu rynkowego. Wzrost gospodarczy był także przyczyną, istotnego w związku z problematyką niniejszej pracy, stopniowego rozpadu tzw. cechu wielkiego i powstania odrębnych korporacji rzemieślniczych, w tym także garncarzy (Szacherska 2000: 107n; Trzeciecki 2000: 120-132; Samsonowicz, Supruniuk 2006: 314n; Samsonowicz 2006: 345n; Polak 2011).

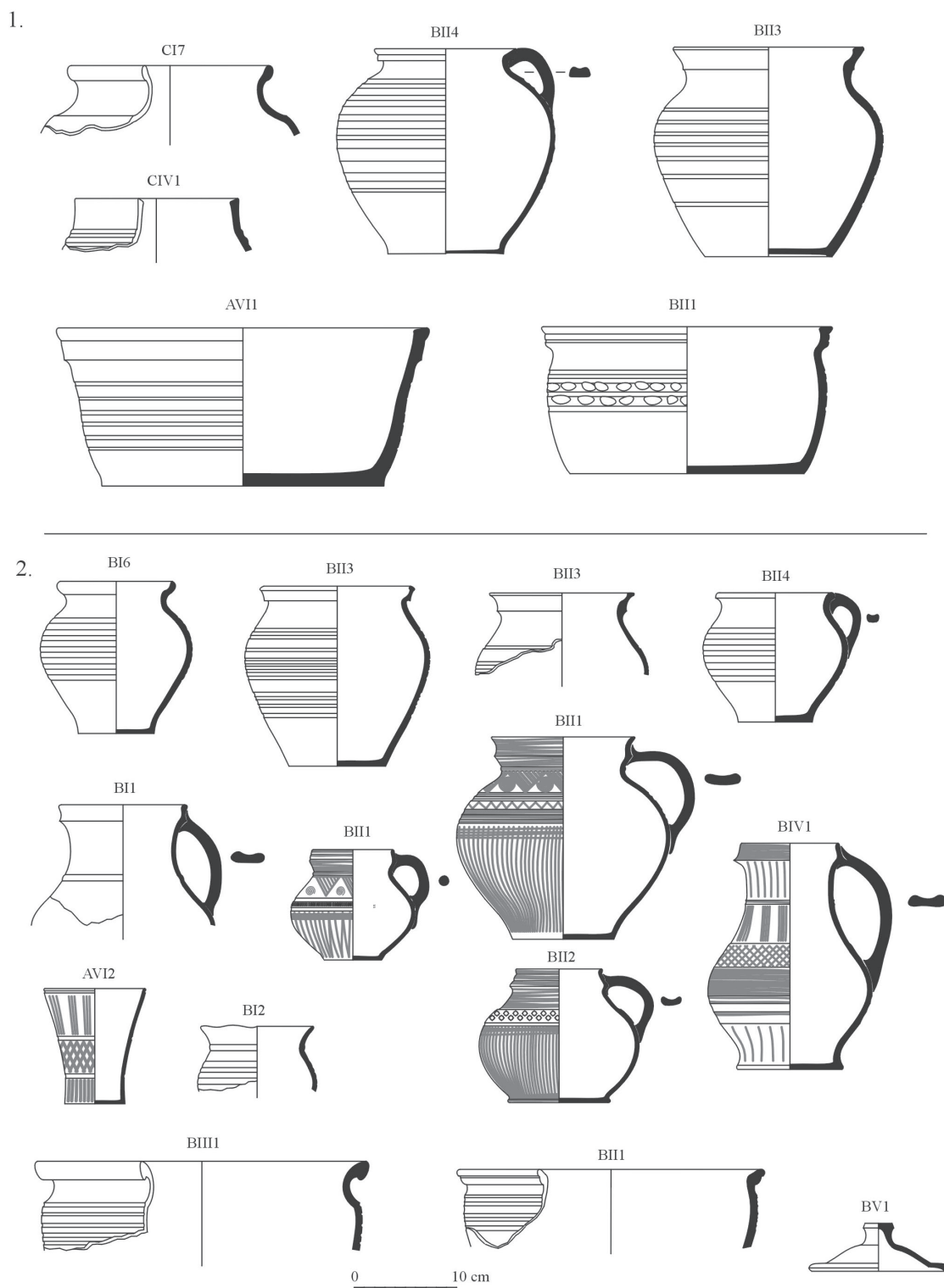
Dla tego okresu dysponujemy bogatym i najbardziej chyba różnorodnym zespołem źródeł pochodzących z różnych części coraz bardziej złożonego organizmu miejskiego. Jest to też czas dynamicznych zmian stylistyki, rejestrowanych tak na poziomie struktury gatunkowej, jak i rodzajów naczyń, ich form, czy zdobnictwa. Ceramika płocka zyskuje wówczas autonomiczne piętno stylistyczne, wyraźnie odróżniające ją od innych miast Korony i oddziałujące na pozostałe ośrodki Mazowsza.

Wyraźnie czytelne są zmiany udziałów poszczególnych grup gatunkowych. W tym okresie dokonuje się marginalizacja, a do schyłku XVI w. całkowity zanik ceramiki brunatnej. Obserwujemy także spadek udziału ceramiki siwej – stopniowy do połowy XVI w., a gwałtowny po tej dacie. Jednocześnie widoczne jest w tej grupie ograniczenie produkcji garnków na rzecz naczyń stołowych, przede wszystkim dzbanów. Poszerza się też zestaw naczyń – przede wszystkim o talerze. Ze zjawiskiem tym współgra skokowy wzrost udziału garnków białych, wypierających pozostałe grupy gatunkowe. Przed połową XVI w. znikają też naczynia kamionkowe, a na ich miejsce pojawiają się pierwsze, także importowane, półmajoliki (tabl. 154: 8, 159), przy czym łączny odsetek importów, niewielki już w poprzednim okresie, wyraźnie spada.

Wyraźne zmiany zachodzą też w technikach wyrobu. W XVI w. w zbiorze pojawiają się naczynia toczone. Do końca tego stulecia ich udział jest marginalny, a do połowy XVII w. nie przekracza łącznie 20-25%. Wyższy jest jedynie w przypadku naczyń przeznaczonych na stół – dzbanów, kubków i talerzy. Kolejną zmianą jest stopniowe upowszechnianie się techniki szkliwienia naczyń, przy czym ma ona charakter marginalny i wydaje się być ściśle związana tylko z niektórymi grupami funkcjonalnymi – przede wszystkim patelniami i talerzami. Dane dotyczące receptur mas garncarskich wskazują na kontynuację zjawisk czytelnych już w poprzednim okresie, a obejmujących wzrost preferencji mas o drobnej granulacji składników nieplastycznych. W najmniejszym stopniu zmiany te dotyczą naczyń białych, gdzie widoczne jest przestrzeganie receptur wprowadzonych na początku w XIV w. W grupie naczyń siwych i ceglanych wyraźnie rośnie też odsetek wyrobów niedopalonych, z jednym wyjątkiem – bardzo dobrą jakością wypalenia charakteryzuje się większość bogato zdobionych siwych dzbanów.

Jest to czas wyjątkowego rozbudowania repertuaru form, a wśród naczyń stołowych także wątków zdobniczych (ryc. 84-88). W przypadku garnków siwych i ceglanych jest to proces stosunkowo długotrwały, do połowy XVI w. manifestujący się przede wszystkim zmianami proporcji zbioru na rzecz esowatych naczyń odmiany BI6 i pewnym wzrostem udziału garnków z wyodrębnioną szyjką, zaliczonych do grupy C. Na tym tle dobrze widoczne jest skokowe wzbogacenie zestawu form garnków białych, związane przede wszystkim z drastycznym ograniczeniem udziału „jajowatych” garnków odmiany BII3 przy pojawieniu się rozwiązań formalnych od nich pochodnych (odmiany BII5, BII7 i BII8; tabl. 105: 4, 121: 4, 136: 7, 139: 4-5, 7, 140: 6, 141: 1, 2, 4, 6-7, 142: 2-3, 143: 2, 150: 1-3, 151: 2-4, 6-7, 152: 1-2, 161: 3, 5, 162: 6) i przyjęciem obecnych wcześniej jedynie w zbiorze naczyń siwych kulistych garnków odmiany BII4 (tabl. 93: 1, 99: 10, 102: 2-3, 105: 1, 114: 5, 115: 3, 136: 6, 143: 1, 150: 5-6, 157: 5, 16, 161: 1).

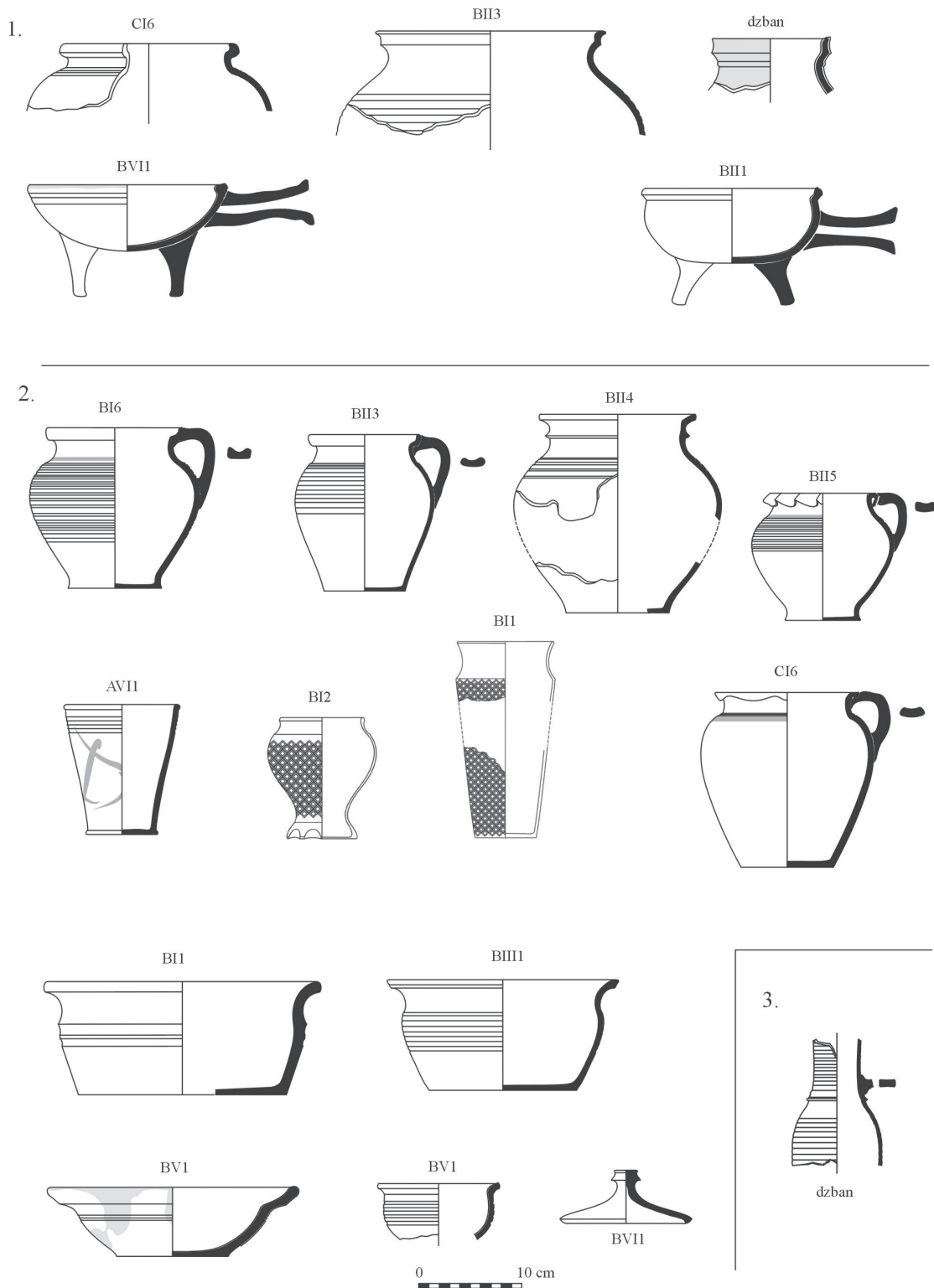
Nieco inaczej przedstawia się kwestia zmian stylistyki kształtowania krawędzi garnków. We wszystkich grupach gatunkowych widoczne jest stopniowe ograniczanie udziału wylewów z okapem na rzecz formowanych w półwałek i odmian nowych, pogrubionych i profilowanych jedynie od zewnątrz. Przemianom ulega także zdobnictwo garnków. W przypadku wyrobów siwych i ceglanych widoczne jest tu zawężenie repertuaru kompozycji do motywu żłobków dookolnych, przy wyraźnej tendencji do ograniczania strefy zdobionej jedynie do barku naczynia. Odmienne prawidłowości odnotowano dla naczyń białych. Obserwujemy tu wyraźną preferencję kompozycji wielowątkowych, łączących pokrywające brzusiec żłobki dookolne z wieńczącym je motywem linii poziomej lub falistej, często występujących razem. Rośnie także odsetek naczyń zdobionych wyłącznie malowanymi motywami linearnymi.

Ryc. 84. Podstawowe formy naczyń w okresie między połową XV a połową XVI w. (horyzont VII). 1 – ceramika brunatna, 2 – ceramika siwa. Rys. M. Trzeciecki.

Równie znaczące zmiany dotyczą drugiej co do liczebności grupy wyrobów – dzbanów siwych i ceglanych. Charakterystyczny jest szybki spadek udziału wprowadzonych na początku XIV w. esowatych dzbanów odmiany BI1 i baniastych naczyń z długą szyjką odmiany BIV1, zastępowanych przez krępe, pozbawione szyjki formy zaliczone do typu BII, po połowie XVI w. stanowiące już ponad $\frac{3}{4}$ zbioru (tabl. 93: 4-5, 95: 5, 100:

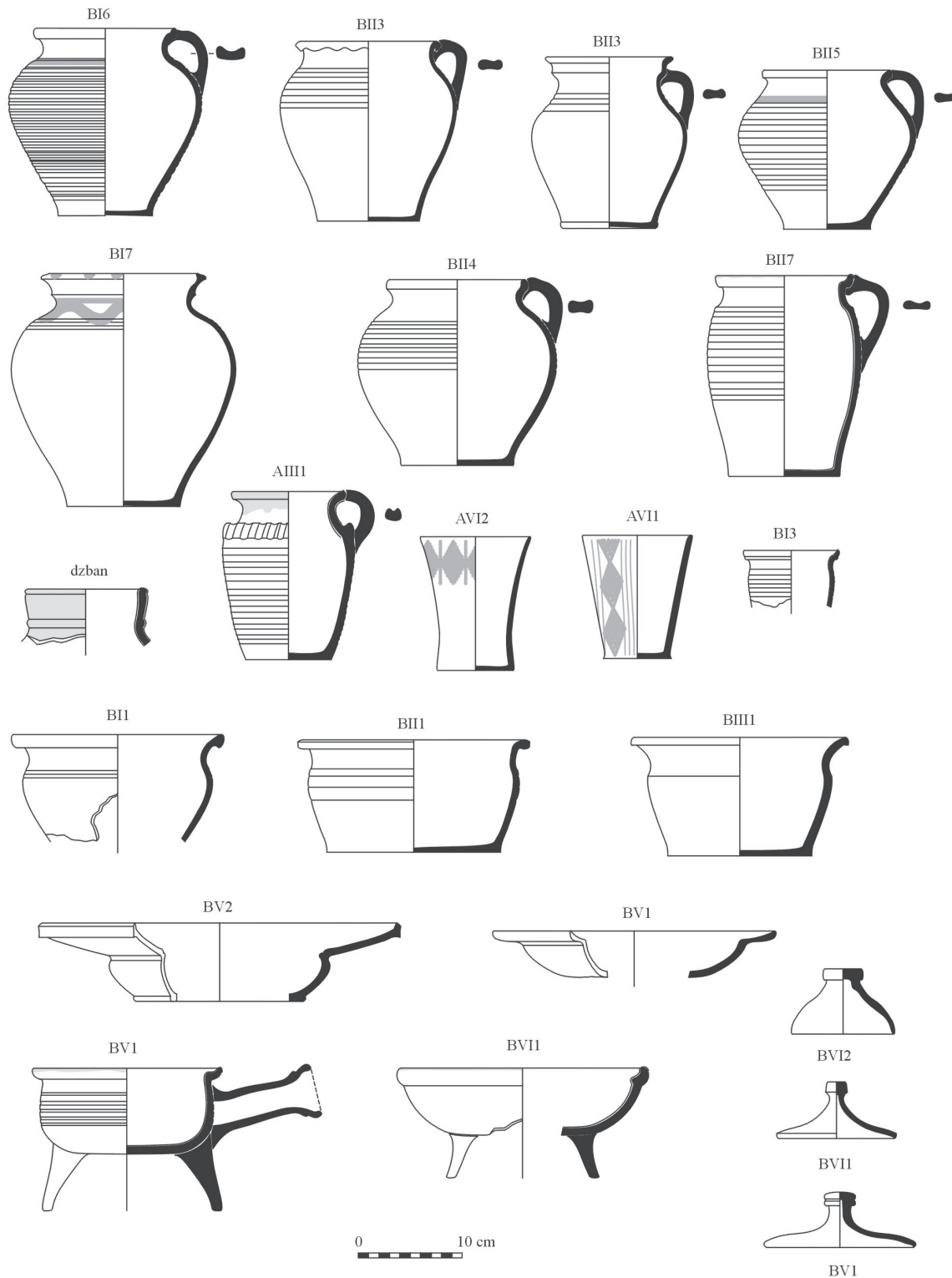
Ryc. 85. Podstawowe formy naczyń w okresie między połową XV a połową XVI w. (horyzont VII). 1 – ceramika ceglasta, 2 – ceramika biała, 3 – kamionka. Rys. M. Trzeciecki.

1, 102: 7, 106: 1-5, 107: 1, 112: 1-4, 116: 1-2, 117: 9, 119: 9, 137: 1-2, 144: 1-4, 145: 1-2, 153: 1-4, 158: 1, 163: 2, 4-5). Prawdziwa rewolucja dokonuje się przede wszystkim w sferze zdobnictwa, jak się wydaje silnie skorelowanej z nowymi formami. Obserwujemy marginalizację wszystkich kompozycji jednowątkowych, w tym charakterystycznego

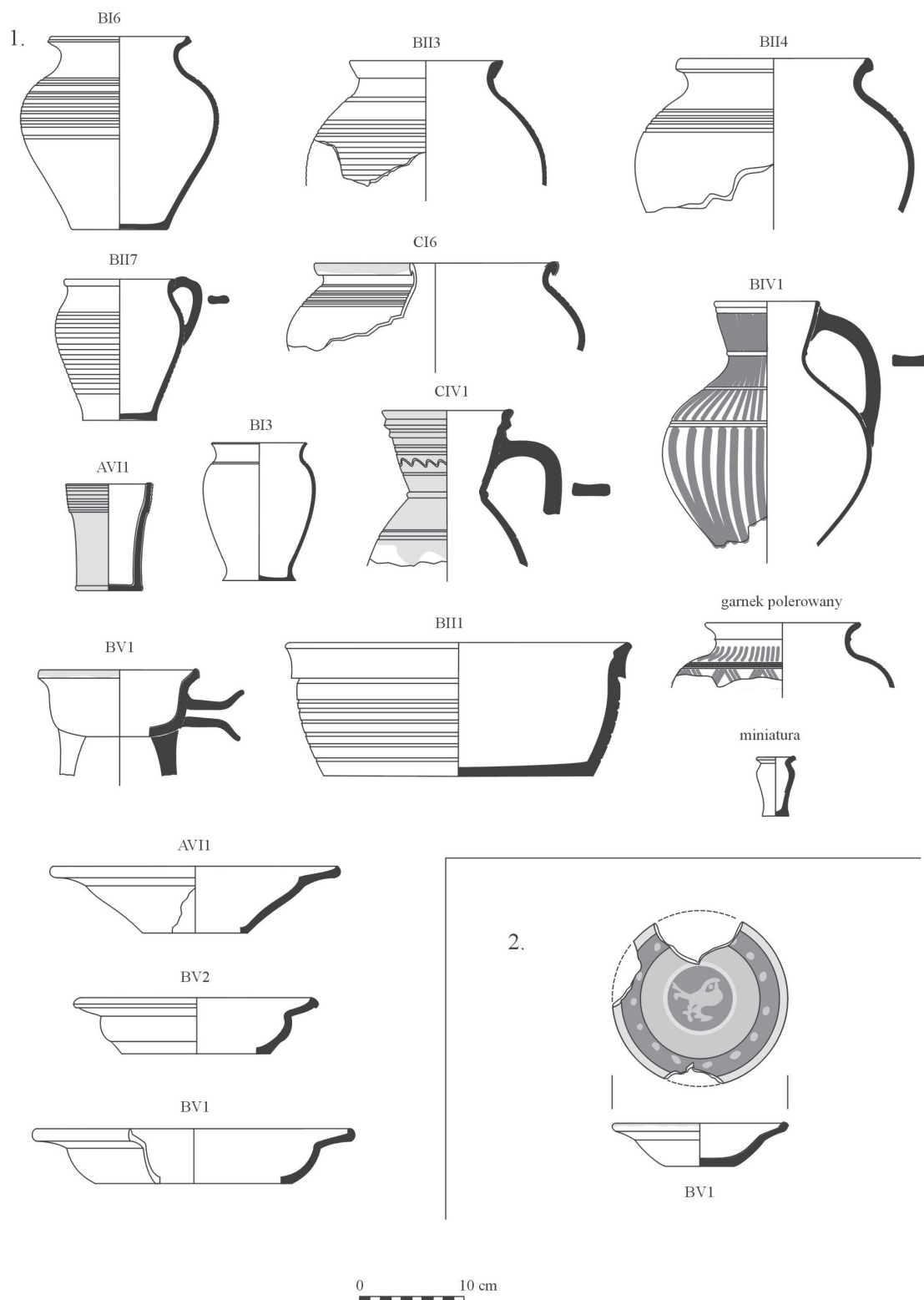
Ryc. 86. Podstawowe formy naczyń w okresie między połową XVI a połową XVII w. (horyzont VIII).
1 – ceramika brunatna, 2 – ceramika siwa. Rys. M. Trzeciecki.

dla poprzedniego okresu jednolitego polerowania powierzchni. Dominują złożone kompozycje charakteryzujące się użyciem kilku technik zdobniczych. Zróżnicowanie indywidualnych rozwiązań jest tu ogromne, stosunkowo jednolite są natomiast reguły komponowania wątków (ryc. 89). Wykonywany techniką polerowania wzór o różnym

Ryc. 87. Podstawowe formy naczyń białych w okresie między połową XVI a połową XVII w. (horyzont VIII). Rys. M. Trzeciecki.

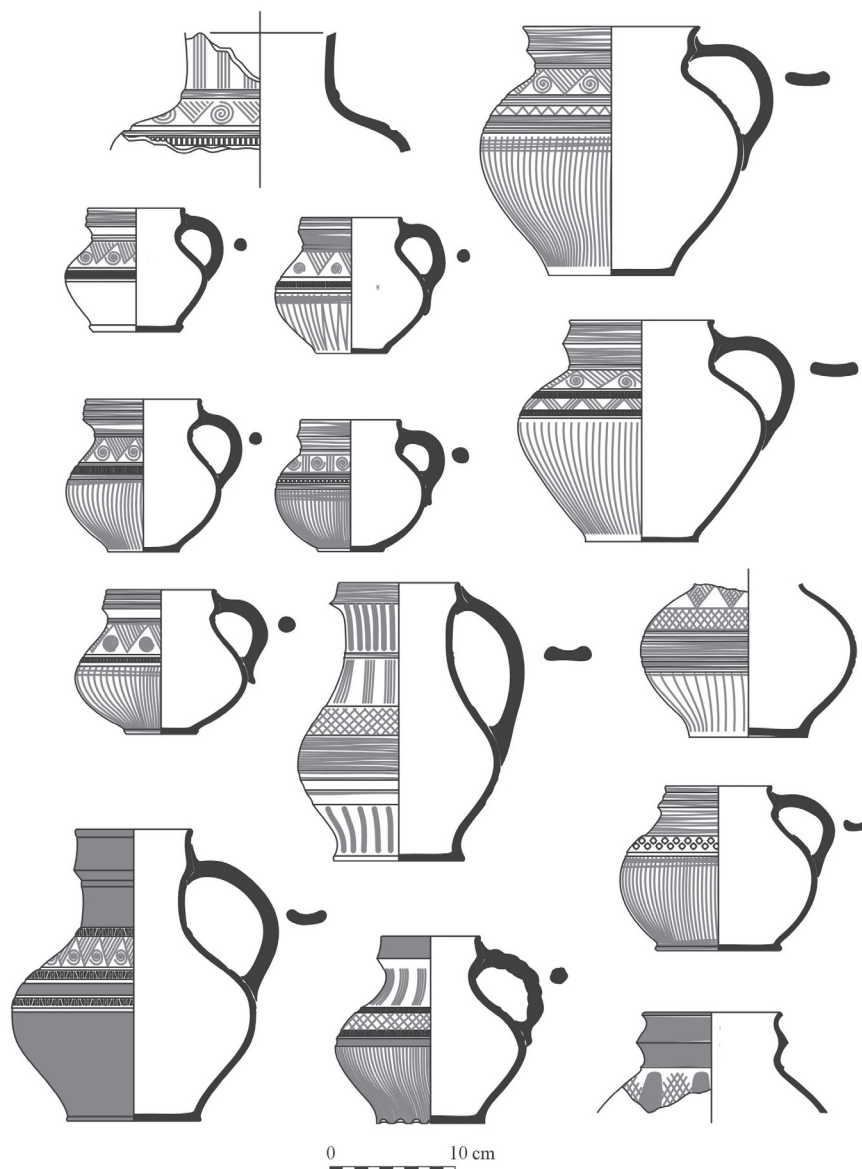
stopniu złożoności umieszczany jest zawsze w strefie między największą wydętą brzuśca a szyjką lub przejściem w wylew. Dolna część brzuśca i wylew są polerowane całkowicie. Strefę zdobioną od brzuśca oddziela jeden lub kilka żłobków dookołnych, niekiedy też listewka plastyczna, często na listewkach i pomiędzy żłobkami umieszczane jest pasmo odcisków radełka. Czasami na górnej partii brzuśca umieszczano dwa

Ryc. 88. Podstawowe formy naczyń w okresie między połową XVI a połową XVII w. (horyzont VIII).
1 – ceramika ceglana, 2 – półmajolika. Rys. M. Trzeciecki.

motywy polerowane, zawsze konsekwentnie oddzielane żłobkami i/lub radełkiem. Wśród wzorów dominują wątki geometryczne, charakteryzujące się powtarzalnością lub naprzemiennym występowaniem motywów. Najbardziej popularny jest motyw spiral rozdzielonych zwisającymi trójkątami lub pasmami linii pionowych, niekiedy

Ryc. 89. Zestawienie form bogato zdobionych dzbanów siwych z okresu między połową XV a połową XVII w. (horyzonty VII-VIII). Rys. M. Trzeciecki.

spirale lub trójkąty występują same, niekiedy towarzyszy im linia zygzakowata – tu inwencja jest największa. Drugim motywem jest gęsta ukośna kratka (tabl. 93: 6-8, 98: 1-3, 100: 1, 102: 7, 106: 1-4, 107: 1, 112: 2-4, 116: 1-3, 117: 10, 119: 9, 137: 2, 144: 1-2, 4-5, 145: 1-2, 153: 1-4, 163: 1-4). Analogiczne wątki zdobnicze odnajdujemy także w niewielkim zbiorze tzw. garnków polerowanych (tabl. 121: 6, 145: 5, 153: 7).

Wśród bogato zdobionych dzbanów obserwujemy jeszcze jedno interesujące zjawisko. Otóż wyróżnić można wśród nich naczynia duże, o średnicach wylewów przekraczających 15 cm oraz częściej spotykane – niewielkie, charakteryzujące się średnicami wylewów nie większymi niż 12 cm, zachowujące identyczne proporcje i systemy zdobienia (por. ryc. 89). Zestawy naczyń znajdowane na poszczególnych stanowiskach, przede wszystkim w latrynach, wskazują, że stanowiły one pierwotnie swego rodzaju serwisy składające się z jednego dużego i trzech-czterech małych dzbanków.

W zbiorze kubków, obok dominujących form cylindrycznych, pojawiają się stosunkowo liczne naczynia o esowatym profilu. W przypadku kubków siwych widoczne jest powielanie polerowanych wątków obecnych w grupie dzbanów, z przewagą motywu

skośnej kratki (tabl. 107: 2). Dla grupy naczyń ceglanych i białych charakterystyczne jest stosowanie stempelka, zakomponowanego w motywy szachownicowe (tabl. 98: 6, 116: 4-5, 116: 6-9). W grupie białych kubków odmiany stosunkowo często spotykamy także egzemplarze zdobione malowaniem (tabl. 98: 5, 145: 6, 8, 154: 3-4, 158: 6) – tu z kolei dominuje motyw skośnej kratki tworzącej romby rozdzielane pionowymi liniami.

Niewielki jest zasób form talerzy. Widoczne jest natomiast zróżnicowanie repertuaru technik zdobniczych. Talerze siwe i ceglane zdobiono polerowaniem. Zestaw wzorów ogranicza się do linii prostych zbiegających się w środku symetrii lustra, niekiedy uzupełnianych linią falistą lub zygzakiem na kołnierzu (tabl. 132, 134: 1). Sporadycznie pojawia się motyw spiral zakomponowanych wokół środka symetrii (tabl. 118: 4). Talerze białe zdobione są wątkami rytymi lub malowanymi – liniami falistymi lub festonami obiegającymi kołnierz naczynia, sporadycznie motywy te pojawiają się na lustrze (tabl. 134: 2, 135: 1-2. W przypadku mis, patelni i pokrywek ograniczenia funkcjonalne owocują niewielkim zakresem rozwiązań formalnych i zdobniczych. Należy tu podkreślić jedynie rosnący udział mis białych, często zdobionych kompozycją łączącą żłobki dookólne z motywem malowanym (tabl. 129). W tej grupie odnotowano też wyjątkowe bogactwo rozwiązań kształtowania wylewów.

Odmiernym rytmem rozwojowym charakteryzuje się natomiast przeżywająca się w tym okresie ceramika brunatna (por. ryc. 84-86). Nie ulegają zmianie cechy takie, jak kompozycje mas garncarskich, czy sposób wypalania. Wyraźnie rośnie natomiast odsetek naczyń formowanych przy zastosowaniu technik ślizgowych, już od połowy XV w. stanowiących ponad 50% wyrobów. Równie wyraźnie manifestują się dwa nurty stylistyczne, z których pierwszy, od schyłku XV w. dominujący, powiela rozwiązania formalne i motywy zdobnicze garnków siwych, drugi zaś kontynuuje tradycje stylistyczne okresu przedlokacyjnego. Nadal niewielki pozostaje odsetek rodzajów naczyń innych niż garnki, co wskazujący na trudności z adaptacją nowych form, ale też na małe zapotrzebowanie na brunatne dzbanki, czy misy, zaspokajane zapewne przez wyżej waloryzowane wyroby garncarzy miejskich. Trudno dokładnie określić moment całkowitego zaniku ceramiki brunatnej, przede wszystkim ze względu na brak dobrze datowanych zespołów naczyń z terenu zamku i dawnego pierwszego miasta lokacyjnego. Można jedynie wstępnie założyć że nastąpiło to u schyłku XVI w. lub na początku następnego stulecia.

Podsumowując – zjawiskiem najbardziej charakterystycznym dla ceramiki „złotego wieku” jest szybkie wzbogacanie zestawu naczyń i repertuaru form oraz zwiększanie się różnic między wyrobami przeznaczonymi do kuchni i na stół. Wyraźne jest przy tym przyspieszenie tego procesu dokonujące się w XVI w. O postępującej specjalizacji wśród naczyń kuchennych świadczy zróżnicowanie form garnków przy wyraźnej preferencji wyrobów białych, czemu towarzyszy ograniczenie i standaryzacja wątków zdobniczych. W grupie naczyń stołowych wyraźne jest dążenie do poszerzenia repertuaru naczyń, a przede wszystkim bujny rozwój zdobnictwa. W tej grupie wyraźnie zaznacza się przewaga wyrobów siwych.

Można podjąć próbę interpretacji omawianych zjawisk jako materialnych manifestacji zmian dotychczasowych relacji społecznych wywołanych oddziaływaniem czynników ekonomicznych, generujących postępujące zróżnicowanie majątkowe mieszkańców miasta. Pomyślna koniunktura, wzrost demograficzny, otwarcie grupy na przybyszów z zewnątrz i ożywienie kontaktów z innymi ośrodkami musiało wywoływać zwiększenie chłonności rynku, wzrost zapotrzebowania nie tylko na wyroby podstawowe, ale i na przedmioty manifestujące rosnącą zamożność i aspiracje beneficjentów okresu prosperity. Mogło to wyzwolić większą inwencję stylistyczną wytwórców naczyń dążących do zróżnicowania swojej oferty i poszukujących rozwiązań nowych, atrakcyjnych dla odbiorców. Ułatwiało też akceptację wszelkich stylistycznych „nowinek” (szerzej – Rice 1987: 429n; tam też dalsza

literatura). W naczyniach płockich zjawiska te manifestują się we wprowadzaniu nowych form i zróżnicowaniu ukształtowania wylewów, a wśród wyrobów stołowych – w bogactwie wątków zdobniczych charakteryzujących się indywidualizacją rozwiązań. Efektem tego zjawiska jest stopniowe odchodzenie od rozwiązań z poprzedniego okresu i kształtowanie się nowej stylistyki, odmiennej od tendencji „średniowiecznych”, a jednocześnie specyficznej w kontekście zjawisk o charakterze ponadregionalnym, zachodzących w szesnastowiecznym garncarstwie.

Jako przejaw zmian zachodzących u progu okresu nowożytnego postrzega się przede wszystkim upowszechnienie się techniki toczenia, wypalanie naczyń w atmosferze utleniającej i stosowanie szkliw (por. Gajewska 1989-90). Zjawiska te czytelne są także w Płocku, ale zyskują tu odmienny charakter. Cechą charakterystyczną garncarstwa płockiego, zwłaszcza w drugiej połowie XVI i na początku XVII w. jest bardzo niski odsetek naczyń szkliwionych z jednej strony i bardzo wysoki udział ceramiki siwej z drugiej. Ten element wyróżnia ceramikę płocką omawianego okresu na tle zbiorów naczyń z takich miast, jak Warszawa, Sandomierz czy Lublin (por.: Kruppé 1967; Hunicz 1984; Dąbrowska, Gajewska, Kruppé 1993; Czopek, Lubelczyk 1993; Urbaniak 2000). Zaznaczyć tu należy, że niski udział naczyń szkliwionych nie może być postrzegany jako dowód istnienia bariery technologicznej. Konsekwentnie bowiem, ze względów przede wszystkim użytkowych, szkliwione są patelnie, a także, być może z podobnych przyczyn, znaczny odsetek talerzy⁷⁷. Wymienione cechy zbliżają ceramikę płocką tego okresu do zdefiniowanej przez L. Kajzera „strefy północnej”, obejmującej przede wszystkim ziemie położone nad dolną Wisłą, a charakteryzującej się długim przeżywaniem się tradycji siwienia naczyń i niewielkim zakresem stosowania szkliw (Kajzer 1986: 223-224; 1990: 247-250; 1994: 12-13). Cechą odróżniającą Płock na tle zespołów ceramiki z tej strefy jest bardzo wysoki odsetek nieszkliwionych garnków białych.

Stylistyczna autonomia płockich garncarzy najwyraźniej przejawia się w dwóch kategoriach wyrobów – siwych dzbanach dekorowanych wielowątkowymi kompozycjami strefowymi i białych kubkach zdobionych motywem szachownicy. Bogato zdobione dzbany siwe pojawiają się w Płocku najwcześniej na przełomie XV i XVI w., choć tendencja do komponowania polerowanych wzorów w strefy widoczna jest już przed połową wieku XV. O ich masowym występowaniu można mówić w ciągu całego wieku XVI, przy czym naczynia o najbardziej rozbudowanych systemach zdobniczych spotykamy około połowy tego stulecia. Porównanie z materiałami z innych stanowisk z tego okresu wskazuje, że omawiany nurt wytwórczości wydaje się być typowy tylko dla Płocka. O ile bowiem zdobienia wykonywane techniką polerowania spotykamy stosunkowo często, to w żadnym ośrodku miejskim nie natrafiono na kompozycje zdobnicze aranżowane w zbliżonej manierze. Co więcej, wydaje się, że dystrybucja tej grupy naczyń ograniczona jest do Płocka. Pojedyncze dzbany utrzymane w tej stylistyce spotykamy jedynie w kilku ośrodkach miejskich północnego Mazowsza. Wydaje się, że tak niska liczba znalezisk spoza Płocka nie może być tłumaczona jedynie stanem publikacji materiałów.

Podstawowe znaczenie ma więc pytanie o genezę zarówno formy, jak i stylu zdobienia. Najprawdopodobniej inspiracją dla garncarzy płockich były tu renesansowe kamionki z Nadrenii i Saksonii. Zbliżone formy naczyń – krępe baniaste dzbany o zredukowanych szyjkach odnajdujemy wśród wyrobów schyłkowego okresu produkcji warsztatów Siegburga oraz w nieodległych pracowniach Raeren czy Kolonii. Interesujące są również tendencje widoczne w stylistyce zdobień nadreńskich kamionek (zob. rozdział 4 niniejszej pracy). Choć trudno porównywać tu obie grupy, można wskazać na pewne elementy wspólne – wydzielanie strefy zdobionej poprzez dookol-

⁷⁷ Umiejętności stosowania szkliw dowodzą znaleziska glazurowanych (w tym wielobarwnie) kaflí piecowych z terenu miasta i z jam zawierających odpady z pieców garncarskich. Szkliwa w tej grupie wyrobów pojawiają się wraz z pierwszymi kaflami płytowymi pod koniec XV w. (Trzeciecki 2000: 104-107).

ne żłobki profilujące największą wydętość brzuśca i bark, tendencja do grupowania ornamentu w pasie na górnej części brzuśca, stosowanie ułożonych naprzemiennie motywów, w tym owalnych medalionów rozdzielanych zwisającymi trójkątami, festonami czy pionowymi żeberkami. W tym kontekście naczynia płockie można by postrzegać jako uproszczoną, przystosowaną do lokalnych surowców i umiejętności wersję okazałej zastawy stołowej oferowanej przez warsztaty nadreńskie⁷⁸.

Bogato zdobione kamionki nadreńskie, czy saskie nie pojawiają się w szesnastowiecznym Płocku. Najbliższe miasta, gdzie spotykamy większe ilości tego rodzaju naczyń to Elbląg i zwłaszcza Gdańsk. Nie można więc wykluczyć, że tą drogą dotarły do Płocka inspiracje, które zaowocowały powstaniem tej specyficznej stylistyki. Produkcję bogato zdobionych dzbanów siwych można więc rozpatrywać jako odpowiedź na rosnące potrzeby mieszkańców miasta. Aby zapewnić im wyroby reprezentacyjne, zapewne modne i jednocześnie uchronić rynek przed napływem importów, garncarze płockcy wypracowali własną wersję ceramiki stołowej, odpowiadającej, o czym świadczy rozpowszechnienie się tych naczyń na terenie miasta, zmieniającym się gustom bogacących się mieszczan. Być może nieprzypadkowo wraz z pojawieniem się bogato zdobionych dzbanów siwych kamionka znika z miasta na prawie 200 lat.

Kolejną bardzo specyficzną grupę tworzą kubki zdobione wykonanym głęboko odciskanym stempelkiem motywem szachownicowym, nawiązującym do zdobienia kamionek tzw. grupy Falkego. Nie można wykluczyć, że także i tu mamy do czynienia z mechanizmem podobnym, jak w przypadku omawianych wyżej dzbanów – dążeniem do dostarczenia odbiorcom zróżnicowanej i odpowiadającej ich gustom zastawy stołowej. Co godne podkreślenia, znaleziska z Pułtusza, Warszawy, Ciechanowa, czy Przasnysza wskazują na wyjątkową popularność tej stylistyki w miastach Mazowsza, choć znaleziska samych kamionek grupy Falkego spotykamy tu wyjątkowo rzadko (por. Pela 1997: 118n; Stephan 2004: 321n). Najprawdopodobniej o pojawieniu się omawianych systemów zdobniczych na tym terenie zdecydowały kontakty z Gdańskiem i Elblągiem, gdzie odnotowano występowanie zarówno kamionek grupy Falkego, jak i ich lokalnych naśladownictw. Niezależnie jednak od kierunku i sposobu przeniesienia nowych tendencji, naczynia z motywem szachownicowym reprezentują autonomiczny nurt stylistyczny, decydujący o specyfice nie tylko szesnastowiecznego garncarstwa płockiego, ale w pewnym stopniu całego regionu.

Z kwestią autonomii stylistycznej garncarstwa płockiego wiąże się pytanie o organizację produkcji naczyń, zwłaszcza w kontekście roli korporacji rzemieślniczej w regulowaniu wyrobu i dystrybucji naczyń. Należy rozpocząć od kilku uwag dotyczących zagadnień warsztatowych. Skłaniają do nich wyniki analiz ceramiki z jam uznanych za doły na nieudane wyroby garncarskie z okresu między połową XVI a połową XVII w., odkrytych w północno-zachodniej części miasta (stanowisko „Okrzei”). W sprawozdaniu z badań znaleziska uznano za pozostałości indywidualnego warsztatu garncarza, znajdującego się na zapleczu standardowej działki siedliskowej (Stępiak 1998). Szczegółowa analiza zawartości jam nakazuje jednak wysunąć inną hipotezę. Pochodzący z nich zbiór naczyń jest bardzo różnorodny – pod względem grup gatunkowych, rodzajów naczyń, poszczególnych form i wątków zdobniczych. Podobne uwagi dotyczą także zbioru kafli piecowych formowanych w matrycach o zróżnicowanych wzorach – od prostych geometrycznych, poprzez roślinne, a kończąc na motywach figuralnych. Taki skład zbioru, deponowanego przez okres nie przekraczający 100 lat, wskazywałby na wyjątkową wszechstronność właścicieli warsztatu, wyrabiających wszystkie

⁷⁸ Warto tu przywołać przykłady naśladowania form i wątków zdobniczych kamionek nadreńskich w naczyniach ceglanych szklwionych produkowanych w siedemnasto- i osiemnastowiecznych warsztatach Gdańska i Elbląga. Repertuar rozwiązań jest tu bardzo szeroki – od dokładnego kopiowania określonych wyrobów po swobodne interpretowanie motywów i kompozycji zdobniczych (Oniszcuk-Rakowska 2002: 216-217, Fot. 12-13; Marcinkowski 2009: 167-169, ryc. 21).

dostępne w Płocku rodzaje naczyń i kafli, stosujących też wszystkie znane wówczas rozwiązania formalne, sposoby kształtowania krawędzi naczyń i wątki zdobnicze. Sytuacja taka jest oczywiście możliwa, choć bardzo mało prawdopodobna.

Możliwość innej interpretacji podsuwają dane z badań prowadzonych w okolicy oraz informacje ze źródeł pisanych. W interesującym nas okresie teren w północno-zachodnim narożniku miasta nie był zabudowany, ani nawet podzielony na parcele. Stanowił swoistą rezerwę budowlaną i miejsce, w którym umieszczano rozmaite urządzenia gospodarcze wspólnie wykorzystywane przez przedstawicieli różnych gałęzi rzemiosła (Polak 2000: 50-52; Szacherska 2000: 121; Trzeciecki 2000: 122). Przytoczone w rozdziale 1.3 dane ze statutu cechu garncarzy, wskazujące pośrednio na możliwość wspólnego wykorzystywania pieców przez poszczególnych mistrzów, mogą dowodzić, że omawiane jamy stanowią część zaplecza produkcyjnego związanego z wypalaniem naczyń, należącego nie do jednego garncarza, ale będącego wspólną własnością korporacji. Przyjęcie takiej interpretacji wydaje się słuszne także w świetle wspomnianej wyżej różnorodności znalezisk. Jest to spostrzeżenie istotne, wskazuje bowiem, że w przypadku ceramiki z jam odpadowych do czynienia nie z wycinkiem działalności jednego warsztatu, ale z przeglądem całej dostępnej wytwórczości garncarzy płockich z okresu po połowie XVI w.

Zanim przejdziemy do omówienia zawartości jam należy jeszcze zaznaczyć, że struktura zbioru pozyskanego z takiego kontekstu daje przede wszystkim wgląd w kryteria selekcji wyrobów uznanych za nieudane i tym samym jest bardzo istotnym źródłem do studiowania mechanizmów organizacji produkcji i dystrybucji. W wypełniskach jam reprezentowane są trzy podstawowe dla tego okresu grupy gatunkowe – ceramika siwa, ceglasta i biała. Wśród odpadów poprodukcyjnych dominuje ceramika biała, której odsetek jest tu o około 15% wyższy niż w mieście. Bardzo wysoki jest też udział naczyń ceglastych, a zaskakująco niski – siwych (tabela 85). Największe straty podczas wypalania dotyczyłyby więc wyrobów białych. Zestawienie rodzaju uszkodzeń wskazuje, że ich najczęstszą przyczyną było zanieczyszczenie gliny związkami wapnia, których higroskopijne właściwości powodowały powstawanie odprysków i siatki spękań na powierzchniach naczyń, co wskazuje na nie najlepszą jakość surowca „białego” i ograniczanie zabiegów związanych z oczyszczeniem gliny. Stosunkowo znaczny jest też w tej grupie udział naczyń zniekształconych w wyniku zbyt szybkiego wystudzenia lub przedwczesnego otwarcia pieca, co, wraz ze znacznym wśród garnków białych udziałem naczyń niedopalonych, wskazuje na dążenie do maksymalnego skrócenia procesu wypalania.

Odmienne rejestracje poczyniono dla wyrobów siwych i ceglastych. W pierwszej grupie najczęściej rejestrowanymi wadami były pęknięcia ścianek i deformacje naczyń, zjawiska związane ze zbyt krótkim suszeniem wyrobów przed wypaleniem i zbyt szybkim studzeniem pieca. Z kolei wśród wyrobów ceglastych największą grupę stanowiły naczynia nie posiadające czytelnych uszkodzeń, co wskazuje, że najprawdopodobniej decyzja o ich odrzuceniu wynikała z nieudanego przebiegu procesu redukcji. Na tym tle godny podkreślenia jest minimalny udział naczyń z wadami produkcyjnymi pochodzących z zespołów z terenu miasta. Najczęściej spotykamy tu wyroby zdeformowane, ten rodzaj defektu nie obniżał bowiem znacząco właściwości użytkowych naczynia, zwłaszcza w przypadku wyrobów kuchennych (tabela 86).

Na podstawie danych pochodzących z analizy cech wyrobów „udanych” i destruktów z jam odpadkowych można pokrótce zrekonstruować zasadnicze etapy procesu technologicznego. Istotne uzupełnienie stanowią tu informacje zawarte w statucie cechowym. Dzięki nim wiemy, że glinę pozyskiwano z odkrywek znajdujących się poza murami miasta, tam też przechowywano i zapewne wstępnie przygotowywano surowiec. Cechy mas garncarskich naczyń białych wskazują, że do ich wyrobu stosowano gliny niskoplastyczne, margliste, z dużą ilością związków

organicznych, których już dodatkowo nie schudzano. W przypadku naczyń siwych i ceglanych stosowano zapewne przede wszystkim gliny o średnim stopniu plastyczności, w przypadku wyrobów kuchennych dodatkowo schudzone lub mieszane z surowcem niskoplastycznym, a w przypadku naczyń stołowych, zwłaszcza polerowanych dzbanów, pozbawiane grubszych frakcji składników nieplastycznych.

Czytelne różnice w technikach formowania i atmosferze wypalania mogą wskazywać na istnienie pewnej specjalizacji rzemieślników. Można przypuszczać, że większość naczyń stołowych produkowały warsztaty stosujące toczenie, w których wyrób naczyń kuchennych miał charakter marginalny. Inne warsztaty, stosujące technikę ślizgowo-taśmową wyrabiały wyłącznie naczynia białe, głównie kuchenne, rzadko stosując szkliwienie. Pozostałe warsztaty wytwarzały naczynia zarówno kuchenne, jak i stołowe, stosując ślizgowo-taśmową technikę formowania i wypalanie redukcyjne. To zróżnicowanie warsztatowe dobrze koresponduje z liczbą 14 mistrzów – sygnatariuszy statutu cechu. Dane dotyczące wad produkcyjnych wskazują natomiast na wyraźną, niezależną od warsztatu, tendencję do skracania czasu wypalania, co w przypadku naczyń białych owocowało bardzo wysoką liczbą wyrobów uszkodzonych. Porównanie udziału naczyń wadliwie wypalonych z miejsca produkcji i z terenu miasta wskazuje na rygorystyczne egzekwowanie jakości wyrobów, zawarowane w statucie cechowym, podkreślającym wyraźnie zakaz wprowadzania do obrotu naczyń źle wypalonych lub uszkodzonych, które winny zostać rozbite.

Podkreślany już wielokrotnie niski udział naczyń importowanych także znajduje swoje odzwierciedlenie w postanowieniach statutu cechu regulujących dystrybucję naczyń. Bardzo restrykcyjne przepisy dotyczące sprzedaży wyrobów „przywożnych” z jednej strony ograniczały możliwość napływu do Płocka importów, z drugiej zaś sprzyjały rozwojowi własnej inwencji miejscowych garncarzy, stojących przed koniecznością zapewnienia odbiorcom odpowiednio zróżnicowanego asortymentu naczyń. Nieliczne i pośrednie informacje wskazujące na obowiązek odbywania wędrówek czeladniczych oraz regulujące zasady przyjmowania i stażu uczniów dobrze korespondują z sygnalizowanym dla XVI w. wzbogaceniem zasobu form i dekoracji.

Zarówno cechy stylistyczne naczyń, jak i artykuły statutu dowodzą prosperity płockiego garncarstwa w tym okresie. Wskazuje na to przede wszystkim wyemancypowanie się tej gałęzi rzemiosła z tzw. cechu wielkiego i poddanie go osobnym regulacjom prawnym. Wynikało to niewątpliwie z rosnącego zapotrzebowania na wyroby garncarskie w mieście przeżywającym okres wzrostu gospodarczego i demograficznego. Popyt ten stymulował różnorodność oferty i poszukiwanie nowych rozwiązań. Sprzyjał jednocześnie skracaniu czasu produkcji i zwiększaniu ilości wyrobów kosztem ich jakości. Podstawową rolą korporacji było zatem stworzenie narzędzi kontroli jakości i zasad dystrybucji wyrobów poszczególnych warsztatów, a jednocześnie ochrona rynku lokalnego przed napływem wyrobów obcych – tańszych (w przypadku naczyń wiejskich lub wykonanych przez wytwórców pozostających poza cechem) lub bardziej atrakcyjnych (kamionki, naczynia zdobione podszkliwnie). Struktura zbiorów z omawianego tu okresu wskazuje, że mechanizmy te działały bardzo sprawnie.

W tym kontekście warto zwrócić uwagę na funkcję korporacji rzemieślniczej w codziennych praktykach społecznych. Większość badaczy eksponuje przede wszystkim ekonomiczny aspekt funkcjonowania cechów, przypisując im rolę hamującą wprowadzanie innowacji, ograniczającą swobodę ekonomiczną wytwórców i konserwującą uprzywilejowaną pozycję mistrzów (Kwapieniowa 1966; 1976; zob. także Samsonowicz 1984; tam też dalsza literatura). W świetle przedstawionych wyżej danych można próbować interpretować reguły zawarte w statucie płockiego cechu garncarzy jako swoistą strategię zachowania równowagi między typowym dla okresu prosperity wzrostem nacisku na identyfikację indywidualną, prowadzącym najczęściej do załamania się dotychczasowych relacji, a koniecznością podtrzymywania identyfi-

kacji grupowej, niezbędnej dla stabilności struktur społecznych. W tym przypadku podstawowe znaczenie mogły mieć normy kontroli jakości naczyń i ochrony rynku przed napływem wyrobów spoza miasta. Umacnianiu więzi grupowych mogło także służyć wspólne korzystanie z urządzeń do wypalania naczyń, choć oczywiście podstawowe znaczenie miały tu przepisy organizujące „pozazawodowe” życie rzemieślników i ich rodzin, silnie akcentujące wspólnotowy charakter korporacji.

Podsumowując należy jeszcze raz przypomnieć podstawowe cechy świadczące o specyfice stylistyki płockiego garncarstwa u schyłku XV i w XVI w. Należy do nich przede wszystkim bardzo ograniczone stosowanie techniki toczenia i szkliwienia naczyń, utrzymujący się nadal bardzo wysoki odsetek ceramiki siwej, zwłaszcza w grupie naczyń stołowych, a z drugiej strony – masowe występowanie nieszkliwionych, malowanych garnków białych. Wreszcie należy podkreślić specyfikę zestawu form i wątków zdobniczych naczyń przeznaczonych na stół, świadczącą z jednej strony o poszukiwaniu nowych rozwiązań, z drugiej zaś o kluczowej tu roli Gdańska, czy szerzej – hanzeatyckich miast basenu Morza Bałtyckiego jako ośrodków pełniących rolę pośrednika w przekazywaniu nowych idei i wzorów, nie ograniczonych zapewne tylko do form i zdobienia naczyń, choć w ich przypadku najlepiej czytelnych. Omawiane wyżej cechy można interpretować jako materialny efekt zmian zachodzących w tej gałęzi rzemiosła w okresie wyjątkowo pomyślnej koniunktury gospodarczej. Trzeba także zwrócić uwagę na znaczenie organizacji cechowej w zachowaniu niezbędnej równowagi między indywidualną rywalizacją wytwórców a podstawami wewnątrzgrupowej solidarności. Wydaje się, że wbrew obiegowym opiniom o wstecznej roli korporacyjnej struktury rzemiosła, to właśnie system regulacji produkcji i dystrybucji wyrobów zapewnił płockiemu garncarstwu tego okresu wyjątkowo pomyślny rozwój.

5.5. KRYZYS CZY KONTYNUACJA (2 POŁOWA XVII- SCHYŁEK XVIII W.)

Czas między połową XVII i przełomem XVIII i XIX w. to okres dekonunktury gospodarczej, pogłębianej przez wydarzenia polityczne i stopniowego rozpadu średnio-wiecznego modelu życia miejskiego, przyspieszonego przez zmiany dokonujące się u schyłku XVIII w. (Herbst 1979; Zahorski 1979; tam też dalsza literatura). Symbolicznym początkiem okresu upadku miasta jest wojna polsko szwedzka lat 1655-1660 i wojna północna na początku XVIII w. Spowodowały one katastrofę gospodarczą i demograficzną miasta, dobrze czytelną w kolejnych lustracjach opisujących postępujące wyludnienie i kryzys rzemiosła oraz handlu o charakterze wręcz strukturalnym. Ożywienie gospodarcze przynoszą dopiero względnie spokojne czasy saskie. W tym okresie zmienia się też wyraźnie struktura demograficzna, związana z szybko rosnącym odsetkiem ludności żydowskiej. Towarowa produkcja rzemieślnicza stopniowo przestawała odgrywać znaczniejszą rolę w życiu gospodarczym miasta. Podstawą utrzymania mieszczan, jak w większości ośrodków dotkniętych przez kryzys 2. połowy XVII w., była praca na roli oraz przechodzący stopniowo w ręce żydowskie drobny handel detaliczny zaspokajający potrzeby miasta i jego okolic. Zasadniczą zmianę tej sytuacji przyniosło dopiero przejście Płocka w ręce pruskie po II rozbiórze.

Rządy pruskie, pomimo ograniczenia dawnych swobód obywatelskich przyniosły poprawę koniunktury gospodarczej. Regulacje prawno-fiskalne połączone ze wzrostem zapotrzebowania na zboże ożywiły handel wiślany. Na coraz szybszy rozwój życia gospodarczego wpływały też inwestycje budowlane w mieście. Choć bowiem Płock rozwijał się, w przekonaniu pruskiej administracji daleko mu było do spełnienia kryteriów

miasta nowoczesnego. Zmianie tej sytuacji miała służyć regulacja, której celem była likwidacja średniowiecznych odrębności prawnych oraz infrastruktury, nadanie miastu nowego, przejrzystego planu i przekształcenie go w stolicę departamentu. Obok przebudowy miasta podstawowe znaczenie miało pojawienie się nowej grupy mieszkańców – urzędników cywilnych i wojskowych, a równocześnie administracyjna likwidacja wszystkich przywilejów korporacyjnych oraz autonomii prawnej ludności żydowskiej. Działania te, rozpoczęte już w 1793 r., podjęła po 1815 r. i w pełni zrealizowała dopiero administracja Królestwa Kongresowego (Wąsicki 1962; Kieffer-Kostanecka 1979, Sołtyśiak 1991, Drexlerowa 2001, Dumala 2001. W cytowanych pracach dalsza literatura).

Dla schyłku okresu nowożytnego dysponujemy niewielkim zasobem źródeł. Jest to wynik prac niwelacyjnych przeprowadzonych w trakcie regulacji miasta, które zniszczyły większość poziomów użytkowych młodszych niż XVII w. Stąd też, o ile dla okresu między połową XVII a połową XVIII w. możliwe było wybranie i porównanie zespołów z kilku punktów miasta, to w przypadku zbiorów z 2. połowy XVIII w. dysponujemy głównie materiałami pozyskanymi z zasypiska fosy miejskiej, pełniącej w tym okresie funkcję ogólnodostępnego śmietnika. Omawiany zbiór jest jednak wystarczająco liczny, aby wskazać podstawowe tendencje stylistyczne.

Niewielkie zmiany zachodzą w gatunkowej i funkcjonalnej strukturze zbioru. Nadal obserwujemy, czytelny już od połowy XVI w. spadek udziału ceramiki siwej, przy mniej już gwałtownym wzroście odsetka wyrobów białych. Po połowie XVII w. po raz pierwszy wyraźniej zaznacza się udział naczyń ceglanych. Nieznacznie rośnie też odsetek wyrobów półmajolikowych (tabl. 196: 5, 198: 3, 206: 1-2, 211: 3, 212: 1-3) i pojawiają się pierwsze wyroby półfajansowe (tabl. 207: 1-2, 211: 9-10), a po połowie XVIII stulecia – ponownie kamionki, tym razem z Westerwald (tabl. 211: 2). Udział garnków utrzymuje się na poziomie zbliżonym do okresu poprzedniego, po połowie XVIII w. widoczny jest pewien wzrost ilościowy pozostałych grup funkcjonalnych. Tendencje te różnie się kształtują w poszczególnych grupach ceramiki. W zbiorze wyrobów siwych obserwujemy niewielki spadek udziału dzbanów przy mniej więcej stałym odsetku pozostałych grup funkcjonalnych. Wśród naczyń ceglanych widoczny jest niewielki spadek udziału garnków i dzbanów na rzecz talerzy i mis. Nieznaczny wzrost udziału innych grup funkcjonalnych czytelny jest także w zbiorze ceramiki białej, który jednak do schyłku XVIII w. jest nadal zdominowany przez garnki.

Równie niewielkie zmiany dotyczą technik wyrobu. Wśród wyrobów siwych i ceglanych obserwujemy wzrost preferencji do stosowania mas o większym nieco udziale frakcji średnich, przy czym najbardziej czytelne jest to dla dzbanów, w przypadku których receptury mas garncarskich upodabniają się do garnków. W omawianych grupach stopniowo rośnie też udział wyrobów toczonych. Po połowie XVIII w. tą techniką wykonywano ponad 50% naczyń kuchennych i 80-90% wyrobów stołowych. Nieznacznie rośnie też udział wyrobów niedopalonych. Odmienne prezentują się powyższe tendencje w grupie naczyń białych. Minimalne zmiany zachodzą w recepturach mas garncarskich. Bardzo niski pozostaje nadal udział wyrobów toczonych. Pod koniec XVIII w. kształtuje się na poziomie zaledwie 20% dla wyrobów kuchennych i 40-60% – dla stołowych, przy czym najwyższy jest w zbiorze talerzy. Cechą wspólną naczyń ceglanych i białych jest natomiast nadal bardzo niski odsetek wyrobów szkliwionych, najczęściej pojawiających się wśród talerzy i patelni.

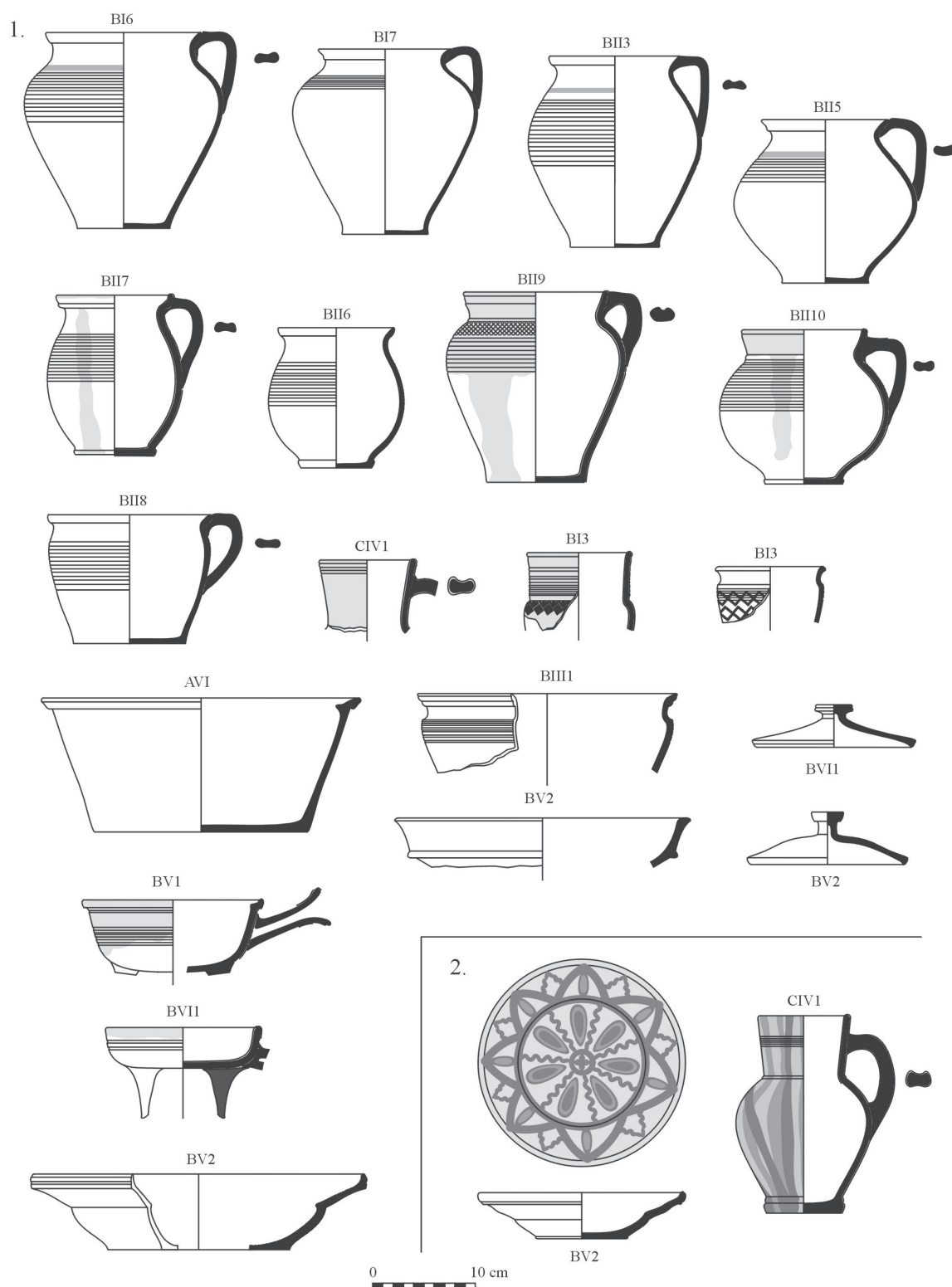
Zmiany zachodzące w repertuarze form i dekoracji nie mają tak wyraźnego charakteru, jak w poprzednim okresie. Cechą wspólną najliczniej reprezentowanych rodzajów naczyń jest dokonująca się zapewne jeszcze przed końcem XVII w. marginalizacja większości rozwiązań formalnych sięgających średniowiecza i zdominowanie zbioru przez niektóre formy wprowadzone w XVI w. (ryc. 90-93). W przypadku garnków manifestuje się to wyraźną przewagą naczyń o silnie wydętym brzusku (odmiany BI7 i BII5; tabl. 165: 1, 3, 166: 7-8, 11, 167: 1-11, 168: 1-6, 8-12, 187:

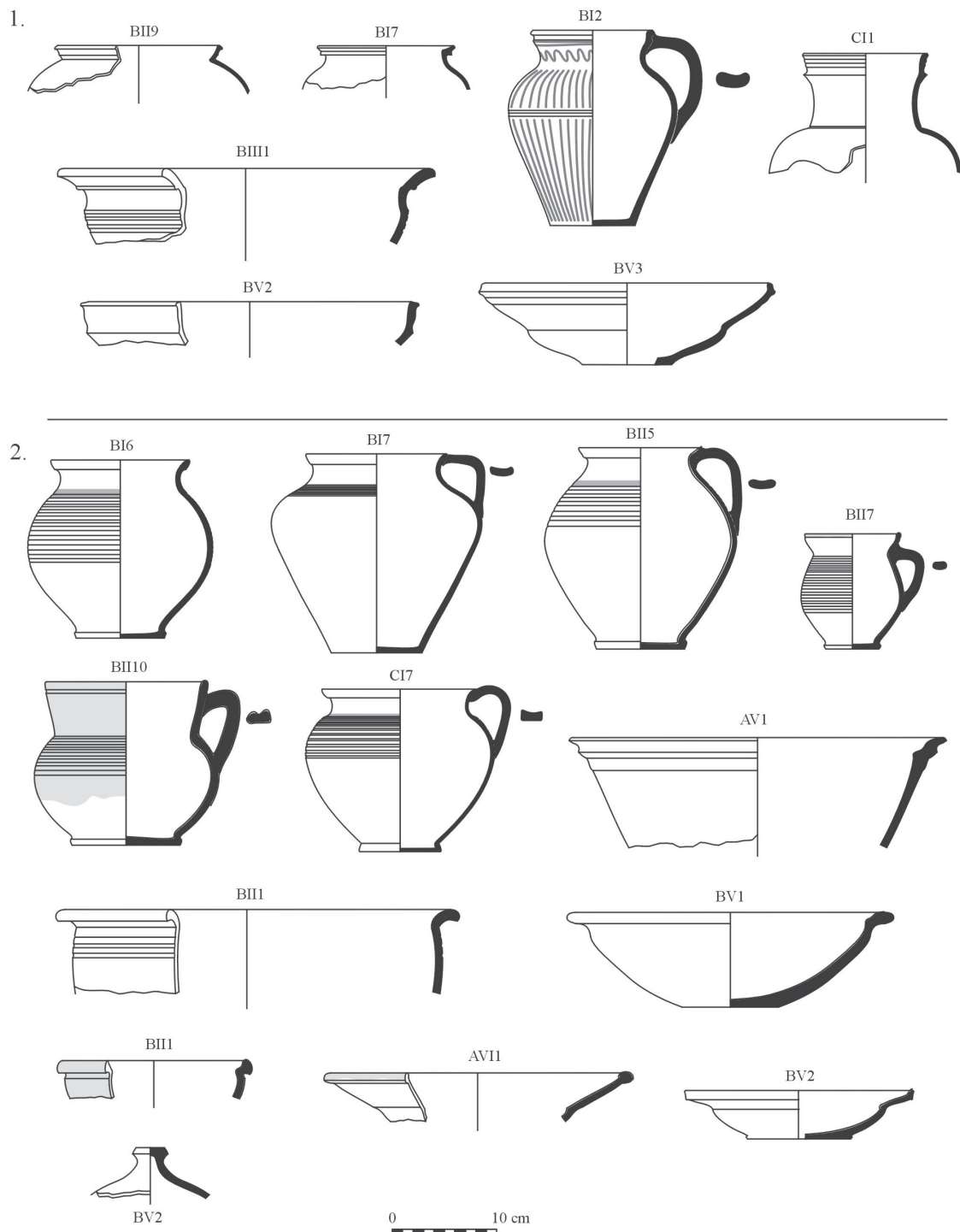
Ryc. 90. Podstawowe formy naczyń w okresie między połową XVII a połową XVIII w. (horyzont IX).
1 – ceramika siwa, 2 – ceramika ceglasta. Rys. M. Trzeciecki.

5, 190: 2-4, 191: 1, 3-6, 192: 1-6, 195: 1, 199: 1, 4, 201: 1, 2, 4, 208: 1-3, 209: 4-5, 11, 213: 1, 3, 5) i znacznym udziałem garnków z wyodrębnioną szyjką (odmiana CI6; tabl. 169: 7-11, 170: 1-12, 184: 10, 187: 6, 199: 3, 5). Pewne zawężenie zestawu form widoczne jest wśród garnków ceglastych i siwych, najbardziej zróżnicowany pozostaje zbiór naczyń białych. Tu też pojawiają się nowe rozwiązania formalne reprezentowane

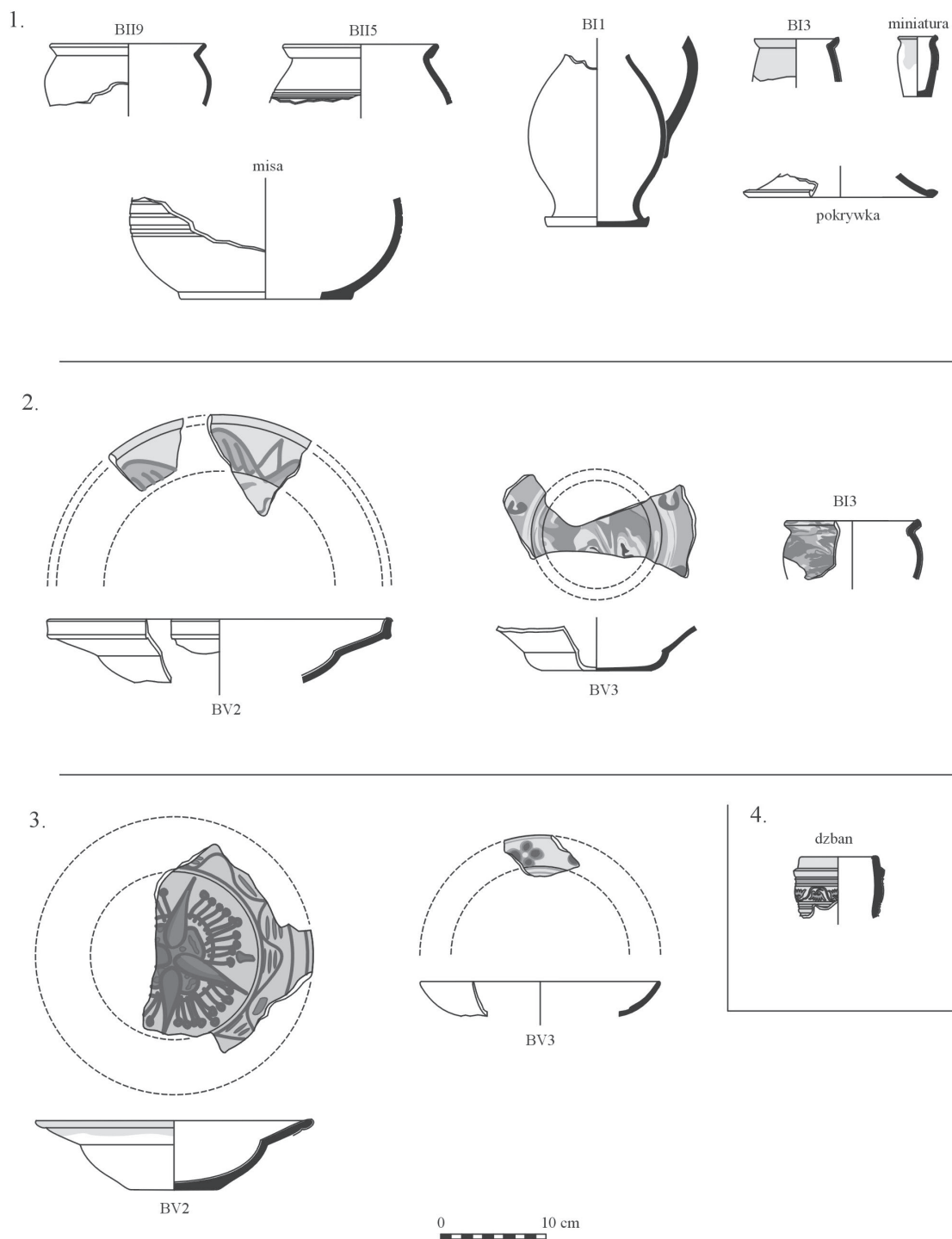
Ryc. 91. Podstawowe formy naczyń w okresie między połową XVII a połową XVIII w. (horyzont IX).
1 – ceramika biała, 2 – półmajolika. Rys. M. Trzeciecki.

przez garnki z nisko umieszczoną największą wydętością brzuśca odmiany BII6 i klasyczne dla schyłku okresu nowożytnego pozbawione szyjki garnki z silnie wyciągniętym wylewem, zaliczone do odmian BII9-10 (tabl. 171: 9-11, 193: 2-5, 194: 1-6, 195: 2-6, 199: 10-11, 202: 3-8).

Ryc. 92. Podstawowe formy naczyń w 2. połowie XVIII w. (horyzont X). 1 – ceramika siwa, 2 – ceramika biała. Rys. M. Trzeciecki.

Dla garnków wszystkich grup gatunkowych charakterystyczne są podobne tendencje w kształtowaniu wylewów. Do początku XVIII w. zanikają najpopularniejsze w poprzednim okresie półwałki, a zbiory dominują wywodzące się od półwałki odmiany E12-14, nawiązujące do wylewów z okapem odmiany D6 i D11 oraz bardzo charakterystyczna dla tego okresu „łezkowata” w przekroju krawędź odmiany D8. Po połowie XVIII w. pojawiają się silnie wyciągnięte w górę wylewy (odmiany B7, B8 i E16), reprezentujące wyraźnie odmienną sty-

Ryc. 93. Podstawowe formy naczyń w 2. połowie XVIII w. (horyzont X). 1 – ceramika ceglana, 2 – pół-majolika, 3 – półfajans, 4 – kamionka. Rys. M. Trzeciecki.

listykę i silnie związane z naczyniami odmian BII9-10. Dla garnków siwych i ceglanych charakterystyczne jest także zawężenie repertuaru kompozycji zdobniczych do pasma kilku żłobków dookólnych umieszczanego na barku naczynia. W przypadku garnków białych wciąż dominują motywy poziomych linii malowanych łączone ze żłobkami dookólnymi, pojawiają się też zdobienia odciskiem radełka w formie kratki lub tzw. rybiej łuski, występujące wyłącznie na garnkach odmian BII9-10.

O wiele bardziej wyraźne są zmiany zachodzące w zbiorze dzbanów, choć mają one podobny charakter. Do schyłku XVII w. zanikają „średniowieczne” formy BI1 i BIV1, a także charakterystyczne dla XVI w. trójelementowe, krępe dzbany zaliczone do odmiany BIII1-2. Ich miejsce zajmują baniaste lub smukłe dzbany z wyodrębnioną cylindryczną szyjką (odmiany CI1 i CIV1; tabl. 172: 2-6, 9, 196: 1, 200: 1-2, 213: 8) oraz nieliczne „garnkowe” dzbany odmiany BI2 (tabl. 203: 1). Dzbany siwe i ceglaste nadal zdobione są polerowaniem, zmienia się jednak kompozycja samych wątków. Na miejsce bogatych, strefowo uporządkowanych kompozycji pojawiają się chaotyczne układy pionowych, poziomych i ukośnych linii obejmujących cały brzusiec, niekiedy rozdzielanych pojedynczymi żłobkami. Dalekim echem strefowości z poprzedniego okresu jest umieszczanie na szyjce linii zygzakowatej (tabl. 172: 1-8, 185: 4-7, 196: 1, 3-4, 200: 1-2, 203: 1). W 2. połowie XVII w. spotykamy także przykłady „barbaryzacji” motywu zakreskowanych trójkątów i spiral (tabl. 172: 7). Nieliczne nadal dzbany białe zdobione są pasami poziomych linii malowanych. Analogiczne zjawiska czytelne są w zbiorze kubków. Zanika tu większość odmian charakterystycznych dla poprzedniego okresu, a najczęściej spotykamy formy odmian BV1. Podobnie wygląda też struktura kompozycji zdobniczych ograniczających się przede wszystkim do chaotycznie rozłożonych linii polerowanych.

Pewnemu wzbogaceniu ulega natomiast zestaw mis. W zbiorach dominować zaczynają ostro profilowane formy odmiany BIII1 i rozwiązania nowe – stożkowate naczynia odmiany AV1 i półkuliste misy odmiany BV2. Misy siwe niekiedy bywają zdobione polerowaniem (tabl. 176: 1, 185: 10-15). W tym okresie pojawiają się białe talerze zdobione malowaniem (tabl. 205: 3). Po połowie XVII w. rośnie udział garnków polerowanych, pojawiają się także gliniane bańki lekarskie i miniaturowe naczynia apteczne (tabl. 173: 1-8, 186: 6-14, 195: 7-12, 197: 1, 203: 3).

Najważniejszą cechą stylistyczną późnonowżytniej ceramiki płockiej jest postępująca standaryzacja techniki wykonania naczyń siwych i ceglanych, przy stałym utrzymaniu standardów technologicznych wyrobów białych, kontynuowanych bez większych zmian od XIV w. Zmiany zachodzące w stylistyce form, ukształtowania krawędzi i dekoracji polegają przede wszystkim na ostatecznym odchodzeniu od repertuaru form o korzeniach średniowiecznych. Wśród naczyń stołowych najważniejszą rejestrowaną zmianą jest rezygnacja z produkcji bogato zdobionych baniastych dzbanów. Cechą bardzo wyraźną jest także nadal wysoki odsetek naczyń siwionych, dominacja garnków białych i niezwykle ograniczony zakres stosowania szklów. Należy także podkreślić zaskakująco niski odsetek naczyń importowanych – kamionki, półmajoliki i półfajansu – co także jest kontynuacją tendencji z poprzedniego okresu. Ich udział rośnie nieznacznie dopiero po połowie XVIII w.

Najbardziej interesujące jest tu pytanie o związek rejestrowanych tendencji z około stoletnim okresem kryzysu gospodarczego i demograficznego. Jeśli założymy, że dynamika zmian stylistycznych jest powiązana z dynamiką zmian relacji społecznych, można by oczekiwać, że w sytuacji permanentnego od połowy XVII w. zachwiania równowagi społecznej promowane będą cechy stylistyczne wzmacniające identyfikację grupową, przy wyraźnym podkreślaniu elementów sankcjonowanych przez tradycję. Drugą niezwykle istotną kwestią jest pytanie o wpływ kryzysu gospodarczego na technikę wykonania naczyń i organizację produkcji. Tu należałoby się spodziewać wyraźnego spadku jakości wyrobów, a także ograniczania zasobu rozwiązań do najbardziej podstawowych.

Cechy stylistyczne późnonowżytniej ceramiki płockiej mogą wskazywać na ich związek z naciskiem na identyfikację grupową. Niewielkim zmianom ulega struktura gatunkowa zbioru, a cechy takie, jak stopniowy spadek udziału siwaków przy wzroście odsetka ceramiki białej notowano już w poprzednim okresie. Podobnie tłumaczyć można ograniczanie repertuaru form przy utrzymaniu ich podstawowego zróżnicowania funkcjonalnego. Symptomatyczna jest tu zwłaszcza rezygnacja z wyrobu bogato zdobionych dzbanów i kubków, choć produkcja polerowanej ceramiki stołowej nadal była kontynuowana. Nie widzimy też pojawiania się rozwiązań indywidualnych, a raczej tendencję

do ograniczania i upraszczania ornamentów. Należy jednak podkreślić, że omawiane zjawiska mogą mieć także źródło w pogarszającej się kondycji ekonomicznej miasta i zmniejszającym się zapotrzebowaniu odbiorców na wyroby różnorodne, czy bardziej okazałe. Tu istotne znaczenie ma interpretacja rejestrowanych zmian w kontekście też o regresie, czy wręcz upadku rzemiosła dokonującego się po połowie XVII w.

W opracowaniach dotyczących wyrobów garncarskich z późnego okresu nowożytnego zwracano uwagę na możliwość bardzo silnego oddziaływania czynników ekonomicznych na zmiany w strukturze produkcji. Wskazywano przede wszystkim na długofalowe skutki zniszczeń wojennych, demograficzny i gospodarczy upadek miast. Materialnym świadectwem kryzysu miało być pogorszenie się jakości mas garncarskich, okresowy powrót do stosowania technik lepienia na kole i wypalania redukcyjnego, a także czasowe ograniczenie szkliwienia naczyń (zob. m. in. Gajewska 1989-1990; Malinowski, Kałagate 1999; Morysiński 2005; Marcinkowski 2009a).

Już na wstępie należy zaznaczyć, że choć cechy naczyń płockich z końca XVII i z XVIII w. odpowiadają temu opisowi, trudno je interpretować jako odzwierciedlenie kryzysu rzemiosła. Są one bowiem – w warunkach płockich – kontynuacją cech stylistycznych wypracowanych w okresie poprzednim. Co więcej, widzimy raczej powolny, stopniowy proces udoskonalania nabytych już umiejętności, manifestujący zwiększeniem się udziału wyrobów toczonych i nieco większym zakresem stosowania szkliw. W przypadku Płocka niski udział wyrobów szkliwionych wydaje się bowiem cechą stałą i jedną z decydujących o stylistycznej odrębności ośrodka. Rejestrowane w grupie naczyń siwych i ceglanych ograniczanie udziału mas najbardziej plastycznych, wskazuje raczej na tendencję do ujednolicenia receptury niezależnie od funkcji naczynia. To zjawisko, dowodzące raczej postępującej standaryzacji warsztatu, także nie może być interpretowane jako przejaw regresu. W omawianym tu zbiorze czytelne są natomiast zjawiska, które można interpretować jako powiązane z sytuacją złej koniunktury. Wspomniana wyżej standaryzacja receptur i niewielki wzrost odsetka naczyń niedopalonych mogą wskazywać na dążenie do maksymalnego skrócenia pracochłonnego przygotowania mas garncarskich i generującego wysokie koszty wypalania. Zjawisko to może sygnalizować także osłabienie mechanizmów kontroli jakości stosowanych przez cech, pośrednio więc wskazuje na regres rzemiosła, jednak nie tyle w jego aspekcie technologicznym, co strukturalnym – dowodzi kryzysu ukształtowanej w średniowieczu organizacji, nie będącej już w stanie w zmienionych warunkach przestrzegać i egzekwować norm, na których strażą stać powinna.

To zagadnienie w pewien sposób oświetla analiza wad produkcyjnych naczyń pochodzących z młodszego horyzontu jam odpadkowych na stanowisku „Okrzei” w porównaniu z wyrobami z terenu miasta (tabele 85-86). Podobnie, jak w poprzednim okresie, największe straty generowała produkcja naczyń białych, stosunkowo wysoki wśród odpadów pozostaje odsetek wyrobów ceglanych, a niski – siwych. Zmiany czytelne są natomiast w udziale poszczególnych defektów produkcyjnych. W zbiorze destruktywów garncarskich spada udział naczyń białych o ściankach uszkodzonych przez koncentracje tlenku wapnia, równocześnie rośnie odsetek takich wyrobów w zbiorach z terenu miasta. Analogiczne tendencje widoczne są wśród naczyń zdeformowanych podczas wypalania. Spada też odsetek naczyń ceglanych pozbawionych czytelnych uszkodzeń, uznanych tu za efekt nieudanego procesu redukcji. Rośnie jedynie udział naczyń o pękniętych podczas wypalania ściankach, nie odnotowano też ich występowania na terenie miasta. Zaobserwowane zjawiska wskazują na wyraźne osłabienie mechanizmów kontroli jakości wyrobów i dążenie wytwórców do wprowadzenia na rynek jak największej liczby naczyń, przy eliminacji jedynie tych ewidentnie nie nadających się do użytku.

Do podobnych wniosków prowadzi analiza niewielkiej grupy wyrobów importowanych. Ich łączny odsetek jest bardzo niski – 0,65% między połową XVII i połową

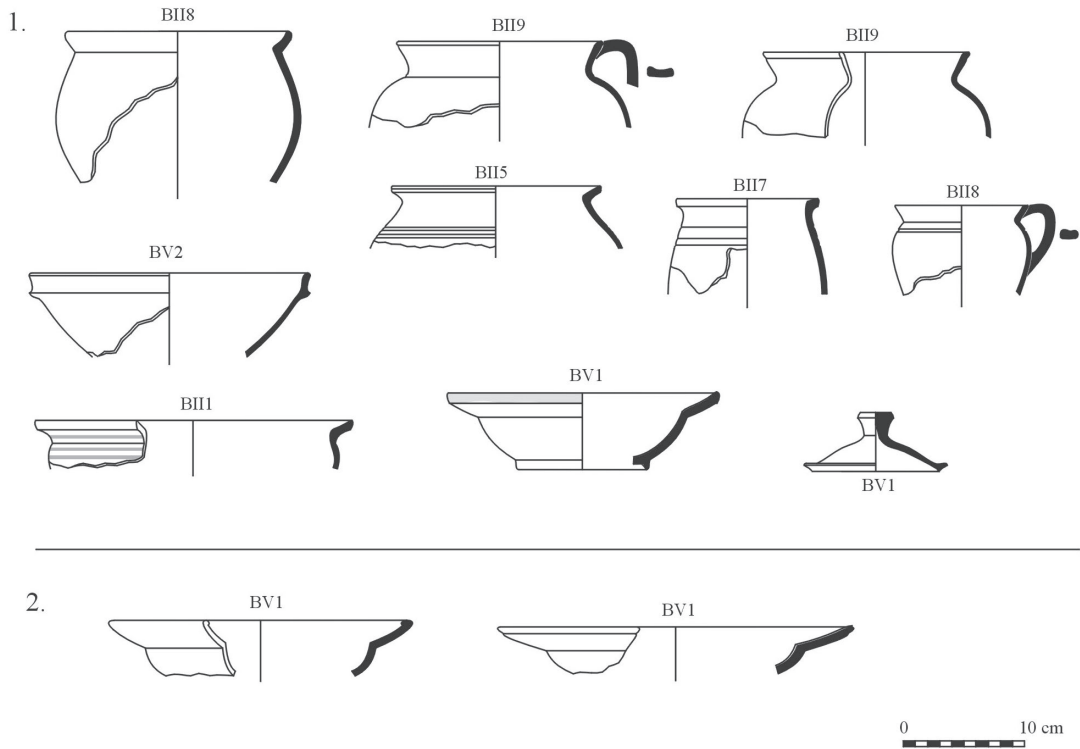
XVIII w. oraz 3,18% w 2. połowie XVIII w. Są to jednak najwyższe wskaźniki zanotowane we wszystkich analizowanych zbiorach naczyń z okresu od początku XI do początku XIX w. Co więcej, właśnie w okresie wcześniejszym – od połowy XVI do połowy XVII w. – udział importów jest bliski zera. Wydaje się więc, że wzrost liczby importów w XVIII w. związany jest nie tyle z regresem technologicznym, ale raczej z postępującym rozpadem organizacji cechowej i brakiem możliwości kontroli nad drobnym, często pokątnym handlem, który stał się podstawą wymiany towarowo-pieniężnej w mieście. Wnioski te potwierdza po części struktura importów. Dominują tu talerze półfajansowe i półmajolika – wyroby stosunkowo tanie, spotykane praktycznie w każdym mieście nadwiślańskim. Ceramika tzw. szlachetna reprezentowana jest przez kilka dzbanów kamionkowych z Westerwald, przy czym należy pamiętać, że wyroby z tego regionu występują w północnej Europie równie masowo, jak wcześniej kamionka siegburska (zob. Gaimster 1997: 124n; tam też dalsza literatura). Nie są to więc naczynia luksusowe, mogące stanowić wyznacznik prestiżu pożądaną przez elitę miasta. Wyroby te dostępne były dla większości mieszkańców Płocka i najprawdopodobniej rozprowadzane właśnie przez drobnych handlarzy. Nie oddziaływały one znacząco na zasób form i sposoby zdobienia naczyń wykonanych przez garncarzy płockich, a pamiętać należy, że w przypadku półmajoliki i półfajansu, nie istniały bariery technologiczne uniemożliwiające rozpoczęcie miejscowej produkcji.

Można więc stwierdzić, że w stylistyce naczyń płockich jest czytelne załamanie się koniunktury gospodarczej. Nie manifestuje się ono jednak w sposób sygnalizowany w literaturze. Nie znajdujemy dowodów na regres technologiczny, nie są też dostrzegalne próby powrotu do archaicznych technik wyrobu. Cechy naczyń wskazują raczej na powolne, ale stałe doskonalenie umiejętności, zaś kontynuowanie wypracowanych wcześniej wzorów stylistycznych także trudno uznać za wyznacznik regresu. Dostrzegana standaryzacja wskazuje raczej na próby złagodzenia skutków narastającego od połowy XVII w. strukturalnego kryzysu rzemiosła, poprzez dążenie do ograniczenia kosztów produkcji i zestawu oferowanych form, przy odwoływaniu się do cech stylistycznych najbardziej podstawowych i najlepiej rozpoznawalnych. Być może ubocznym efektem tego procesu jest bardzo szybki zanik tendencji do bogatego zdobienia siwionych naczyń stołowych.

Widoczny wzrost udziału naczyń z wadami produkcyjnymi wskazuje, że osłabieniu uległy niezwykle ważne dla struktury korporacji rzemieślniczej mechanizmy kontroli jakości i dystrybucji wyrobów. Zjawiska te związane z permanentnymi trudnościami gospodarczymi miast Rzeczypospolitej, choć wpływały hamująco, nie zatrzymały jednak rozwoju garncarstwa płockiego. Upadek rzemiosła przyniosły zapewne dopiero pruskie regulacje likwidujące pozostałości organizacji cechowej i prowadzące do przekształcenia średniowiecznego Płocka w miasto nowoczesne.

5.6. ZMIERZCH I UPADEK GARNCARSTWA PŁOCKIEGO (XIX-XX W.)

Rozpoczęta u schyłku XVIII w. zakrojona na szeroką skalę przebudowa miasta zaowocowała zatarciem nie tylko pierwotnej topografii, ale i całkowitym przekształceniem relacji prawno-ustrojowych i społecznych. Lata 20. i 30. XIX w. można uznać za czas, w którym zakończyła się ponad siedemsetletnia historia Płocka średniowiecznego. Świadomość końca pewnej epoki mieli zresztą sami mieszkańcy miasta, a świadczą o tym pierwsze próby sporządzenia monografii jego dziejów podjęte przez W. H. Gawareckiego, czy pieczołowite gromadzenie w siedzibie Towarzystwa Naukowego Płockiego dokumentów i przedmiotów związanych z dawnym życiem miasta (zob. Nowowiejski 1930: 139-148, 642-654; Kieffer-Kostanecka 1979: 212n; Kordala 2000: 8n; tam też dalsza literatura).

Ryc. 94. Podstawowe formy naczyń w 1. połowie XIX w. (horyzont XI). 1 – ceramika ceglasta, 2 – półfajans. Rys. M. Trzeciecki.

Ceramika z 1. połowy XIX w. jest wyjątkowo mało licznie reprezentowana. Jedyne dobrze datowane zespoły pochodzą z badań na stanowiskach PSM 52 i 62, położonych w północnej części miasta. Niemniej, nawet na tej skromnej podstawie można przybliżyć charakter dokonujących się wówczas przemian. Uzupełnienie tego obrazu stanowią dane etnograficzne dotyczące płockiego garncarstwa między połową XIX a połową XX w.

W strukturze zbioru z 1. połowy XIX w. widoczny jest przede wszystkim skokowy spadek udziału naczyń siwych i białych na rzecz wyrobów ceglastych (ryc. 94). Spośród pozostałych grup gatunkowych reprezentowane są jedynie talerze półfajansowe. Bardzo wyraźnie spada odsetek dzbanów i garnków na rzecz talerzy i mis. Największe zróżnicowanie funkcjonalne widoczne jest wśród naczyń ceglastych, gdzie obok garnków występują talerze, misy oraz pojedyncze dzbany i pokrywki, dominują tu też wyroby toczne. Naczynia siwe reprezentowane są przez pojedyncze garnki i dzbany, a białe – przez garnki i talerze. Wyraźne są też zmiany dotyczące stylistyki form naczyń. W tym niewielkim zbiorze dominują „późnonowożytny” garnki odmiany BII9 spotykamy też formy odmian BII5, 7 i 8 (tabl. 214: 1-9, 215: 1-5). Nowością są też silnie wyciągnięte, ustawione pod kątem około 45° wylewy, zaliczone do odmian B7 i B8. Drastyczny jest też spadek udziału naczyń zdobionych i ograniczenie dekoracji do pojedynczych żłobków dookólnych. Wśród naczyń ceglastych pojawiają się garnki i misy zdobione malowaniem białą farbą.

Zmiana, w porównaniu ze strukturą zbiorów naczyń z końca XVIII w., jest więc drastyczna. Widzimy tu przede wszystkim ograniczenie produkcji miejscowej do jednej grupy funkcjonalnej – kuchennych garnków i mis. Ponadto dominujące wcześniej wyroby białe nagle stają się marginesem zbioru, w którym przeważają naczynia ceglaste.

Ryc. 95. Naczynia ceglaste z 2. połowy XIX – początku XX w. odnalezione podczas prac ziemnych i rozbiórkowych na Starym Mieście w Płocku. 1-2 – garnki, 3 – doniczka, 4 – pokrywa, 5 – dzbanek malowany podszkliwnie. Fot. M. Trzeciecki.

Tendencje te utrzymują się w okresie późniejszym. Dane dotyczące drugiej połowy XIX i początków XX w. są dość skromne (Głowa 1955: 127-128; Reinfuss 1955: 41-44)⁷⁹. Garncarstwo płockie tego okresu nie wzbudzało zainteresowania etnografów, nawet tych którzy byli jeszcze naoczniymi świadkami funkcjonowania ostatnich warsztatów. Traktowane jako wtórne i powielające wzorce ceramiki „przemysłowej” nie doczekało się wówczas odpowiednich badań. Można jednak pokusić się o wskazanie podstawowych trendów stylistycznych. W interesującym nas okresie warsztaty garncarskie funkcjonowały na przedmieściach, przede wszystkim na tzw. Zdunach przy drodze na Dobrzyń. Garncarze eksploatowali najłatwiej dostępne w krawędzi skarpy złoża glin zwałowych charakteryzujących się wysokim udziałem tlenków żelaza. Nie stosowali natomiast glin wypalających się na kolor biały. Niewiele wiemy o technikach formowania naczyń, można jednak założyć, że dominowało tu toczenie. Produkowano wyłącznie naczynia ceglaste, z reguły szkliwione. W drugiej połowie XIX w. wyrabiano także naczynia malowane podszkliwnie, jednak produkcja ta ustała na początku XX w. (ryc. 95).

Bardzo ograniczony był zestaw form. Z pracowni garncarzy płockich wychodziły przede wszystkim smukłe, esowate garnki, niekiedy zdobione na brzuscu pasem białej farby. Od końca XIX w. coraz większy odsetek produkcji stanowiły doniczki. Naczynia stołowe reprezentowane były przez dzbany różnych rozmiarów oraz talerze. W przypadku tych grup obserwujemy kopiowanie form naczyń fajansowych oraz próby podniesienia estetyki wyrobów przez szkliwienie czy malowanie podszkliwne. Tu repertuar wzorów ograniczony był do prostych motywów roślinnych, bądź pasm czy plam różnokolorowej farby. Naczynia te w ograniczonym zakresie rozprowadzane były w mieście, znajdując zbyt głównie na przedmieściach i w pobliskich wsiach. W miarę upływu czasu

⁷⁹ Informacje dotyczące warsztatów i niewielki wybór naczyń znajdują się też w zbiorach Muzeum Mazowieckiego w Płocku.

Ryc. 96. Garncarz sprzedający swoje naczynia na Nowym Rynku w Płocku, lata 50. XX w. Fot. z Archiwum IAE PAN, Warszawa.

wyrób naczyń stawał się dla garncarzy zajęciem dodatkowym, podczas gdy podstawową ich aktywność stanowiły roboty zdłuńskie. Upadek rzemiosła najlepiej obrazują dane dotyczące liczby garncarzy. Na przełomie XIX i XX w. w Płocku działało około 16 warsztatów. W 1953 r. czynne były już tylko dwa. Ostatni warsztat przestał działać na początku lat 60. XX w., co symbolicznie zbiega się z budową Petrochemii i kolejną w dziejach miasta radykalną zmianą jego struktury przestrzennej i społecznej (ryc. 96).

Dokonana na początku XIX w. zmiana ma charakter na tyle radykalny, że trudno wskazać tu na wyczerpujące i wiarygodne modele wyjaśniające jej przebieg. Nieliczne dane dotyczące relikтового już w XIX i XX w. garncarstwa płockiego wskazują na postępującą dezorientację stylistyczną manifestującą się przede wszystkim kopiowaniem wyrobów fabrycznych i ceramiki szlachetnej, brakiem inwencji dotyczącej podstawowego repertuaru form i co ważniejsze – brakiem jakichkolwiek śladów oddziaływań starszej tradycji, determinującej stylistykę garncarstwa płockiego schyłku średniowiecza XIV w.

Na losach płockiego garncarstwa zaważyły przede wszystkim zmiany dokonujące się na przełomie XVIII i XIX w., wywołane rewolucją przemysłową i przyspieszone administracyjnymi decyzjami zaborców. Obejmowały one gospodarkę miasta, jego strukturę społeczną, funkcjonowanie samorządu i korporacji rzemieślniczych. W tej nowej rzeczywistości tradycyjne rzemiosło stanęło przed barierami nie do pokonania. Skończył się przede wszystkim popyt na wyroby płockich garncarzy. Pojawiły się bowiem początkowo manufaktury, a potem fabryki masowo produkujące ceramikę użytkową – taną, a przez to łatwo dostępną. Zmieniły się środki transportu i znikły ograniczenia prawne regulujące dopływ naczyń importowanych na rynek miasta. Całkowita marginalizacja

nastąpiła po połowie XIX w. wraz z upowszechnieniem się tanich metalowych naczyń kuchennych i taniej porcelany. W tej sytuacji garncarze skazani byli na wegetację na przedmieściach i zaopatrywanie w swoje wyroby sąsiadów i mieszkańców wsi. Ostatni rzemieślnicy płocky podzielili więc po latach los garncarzy „tradycyjnych” wegetujących na obrzeżach piętnasto- i szesnastowiecznego miasta.

6. PODSUMOWANIE

Inspiracją dla niniejszej pracy było pytanie na ile materialne ślady ludzkiej działalności, które odkrywamy i klasyfikujemy, mogą być dla nas źródłem informacji o sieciach relacji społecznych, w które były uwikłane. Analizy przeprowadzone za pomocą narzędzi wchodzących w skład tradycyjnego warsztatu badawczego archeologa miały dać materiał do społecznej i kulturowej interpretacji zmian stylistyki naczyń glinianych wyrabianych w Płocku na przestrzeni blisko dziewięciu stuleci. Zmiany te traktowaliśmy tu jako materialne manifestacje wyborów dokonywanych przez wytwórców i użytkowników, wyborów uwikłanych w strategię petryfikującą porządek społeczny, przywracającą zachwianą równowagę lub umożliwiającą określenie nowych identyfikacji w sytuacji kryzysu dotychczasowych relacji. Te założenia ukształtowały tok narracji rozdziału 6, będącego próbą stworzenia specyficznej mikrohistorii Płocka, opowiedzianej z perspektywy fragmentów naczyń glinianych. W zakończeniu warto pokusić się o kilka konkluzji dotyczących przede wszystkim oceny uzyskanych wyników.

Niezależnie od okresu, koniunktury, struktury społecznej, czy statusu prawnego ośrodka, podstawową cechą technologicznych i formalnych wyborów stylistycznych dokonywanych przez garncarzy jest tendencja do powielania określonych standardów akceptowanych przez wytwórców i odbiorców naczyń. Nie widzimy tu, często podkreślanej w opracowaniach średniowiecznej ceramiki, ewolucji technik wyrobu, stopniowej adaptacji nowych rozwiązań, form czy zdobień. Jeśli rejestrujemy zmiany, to mają one z reguły charakter fundamentalny, ogarniający tak stronę techniczną i formalną, jak i strukturę produkcji i dystrybucji naczyń.

To zjawisko widoczne jest już z chwilą budowy płockiego grodu pod koniec X w. Wprowadzone wówczas standardy, kontrastujące ze stylistyką mazowieckiej ceramiki „okresu plemiennego” trwały niezmiennie po wiek XIV. Warto podkreślić jak bardzo słabo uchwytny jest w źródłach „ceramicznych” moment pierwszej lokacji miasta. Najbardziej prawdopodobne wyjaśnienie tego faktu – podkreślmy – wyjątkowego w skali całych ziem polskich – to uznanie pierwszej lokacji Płocka za próbę dokonania „rewolucji miejskiej” niejako własnymi siłami poprzez nadanie mieszkańcom podgrodzia nowego statusu prawnego. Jeśli to przypuszczenie jest słuszne, manifestujące się w stylistyce naczyń przywiązanie do tradycyjnych sposobów produkcji i stylistyki może wskazywać nie brane dotąd pod uwagę społeczne i kulturowe przyczyny niepowodzenia tej ambitnej próby.

Wyraźnie czytelna jest natomiast zmiana zachodząca w momencie drugiej lokacji miasta na początku XIV w. Dokonujące się wówczas przekształcenia manifestują się w „naszych” źródłach w sposób nagły i jednorazowy. Nie budzi wątpliwości interpretowanie ich jako materialnego śladu zasiedlenia nowego miasta przez grupę dysponującą całkowicie odmiennymi od lokalnych wzorami kultury i relacji społecznych, manifestowanymi wręcz ostentacyjnie, także w stylistyce naczyń glinianych. Ta zmiana wywołała marginalizację miejscowego, „przedlokacyjnego” garncarstwa, a zała-

manie się wcześniejszego modelu relacji społecznych jest dobrze widoczne w szybko postępującym odrzucaniu tradycyjnych rozwiązań stylistycznych i mniej lub bardziej udanych próbach kopiowania form nowych. Wyrażna jest też bariera (technologiczna, prawna, kulturowa) między wytwórczością „miejską” i „tradycyjną”, decydująca o przejmowaniu przez tą ostatnią jedynie rozwiązań w jakiś sposób bliskich dotychczasowym nawykom, w których nie mieściły się zjawiska takie jak siwienie naczyń, korzystanie z glin białych, czy nawet elementy tak banalne (z naszego punktu widzenia) jak zaopatrywanie garnków w ucha. Sytuacja rejestrowana w czternastowiecznej ceramice płockiej to klasyczne zderzenie kultur, z którego zwycięsko wyszła nowa, lepiej przystosowana do zmian koniunktur i ekspansywna kultura miejska.

Po wprowadzeniu wraz z drugą lokacją miasta nowych rozwiązań technicznych i stylistycznych obserwujemy kolejny długi okres swoistej stagnacji i powielania rozwiązań przyniesionych tu na początku XIV w. Zmiany wywołał dopiero okres prosperity gospodarczej po połowie XV w. generujący pokusy indywidualnego określania własnej pozycji społecznej. Nie obserwujemy jednak radykalnego porzucenia wcześniejszych standardów, a jedynie wzbogacenie asortymentu form i dekoracji. Wskazywaliśmy tu na rolę korporacji rzemieślniczej jako czynnika petryfikującego sankcjonowane już tradycją modele produkcji i rozwiązania stylistyczne, określone wzory relacji kulturowych i społecznych, ale też „oswajającego” mieszczące się w tym standardzie indywidualne rozwiązania i przejawy inwencji. Ta specyficzna, regulująca konflikty i łagodząca napięcia rola cechu, oddiałała być może na ukształtowanie się w tym okresie autonomicznej dla Płocka stylistyki naczyń, dobrze zakorzenionej w tradycyjnych rozwiązaniach, ale swobodnie i twórczo interpretującej zjawiska nowe.

Najprawdopodobniej te czynniki strukturalnie wzmacniały płockie garncarstwo w okresie długotrwałego kryzysu XVII i XVIII w., bowiem wyniki analiz nie wskazują na dokonanie się wówczas znaczącego regresu, dowodzą raczej konsekwentnego powielania wzorców z poprzedniego okresu. Fundamentalne zmiany przyniósł dopiero początek XIX w. i związana z „regulacją” miasta radykalna likwidacja większości średniowiecznych form i instytucji życia zbiorowego, w tym dotychczasowych modeli produkcji, w zamian oferująca mieszkańcom zestandaryzowane wytwory cywilizacji okresu rewolucji przemysłowej. Także i tu nie dostrzegamy powolnego regresu, a raczej nagłe i jednorazowe zerwanie tradycji, do której powrót okazał się już niemożliwy. Świadczą o tym wyroby garncarzy dziewiętnasto- i dwudziestowiecznych, wegetujących na społecznym i kulturowym marginesie „nowego” Płocka i skazanych, podobnie jak ich czternastowieczni „tradycyjni” poprzednicy, na mniej lub bardziej udane kopiowanie nowych, obcych im form.

Ten dobrze czytelny w ponad dziewięćsetletniej perspektywie czasowej obraz przemian ceramiki płockiej pozwala lokować zjawiska związane z wytwarzaniem i użytkowaniem naczyń glinianych w obrębie struktur „długiego trwania” – słabo podatnych na zmiany, silnie związanych z codziennymi aspektami życia i tym samym predestynowanych do manifestowania charakterystycznej dla społeczności „tradycyjnych” czy „przedindustrialnych” tendencji do potwierdzania teraźniejszości poprzez ciągle odnoszenie jej do sankcjonowanej tradycją niezmiennej przeszłości. Struktury te, odporne na wydarzenia czasu krótkiego, słabo poddają się oddziaływaniu koniunktur. Rejestrowane na ich poziomie zmiany mają charakter fundamentalny i z reguły sygnalizują załamanie się całokształtu obowiązujących wzorów kultury czy norm społecznych. Analizy przeprowadzone dla Płocka wskazują na potencjał informacyjny kryjący się w tych wydawałoby się mniej atrakcyjnych poznawczo zbiorach zabytków, co jest szczególnie istotne dla studiów nad okresami dziejów miast słabo lub w ogóle nie oświetlonymi przez źródła pisane.

Trudno w krótkim podsumowaniu wskazać wszystkie istotne wątki i spostrzeżenia poczynione w trakcie studiów nad ceramiką płocką. Warto na koniec odnotować

sygnalizowany kilkakrotnie wpływ czynnika politycznego jako siły promującej określone modele produkcji i dystrybucji, czy wręcz stanowiącej nowe relacje społeczne bez brania pod uwagę lokalnych uwarunkowań. W tym kontekście istotne są zwłaszcza uwagi dotyczące stylistyki ceramiki brunatnej okresu przedlokacyjnego, dobrze korespondującej z autarkicznym i egalitarnym modelem struktury wczesnego państwa, normowanej systemem prawa książęcego. Wsparcie czynnika politycznego wydaje się też istotne przy promowaniu nowych wzorów życia społecznego osadników organizujących nowe miasto na początku XIV w. Wszystkie te obserwacje wskazują na wielki i nie do końca jeszcze rozpoznany potencjał tkwiący w tej kategorii znalezisk.

7. LITERATURA

- Abramek B. 1996. Grodzisko średniowieczne w Widoradzu pod Rudą koło Wielunia, st. 1. Wstępne podsumowanie wyników badań. *Sieradzki Rocznik Muzealny* 10: 103-120.
- Abramowicz A. 1989. Ceramika. W: A. Abramowicz et al. (red.), *Łęczyca Wczesnośredniowieczna*. Tom 2: 82-84. Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław [= *Polskie Badania Archeologiczne* 7].
- Andrén A. 1998. *Between Artifacts and Texts. Historical Archaeology in Global Perspective*. Plenum Press, New York.
- Andrzejewska A. 1996. Średniowieczny zespół osadniczy w Zgłowiączce na Kujawach. Państwowa Służba Ochrony Zabytków, Włocławek [= *Budownictwo Obronno-Rezydencjonalne Ziemi Dobrzyńskiej* 5].
- Andrzejewska A. 1997. Jeszcze o tzw. ceramice husyckiej z terenu Kujaw na przykładzie znalezisk ze Zgłowiączki, woj. włocławskie. *Archaeologia Historica Polona* 5: 175-186.
- Arnold D. 1985. *Ceramic theory and cultural process*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Ariés Ph. 1996. *Czas historii*. Wydawnictwo Marabut, Gdańsk.
- Auch. M. 2004. Wczesnośredniowieczna ceramika szklwiona z Chelma, woj. lubelskie. *Archeologia Polski* 49(1-2): 49-94.
- Auch. M. 2005. Podkrakowska ceramika biała w świetle nowszych badań fizykochemicznych. W: A. Buko, L. Kajzer (red.), *Naczynia białe w Polsce południowej i środkowej. Wstęp do problematyki badawczej*: 83-106. Urząd Gminy w Łagowie, Krajowy Ośrodek Badań i Dokumentacji Zabytków, Kielce-Łagów.
- Auch. M. 2007. Produkcja średniowiecznej ceramiki szklwionej na osadzie garncarskiej w Przemyśle na Zasaniu. *Archeologia Polski* 52(1-2).
- Auch M., Trzeciecki M. 2007. Średniowieczne importy ceramiczne z badań na dziedzińcu głównym pałacu pod Blachą w Warszawie. *Kronika Zamkowa* 53-54: 127-154.
- Auch M., Trzeciecki M. 2009a. Osada wczesnośredniowieczna na stanowisku nr 6 (AUT 6) w Płońsku. Maszynopis w archiwum ciechanowskiej delegatury Mazowieckiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków, Ciechanów.
- Auch M., Trzeciecki M. 2009b. Osada wczesnośredniowieczna na stanowisku nr 7 (AUT 7) w Płońsku. Maszynopis w archiwum ciechanowskiej delegatury Mazowieckiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków, Ciechanów.
- Auch M., Trzeciecki M. 2010. Ceramika średniowieczna i nowożytna ze stanowiska nr 6 w Radomiu. *Biuletyn Kwartalny Radomskiego Towarzystwa Naukowego* 44(1-4): 129-196.
- Banach M. 1973. Budowa geologiczna a powierzchniowe ruchy masowe na prawym zboczu doliny Wisły między Płockiem a Włocławkiem. *Przegląd Geograficzny* 45(2): 353-371.
- Barthel H. J. 1968. Das Stiefgefäß von Erfurt. *Ausgrabungen und Funde* 13: 275-278.
- Barton K. J. 1968. Some examples of medieval glazed earthenware in Sweden. *Antikvariskt Arkiv* 33: 1-50.
- Beckmann B. 1974. The main types of the first four production periods of Siegburg pottery. W: V. Evison, H. Hodges, J. Hurst (red.), *Mediaeval Pottery from Excavations. Studies presented to Gerald Clough Dunning*: 183-220. John Baker, London.
- Bednarczyk J. 1979. Ceramika naczyniowa. W: A. Cofta-Broniewska (red.), *Zaplecze gospodarcze konwentu franciszkanów w Inowrocławiu od połowy XIII do połowy XV wieku*: 56-117. Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza, Poznań.

- Bencard M. 1972. Medieval pottery imported to Denmark. *Chateau Gaillard* 5: 13-22.
- Benevolo L. 1995. *Miasto w dziejach Europy*. Wydawnictwo Krąg, Warszawa.
- Beutmann J. 2007. *Untersuchungen zu Topographie und Sachkultur des mittelalterlichen Zwickau: Die Ausgrabungen im Nordwesten des Stadtkerns*. Landesamt für Archäologie mit Landesmuseum für Vorgeschichte, Dresden.
- Białostocki J. 2009. *Wybór pism estetycznych*. Universitas, Warszawa.
- Bintliff L. R. 2006. Time, Structure and Agency: The Annales, Emergent Complexity and Archaeology. W: J. Bintliff (red.), *A Companion to Archaeology*. Blackwell Publishing, Oxford.
- Bintliff L. R. (red.), *The Annales School and Archaeology*. New York University Press, New York.
- Biermann F. 2006. *Sypniewo: ein frühmittelalterlicher Burg-siedlungskomplex in Nordmasowien T. 1*. Instytut Archeologii i Etnologii PAN, Warszawa [=Archeologia Mazowsza i Podlasia 4].
- Bis M. 2005. Badania laboratoryjne naczyń z glin kaolinitowych z Solca nad Wisłą. W: A. Buko, L. Kajzer (red.), *Naczynia białe w Polsce południowej i środkowej. Wstęp do problematyki badawczej*: 161-181. Urząd Gminy w Łagowie, Krajowy Ośrodek Badań i Dokumentacji Zabytków, Kielce-Łagów.
- Blackman M. J., Redford S. 1994. Glazed Calcareous Clay Ceramics from Gritille, Turkey. *Muqarnas: An Annual on Islamic Art and Architecture* 11: 31-34.
- Blake H., Davey P. 1983. *Guidelines for the Processing and Publication of Medieval Pottery from Excavations*. Medieval Pottery Research Group and the Department of the Environment (Occasional paper), London.
- Bobrinskij A. A. 1978. *Gončarstvo vostočnoj Evropy*. Nauka, Moskva.
- Bogucka M. 1962. *Gdańsk jako ośrodek produkcyjny w XIV-XVII w.* Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa.
- Bogucka M., Samsonowicz H. 1986. *Dzieje miast i mieszczaństwa w Polsce przedrozbiorowej*. Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Warszawa.
- Borcowski Z. 2003. Wstępne wyniki badań pod Hałą Targową w Gdańsku. W: H. Paner, M. Fudziński (red.), *XIII Sesja Pomorzoznawcza. Vol. 2. Od wczesnego średniowiecza do czasów nowożytnych*: 33-43. Muzeum Archeologiczne w Gdańsku, Gdańsk.
- Borkowski T. 2004. Gliniane skarbonki, przybory do gier, figurki ceramiczne oraz szczudło i flet z badań we Wrocławiu. W: J. Piekalski, K. Wachowski (red.), *Wrocław na przełomie średniowiecza i czasów nowożytnych. Materialne przejawy życia codziennego*: 269-284. Uniwersytet Wrocławski, Wrocław [=Wratistavia Antiqua 6].
- Bourdieu P. 2007. *Szkic teorii praktyki: poprzedzony trzema studiami na temat etnologii Kabylów*. Wydawnictwo Marek Derewiecki, Kęty.
- Brather S. 2000. "Gründungsstädte" oder Ausbau slawischer Siedlungen? Die Aussagekraft der hochmittelalterlichen Bodenfunde zum Verhältnis von Slawen und Deutschen. W: J. Piekalski, K. Wachowski (red.), *Średniowieczny Śląsk i Czechy. Centrum średniowiecznego miasta. Wrocław a Europa Środkowa*: 113-126. Uniwersytet Wrocławski, Wrocław [=Wratistavia Antiqua 2].
- Braudel F. 1977. *Morze Śródziemne i świat śródziemnomorski w epoce Filipa II*. Wydawnictwo Morskie, Gdańsk.
- Braudel F. 1992. *Kultura materialna, gospodarka i kapitalizm XV-XVIII wiek. Tom 1. Struktury codzienności*. Państwowy Instytut Wydawniczy, Warszawa.
- Braudel F. 1999. *Historia i trwanie*. Czytelnik, Warszawa.
- Brykina G. A. 1974. *Karabulak*. Nauka, Moskva.
- Brzeski O., Kurnatowska Z., Tuszyński M. 2000. Dziesięciolecie badań wykopaliskowych grodziska w Grzybowie, gm. Września, byłej woj. poznańskiej. *Wielkopolskie Sprawozdania Archeologiczne* 5: 57-71.
- Brzostowicz M. 2003. *Gród przedpiastowski w Sławiu-Wodzisku*. Stowarzyszenie Naukowe Archeologów Polskich, Poznań.
- Brzostowicz M. 2006. „Ciało” wczesnego średniowiecza. Kilka refleksji o ceramice i garncarstwie Słowian. W: M. Dworaczyk et al. (red.), *Świat Słowian wczesnego średniowiecza*: 407-420. Instytut Archeologii i Etnologii PAN, Wrocław.
- Buczek K. 1964. *Targi i miasta na prawie polskim. Okres wczesnośredniowieczny*. Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław.
- Buczek K. 1967. Sprawa lokacji miasta Płocka. *Kwartalnik Historyczny* 74(4): 1013-1029.
- Buko A. 1981. *Wczesnośredniowieczna ceramika sandomierska*. Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław-Łódź.

- Buko A. 1990. *Ceramika wczesnopolska. Wprowadzenie do badań*. Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław-Łódź.
- Buko A. 1992. Ceramology and Medieval pottery research in Poland. *Archaeologia Polona* 30: 5-25.
- Buko A. 2005. Średniowieczne produkcje garncarskie z glin białych na Ziemi Sandomierskiej. W: A. Buko, L. Kajzer (red.), *Naczynia białe w Polsce południowej i środkowej. Wstęp do problematyki badawczej*: 28-40. Urząd Gminy w Łagowie, Krajowy Ośrodek Badań i Dokumentacji Zabytków, Kielce-Łagów.
- Buko A., Kajzer L. (red.) 2005. *Naczynia białe w Polsce południowej i środkowej. Wstęp do problematyki badawczej*. Urząd Gminy w Łagowie, Krajowy Ośrodek Badań i Dokumentacji Zabytków, Kielce-Łagów.
- Bukowska A., Trzeciecki M. 2008. Wzgórze Tumskie w Płocku. Relikty architektury „na dziedzińcu dawnego opactwa” – perspektywy badawcze. W: A. Buko, W. Duczek (red.), *Przez granice czasu. Księga jubileuszowa poświęcona Profesorowi Jerzemu Gąssowskiemu*: 191-219. Wyższa Szkoła Humanistyczna im. A. Gieysztora, Pułtusk.
- Bukowska A., Trzeciecki M. 2009. Relikty architektury kamiennej na Wzgórzu Tumskim w Płocku – wyniki badań weryfikacyjnych. W: T. Janiak (red.), *Architektura romańska w Polsce. Nowe odkrycia i interpretacje*: 295-321. Muzeum Początków Państwa Polskiego, Gniezno.
- Burke P. 1990. *The French Historical Revolution: The Annales School 1929-89*. Stanford University Press, Stanford.
- Buśko C. 1998. Śląsk w XII i XIII wieku: zderzenie kultur. W: K. Wachowski (red.), *Kultura średniowiecznego Śląska i Czech. 3. „Rewolucja” XIII wieku*: 155-160. Uniwersytet Wrocławski, Wrocław.
- Cędrowski R. 1993. *Badania archeologiczne Starego Miasta w Płocku w latach 1985-1990. Katalog stanowisk*. Maszynopis w archiwum płockiej delegatury Mazowieckiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków, Płock.
- Cędrowski R. 1995. *Nadzory archeologiczne wykopu budowlanego pod budynek mieszkalny przy ul. Okrzei w Płocku*. Maszynopis w archiwum płockiej delegatury Mazowieckiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków, Płock.
- Cędrowski R. 2000. *Sprawozdanie z przeprowadzenia ratowniczych prac archeologicznych - nadzorów nad wykopami pod magistralę kanalizacyjną w Przasnyszu, woj. mazowieckie*. Maszynopis w archiwum ciechanowskiej delegatury Mazowieckiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków, Ciechanów.
- Cędrowski R. 2001. Miasta Południowego Mazowsza. Czersk – Góra Kalwaria – Mińsk Mazowiecki w świetle badań archeologicznych. *Rocznik Mazowiecki* 13: 121-136.
- Champion T. C. 1990. Medieval Archaeology and the Tyranny of the Historical Record. W: D. Austin, L. Alcock (red.), *From the Baltic to the Black Sea. Studies in Medieval Archaeology*: 79-95. Unwin Hyman, London.
- Chmielowska A. 1982. Rozprza we wczesnym i późnym średniowieczu. *Prace i Materiały Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego. Seria: Archeologia* 29: 159-203.
- Chudziak W. 1991. *Periodyzacja rozwoju wczesnośredniowiecznej ceramiki z dorzecza dolnej Drwęcy (VII-XI/XII w.)*. Podstawy procesów zasiedlenia. Civitas, Toruń.
- Chudziak W. 1994. Z badań nad wczesnośredniowiecznym zespołem osadniczym w Bydgoszczy. *Komunikaty Archeologiczne* 6: 57-70.
- Chudziak W., Poliński D., Moszczyński W. 1997. Schemat analizy opisowej wczesnośredniowiecznej ceramiki naczyniowej. W: W. Chudziak (red.), *Wczesnośredniowieczny szlak lądowy z Kujaw do Prus (XI wiek): studia i materiały*: 231-244. Uniwersytet Mikołaja Kopernika, Toruń.
- Chudziakowa J. (red.) 1994. *Wczesnośredniowieczne grodziska ziemi chełmińskiej. Katalog źródeł*. Uniwersytet Mikołaja Kopernika, Toruń.
- Chudziakowa J., Kola A. 1974. Źródła archeologiczne z terenu zamku krzyżackiego w Toruniu (badania z lat 1958-1966). Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa.
- Cieśla R. 1957. Płock – powstanie i rozwój miasta. *Notatki Płockie* 3-4: 3-14.
- Clarke D. L. 1968. *Analytical Archaeology*. Academic Press, London.
- Cofta A. 1951. Wyniki badań na grodzisku wczesnośredniowiecznym w Błoniu, powiat Grodzisk Mazowiecki. *Materiały Wczesnośredniowieczne* 3: 1-51.
- Conkey M. W. 1990. Experimenting with style in archaeology: some historical and theoretical issues. W: M. Conkey, C. A. Hastorf (red.), *The Uses of Style in Archaeology*: 5-17. Cambridge University Press, Cambridge.

- Conkey M. W. 2006. Style, Design and Function. W: Ch. Tilley et al. (red.) *Handbook of Material Culture*: 355-372. Sage, Los Angeles.
- Courtney P. 2009. The Current State and Future Prospects of Theory in European Post-Medieval Archaeology. W: D. Gaimster, T. Majewski (red.) *International Handbook of Historical Archaeology*: 169-190. Springer Verlag, New York.
- Courtney P. 2010. Social Theory and Post-Medieval Archaeology: a Historical Perspective. W: K. De Groote, D. Tys, M. Pieters (red.), *Exchanging Medieval Material Culture. Studies on archaeology and history presented to Frans Verhaege*: 317-346. Flemish Heritage Institute, Brussels Free University, Brussels.
- Czaja R. 2008. Urbanizacja kraju. W: M. Biskup et al. (red.), *Państwo zakonu krzyżackiego w Prusach. Władza i społeczeństwo*: 177-199. Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa.
- Czarnecki B., Krymowa A. 2000. Zarys rozwoju przestrzennego miasta do roku 1793. W: M. Kallas (red.), *Dzieje Płocka. Tom 1: historia miasta do 1793 roku*: 19-24. Towarzystwo Naukowe Płockie, Płock.
- Członkowski D., Gierlach B. 1966. Ceramika Średniowieczna, wieki XIII-XV. *Warszawskie Materiały Archeologiczne* 1: 21-49.
- Czopek S., Lubelczyk A. 1993. *Ceramika rzeszowska XIV-XVIII w.* Muzeum Okręgowe, Rzeszów.
- Daszkiewicz M. 1992. *Technologia wyrobu ceramiki płockiej XIV-XVI w.* Maszynopis pracy doktorskiej w archiwum Wydziału Historycznego Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa.
- Daszkiewicz M. 1994. Badania fizyko-chemiczne ceramiki zabytkowej na przykładzie późnośredniowiecznej ceramiki płockiej. W: A. Gruszczyńska, A. Targońska (red.) *Garncarstwo i kaflarstwo na ziemiach polskich od czasów średniowiecza do czasów współczesnych*: 245-248. Muzeum Okręgowe, Rzeszów.
- Daszkiewicz M. 1998. Die mittelalterliche Keramik von Plock (Polen) als Beispiel für die Anwendungsmöglichkeiten physikalischer und chemischer Untersuchungen auf Massenfunde. W: L. Poláček (red.), *Frühmittelalterliche Graphittonkeramik in Mitteleuropa. Naturwissenschaftliche Keramikuntersuchungen*: 257-265. Archeologický Ústav Akademie Věd České Republiky, Brno [= *Internationale Tagungen in Mikulčice* 4].
- Daszkiewicz M., Raabe J. 1989a. Wyznaczanie temperatury pierwotnego wypalania ceramiki. *Archeologia Polski* 34(1): 29-38.
- Daszkiewicz M., Raabe J. 1995. Technology of firing of grey ware called „Siwak“ from late Medieval Plock. W: P. Vincenzini (red.), *The Ceramics Cultural Heritage. Proceedings of the International Symposium: The Ceramics Heritage of the Eighth Cimtec-World Ceramics Congress and Forum on New Materials*: 349-359. Techna, Firenze.
- Daszkiewicz M., Wyciślik H. 1989. Zastosowanie fluorescencyjnej spektroskopii rentgenowskiej do identyfikacji surowca ceramiki zabytkowej. *Archeologia Polski* 34(2): 253-258.
- Davis W. 1990. Style in history and art history. W: M. Conkey, C. A. Hastorf (red.), *The Uses of Style in Archaeology*: 18-31. Cambridge University Press, Cambridge.
- Dąbrowska M., Gajewska M., Kruppé J. 1968. Solec nad Wisłą, pow. Lipsko. Badania wykopaliskowe w latach 1964-1966. *Kwartalnik Historii Kultury Materialnej* 16(1): 109-140.
- Dąbrowska M., Gajewska M., Kruppé J. 1993. Nowożytnie naczynia gliniane. Charakterystyka i analiza źródeł, układ opracowania. W: S. Tabaczyński (red.), *Sandomierz: badania 1969-1973. Tom 1*: 130-139. Instytut Archeologii i Etnologii PAN, Warszawa.
- Dąbrowska M., Gajewska M., Kruppé J. 1993a. Późnośredniowieczne naczynia gliniane. Charakterystyka i analiza źródeł. W: S. Tabaczyński (red.), *Sandomierz: badania 1969-1973. Tom 1*: 235-237. Instytut Archeologii i Etnologii PAN, Warszawa.
- Dąbrowska M., Gajewska M., Kruppé J. 1993b. Późnośredniowieczne i nowożytnie naczynia gliniane oraz kafle. Komentarz do analizy. W: S. Tabaczyński (red.), *Sandomierz: badania 1969-1973. Tom 1*: 240-261. Instytut Archeologii i Etnologii PAN, Warszawa.
- Dąbrowska M., Gajewska M., Kruppé J. 1996. Późnośredniowieczne i nowożytnie naczynia gliniane ze stanowiska Collegium Gostomianum w Sandomierzu. W: S. Tabaczyński (red.), *Sandomierz: badania 1969-1973. Tom 2*: 314-323. Instytut Archeologii i Etnologii PAN, Warszawa.
- Dąbrowska M., Kruppé J. 1970. Poszukiwania archeologiczne na terenie alodium kanonicznego pod patronatem św. Piotra we Fromborku *Komentarze Fromborskie* 4: 168-179.
- Dąbrowski J. 1993. Wczesnośredniowieczne pucharki ceramiczne z dorzecza dolnej Drwęcy. *Annales Universitatis Nicolai Copernici. Archeologia* 21: 105-113.
- Deetz J. F. 1965. *The dynamics of stylistic change in Arikara ceramics*. University of Illinois press, Urbana.

- Deetz J. F. 1996. *In Small Things Forgotten: the Archaeology of Early American Life*. Anchor Books, New York.
- Debevoise N. C. 1934. *Parthian pottery from Seleucia on the Tigris*. University of Michigan Press, Ann Arbor [=University of Michigan Studies. Humanistic series 32].
- Dębska-Luty K. 1972. Badania wykopaliskowe w Poznaniu na posesji przy ulicy Szewskiej 6 w roku 1960. *Fontes Archaeologici Posnanienses* 22: 144-167.
- Dietler M., Herbich I. 1989. "Tich Matek": the technology of Luo pottery production and the definition of the ceramic style. *World Archaeology* 21(1): 148-164.
- Dietler M., Herbich I. 1998. *Habitus, Techniques, Style: An Integrated Approach to the Social Understanding of material Culture and Boundaries*. W: M. Stark (red.) *The Archaeology of Social Boundaries*, Smithsonian Institution Press, Washington D.C.: 232-263.
- Długokęcki W. 2008. Kolonizacja ziemi chełmińskiej, Prus i Pomorza Gdańskiego do 1410 r. W: M. Biskup et al. (red.), *Państwo zakonu krzyżackiego w Prusach. Władza i społeczeństwo*: 200-232. Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa.
- Dobkowski M. 1991. Ceramika z fosy grodowej na Dziedzińcu Wielkim Zamku Królewskiego. *Kronika Zamkowa* 23: 95-117.
- Domańska E. 1999. *Mikrohistorie. Spotkania w międzyświatach*. Wydawnictwo Poznańskie, Poznań.
- Domańska E. 2008a. Problem rzeczy we współczesnej archeologii. W: J. Kowalewski, W. Piassek, M. Śliwa (red.), *Rzeczy i ludzie. Humanistyka wobec materialności*: 27-60. Instytut Filozofii Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego, Olsztyn.
- Domańska E. 2008b. Humanistyka nie-antropocentryczna a studia nad rzeczami. *Kultura Współczesna* 3: 9-21.
- Drexlerowa A. 2001. Płock. W: A. Drexlerowa (red.) *Kultura miejska w Królestwie Polskim. Część 1, 1815-1875 : Warszawa, Kalisz, Lublin, Płock*: 181-196. Towarzystwo Opieki nad Zabytkami, Warszawa.
- Dulinicz M. 1992. Wczesnośredniowieczna osada na stanowisku 1 w Kruszczewie, gm. Stara Biała, woj. płockie. *Sprawozdania Archeologiczne* 44: 187-214.
- Dulinicz M. 1998. Problem datowania zespołów, obiektów i stanowisk ze starszych faz wczesnego średniowiecza. W: M. Dulinicz (red.), *Osadnictwo pradziejowe i wczesnośredniowieczne w dorzeczu Słupianki pod Płockiem*: 145-150. Instytut Archeologii i Etnologii PAN, Warszawa [=Archeologia Mazowska i Podlasia 1].
- Dulinicz M. 1998a. Frühmittelalterliche Burgen in Masowien: die erste Ergebnisse der deutsch-polnischen Untersuchungen. W: J. Henning, A. Ruttkay (red.), *Frühmittelalterliche Burgenbau im Mittel- und Osteuropa*: 267-274. R. Habelt, Bonn.
- Dulinicz M. 2000. Mazowsze w X wieku. W: H. Samsonowicz (red.), *Ziemie polskie w X wieku i ich znaczenie w kształtowaniu się nowej mapy Europy*: 200-213. Universitas, Kraków.
- Dulinicz M. 2005. Stan i potrzeby badań nad wczesnym średniowieczem Mazowsza. W: W. Chudziak, S. Moździoch (red.), *Stan i potrzeby badań nad wczesnym średniowieczem w Polsce – 15 lat później*: 245-272. Uniwersytet im. Mikołaja Kopernika, Toruń.
- Dulinicz M. 2006. Mazowsze we wcześniejszym średniowieczu (do końca X w.). Szkic archeologiczny. W: H. Samsonowicz (red.), *Dzieje Mazowsza. Tom I*: 67-109. Akademia Humanistyczna im. A. Gieysztora, Pułtusk.
- Dulinicz M., Moszczyński W. A. 1998. Wczesnośredniowieczne osady w Miszewku Strzałkowskim i Wykowie. W: M. Dulinicz (red.), *Osadnictwo pradziejowe i wczesnośredniowieczne w dorzeczu Słupianki pod Płockiem*: 109-144. Instytut Archeologii i Etnologii PAN, Warszawa [=Archeologia Mazowska i Podlasia 1].
- Dulinicz M. (red.) 1998. *Osadnictwo pradziejowe i wczesnośredniowieczne w dorzeczu Słupianki pod Płockiem*. Instytut Archeologii i Etnologii PAN, Warszawa [=Archeologia Mazowska i Podlasia 1].
- Dumała K. 2001. Miasto nowoczesne w Królestwie Polskim. W: A. Drexlerowa (red.) *Kultura miejska w Królestwie Polskim. Część 1, 1815-1875 : Warszawa, Kalisz, Lublin, Płock*: 307-322. Towarzystwo Opieki nad Zabytkami, Warszawa.
- Dygo M. 1992. *Studia nad początkami władztwa zakonu niemieckiego w Prusach (1226-1259)*. Uniwersytet Warszawski, Warszawa.
- Dygo M. 1993. „Hospites eciam eo iure fruuntur quo et milites Mazovienses”. W sprawie lokacji Płocka w 1237 r. *Kwartalnik Historyczny* 100(3): 3-17.
- Dylikowa A. 1984. Budowa geologiczna. W: A. Dylikowa (red.), *Województwo płockie – monografia regionalna. Zarys dziejów, obraz współczesny, perspektywy rozwoju*: 16-24. Uniwersytet Łódzki, Urząd Wojewódzki w Płocku, Łódź.

- Dymaczewska U. 1970. Ceramika wczesnośredniowieczna z Santoka, pow. Gorzów Wielkopolski. *Slavia Antiqua* 15: 263-274.
- Dymaczewski A. 1961. Badania w ogrodzie przy ul. Wieżowej 2-4 w Poznaniu w latach 1950-1953. W: W. Hensel (red.), *Poznań we wczesnym średniowieczu. Tom 3*: 135-200. Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław [=Polskie Badania Archeologiczne 7].
- Dzieduszycka B., Dzieduszycki W. 2004. Znaleźisko ceramiki tzw. husyckiej z Mietlicy, gm. Kruszwica, woj. kujawsko-pomorskie. W: R. Czaja, G. Nawrońska, M. Rębkowski, J. Tandecki (red.), *Archaeologia et historia urbana. Pamięci Tadeusza Nawrońskiego*: 429-434. Muzeum w Elblągu, Elbląg.
- Dzieduszycki W. 1972. Ceramika z wczesnośredniowiecznego Kaszowa w pow. milickim. *Archeologia Polski* 17: 391-444.
- Dzieduszycki W. 1978. Wczesnośredniowieczne importy ceramiczne z Kruszwy. *Slavia Antiqua* 25: 63-97.
- Dzieduszycki W. 1980. Przemiany w strukturze garncarstwa polskiego w drugiej połowie XIII i w pierwszej połowie XIV wieku. *Archeologia Polski* 24(2): 363-381.
- Dzieduszycki W. 1982. *Wczesnomiejska ceramika kruszwicka w okresie od połowy X w. po połowę XIV w.* Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław.
- Dzieduszycki W. 1997a. Garncarstwo polskie u progu późnego średniowiecza. Tradycje. Adaptacja nowych wzorów. Uwarunkowania społeczno-kulturowe. *Archaeologia Historica Polona* 5: 153-161.
- Dzieduszycki W. 1997b. Imported ceramics in early-Medieval Polish lands. Appearance. Character. Interpretation. W: A. Buko, W. Pela (red.), *Imported and Locally Produced Pottery: Methods of Identification and Analysis*: 73-82. Stowarzyszenie Naukowe Archeologów Polskich, Warszawa.
- Dzięciołowski E. 1972. Badania ratownicze na Starym Rynku w Poznaniu w roku 1960. *Fontes Archaeologici Posnanienses* 21: 168-191.
- Dziubek E. 1998. Ceramika naczyniowa z zamku rycerskiego w Sadłowie, gm. Rypin, woj. łódzkie: informacje wstępne. *Acta Universitatis Lodzensis, Folia Archaeologica* 22: 121-146.
- Ennen E. 1987. *Die europäische Stadt des Mittelalters*. Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen.
- Erdmann W., Kühn H. J., Lüdtke H., Ring E., Wessel W. 1984. Rahmenterminologie zur mittelalterlichen Keramik in Norddeutschland. *Archäologisches Korrespondenzblatt* 14: 417-436.
- Ettinghausen R. 1939. Parthian and Sasanian Pottery. W: A. U. Pope (red.), *Survey of Persian Art* 6: 656-667. Oxford University Press, Oxford.
- Falk A. 1992. Stadtarchäologie und Sachkulturforschung. *Wismarer Studien zur Archäologie und Geschichte* 2: 31-47.
- Falk A. 2001. Fayence. W: H. Lüdtke, K. Schietzel (red.), *Handbuch zur mittelalterlichen Keramik in Nordeuropa* 1: 613-632. Wachholtz Verlag, Neumünster.
- Fehring G. 1986. Methodische Möglichkeiten und Grenzen der Archäologie des Mittelalters. *Blätter für deutsche Landesgeschichte* 122: 193-205.
- Flannery K. 1976. *Early Mesoamerican Village*. Academic Press, New York.
- Focillon H. 1992. *The Life of Forms in Art*. Zone Books, New York.
- Frommer S. 2007. *Historische Archäologie. Versuch einer methodologischen Grundlegung der Archäologie als Geschichtswissenschaft*. Dr Faustus Verlag, Büchenbach [=Tübinger Forschungen zur historischen Archäologie 2].
- Fryś-Pietraszkowa E. 1970. Z badań nad majoliką i półmajoliką ludową w Polsce. *Polska Sztuka Ludowa* 24(2): 67-81.
- Fryś-Pietraszkowa E. 1994. Rozkwit i zmierzch ceramiki siwej. W: A. Gruszczyńska, A. Targońska (red.), *Garncarstwo i kaflarstwo na ziemiach polskich od czasów średniowiecza do czasów współczesnych*: 16-18. Muzeum Okręgowe, Rzeszów.
- Gabałówna L. 1955. Ceramika z XII i XIII w. z grodziska łączyckiego. *Studia Wczesnośredniowieczne* 3: 319-331.
- Gaimster D. 1997. *German Stoneware 1200-1900. Archaeology and Cultural History*, British Museum Press, London.
- Gaimster D. 1999. The Baltic ceramics market c. 1200-1600: an archaeology of the Hanse. *Fennoscandia Archaeologica* 16: 59-70.
- Gaimster D. 2009. An Embarrassment of Riches? Post-Medieval Archaeology in Northern and Central Europe. W: D. Gaimster, T. Majewski (red.) *International Handbook of Historical Archaeology*: 525-548. Springer Verlag, New York.

- Gaimster D., Majewski T. (red.) 2009. *International Handbook of Historical Archaeology*. Springer Verlag, New York.
- Gajewska M. 1961. Materiały archeologiczne do dziejów późnośredniowiecznego garncarstwa Kielecczyny. W: Z. Kamińska (red.), *Studia z Dziejów Rzemiosła i Przemysłu* 1: 143-162. Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław.
- Gajewska M. 1989-1990. Garncarstwo nowożytnie w Polsce. Stan i potrzeby badań. *Prace i Materiały Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego*. Seria: Archeologia 36: 159-169.
- Gajewska M., Kruppé J. 1961. Stan i problematyka badań nad produkcją garncarską w Polsce w XIV i XV w. W: Z. Kamińska (red.), *Studia z Dziejów Rzemiosła i Przemysłu* 1: 17-35. Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław.
- Gajewska M., Kruppé J. 1964. Prace archeologiczne przeprowadzone w Solcu nad Wisłą, pow. Lipsko w 1962 roku. *Kwartalnik Historii Kultury Materialnej* 12(1): 45-60.
- Gajewska M., Kruppé J. 1976. Propozycja metody dokumentacji opisowej późnośredniowiecznych i nowożytnych materiałów ceramicznych. *Biuletyn Informacyjny PKZ* 32: 63-73.
- Galloway P. 2006. Material Culture and Text: Exploring the Spaces Within and Between. W: M. Hall, S. W. Sillmann (red.) *Historical Archaeology*: 42-64. Blackwell Publishing, Oxford.
- Gamble C. 2001. *Archaeology: the Basics*. Psychology Press, London.
- Gardawski A. 1970. Chodlik. Część 1. Wczesnośredniowieczny zespół osadniczy. Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław.
- Gawarecki W. H. 1830. *Pamiętnik Historyczny Płocki*. N. Glücksberg, Warszawa.
- Gawlas S. 2000. O kształt zjednoczonego królestwa. Niemieckie władztwo terytorialne a geneza społeczno-ustrojowej odrębności Polski. DiG, Warszawa.
- Gawlas S. 2005. Przełom lokacyjny w dziejach miast środkowoeuropejskich. W: Z. Kurnatowska, T. Jurek (red.), *Civitas Posnaniensis. Studia z dziejów średniowiecznego Poznania*: 133-162. Poznańskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk, Poznań.
- Gąssowski J. 1968. Materiały do osadnictwa wczesnośredniowiecznego Sandomierszczyzny. *Materiały Wczesnośredniowieczne* 6: 303-474.
- Gierlach B. 1966. Góra Zamkowa w Wyszogrodzie w świetle prac wykopaliskowych w latach 1959-1960. *Wiadomości Archeologiczne* 31(4): 380-390.
- Gierlach B. 1966a. Prace wykopaliskowe w Wyszogrodzie – Mieście w latach 1961 i 1964. *Wiadomości Archeologiczne* 31(4): 391-398.
- Gierlach O. 1966. Ceramika z wieków XVII i XVIII. *Warszawskie Materiały Archeologiczne* 1: 112-140.
- Gierlach O. 1970. Badania archeologiczne na terenie Jazdowa w 1969 r. *Warszawskie Materiały Archeologiczne* 4-5: 3-54.
- Gierlachowie O. i B. 1968. Badania na tzw. Górze Gnojowej w Warszawie w latach 1962-1968. *Warszawskie Materiały Archeologiczne* 3: 33-44.
- Gieysztor A. 1948. Polskie Millenium. Z zagadnień współpracy historii i archeologii wczesnodziejowej. *Przegląd Historyczny* 38: 391-406.
- Gieysztor A. 1955. Niektóre problemy badań nad materialnymi warunkami bytu we wcześniejszym średniowieczu polskim. *Kwartalnik Historyczny* 62(3): 599-618.
- Głowa Z. B. 1955. Materiały do mapy ośrodków garncarskich w Polsce. Część 6. *Polska Sztuka Ludowa* 3-4: 124-129.
- Głowska D. 1984. „Hospites” w polskich źródłach pisanych XII-XV wieku. *Kwartalnik Historii Kultury Materialnej* 32(3): 371-387.
- Godsen Ch. 2005. What Do Objects Want? *Journal of Archaeological Method and Theory* 12(3): 193-211.
- Godsen Ch., Marshall Y. 1999. The Cultural Biography of Objects. *World Archaeology* 31(2): 169-178.
- Gołębniak A. 1978. Z problematyki badań rezydencji książęcej w Jazdowie. *Kwartalnik Historii Kultury Materialnej* 26(3): 281-299.
- Gołębniak A. 1987. The Archaeological Excavations on the Castle Hill in Pułtusk (Ciechanów voiv.) in the years 1976-1985. *Archaeologia Polona* 25/26: 157-197.
- Gołębniak A. 1994. *Sprawozdanie z badań archeologicznych prowadzonych przez Zespół Archeologiczny – Konserwatorski na stanowisku PSM 46*. Maszynopis w archiwum płockiej delegatury Mazowieckiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków, Płock.
- Gołębniak A. 1995. *Sprawozdanie wstępne z badań archeologicznych wyprzedzających zmianę nawierzchni w północnej części Placu Narutowicza, czerwiec – wrzesień 1995*. Maszynopis w archiwum płockiej delegatury Mazowieckiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków, Płock.

- Gołembnik A. 1996. PSM 51, 57. *Sprawozdanie z badań archeologicznych przy instalacji wodno – kanalizacyjnej na odcinku TNP – budynek Kurii*. Maszynopis w archiwum płockiej delegatury Mazowieckiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków, Płock.
- Gołembnik A. 1997. Płockie dylematy archeologiczne – kilka uwag metodycznych na przykładzie wieloletnich badań miasta. W: J. Wysocki (red.), *Badania archeologiczne starych miast Warmii i Mazur a problemy ich rewaloryzacji. Materiały z konferencji, Wykno 12-14. 11.1997*: 167-178. Nidzicka Fundacja Rozwoju NIDA, Nidzica.
- Gołembnik A. 1998. Zasady eksploracji i dokumentacji wielowarstwowych stanowisk archeologicznych w miastach. W: Z. Kobylński (red.), *Ewidencja, eksploracja i dokumentacja w praktyce konserwatorstwa archeologicznego*: 73-104. Stowarzyszenie Naukowe Archeologów Polskich, Warszawa.
- Gołembnik A. 1999. Praktyka wykopaliskowa badań ratowniczych na stanowiskach wielowarstwowych w obrębie zabytkowych miast. W: Z. Kobylński (red.), *Metodyka ratowniczych badań archeologicznych*: 153-240. Stowarzyszenie Naukowe Archeologów Polskich, Warszawa, s. 153-240.
- Gołembnik A. 2000. Płock we wczesnym średniowieczu. W: A. Gołembnik (red.), *Historia Płocka w ziemi zapisana*: 13-48. Stowarzyszenie Starówka Płocka, Płock.
- Gołembnik A. 2001. Organizacja badań i podstawowe założenia metodyczne. W: A. Gołembnik (red.), *Badania archeologiczne terenu przyszłego Centrum Dominikańskiego w Gdańsku. Sezon 2000*: 37-90. Uniwersytet Warszawski, Warszawa [=Światowit, Supplement series P: Prehistory and Middle Ages 6].
- Gołembnik A. 2002. Rozwój przestrzenny wczesnośredniowiecznego Płocka – gród, osada, miasto. W: A. Gołembnik (red.), *Wczesnośredniowieczny Płock*: 7-66. DiG, Warszawa.
- Gołembnik A. 2011. Rozwój osadnictwa otwartego i pierwsza lokacja miasta. W: A. Gołembnik (red.), *Płock Wczesnośredniowieczny*: 217-278. Trio, Warszawa [=Origines Polonorum 4].
- Gołembnik A., Krasnodębski D., Trzeciecki M. 2003. *Badania wykopaliskowe na terenie nowożytej wsi na stanowisku 4 w Leonowiczach, gm. Michałowo, woj. Podlaskie (Gaz 7A)*. Maszynopis w Archiwum IAE PAN, Warszawa.
- Gołembnik A., Osiński D. 1999. *Sprawozdanie z prac wykopaliskowych prowadzonych na Wzgórzu Tumskim, przed frontonem katedry, w związku z wymianą nawierzchni, wrzesień – listopad 1998*. Maszynopis w archiwum płockiej delegatury Mazowieckiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków, Płock.
- Gołembnik A., Osiński D., Trzeciecki M. 1999. *Sprawozdanie z ratowniczych badań wykopaliskowych na stanowisku PSM 80, przeprowadzonych w dniach 07.04-04.06.1999*. Maszynopis w archiwum płockiej delegatury Mazowieckiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków, Płock.
- Gołembnik A., Polak Z. 1997. PSM 52. Wyniki archeologicznych prac wykopaliskowych na Placu Trzynastu Straconych w Płocku, czerwiec-październik 1996. Maszynopis w archiwum płockiej delegatury Mazowieckiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków, Płock.
- Gołembnik A., Polak Z. 1997a. *Sprawozdanie z nadzoru archeologicznego prowadzonego w 1997 r. w Płocku na stanowisku PSM 64 (Stary Rynek 1)*. Maszynopis w archiwum płockiej delegatury Mazowieckiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków, Płock.
- Gołembnik A., Polak Z. 1999. PSM 81. *Sprawozdanie z archeologicznych badań wykopaliskowych prowadzonych u zbiegu ulic Małachowskiego i Koziej*. Maszynopis w archiwum płockiej delegatury Mazowieckiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków, Płock.
- Gołembnik A., Polak Z., Trzeciecki M. 1998. *Katalog miejsc znalezisk i badań archeologicznych dokonanych w Płocku*. Maszynopis w archiwum płockiej delegatury Mazowieckiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków, Płock.
- Gołembnik A., Trzeciecki M. 1998. PSM 62. *Sprawozdanie z prac wykopaliskowych prowadzonych na Placu Trzynastu Straconych w sezonie 1997*. Maszynopis w archiwum płockiej delegatury Mazowieckiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków, Płock.
- Gołembnik A., Trzeciecki M. 1999a. PSM 82. *Sprawozdanie z archeologicznych badań ratowniczych przeprowadzonych na terenie posesji Stary Rynek 10 w Płocku, sierpień-wrzesień 1999*. Maszynopis w archiwum płockiej delegatury Mazowieckiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków, Płock.
- Gołembnik A., Trzeciecki M. 1999b. *Sprawozdanie z badań wykopaliskowych prowadzonych na terenie wału grodowego na Wzgórzu Tumskim, wrzesień – październik 1999*. Maszynopis w archiwum płockiej delegatury Mazowieckiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków, Płock.

- Gołębniak A., Trzeciecki M. 2002. Wyniki badań archeologicznych prowadzonych w latach 1993-2000 na terenie wczesnośredniowiecznego kompleksu osadniczego w Płocku – katalog stanowisk. W: A. Gołębniak (red.), *Wczesnośredniowieczny Płock*: 67-110. DiG, Warszawa.
- Gołębniak A., Trzeciecki M. 2011. Stan badań nad aglomeracją płocką w okresie od XI w. do czasu powstania miasta samorządowego. W: A. Gołębniak (red.), *Płock Wczesnośredniowieczny*: 27-38. Trio, Warszawa [=Origines Polonorum 4].
- Gołębniak A., Trzeciecki M., Wąsik M. 1996. *Sprawozdanie z ratowniczych badań wykopaliskowych przeprowadzonych na stanowisku 1 w Antoniewie, gm. Gozdowo, woj. płockie*. Maszynopis w archiwum płockiej delegatury Mazowieckiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków, Płock.
- Gołębniak A., Trzeciecki M., Wąsik M. 1997a. PSM 53. *Ratownicze badania archeologiczne na Placu Narutowicza w 1996 roku*. Maszynopis w archiwum płockiej delegatury Mazowieckiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków, Płock.
- Gołębniak A., Trzeciecki M., Wąsik M. 1997b. *Sprawozdanie z nadzoru archeologicznego na stanowisku PSM 56, Płock, ul. Tumską 4*. Maszynopis w archiwum płockiej delegatury Mazowieckiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków, Płock.
- Gołębniak A., Trzeciecki M., Zawadzka Z. 2000. *Sprawozdanie z ratowniczych badań wykopaliskowych na stanowisku PSM 92 – Płock, ul. Piekarska – przeprowadzonych latem 2000 r.* Maszynopis w archiwum płockiej delegatury Mazowieckiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków, Płock.
- Gołębniak A., Wąsik M. 1998. PSM 63. *Sprawozdanie z prac wykopaliskowych na działce przy ul. Grodzkiej 6*. Maszynopis w archiwum płockiej delegatury Mazowieckiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków, Płock.
- Górska I. 1969. Badania sondażowe na Farskiej Górze w Ciechanowie. *Wiadomości Archeologiczne* 34(3-4): 436-442.
- Górska I., Paderewska L., Pyrgała J., Szymański W., Gajewski L., Okulicz Ł. 1976. *Grodziska Mazowsza i Podlasia (w granicach dawnego województwa warszawskiego)*, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław.
- Gramsch A. 2011. Theory in Central European archaeology: dead or alive? W: G. Bintliff, M. Pearce (red.) *Death of Archaeological Theory?*: 48-71. Oxbow Books, Oxford.
- Grążawski K. 2002. *Przemiany w wytwórczości garncarskiej w rejonie środkowej Dąbicy we wczesnym średniowieczu*. Lega, Wrocław.
- Grygiel R., Jurek T. 1996. *Doliwowie z Nowego Miasta nad Wartą, Dębna i Biechowa: dzieje rezydencji i właścicieli*. Muzeum Archeologiczne i Etnograficzne, Łódź.
- Grześkowiak J. 1974. Materiały z badań wykopaliskowych przeprowadzonych w 1969 r. na Górze Zamkowej w Dobrzyniu nad Wisłą, pow. Lipno. *Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu*. Archeologia 4: 211-234.
- Grzymkowski A. 2008. *Muzeum Ziemi Zawkrzeńskiej. Archeologia: zbiory, nabytki i najciekawsze badania działu archeologicznego*. Muzeum Ziemi Zawkrzeńskiej, Mława.
- Guldon Z., Stępkowski L. 1980. Ilżeckie wyroby garncarskie na rynku krakowskim w XVII wieku. *Rocznik Świętokrzyski*: 5-29.
- Gurevič F. D. 1981. Někotorije itogi archeologičeskogo issledovanija dětinca drevnego Novogrudka. *Kratkije soobščenijsa Instituta Arheologii AN SSSR* 139: 93-99.
- Guriewicz A. J. 1976. *Kategorie kultury średniowiecznej*. Państwowy Instytut Wydawniczy, Warszawa.
- Guriewicz A. J. 1987. *Problemy średniowiecznej kultury ludowej*. Państwowy Instytut Wydawniczy, Warszawa.
- Guriewicz A. J. 1995. The French historical revolution: the Annales. W: I. Hodder (red.), *Interpreting Archaeology. Finding meaning in the past*: 158-161. Routledge, London.
- Hadamik Cz. 2004. Pradzieje i średniowiecze gminy Łagów w świetle dotychczasowych badań archeologicznych. W: Cz. Hadamik, D. Kalina, E. Traczyński (red.), *Dzieje i zabytki małych Ojczyzn. Gmina Łagów*: 60-72. Krajowy Ośrodek Badań i Dokumentacji Zabytków, Kielce.
- Hadamik Cz. 2005. Ekspansja ceramiki białej na przykładzie Chęcina. W: A. Buko, L. Kajzer (red.), *Naczynia białe w Polsce południowej i środkowej. Wstęp do problematyki badawczej*: 41-72. Urząd Gminy w Łagowie, Krajowy Ośrodek Badań i Dokumentacji Zabytków, Kielce-Łagów.
- Hauser A. 1970. *Filozofia historii sztuki*. Państwowy Instytut Wydawniczy, Warszawa.

- Hegmon M. 1992. Archaeological Research on Style. *Annual Review of Anthropology* 21: 517-536.
- Hegmon M. 2000. Advances in Ceramic Ethnoarchaeology. *Journal of Archaeological Method and Theory* 7(3): 129-138.
- Hensel W., Niesiołowska A., Żak J. 1959. Badania na placu katedralnym w 1938 r. W: W. Hensel (red.), *Poznań we wczesnym średniowieczu. Tom 1*: 13-58. Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław [=Polskie Badania Archeologiczne 3].
- Hensel W., Hilczer-Kurnatowska Z. 1980. *Studia i materiały do osadnictwa Wielkopolski historycznej. Tom 5*. Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław.
- Hensel W., Hilczer-Kurnatowska Z. 1987. *Studia i materiały do osadnictwa Wielkopolski historycznej. Tom 6*. Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław.
- Hensel W., Hilczer-Kurnatowska Z., Łosińska A. 1995. *Studia i materiały do osadnictwa Wielkopolski historycznej. Tom 7*. Poznańskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk, Poznań.
- Herbst St. 1979. Okres załamania, lata 1580-1700. W: A. Gieysztor (red.), *Dzieje Płocka*: 163-170. Towarzystwo Naukowe Płockie, Płock.
- Hesse S. 2003. *Die mittelalterliche Siedlung Vriemeensen im Rahmen der südniedersächsischen Wüstungsforschung*. Wachholtz Verlag, Neumünster [=Göttinger Schriften zur Vor- und Frühgeschichte 28].
- Hilczer-Kurnatowska Z., Kara M. 1994. Die Keramik vom 9 bis zur Mitte des 11 Jahrhunderts in Grosspolen. W: C. Staňa (red.), *Slawische Keramik in Mitteleuropa vom 8 bis zum 11 Jahrhundert*: 121-141. Archeologický Ústav Akademie Véd České Republiky, Brno [=Internationale Tagungen in Mikulčice 1].
- Hill J. N. 1970. *Broken K Pueblo: Prehistoric social organization in the American South-west*. University of Arizona Press, Tucson.
- Hoczyk-Siwkova S. 1978. Chronologia ceramiki wczesnośredniowiecznej (VI-IX w.) z Lublina. *Slavia Antiqua* 25: 189-223.
- Hoczyk-Siwkova S. 2004. *Kotlina chodelska we wcześniejszym średniowieczu. Studium archeologiczno-osadnicze*. Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej, Lublin.
- Hodder I. 1982. *Symbols in action: ethnoarchaeological studies of material culture*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Hodder I. 1990. Style as historical quality. W: M. W. Conkey, C. A. Hastorf (red.), *The Uses of Style in Archaeology*: 44-51. Cambridge University Press, Cambridge.
- Hoffmann Y. 1997. Rotbemalete Irdenware des Mittelalters und der frühen Neuzeit in Sachsen. *Veröffentlichungen der Unteren Denkmalschutzbehörde Mittweida* 7: 31-65.
- Holl I. 1956. Adatok a középkori magyar fazekasság munkamódszereihez. *Budapest Régiségei* 17: 177-196.
- Holl I. 1963. A magyar középkori kerámia kutatásának problémái. *Műveltség és Hagyomány* 5: 65-86.
- Holl I. 1990. Ausländische Keramikfunde in Ungarn (14.-15. Jh.). *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 42: 209-266.
- Holtorf C. 2002. Notes on the life history of a pot sherd. *Journal of Material Culture* 7: 49-71.
- Hołowińska Z. 1965. Dzielnica rzemieślnicza z XIII i XIV w. w Gdańsku. *Gdańsk Wczesnośredniowieczny* 6: 183-293.
- Hołubowicz Wł. 1950. *Garncarstwo wiejskie zachodnich terenów Białorusi*. Towarzystwo Naukowe, Toruń.
- Hołubowicz Wł. 1957. *Garncarstwo wiejskie Albanii. Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Wrocławskiego. Seria A. Archeologia Śląska* 1: 5-64.
- Hołubowicz Wł. 1965. *Garncarstwo wczesnośredniowieczne Słowian*. Uniwersytet Wrocławski, Wrocław [=Acta Universitatis Wratislaviensis 31].
- Horbacz T., Mikołajczyk A., Wojda L. 1980. Ceramika husycka z Włocławka. *Zapiski Kujawsko-Dobrzyńskie* 3: 25-49.
- Horschik J. 1971. Beiträge zur herkunftsfrage einer gotischen Steinzeug-Gruppe und Aufführung ihres heutigen Bestandes. *Keramos* 53-54: 11-33.
- Horschik J. 1978. *Steinzeug. 15. bis 19. Jahrhundert. Von Burgel bis Muskau*. Verlag der Kunst, Dresden.
- Hoššo J. 1971. Bela stredoveka keramika na Slovensku podl'a doterajšeho stavu bádania. *Zborník Fikozofické Fakulty Univerzity Karlovy v Praze. Musaica* 11: 61-70.
- Hoššo J. 1983. Prehľad vývoja stredovekej keramiky na Slovensku. *Archaeologia Historica* 8: 215-231.
- Hunicz A. 1984. *Studia z archeologii średniowiecznego Lublina*. Wydawnictwa PKZ, Warszawa.
- Hunicz A. 2004. Niektóre aspekty badań ceramiki lubelskiej z XII i XIII wieku. W: R. Czaja, G. Nawrońska, M. Rębkowski, J. Tandecki (red.), *Archaeologia et historia urbana. Pamięci Tadeusza Nawrońskiego*: 411-420. Muzeum w Elblągu, Elbląg.

- Hurst J. G., Neal D. S., van Beuningen H. J. E. 1986. *Pottery produced and traded in north-west Europe 1350-1650*. Foundation "Dutch Domestic Utensils", Museum Boymans-van Beuningen, Rotterdam [=Rotterdam Papers 6].
- Husi Ph. 2003. *La céramique médiévale et moderne du Centre-Ouest de la France (11e-17e siècle): chrono-typologie de la céramique et approvisionnement de la vallée de la Loire moyenne*. FERAC, Tours.
- Igel K. 2009. Historische Quelle und archäologischer Befund. Gedanken zur Zusammenarbeit von Archäologer und Historiker in einer dicht überlieferten Epoche. W: B. Scholkmann, S. Frommer, Ch. Vossler, M. Wolf (red.) *Zwischen Tradition und Wandel. Archäologie des 15. und 16. Jahrhunderts*: 33-43. Dr Faustus Verlag, Büchenbach [=Tübinger Forschungen zur historischen Archäologie 3].
- Ingold T. 2007. Materials against materiality. *Archaeological Dialogues* 14(1): 1-16.
- Janiszowski K. 1966. Ceramika XVI wieku. *Warszawskie Materiały Archeologiczne* 1: 50-111.
- Janssen H. 1983. Later medieval pottery production in the Netherlands. W: P. Davey, R. Hodges (red.), *Ceramics and Trade. The production and distribution of later medieval pottery in north-west Europe*: 121-185. University of Sheffield, Sheffield.
- Johnson M. H. 1999. Rethinking Historical Archaeology. W: P. P. A. Funari, M. Hall, S. Jones (red.), *Historical Archaeology: Back from the Edge*: 23-36. Routledge, London.
- Jones A. 2002. *Archaeological Theory and Scientific Practice*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Kajzer L. 1986. Opracowanie zbioru ceramiki naczyniowej z wieży Karnkowskiego z zamku w Raciążku. *Kwartalnik Historii Kultury Materialnej* 34(2): 199-222.
- Kajzer L. 1988. Przyczynki do znajomości tzw. ceramiki husyckiej z Kujaw. *Kwartalnik Historii Kultury Materialnej* 36(4): 467-484.
- Kajzer L. 1990. *Zamek w Raciążku*. Uniwersytet Łódzki, Łódź [=Budownictwo Obronno-Rezydencjonalne Ziemi Dobrzyńskiej 1].
- Kajzer L. 1994. „Główne momenty” raz jeszcze. Uwagi o przemianach garncarstwa późnośredniowiecznego i nowożytnego w Polsce. W: A. Gruszczyńska, A. Targońska (red.), *Garncarstwo i kaflarstwo na ziemiach polskich od czasów średniowiecza do czasów współczesnych*: 10-13. Muzeum Okręgowe, Rzeszów.
- Kajzer L. 1996. *Wstęp do archeologii historycznej w Polsce*. Uniwersytet Łódzki, Łódź.
- Kajzer L. 2001. Płock. W: L. Kajzer, S. Kołodziejski, J. Salm, *Leksykon zamków w Polsce*: 386-390. Arkady, Warszawa.
- Kamińska J. 1968. Siedlątków, obronna siedziba rycerska z XIV wieku. *Prace i Materiały Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego. Seria: Archeologia* 15: 15-88.
- Kapusta E. 1997. Ceramika naczyniowa z zamku w Brześciu Kujawskim na tle specyfiki późnośredniowiecznej i nowożytnej ceramiki kujawskiej. *Acta Universitatis Lodzensis. Folia Archaeologica* 21: 131-166.
- Kara M. 2006. Nowe w archeologii Wielkopolski wczesnośredniowiecznej – 15 lat później. W: W. Chudziak, S. Moździoch (red.), *Stan i potrzeby badań nad wczesnym średniowieczem w Polsce – 15 lat później*: 207-244. Uniwersytet im. Mikołaja Kopernika, Toruń.
- Kara M. 2009. *Najstarsze państwo Piastów – rezultat przełomu czy kontynuacji? Studium archeologiczne*. Instytut Archeologii i Etnologii PAN, Poznań.
- Kieffer-Kostanecka M. 1979. Płock w okresie od zaboru pruskiego do Królestwa Kongresowego. W: A. Gieysztor (red.), *Dzieje Płocka*: 199-238. Towarzystwo Naukowe Płockie, Płock.
- Kiersnowska T. 1968. Sprawozdanie z badań archeologicznych w Czersku, powiat Piaseczno, przeprowadzonych na terenie miasta w 1965 r. *Sprawozdania Archeologiczne* 19: 195-204.
- Kiersnowska T. 1972. Trzynastowieczna siedziba książęca w Błoniu. *Kwartalnik Historii Kultury Materialnej* 20(3): 447-462.
- Kiersnowska T. 1989. *Czersk w XIII i XIV wieku. Ośrodek władzy książęcej na południowym Mazowszu*. Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa.
- Kilarz E. 1991. *Kamionka. Katalog zbioru Muzeum Narodowego w Gdańsku*. Krajowa Agencja Wydawnicza, Gdańsk.
- Kirsch E. 1999. Zinnglasierte Irdenware im Stadtmuseum Berlin. *Stralsunder Beiträge zur Archäologie, Geschichte, Kunst und Volkskunde in Vorpommern* 2: 47-86.
- Klapště J. 1997. Proměny keramiky ve středověkém městě Mostě. *Archaeologia Historica Polona* 5: 163-174.
- Klimczuk E. 1963. Ceglarskie surowce ilaste w Polsce. *Ceramika Budowlana* 5: 190-195.

- Klutig-Altman R. 2006. *Von der Drehscheibe bis zum Scherbenhaufen. Leipziger Keramik des 14. bis 18. Jahrhunderts im Spannungsfeld von Herstellung, Gebrauch und Entsorgung*. Landesamt für Archäologie mit Landesmuseum für Vorgeschichte, Dresden.
- Knapp A. B. (red.), 1992. *Archaeology, Annales and Ethnohistory*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Kobylińska U. 1980. Problemy, metody i implikacje amerykańskiej „socjologii ceramicznej”. *Archeologia Polski* 25(1): 193-203.
- Kobylińska U. 1999. Średniowieczna ceramika i inne zabytki archeologiczne z wykopalisk w Iławie w 1999 roku. *Warmińsko-Mazurski Biuletyn Konserwatorski* 1: 19-46.
- Kociszewski L., Kruppé J. 1962. Niektóre badania fizykochemiczne nad dziejami produkcji garncarskiej. *Kwartalnik Historii Kultury Materialnej* 10(2): 167-182.
- Kociszewski L., Kruppé J. 1973. *Badania fizykochemiczne ceramiki warszawskiej XIV-XVII wieku*. Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław.
- Kołodziejska B. 1973. *Rzemioło garncarskie w Zielonogórskim*. Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa.
- Kołos-Szafańska Z. 1964. *Archeologiczne badania wykopaliskowe na średniowiecznym osiedlu żydowskim w Płocku*. Maszynopis w archiwum Instytutu Archeologii i Etnologii PAN, Warszawa.
- Kordala T. 1995. Płock w zaraniu dziejów. Dom Kultury w Płocku, Płock.
- Kordala T. 2000. *Z dziejów badań archeologicznych na Mazowszu Płockim*. Muzeum Mazowieckie, Płock.
- Kościński B. 1995. Osada w Racocie (stanowisko 18 i 25), gmina Kościan, woj. leszczyńskie. W: Z. Kurnatowska (red.), *Z badań nad osadnictwem wczesnośredniowiecznym Wielkopolski południowej*: 83-233. Poznańskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk, Poznań.
- Kościński B. 1998. Wstępne wyniki badań na stanowisku 2 w Gdańsku w 1996 roku. W: H. Paner (red.), *Gdańsk średniowieczny w świetle najnowszych badań archeologicznych i historycznych*: 94-118. Muzeum Archeologiczne w Gdańsku, Gdańsk.
- Kościński B. 2003. Badania w obrębie średniowiecznego portu Gdańskiego (stan. 103 – Zielona Brama w Gdańsku). W: H. Paner, M. Fudziński (red.), *XIII Sesja Pomorzoznawcza. Vol. 2. Od wczesnego średniowiecza do czasów nowożytnych*: 357-383. Muzeum Archeologiczne w Gdańsku, Gdańsk.
- Koźmiński M. 2002. *Wczesnośredniowieczna ceramika naczyniowa ze stanowiska PSM 53 w Płocku*. Maszynopis pracy magisterskiej w archiwum Instytutu Archeologii Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa.
- Krause A. 1976. Średniowieczny gródek rycerski w Jeziorsku koło Turku. *Prace i Materiały Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego. Seria: Archeologia* 23: 293-324.
- Kroeber A. L. 1957. *Style and Civilisations*. University of California Press, Ithaca.
- Kruppé J. 1961. *Studia nad ceramiką XIV wieku ze Starego Miasta w Warszawie*. Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław.
- Kruppé J. 1967. *Garncarstwo warszawskie w wiekach XIV i XV*. Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław.
- Kruppé J. 1969. Badania archeologiczne na Wzgórzu Katedralnym we Fromborku. *Komentarze Fromborskie* 3: 64-93.
- Kruppé J. 1975. O problemach i znaczeniu opracowania ceramiki późnośredniowiecznej i nowożytnej. *Biuletyn Informacyjny PKZ* 31: 7-14.
- Kruppé J. 1981. *Garncarstwo późnośredniowieczne w Polsce*. Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław [= *Studia i Materiały z Historii Kultury Materialnej* 53].
- Kruppé J. 1989-1990. *Garncarstwo późnośredniowieczne w Polsce. Stan badań archeologicznych*, *Prace i Materiały Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego. Seria: Archeologia* 36: 151-157.
- Krysztofiak T. 2005. Palatium w Gieczu – archeologiczne podstawy datowania relikwów. W: J. Gadowski et al. (red.), *Lapides Videntes. Zaginiony Kraków wieków średnich. Księga dedykowana Profesor Klementynie Żurowskiej*: 293-310. Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków.
- Kubler G. 1970. *Kształt czasu. Uwagi o historii rzeczy*. Państwowy Instytut Wydawniczy, Warszawa.
- Kucharski J., Mikołajczyk A. 1977. Niektóre badania laboratoryjne ceramiki datowanej skarabami monet z XIV-XVIII wieku z terenu Polski i Litwy. *Prace i Materiały Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego. Seria: Archeologia* 24: 233-277.
- Kufel-Dzierzgowska A. 1994. Badania wykopaliskowe w Sieradzu na terenie posesji Stary Rynek 2 – sprawozdanie wstępne. *Sieradzki Rocznik Muzealny* 9: 95-123.

- Kufel-Dzierzgowska A. 1995. Badania wykopaliskowe w Sieradzu na terenie posesji Stary Rynek 2 – sprawozdanie wstępne. *Sieradzki Rocznik Muzealny* 10: 81-102.
- Kurnatowska Z. 1973. Główne momenty w rozwoju wczesnośredniowiecznego garncarstwa polskiego. *Kwartalnik Historii Kultury Materialnej* 21(3): 435-447.
- Kuhn W. 1964. Die Entstehung der deutschesrechtlichen Stadt Plock. *Zeitschrift für Ostforschung* 13: 1-30.
- Kukliński A. 2005. Kontekst stratygraficzny wczesnośredniowiecznej ceramiki białej na Wawelu. W: A. Buko, L. Kajzer (red.), *Naczynia białe w Polsce południowej i środkowej. Wstęp do problematyki badawczej*: 107-152. Urząd Gminy w Łagowie, Krajowy Ośrodek Badań i Dokumentacji Zabytków, Kielce-Łagów.
- Kurowicz P. 2005. Sieradzkie i Wieluńskie – północny zasięg występowania ceramiki białej. W: A. Buko, L. Kajzer (red.), *Naczynia białe w Polsce południowej i środkowej. Wstęp do problematyki badawczej*: 153-160. Urząd Gminy w Łagowie, Krajowy Ośrodek Badań i Dokumentacji Zabytków, Kielce-Łagów.
- Kutrzeba S., Duda F. (wyd.) 1915. *Regestra Thelonei Aquatici Wladislaviensis Saeculi XVI*. Akademia Umiejętności, Kraków.
- Kwapieniowa M. 1966. Przygotowanie garncarzy do zawodu w świetle polskich statutów cechowych. W: Z. Kamieńska (red.), *Studia z Dziejów Rzemiosła i Przemysłu* 6: 76-122. Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław.
- Kwapieniowa M. 1972. Garncarze krakowscy (XIV-XVIII w.). *Materiały Archeologiczne* 13: 57-111.
- Kwapieniowa M. 1976. Organizacja produkcji i zbytu wyrobów garncarskich w Krakowie. W: M. Kwapien, J. Maroszek, A. Wyrobisz (red.), *Studia nad produkcją rzemieślniczą w Polsce (XIV-XVIII w.)*: 7-85. Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław [= *Studia i Materiały z Historii Kultury Materialnej* 51].
- Kwaśniewska A. 1995. Ceramika ludowa z terenu Pomorza Wschodniego od XIX w. do czasów współczesnych. W: A. Gruszczyńska, A. Targońska (red.), *Garncarstwo i kaflarstwo na ziemiach polskich od czasów średniowiecza do czasów współczesnych*: 297-308. Muzeum Okręgowe, Rzeszów.
- Labuda G. 1959. Miasta na prawie polskim. W: A. Gieysztor, G. Labuda, T. Manteuffel, T. Zawadzki (red.), *Studia historica w 35-lecie pracy naukowej Henryka Łowmiańskiego*: 181-198. Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa.
- Lalik T. 1965. Miasta Pomorza Gdańskiego i ich ustrój w XIII w. (Uwagi polemiczno-krytyczne). *Zapiski Historyczne* 30: 9-29.
- Lech J. 2000. Kultura archeologiczna: z dziejów jednego pojęcia. W: S. Tabaczyński (red.) *Kultury archeologiczne a rzeczywistość dziejowa*: 151-183. Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.
- Lechtman H. 1977. Style in technology: some early thoughts. W: H. Lechtman, R. Merrill (red.), *Material Culture: Styles, Organization and Dynamics of Technology*: 3-20. American Ethnological Society, St. Paul.
- Leciejewicz L. 1961. *Ujście we wczesnym średniowieczu*. Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław [= *Polskie Badania Archeologiczne* 8].
- Lemonnier P. 1986. The study of material culture today: towards an anthropology of technical systems. *Journal of Anthropological Archaeology* 5: 147-186.
- Lemonnier P. 1990. Topsy-Turvy Techniques. Remarks on the Social Representation of Techniques. *Archaeological Review from Cambridge* 9(1): 27-37.
- Lepówna B. 1968. *Garncarstwo gdańskie w X-XIII wieku*. Gdańskie Towarzystwo Naukowe, Gdańsk.
- Le Goff J., Chartier R., Revel J. (red.). 1978. *La nouvelle histoire*. Gallimard, Paris.
- Le Roy Ladurie E. 1988. *Montaillou. Wioska heretyków 1294-1324*. Państwowy Instytut Wydawniczy, Warszawa.
- Lobbedey U. 1968. *Untersuchungen mittelalterlicher Keramik vornehmlich aus Südwestdeutschland*. Walter de Gruyter & CO, Berlin.
- Longacre W. A. 1970. *Archaeology as Anthropology: A case study*. University of Arizona Press, Tucson.
- Lüdtke H. 1985. *Die mittelalterliche Keramik von Schleswig. Ausgrabung Schild 1971-1975*. Wachholtz Verlag, Neumünster [= *Ausgrabungen in Schleswig. Berichte und Studien* 4].
- Lüdtke H. 2001. Grauware des 12. bis 15. Jahrhunderts. W: H. Lüdtke, K. Schietzel (red.), *Handbuch zur mittelalterlichen Keramik in Nordeuropa, Bd. 1*: 83-174. Wachholtz Verlag, Neumünster.

- Lüdtke H., Schietzel K. (red.) 2001. *Handbuch zur mittelalterlichen Keramik in Nordeuropa*. Wachholtz Verlag, Neumünster.
- Łastowiecki M. 1973. Próba systematyki ceramiki wczesnośredniowiecznej i późnośredniowiecznej w oparciu o wybrany materiał ze stanowiska przy ulicy Garbary 75/77 w Poznaniu. W: W. Błaszczak (red.), *Początki i rozwój Starego Miasta w Poznaniu w świetle badań archeologicznych i urbanistyczno-architektonicznych*: 246-259. Muzeum Archeologiczne w Poznaniu, Poznań.
- Łosiński W. 1972. *Początki wczesnośredniowiecznego osadnictwa grodowego w dorzeczu dolnej Parsęty (VII-X/XI w.)*. Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław.
- Łosiński W., Rogosz R. 1983. Zasady klasyfikacji i schemat taksonomiczny ceramiki. W: E. Cnotliwy, L. Leciejewicz, W. Łosiński (red.), *Szczecin we wczesnym średniowieczu. Wzgórze Zamkowe*: 202-226. Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław [=Polskie Badania Archeologiczne 23].
- Madsen H. J. 1983. An introduction to Danish medieval ceramics. W: P. Davey, R. Hodges (red.), *Ceramics and Trade. The production and distribution of later medieval pottery in north-west Europe*: 187-190. University of Sheffield, Sheffield.
- Madsen P. K. 1991. Mittelalterliche bleiglasierte Miniaturgefäße aus Ribe. W: H. Lüdtke (red.), *Töpferei- und Keramikforschung* 2: 15-29. Habelt, Bonn.
- Madsen P. K., Stilke H. 2001. Bleiglasierte Irdenware. W: H. Lüdtke, K. Schietzel (red.), *Handbuch zur mittelalterlichen Keramik in Nordeuropa*, Bd. 1: 539-612. Wachholtz Verlag, Neumünster.
- Mamzer H. 2000. Archeologia kulturowo-historyczna a kontekstualizm. W: A. Buko, P. Urbańczyk (red.) *Archeologia w teorii i praktyce*: 97-114. Instytut Archeologii i Etnologii PAN, Warszawa.
- Mason R. B. 1995. New Looks at Old Pots: Results of Recent Multidisciplinary Studies of Glazed Ceramics from the Islamic World. *Muqarnas: An Annual on Islamic Art and Architecture* 12: 1-10.
- Maj U. 1990. *Stradów, stanowisko 1. Część I. Ceramika wczesnośredniowieczna*. Instytut Historii Kultury Materialnej PAN, Kraków.
- Maj U., Zoll-Adamikowa H. 1992. W kwestii chronologii wczesnośredniowiecznego grodziska w Stradowie. *Sprawozdania Archeologiczne* 44: 273-293.
- Makarova T. I. 1968. *Polivnaja posuda. Iz istorii keramičeskogo importa i proizvodstva drevnej Rusi*. Nauka, Moskva [=Archeologija SSSR. Svođ archeologičeskich istočnikov, E1-38].
- Makarova T. I., Rozenfel'dt R. L. 1997. Polivnaja ceramika. W: B. A. Kolčín, T. I. Makarova (red.), *Drevn`aja Rus'. Byt i kul'tura*: 28-40. Nauka, Moskva.
- Malinowska M. 1961. Badania na stanowisku Ostrów Tumski 17 w Poznaniu w latach 1953-1954. W: W. Hensel (red.), *Poznań we wczesnym średniowieczu* 3: 7-95. Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław [=Polskie Badania Archeologiczne 7].
- Malinowska M. 1974. Badania wykopaliskowe na placu Katedralnym w 1958-1959 r. W: W. Hensel, J. Żak (red.), *Poznań we wczesnym średniowieczu* 4: 7-46. Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław [=Polskie Badania Archeologiczne 17].
- Malinowski T., Kałagate S. 1999. Materiały archeologiczne. W: T. Malinowski (red.), *Komorowo, stanowisko 12: osadnictwo nowożytnie (XVII-XVIII w.)*. Ślady domniemanej karczmy: 9-83. Wyższa Szkoła Pedagogiczna im. Tadeusza Kotarbińskiego, Zielona Góra.
- Mangelsdorf G. 1991. Keramik nach Pingsdorfer Art in Norddeutschland. *Zeitschrift für Archäologie* 25: 215-221.
- Marciniak J. 1960. Wczesnośredniowieczny zespół osadniczy z miejscowości Bazar Nowy, pow. Maków Mazowiecki. *Materiały Wczesnośredniowieczne* 5: 99-140.
- Marciniak-Kajzer A. 1994. Dwór obronny w Proboszczewicach koło Płocka. *Acta Universitatis Lodzensis Folia Archaeologica* 18: 25-58.
- Marcinkowski M. 2003. Średniowieczny warsztat garncarski ze Starego Miasta w Elblągu. *Pomorania Antiqua* 19: 193-250.
- Marcinkowski M. 2007. Elbląska ceramika typu Stettiner Ware – problemy badawcze (na podstawie wybranego zbioru). *Archaeologia Historica Polona* 16: 91-117.
- Marcinkowski M. 2009a. Wytwórczość garncarska w Elblągu (na podstawie wybranego zbioru). Część 2 – okres nowożytny (XVI-XIX wiek). *Pomorania Antiqua* 22: 147-214.
- Marcinkowski M. 2009b. Naczynia angobowane z Miechocina odkryte na Starym Mieście w Elblągu. *Elbląskie Studia Muzealne* 1: 141-158.

- Matuszewska-Kola W. 1975. Późnośredniowieczna ceramika z badań ratowniczych na grodzisku w Słozewach, powiat Brodnica, przeprowadzonych w 1973 r. *Acta Universitatis Nicolai Copernici* 68: *Archeologia* 5: 121-136.
- Matuszewska-Kola W. 1980. Materiały ceramiczne z archeologicznych badań ratowniczych przeprowadzonych w Toruniu przy ul. Podmurnej 89. *Acta Universitatis Nicolai Copernici* 110: *Archeologia* 6: 123-136
- Matuszewska-Kola W. 1985. Ceramika z grodziska w Plemiętach. W: A. Nadolski (red.), *Plemięta: średniowieczny gródek w ziemi chełmińskiej*: 185-204. Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa.
- McCarthy M., Brooks C. M. 1988. *Medieval Pottery in Britain AD 900-1600*. Leicester University Press, Leicester.
- Mechelk H. W. 1970. *Stadtkernforschung in Dresden*. Deutscher Verlag der Wissenschaften, Berlin.
- Mechelk H. W. 1981. *Zur Frühgeschichte der Stadt Dresden und zur Herausbildung einer spätmittelalterlichen Keramikproduktion im sächsischen Elbgebiet aufgrund archäologischer Befunde*. Deutscher Verlag der Wissenschaften, Berlin.
- Meyer D. 1993. Glasurkeramik des Mittelalters von einer Töpfereiproduktion aus den Kleinen Burgstrasse zu Lübeck. *Lübecker Schriften zur Archäologie und Kulturgeschichte* 23: 277-282.
- Meyza K. 1991. Pseudomajolika znaleziona na terenie Starego Miasta i Zamku Królewskiego. *Kronika Zamkowa* 23(1): 118-122.
- Meyza K. 1996. Ceramika zdobiona XVI-XVIII w.: materiały do wystawy „Rzeczy codzienne z wykopalisk zamkowych i staromiejskich”. Muzeum Historyczne m. st. Warszawy, Warszawa.
- Meyza K. 1997. 17th century marbled pottery from Warsaw and its origin. W: A. Buko, W. Pela (red.), *Imported and Locally Produced Pottery: Methods of Identification and Analysis*: 125-138. Stowarzyszenie Naukowe Archeologów Polskich, Warszawa.
- Meyza K. 2001. Osiemnastowieczna potrzebnica na posesji Łazarowiczów: z badań archeologicznych na placu Zamkowym w Warszawie. *Almanach Muzealny* 3: 7-26.
- Meyza K. 2001a. Błonie-miasto w świetle najnowszych obserwacji archeologicznych. *Rocznik Mazowiecki* 13: 137-146.
- Meyza K. 2003. Badania archeologiczne na placu Zamkowym w latach 1977-1983. *Almanach Muzealny* 4: 5-116.
- Michalski J. 1998a. Wyniki badań starego miasta w Ostródzie i ich wpływ na proces rewaloryzacji. W: J. Wysocki (red.), *Badania archeologiczne starych miast Warmii i Mazur a problemy ich rewaloryzacji. Materiały z konferencji, Wykno 12-14. 11.1997*: 45-52. Nidzicka Fundacja Rozwoju NIDA, Nidzica.
- Michalski J. 1998b. Badania archeologiczne starego miasta w Olsztynie. W: J. Wysocki (red.), *Badania archeologiczne starych miast Warmii i Mazur a problemy ich rewaloryzacji. Materiały z konferencji, Wykno 12-14. 11.1997*: 133-140. Nidzicka Fundacja Rozwoju NIDA, Nidzica.
- Mikołajczyk A. 1975. Ceramika ze skarbów jako źródło dla badań nad garncarstwem mazowieckim i podlaskim w XIV-XVIII w. *Kwartalnik Historii Kultury Materialnej* 23(3): 385-404.
- Mikołajczyk A. 1977. *Naczynia datowane skarbami monet XIV-XVIII w. na ziemiach polskich*. Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław.
- Milewska M. 1976. Wybrane zagadnienia analizy materiałów ceramicznych z zamku w Ostródzie. *Biuletyn Informacyjny PKZ* 32: 93-126.
- Millet M. 1979. How much pottery. W: M. Millet (red.), *Pottery and the Archaeologist*: 77-80. Institute of Archaeology, London.
- Minta-Tworzowska D., Rączkowski W. 2007. Standardy teoretyczne we współczesnej polskiej archeologii. W: J. Lech (red.), *Pół wieku z dziejów archeologii polskiej (1939-1989)*: 219-247. Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.
- Miśkiewiczowa M. 1981. *Mazowsze wschodnie we wczesnym średniowieczu*. Uniwersytet Warszawski, Warszawa.
- Miśkiewiczowa M. 1982. *Mazowsze północne we wczesnym średniowieczu*. Towarzystwo Naukowe Płockie, Płock.
- Miśkiewiczowa M. 1996. Wczesnośredniowieczna ceramika typu drohiczyńskiego. W: W. Nowakowski (red.), *Concordia. Studia ofiarowane Jerzemu Okuliczowi-Kozarynowi w sześćdziesiątą piątą rocznicę urodzin*: 183-185. Uniwersytet Warszawski, Warszawa.
- Modzelewski K. 2000. *Organizacja gospodarcza państwa piastowskiego, X-XIII wiek*. Poznańskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk, Poznań.

- Möller G. 1999. Stettiner Ware – Anmerkung an Hand schriftlicher und archäologischer Quellen. *Stralsunder Beiträge zur Archäologie, Geschichte, Kunst und Volkskunde in Vorpommern* 2: 4-16.
- Morley-Fletcher H. 1985. *Dekortechniken in der Keramik: von den frühen Tonwaren bis zur modernen Porzellanmanufaktur*. Christian Verlag, München.
- Morysiński T. 2000. Późnośredniowieczne i nowożytnie naczynia gliniane z Komorowa k. Warszawy. *Studia i Materiały Archeologiczne* 10: 129-158.
2005. Nowożytnie naczynia gliniane z Komorowa, Ruśca i Strzeniówki. *Monument. Studia i Materiały Krajowego Ośrodka Badań i Dokumentacji Zabytków* 2: 375-414.
- Moszczyński W. A. 1997. Precyzja ustaleń chronologicznych na podstawie ceramiki z osady wczesnośredniowiecznej w Wyszogrodzie, województwo płockie. *Archeologia Historica Polona* 6: 89-100.
- Moszczyński W. A. 2008. Dwa naczynia typu Feldberg i Menkendorf z Mazowsza. W: A. Buko, W. Duczek (red.), *Przez granice czasu. Księga jubileuszowa poświęcona Profesorowi Jerzemu Gąssowskiemu*: 269-274. Wyższa Szkoła Humanistyczna im. A. Gieysztora, Pułtusk.
- Moździoch S. 2002. *Castrum munitissimum Bytom. Lokalny ośrodek władzy w państwie wczesnopolskim*. DiG, Warszawa.
- Muir E., Ruggiero G. (red.) 1991. *Microhistory and the Lost Peoples of Europe*, The John Hopkins University Press, Baltimore-London.
- Musianowicz K. 1956. Gród i osada podgrodowa w Bródnie Starym koło Warszawy. *Materiały Wczesnośredniowieczne* 6: 7-93.
- Musianowicz K. 1962. Materiały i problematyka lokalnych grup wczesnośredniowiecznej ceramiki Podlasia. *Światowit* 24: 587- 609.
- Musianowicz K. 1969. Drohiczyn we wczesnym średniowieczu. *Materiały Wczesnośredniowieczne* 6: 7-235.
- Musianowicz K. 1972. Osada z XI-XIII w. w Poświętnem, pow. Płońsk. *Wiadomości Archeologiczne* 37(3): 303-319.
- Musianowicz K. 1975. Osady z wczesnego średniowiecza i średniowiecza w Brulinie-Koskach, pow. Ostrów Mazowiecka. *Materiały Starożytne i Wczesnośredniowieczne* 3: 341-386.
- Nawrońska G. 1999. Archaeological evidence for trade in Elbląg from the 13th to the 17th centuries. W: M. Gläser (red.), *Lübecker Kolloquium zur Stadtarchäologie im Hanseeraum II: Der Handel*: 373-385. Schmidt-Römhild, Lübeck.
- Nawroński T. 1978. Stan i problematyka badań nad produkcją garncarską na Pomorzu Zachodnim w późnym średniowieczu. *Archeologia Polski* 23(1): 141-179.
- Nawroński T. 1992. Importy europejskie w późnośredniowiecznym Elblągu na podstawie źródeł archeologicznych. *Nautologia* 27(1-2): 23-25.
- Nawroński T. 1997. Przyczynek do znajomości nowożytnych naczyń kamionkowych (na podstawie wybranego zbioru z Elbląga). *Archaeologia Elbingensis* 2: 171-188.
- Nawroński T., Nawrońska G. 1985. Wstępne wyniki badań archeologicznych Starego Miasta w Elblągu w latach 1980-1982. *Kwartalnik Historii Kultury Materialnej* 33(4): 383-409.
- Nawroński T., Nawrońska G. 1986. Badania Starego Miasta w Elblągu w latach 1983-84. *Kwartalnik Historii Kultury Materialnej* 34(4): 609-648.
- Nawroński T., Nawrońska G. 1989. Badania Starego Miasta w Elblągu w roku 1985. *Kwartalnik Historii Kultury Materialnej* 37(2): 251-289.
- Nekuda V., Reichertová K. 1968. *Středověká keramika v Čechách a na Moravě*. Archeologický Ústav Akademie Věd České Republiky, Brno.
- Niegoda J. 1999. Naczynia ceramiczne. W: Piekalski J., Buśko C. (red.) *Ze studiów nad życiem codziennym w średniowiecznym mieście: parcele przy ulicy Więziennej 10-11 we Wrocławiu*: 124-156. Uniwersytet Wrocławski, Wrocław [=Wrocław Antiqua 1].
- Niesiołowska A., Perzyńska M., Żak J. 1960. Badania na posesji Ostrów Tumski 13 w latach 1950-1953. W: W. Hensel (red.), *Poznań we wczesnym średniowieczu. Tom 2*: 67-219. Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław [=Polskie Badania Archeologiczne 5].
- Noonan Th. S. 1983. Russia's Eastern Trade, 1150-1350. The Archaeological Evidence. *Archivum Eurasiae Medii Aevi* 3: 201-264.
- Novaček K. 2011. East Islamic Pottery in the Czech Lands. *Archeologické Rozhledy* 63: 608- 620.
- Nowak A. 1974. Badania wykopaliskowe w ogrodzie arcybiskupim na Ostrowie Tumskim w Poznaniu w latach 1960-1961. W: W. Hensel, J. Żak (red.), *Poznań we wczesnym średniowieczu. Tom 4*: 75-144. Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław [=Polskie Badania Archeologiczne 17].

- Nowowiejski A. J. 1930. *Płock. Monografia historyczna*. Bracia Detrychowcie, Płock.
- Olsen B. 2006. Scenes from a Troubled Engagement. Post-Structuralism and Material Culture Studies. W: Ch. Tilley et al. (red.) *Handbook of Material Culture*: 85-103. Sage, Los Angeles.
- Olsen B. 2010. *In Defense of Things. Archaeology and the Ontology of Objects*. AltaMira Press, New York.
- Oniszczyk-Rakowska A. 2002. Ceramika nowożytna z latryn przy ulicy Szklary 2-5 w Gdańsku. W: A. Gołębniak (red.), *Dominikańskie Centrum św. Jacka w Gdańsku. Badania Archeologiczne. Tom 2*: 207-272. Instytut Archeologii Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa [=Światowit: Supplement Series P: Prehistory and Middle Ages 9].
- Orton C., Tyers P. 1992. Studying Pottery at the Level of the Assemblage: the Pie-slice Computer Package. *Archaeologia Polona* 30: 39-52.
- Orton C., Tyers P., Vince A. 1993. *Pottery in Archaeology*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Paner H. 1999. Archaeological evidence for trade in Gdańsk from the 12th to 17th century. W: M. Gläser (red.), *Lübecker Kolloquium zur Stadtarchäologie im Hanseraum II: Der Handel*: 387-402. Schmidt-Römhild, Lübeck.
- Paner H. 2004. Nowe źródła archeologiczne do dziejów wczesnośredniowiecznego Gdańska. W: R. Czaja, G. Nawrońska, M. Rębkowski, J. Tandecki (red.), *Archaeologia et historia urbana. Pamięci Tadeusza Nawrońskiego*: 165-172. Muzeum w Elblągu, Elbląg.
- Parczewski M. 1982. *Płaskowyż Głubczycki we wczesnym średniowieczu*. Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Kraków.
- Parczewski M. 1988. *Początki kultury wczesnosłowiańskiej w Polsce. Krytyka i datowanie źródeł archeologicznych*. Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław.
- Pawlikowski M., Knapik E. 1998. Wyniki badań mineralogiczno-petrograficznych ceramiki ze stanowisk archeologicznych z pogranicza Mazowsza, Prus i Kujaw. W: P. Urbańczyk (red.) *Adalbertus. Tło kulturowo-geograficzne wyprawy misyjnej św. Wojciecha na pogranicze polsko – pruskie. Wyniki programu badań interdyscyplinarnych 1*: 263-271. Instytut Archeologii i Etnologii PAN, Warszawa.
- Pazyra S. 1959. *Geneza i rozwój miast mazowieckich*. Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa.
- Peacock D. P. S. 1982. *Pottery in the Roman World. An Ethnoarchaeological Approach*. Longman, London.
- Pela W. 1997. A collection of decorated beakers from Pułtusk: a local invention or an attempt of imitation of imported stonewares? W: A. Buko, W. Pela (red.), *Imported and Locally Produced Pottery: Methods of Identification and Analysis*: 111-124. Stowarzyszenie Naukowe Archeologów Polskich, Warszawa.
- Perlikowska-Puszkarska U. 2001. Serock w świetle badań wykopaliskowych i nadzorów archeologicznych. *Rocznik Mazowiecki* 13: 111-120.
- Perlikowska-Puszkarska U. 2004. Osada z przełomu XIII i XIV w. z Otwocka Małego w woj. mazowieckim. W: Kobyliński Z. (red.), *Hereditatem cognoscere. Studia i szkice dedykowane Profesor Marii Miśkiewicz*: 259-272. Uniwersytet Kardynała Stefana Wyszyńskiego, Warszawa.
- Pieczyski Z. 1962. Materiały z warstw przedsakralnych odsłoniętych w katedrze poznańskiej w latach 1953-1954. *Fontes Archaeologici Posnanienses* 13: 246-288.
- Piekalski J. 1998. Uwagi o problemie definicji miasta średniowiecznego. Struktury wczesnomiejskie i późnośredniowieczny model osadnictwa miejskiego. W: H. Kočka-Krenz, W. Łosiński (red.), *Kraje słowiańskie w wiekach średnich. Profanum i sacrum*: 349-356. Poznańskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk, Poznań.
- Piekalski J. 1999. *Od Kolonii do Krakowa. Przemiana topografii wczesnych miast*. Uniwersytet Wrocławski, Wrocław.
- Piekalski J. 2007. Średniowieczny przełom kulturowy. *Archaeologia Historica Polona* 16: 9-18.
- Piniński J., Walento K. 2000. Skarb monet z Rynku Starego Miasta w Chojnicach. *Łódzkie Sprawozdania Archeologiczne* 6: 181-186.
- Piotrowski M. 1986. *Sześćsk – miasto zapomniane (zarys dziejów)*. Mazowiecki Ośrodek Badań Naukowych, Warszawa.
- Polak Z. 2000. Architektura i urbanistyka średniowiecznego Płocka. W: A. Gołębniak (red.) *Historia Płocka w ziemi zapisana*: 49-86. Stowarzyszenie Starówka Płocka, Płock.
- Polak Z. 2001. Lokacje płockie w świetle archeologii. *Rocznik Mazowiecki* 13: 24-39.
- Polak Z. 2008. Jeszcze raz o trzynastowiecznej lokacji Płocka. W: A. Buko, W. Duczek (red.), *Przez granice czasu. Księga jubileuszowa poświęcona Profesorowi Jerzemu Gąssowskiemu*: 221-231. Wyższa Szkoła Humanistyczna im. A. Gieysztor, Pułtusk.

- Polak Z. 2011. Płock średniowieczny – kontynuacja czy nowa jakość? W: A. Gołębniak (red.), *Płock Wczesnośredniowieczny*: 311-378. Trio, Warszawa [=Origines Polonorum 4].
- Polasik K. 2007. *Antropologiczny rekonesans historyka. Szkice o antropologii historycznej*. Oficyna Wydawnicza Epigram, Bydgoszcz.
- Poleski J. 1992. *Podstawy i metody datowania okresu wczesnośredniowiecznego w Małopolsce*. Uniwersytet Jagielloński, Kraków.
- Poleski J. 1994. Die Keramik des 7.-11. Jahrhunderts in Klempolen. Forschungsstand und Forschungsperspektiven. W: C. Staňa (red.), *Slawische Keramik in Mitteleuropa vom 8 bis zum 11 Jahrhundert*: 155-164. Archeologický Ústav Akademie Véd České Republiky, Brno [=Internationale Tagungen in Mikulčice 1].
- Poleski J. 2004. *Wczesnośredniowieczne grody w dorzeczu Dunajca*. Instytut Archeologii Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków.
- Poliński D. 1996. *Przemiany w wytwórczości garncarskiej na Ziemi Chełmińskiej u schyłku wczesnego i na początku późnego średniowiecza*. Uniwersytet Mikołaja Kopernika, Toruń [=Archaeologia Historica Polona 4].
- Poliński D. 1997. Identification of imported products and imitations as exemplified by pottery from medieval stronghold in Napole, parish Kowalewo Pomorskie, site 1 (Toruń voivodship). W: A. Buko, W. Pela (red.), *Imported and Locally Produced Pottery: Methods of Identification and Analysis*: 83-96. Stowarzyszenie Naukowe Archeologów Polskich, Warszawa.
- Poliński D. 2000. Niektóre związki późnośredniowiecznego garncarstwa Ziemi Chełmińskiej z obszarami Europy Zachodniej. *Archaeologia Historica Polona* 8: 115-130.
- Poliński D. 2007. Późnośredniowieczna ceramika tradycyjna. Problematyka identyfikacji i datowania. *Archaeologia Historica Polona* 16: 77-90.
- Poppe D. (wyd.) 1995. *Księga Ławnicza miasta Płocka 1489-1517*. Towarzystwo Naukowe Płockie, Warszawa.
- Przewoźna K. 1959. Badania wykopaliskowe w katedrze poznańskiej w 1946 r. W: W. Hensel (red.), *Poznań we wczesnym średniowieczu*. Tom 1: 59-80. Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław [=Polskie Badania Archeologiczne 3].
- Rada P. 1993. *Techniki ceramiki artystycznej*. Wydawnictwa Artystyczne i Filmowe, Warszawa.
- Radwański K. 1968. Wczesnośredniowieczna ceramika krakowska i zagadnienie jej chronologii. *Materiały Archeologiczne* 9: 5-89.
- Radwański K. 1975. *Kraków przedlokacyjny: rozwój przestrzenny*. Polskie Towarzystwo Archeologiczne i Numizmatyczne, Muzeum Archeologiczne w Krakowie, Kraków.
- Rauhut L., Rauhut J., Potemski Cz. 1959. Sprawozdanie z badań wykopaliskowych w Fordonie, pow. Bydgoszcz na grodzisku „Wyszogród” w roku 1958. *Wiadomości Archeologiczne* 26(3-4): 142-162.
- Rauhutowa J. 1976. *Czersk we wczesnym średniowieczu od VII do XII wieku*. Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław.
- Reinfuss R. 1955. *Garncarstwo ludowe*. Wydawnictwo „Sztuka”, Warszawa.
- Rębkowski M. 1992. Importowane rynienki z Kołobrzegu. Z badań nad dalekosiężnymi kontaktami średniowiecznego miasta. *Przegląd Archeologiczny* 40: 97-104.
- Rębkowski M. 1995. Średniowieczna ceramika miasta lokacyjnego w Kołobrzegu. Instytut Archeologii i Etnologii PAN, Kołobrzeg.
- Rębkowski M. 1997. Medieval glazed pottery imported into Pomerania: a survey of the present state of research. W: A. Buko, W. Pela (red.), *Imported and Locally Produced Pottery: Methods of Identification and Analysis*: 97-109. Stowarzyszenie Naukowe Archeologów Polskich, Warszawa.
- Rębkowski M. 2001. *Pierwsze lokacje miast w księstwie zachodniopomorskim. Przemiany przestrzenne i kulturowe*. Instytut Archeologii i Etnologii PAN, Warszawa.
- Rice P. M. 1987. *Pottery Analysis. A sourcebook*. University of Chicago Press, Chicago.
- Roehmer M. 2001. Steinzeug. W: H. Lüdtkke, K. Schietzel (red.), *Handbuch zur mittelalterlichen Keramik in Nordeuropa*, Bd. 1: 465-538. Wachholtz Verlag, Neumünster.
- Rutkowska-Płachcińska A. 1962. Gmina miejska w początkach XIII wieku w Polsce. W: A. Gieysztor et al. (red.), *Wiek średni. Prace ofiarowane Tadeuszowi Manteufflowi*: 143-150. Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa.
- Ryka, W., Maliszewska, A. 1991. *Słownik petrograficzny*. Wydawnictwa Geologiczne, Warszawa.
- Ryszewska K. 2001. *Późnośredniowieczna ceramika naczyniowa z opactwa benedyktynów w Mogilnie*. Wydawnictwo Akademii Świętokrzyskiej, Kielce.

- Rzeźnik P. 1995. *Ceramika naczyniowa z Ostrowa Tumskiego we Wrocławiu w X-XI wieku*. Poznańskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk, Poznań.
- Rzeźnik P. 1998. Przemiany wytwórczości garncarskiej średniowiecznego Wrocławia w czasie wielkiej reformy miejskiej. W: K. Wachowski (red.), *Kultura średniowiecznego Śląska i Czech. 3. „Rewolucja” XIII wieku*: 121-153. Uniwersytet Wrocławski, Wrocław.
- al-Saad Z. 2002. Chemical Composition and Manufacturing Technology of a Collection of Various Types of Islamic Glazes Excavated from Jordan. *Journal of Archaeological Science* 29: 803-810.
- Sackett J. R. 1977. The meaning of style in archaeology: a general model. *American Antiquity* 42(3): 369-380.
- Sackett J. R. 1986. Isochrestism and style: a clarification. *Journal of Anthropological Archaeology* 5: 266-277.
- Sackett J. R. 1990. Style nad ethincity in archaeology: the case for isochrestism. W: M. W. Conkey, C. A. Hastorf (red.), *The Uses of Style in Archaeology*: 32-43. Cambridge University Press, Cambridge.
- Samsonowicz H. 1984. Cechy rzemieślnicze w średniowiecznej Polsce. Mity i rzeczywistość. *Przegląd Historyczny* 75(3): 351-567.
- Samsonowicz H. 2004. Pytania dotyczące dziejów średniowiecznej Warszawy. *Rocznik Warszawski* 32: 5-18.
- Samsonowicz H. 2006. Problemy historii Mazowsza. W: H. Samsonowicz (red.) *Dzieje Mazowsza. Tom 1*: 11-18. Akademia Humanistyczna im. A. Gieysztora, Pułtusk.
- Samsonowicz H. 2006a. Gospodarka i społeczeństwo (XIII – początek XVI w.). W: H. Samsonowicz (red.) *Dzieje Mazowsza. Tom 1*: 339-394. Akademia Humanistyczna im. A. Gieysztora, Pułtusk.
- Samsonowicz H., Supruniuk A. 2006. Dzieje polityczne (połowa XIV – początek XVI w.). W: H. Samsonowicz (red.) *Dzieje Mazowsza. Tom 1*: 257-338. Akademia Humanistyczna im. A. Gieysztora, Pułtusk.
- Sanke M. 2001. Gelbe Irdenware. W: H. Lüdtke, K. Schietzel (red.), *Handbuch zur mittelalterlichen Keramik in Nordeuropa, Bd. 1*: 271-428. Wachholtz Verlag, Neumünster.
- Schäfer H. 1997. Zur Keramik des 13. bis 15. Jahrhunderts in Mecklenburg-Vorpommern. *Bodendenkmalpflege in Mecklenburg-Vorpommern* 44: 297-355.
- Schapiro M. 1953. Style. W: A. L. Kroeber (red.), *Anthropology Today*: 287-312. University of Chicago Press, Chicago.
- Scharrer-Liška G. 2007. *Die Hochmittelalterliche Grafiteramik in Mitteleuropa und Ihr Beitrag zur Wirtschaftsgeschichte*. Verlag des Römisch-Germanischen Zentralmuseum, Mainz.
- Schich W. 1985. Slavic proto-towns and the German colonial town in Brandenburg. W: H. B. Clarke, A. Simms (red.) *The Comparative History of Urban Origins in Non-Roman Europe: Ireland, Wales, Denmark, Germany, Poland and Russia from the Ninth to the Thirteenth Century*, Oxford, Archaeopress, 531-545 [=BAR International Series 225].
- Schiffer M. B. 1976. *Behavioral Archaeology*. Academic Press, Waltham.
- Schiffer M. B. 1987. *Formation Processes of the Archaeological Record*. University of New Mexico Press, Albuquerque.
- Schortman E. M., Urban P. A. 2004. Modeling the Roles of Craft Production in Ancient Political Economies. *Journal of Archaeological Research* 12: 185-226.
- Schreg R. 2010. Archäologie des Mittelalters und der Neuzeit: eine historische Kulturwissenschaft par excellence? W: J. Kusber, M. Dreyer, J. Rogge, A. Huttig (red.) *Historische Kulturwissenschaften. Positionen, Praktiken und Perspektiven*: 335-366. Transcript-Verlag, Bielefeld.
- Schuldt E. 1956. *Die Slawische Keramik in Mecklenburg*. Akademie-Verlag, Berlin.
- Sekuła M. 2004. Naczynia gliniane z początku XIX wieku z wykopalisk w piwnicy Pałacu pod Blachą w Warszawie. *Kwartalnik Historii Kultury Materialnej* 52(4): 435-451.
- Shanks M., Tilley C. 1988. *Social Theory and Archaeology*. University of New Mexico Press, Albuquerque.
- Shanks M., Tilley C. 1992. *Re-Constructing Archaeology: Theory and Practice*. Routledge, London.
- Shepard A. O. 1976. *Ceramics for the archaeologist*. Carnegie Institution of Washington, Washington D.C.
- Sikorska-Ulfik J. 1972. Materiały z badań wykopaliskowych prowadzonych na Starym Rynku w Poznaniu w roku 1964. *Fontes Archaeologici Posnanienses* 21: 192-218.

- Sikorska-Ulfik J. 1977. Cechy charakterystyczne ceramiki średniowiecznej ze Starego Rynku w Poznaniu i porównanie ich z cechami ceramiki z Gniezna. W: W. Błaszczuk (red.), *Początki i rozwój Starego Miasta w Poznaniu w świetle badań archeologicznych i urbanistyczno-architektonicznych*: 259-267. Muzeum Archeologiczne w Poznaniu, Poznań.
- Skotnicka J. 2005. Ośrodki garncarskie Kieleccyzny w materiałach etnograficznych. W: A. Buko, L. Kajzer (red.), *Naczynia białe w Polsce południowej i środkowej. Wstęp do problematyki badawczej*: 182-200. Urząd Gminy w Łagowie, Krajowy Ośrodek Badań i Dokumentacji Zabytków, Kielce-Łagów.
- Skrzyńska K. 2001. Najstarsze osadnictwo wczesnośredniowieczne Podlasia na przykładzie wybranych stanowisk. W: Bryńczak B., Urbańczyk P. (red.) *Najstarsze dzieje Podlasia w świetle źródeł archeologicznych*: 169-204. Akademia Podlaska, Siedleckie Towarzystwo Naukowe, Siedlce.
- Smoliński A., Auch M., Trzeciecki M. 2010. Opracowanie wyników ratowniczych badań wykopaliskowych wyprzedzających budowę kolektora sanitarnego wzdłuż ulicy Zduńskiej w Płońsku. Maszynopis w archiwum ciechanowskiej delegatury Mazowieckiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków, Ciechanów.
- Smoliński A., Trzeciecki M. 2010. Sprawozdanie z nadzorów archeologicznych prowadzonych nad instalacją c.o. w obrębie centrum Przasnysza w 2003 roku. Maszynopis w archiwum ciechanowskiej delegatury Mazowieckiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków, Ciechanów.
- Sokołowski Z., Sołtysiak M. 1975. *Płock: urbanistyka i architektura*. Arkady, Warszawa.
- Sołtysiak M. 1991. Przebudowa średniowiecznego Płocka w pierwszej połowie XIX wieku. W: D. Gawinowa (red.), *Kultura średniowieczna i staropolska: studia ofiarowane Aleksandrowi Gieysztorowi w pięćdziesięciolecie pracy naukowej*: 667-671. Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa.
- Starski M. 2003. *Późnośredniowieczne naczynia ceramiczne z badań archeologicznych przy ul. Powroźniczej na Głównym Mieście w Gdańsku. Komentarz do katalogu*. Maszynopis w archiwum Instytutu Archeologii Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa.
- Starski M. 2009. Późnośredniowieczne naczynia gliniane z zamku w Pucku. *Studia i Materiały Archeologiczne* 15: 195-284.
- Stephan H. G. 1983. The development and production of mediaeval stoneware in Germany. W: P. Davey, R. Hodges (red.), *Ceramics and Trade. The production and distribution of later medieval pottery in north-west Europe*: 95-120. University of Sheffield, Sheffield.
- Stephan H. G. 1987. *Die bemalte Irdenware der Renaissance in Mitteleuropa*. Kunstverlag, München.
- Stephan H. G. 2004. Badania nad ceramiką „grupy Falkego”. Bogato zdobiona kamionka łużycka i jej środowisko archeologiczno-historyczne. W: J. Piekalski, K. Wachowski (red.), *Wrocław na przełomie średniowiecza i czasów nowożytnych. Materialne przejawy życia codziennego*: 293-330. Uniwersytet Wrocławski, Wrocław [=Wrocławia Antiqua 6].
- Stephan H. G., Gaimster D. 2002. Die „Falke-Gruppe”. Das reich verzierte Lausitzer Steinzeug der Gotik und sein archäologisch-historisches Umfeld. *Zeitschrift für Archäologie des Mittelalters* 30: 107-164.
- Steuer H. 2004. Überlegungen zur Stadtbegriff aus der Sicht der Archäologie des Mittelalters. W: P. Johaneck, F. J. Post (red.), *Vierelei Städte. Der Stadtbegriff*: 31-51. Böhlau Verlag, Köln.
- Stępnia J. 1998. *Naczynia z szesnastowiecznego warsztatu garncarskiego w Płocku*. Maszynopis pracy magisterskiej w archiwum Instytutu Archeologii Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa.
- Stilke H. 2001. Grauware des 8. bis 11. Jahrhunderts. W: H. Lüdtke, K. Schietzel (red.), *Handbuch zur mittelalterlichen Keramik in Nordeuropa*, Bd. 1: 23-82. Wachholtz Verlag, Neumünster.
- Stogowska A. M. 2000. Źródła do dziejów Płocka. W: M. Kallas (red.), *Dzieje Płocka*: 1-14. Towarzystwo Naukowe Płockie, Płock.
- Stoksik H. 2007a. *Technologia warsztatu ceramicznego średniowiecznego Śląska w świetle badań specjalistycznych i eksperymentalnych*. Papieski Wydział Teologiczny, Wrocław.
- Stoksik H. 2007b. Średniowieczne receptury masy garncarskiej na podstawie analiz specjalistycznych ceramiki stalowoszarej i kremowej ze Starego Miasta we Wrocławiu. *Śląskie Sprawozdania Archeologiczne* 48: 307-318.
- Suchodolska E. 2006. Dzieje polityczne (połowa XIII – połowa XIV w.). W: H. Samsonowicz (red.) *Dzieje Mazowsza. Tom 1*: 213-256. Akademia Humanistyczna im. A. Gieysztora, Pułtusk.
- Sulkowska-Tuszyńska K. 1997. Średniowieczne naczynia ceramiczne z klasztoru norbertanek w Strzelnie. Ar-Gos, Toruń.

- Sulkowska-Tuszyńska K. 2004. Wyposażenie łaźni klasztoru kanoników regularnych w Trzemesznie. *Archaeologia Historica Polona* 14: 189-209.
- Sulkowska-Tuszyńska K. 2008. Bydgoski warsztat garncarski z około XVI wieku (część I – naczynia). *Materiały do dziejów Kultury i Sztuki Bydgoszczy i Regionu* 13: 11-22.
- Supryn M. 1975. Półmajolikowa ceramika z Jarosławia. *Wiadomości Archeologiczne* 40(2): 239-263.
- Szacherska S. M. 1979. Złoty wiek miasta: lata 1495-1580. W: A. Gieysztor (red.), *Dzieje Płocka*: 126-160. Towarzystwo Naukowe Płockie, Płock.
- Szacherska S. M. 1985. Zaginione przywileje książąt mazowieckich Wacława i Siemowita III. *Zapiski Historyczne* 1(3): 177-190.
- Szacherska S. M. 1992. Płock – civitas vetus czy civitas cathedralis? W: S. K. Kuczyński (red.), *Spółczesność Polski Średniowiecznej* 5: 175-188. Instytut Historii PAN, Warszawa.
- Szacherska S. M. 2000. Płock za Jagiellonów (1495-1580). W: M. Kallas (red.), *Dzieje Płocka*: 99-160. Towarzystwo Naukowe Płockie, Płock.
- Szacherska S. M. (wyd.) 1975. *Zbiór dokumentów i listów miasta Płocka. T. 1: 1065-1495*. Instytut Historii PAN, Warszawa.
- Szacherska S. M. (wyd.) 1987. *Zbiór dokumentów i listów miasta Płocka. T. 2: 1495-1586*. Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa.
- Szafrański W. 1983. *Płock we wczesnym średniowieczu*. Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław [=Polskie Badania Archeologiczne 21].
- Szarek-Waszkowska E. 1968. Badania nowożytniej osady garncarskiej w Miechocinie, powiat Tarnobrzeg. *Materiały i Sprawozdania Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego* 1966: 256-263.
- Szetela-Zauchowa T. 1969a. Ceramika z Miechocina. *Polska Sztuka Ludowa* 23(1): 3-42.
- Szetela-Zauchowa T. 1969b. Ceramika z Miechocina. *Polska Sztuka Ludowa* 23(2): 75-108.
- Szetela-Zauchowa T. 1984. Miechocin. Nowożytny ośrodek garncarski. W: A. Gruszczyńska, A. Targońska (red.), *Garncarstwo i kaflarstwo na ziemiach polskich od czasów średniowiecza do czasów współczesnych*: 45-72. Muzeum Okręgowe, Rzeszów.
- Szwed R. 2004. Wczesnonowożytna ceramika naczyniowa z ulicy św. Antoniego we Wrocławiu. W: J. Piekalski, K. Wachowski (red.), *Wrocław na przełomie średniowiecza i czasów nowożytnych. Materialne przejawy życia codziennego*: 331-382. Uniwersytet Wrocławski, Wrocław [=Wrocław Antiqua 6].
- Szymański W. 1967. *Szeligi pod Płockiem na początku wczesnego średniowiecza*. Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław.
- Szymański W. 1969. Badania na stanowiskach Grodnia 1 i 2 oraz Cieślin w powiecie sierpeckim, w latach 1961, 1962, 1964. *Sprawozdania Archeologiczne* 20: 319-330.
- Szyszk M., Krzywdziński B. 2003. Badania ratownicze stanowiska u zbiegu ulicy Rajskiej i Heweliusza w Gdańsku (lata 1999-2000). W: H. Paner, M. Fudziński (red.), *XIII Sesja Pomoroznawcza. Vol. 2. Od wczesnego średniowiecza do czasów nowożytnych*: 137-141. Muzeum Archeologiczne w Gdańsku, Gdańsk.
- Świątkiewicz-Siekierska B. 1992. Naczynia ceramiczne z bydgoskiej latryny. *Kronika Bydgoska* 14: 17-21.
- Świątkiewicz-Siekierska B. 1994. Wyniki badań archeologicznych przeprowadzonych na terenie dawnej mennicy w Bydgoszczy, stanowisko 3. *Komunikaty Archeologiczne* 6: 111-134.
- Świątkiewicz P. 1992. Murowany dwór „na kopcu” w Gaju Nowym, gm. Góra św. Małgorzaty, województwo płockie. *Prace i Materiały Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego. Seria: Archeologia* 37-38: 265-302.
- Świechowska A., Dukwicz R. 1955. Warsztat garncarski z końca XVII w. W: O. Puciata (red.) *Szkice Staromiejskie*: 151-173. Wydawnictwo „Sztuka”, Warszawa.
- Tabaczyński S. 1993. The relationship between History and Archaeology: Elements of the Present Debate. *Medieval Archaeology* 37: 1-14.
- Tite M. S. 1989. Iznik Pottery: An Investigation of the Methods of Production. *Archaeometry* 31(2): 115-132.
- Trawkowski S. 1962. Taberny płockie na przełomie XI i XII w. *Przegląd Historyczny* 53(4): 731-744.
- Trawkowski S. 1962a. Zur Erforschung der deutschen Kolonisation auf polnischen Boden im 13 Jahrhundert. *Acta Poloniae Historica* 7: 89-99.
- Trusau A. A., Sobal V. E., Zdanovič N. I. 1993. *Stary zamak u Grodne XI-XVIII st.st.*, Navuka i Tehnika, Minsk.
- Trzeciecka A., Trzeciński M. 2002. Ceramika wczesnośredniowieczna. Z badań na terenie posesji Szklary 1 – Szklary 5. W: A. Gołębniak (red.), *Dominikańskie Centrum św. Jacka w Gdańsku*.

- Badania Archeologiczne. Tom 2:* 99-134. Instytut Archeologii Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa [=Światowit: Supplement Series P: Prehistory and Middle Ages 9].
- Trzeciecka A., Trzeciecki M. 2002a. Późnośredniowieczne naczynia gliniane. Z badań na terenie Centrum Dominikańskiego w Gdańsku, działki Szklary 1 – Szklary 5. W: A. Gołębniak (red.), *Dominikańskie Centrum św. Jacka w Gdańsku. Badania Archeologiczne. Tom 2:* 135-206. Instytut Archeologii Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa [=Światowit: Supplement Series P: Prehistory and Middle Ages 9].
- Trzeciecki M. 2000. Kultura materialna średniowiecznego Płocka. W: A. Gołębniak (red.), *Historia Płocka w ziemi zapisana:* 87-133. Stowarzyszenie Starówka Płocka, Płock.
- Trzeciecki M. 2002. Ceramika wczesnośredniowieczna z terenu grodu i osady przygodowej w Płocku. W: A. Gołębniak (red.), *Wczesnośredniowieczny Płock:* 111-180. DiG, Warszawa.
- Trzeciecki M. 2005. Ceramika biała w średniowiecznym i nowożytnym Płocku. W: A. Buko, L. Kajzer (red.), *Naczynia białe w Polsce południowej i środkowej. Wstęp do problematyki badawczej:* 73-82. Urząd Gminy w Łagowie, Krajowy Ośrodek Badań i Dokumentacji Zabytków, Kielce-Łagów.
- Trzeciecki M. 2006. Ceramika z badań zespołu podworskiego w Niegowie, gm. Zabrodzie, woj. mazowieckie. Maszynopis w archiwum ostrołęckiej delegatury Mazowieckiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków, Ostrołęka.
- Trzeciecki M. 2009. Stare i nowe w garncarstwie wczesnośredniowiecznego Płocka. W: S. Moździoch (red.), *Stare i nowe w średniowieczu. Pomiędzy innowacją a tradycją:* 295-322. Instytut Archeologii i Etnologii PAN, Wrocław [=Spotkania Bytomskie 6].
- Trzeciecki M. 2011a. Przestrzeń publiczna średniowiecznego Płocka jako przedmiot badań archeologa. W: S. Krabath, J. Piekalski, K. Wachowski (red.), *Ulica, plac i cmentarz w publicznej przestrzeni średniowiecznego i wczesnonowożytnego miasta Europy Środkowej:* 63-76. Uniwersytet Wrocławski, Wrocław [=Wratistavia Antiqua 13].
- Trzeciecki M. 2011b. Początki Płocka. W: A. Gołębniak (red.), *Płock Wczesnośredniowieczny:* 55-100. Trio, Warszawa [=Origines Polonorum 4].
- Trzeciecki M. 2011c. Gród na Wzgórzu Tumskim. W: A. Gołębniak (red.), *Płock Wczesnośredniowieczny:* 101-148. Trio, Warszawa [=Origines Polonorum 4].
- Urbaniaak W. 2000. Zbiór nowożytnej ceramiki naczyniowej z podwórza przy ul. Jezuickiej 5 w Lublinie. *Archeologia Polski Środkowowschodniej* 5: 215-229.
- Urbańczyk P. 2002. Wczesna urbanizacja ziem polskich. W: C. Buśko (red.), *Civitas & villa. Miasto i wieś w średniowiecznej Europie Środkowej:* 37-47. Instytut Archeologii i Etnologii PAN, Wrocław.
- Urbańczyk P. 2008. *Trudne początki Polski*. Uniwersytet Wrocławski, Wrocław.
- Verhaege F. 1983. Medieval pottery production in coastal Flanders. W: P. Davey, R. Hodges (red.), *Ceramics and Trade. The production and distribution of later medieval pottery in north-west Europe:* 63-85. University of Sheffield, Sheffield.
- Verhaege F. 1987. La céramique en Flandre (XIIIe-XVe siècle): quelques aspects de l'évolution et de la concurrence. W: J. Chapelot, H. Galinié, J. Pilet-Lemiere (red.), *La céramique (Ve-XIXe s.). Fabrication, Commercialisation, Utilisation. Actes du premier congrès international d'archéologie médiévale (Paris, 4-6 octobre 1985):* 203-225. Société d'archéologie médiévale, Caen.
- Verhaege F. 1989. La céramique très décorée du Bas Moyen Age en Flandre. W: G. Blicq (red.), *Travaux du Groupe de Recherches et d'Études sur la Céramique dans le Nord-Pas-de-Calais. Actes du colloque de Lille (26-27 mars 1988):* 19-114. Groupe de Recherches et d'Études sur la Céramique dans le Nord, Outreau.
- Walicka E. 1960. Materiały z wczesnośredniowiecznych osad i grodzisk z północnej części Ziemi Dobrzyńskiej w zbiorach Państwowego Muzeum Archeologicznego. *Materiały Wczesnośredniowieczne* 5: 283-299.
- Wałowcy A. 1979. Późnośredniowieczne garncarstwo krakowskie w świetle źródeł archeologicznych. *Materiały Archeologiczne* 19: 5-151.
- Wasilczyk M. 2007. Ceramika chodliłowska – rekonstrukcja procesu wytwarzania wczesnośredniowiecznej ceramiki naczyniowej. W: P. Lis (red.), *Archeologia doświadczalna w Muzeum Nadwiślańskim. Eksperymenty 2003-2006:* 23-34. Muzeum Nadwiślańskie, Kazimierz Dolny.
- Watson O. 2004. *Ceramics from Islamic Lands*. Thames & Hudson, London.
- Wawrzykowska B., Grześkowiak J. 1978. Badania ratownicze na Górze Zamkowej w Dobrzyniu nad Wisłą, pow. Lipno. *Komunikaty Archeologiczne* 1: 275-284.

- Wawrzyniak P. 2004. Archeologiczne badania parceli staromiejskiej przy ul. Dominikańskiej nr 6 w Poznaniu. W: R. Czaja, G. Nawrońska, M. Rębkowski, J. Tandecki (red.), *Archaeologia et historia urbana. Pamięci Tadeusza Nawrońskiego*: 203-221. Muzeum w Elblągu, Elbląg.
- Wąsicki J. 1962. *Opisy miast polskich z lat 1793-1794*. Uniwersytet im. Adama Mickiewicza, Poznań.
- Wierstakow A. 1981. Ceramiczna zastawa stołowa z XVII-wiecznej rezydencji w Bolesławcu nad Prosną. *Rocznik Kaliski* 14: 23-54.
- Wiesiołowski J. 1997. Socjotopografia późnośredniowiecznego Poznania. Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa.
- Wiessner P. 1985. Style or isochrestic variation? A reply to Sackett. *American Antiquity* 50: 1-24.
- Wiessner P. 1989. Style and changing relations between the individual and society. W: I. Hodder (red.), *The Meaning of Things. Material culture and symbolic expression*: 56-63. Harper Collins Academic, London.
- Wiessner P. 1990. Is there a unity to style? W: M. W. Conkey, C. A. Hastorf (red.), *The Uses of Style in Archaeology*: 76-89. Cambridge University Press, Cambridge.
- Wilkie L. A. 2009. Interpretive Historical Archaeologies. W: D. Gaimster, T. Majewski (red.) *International Handbook of Historical Archaeology*: 333-346. Springer Verlag, New York.
- Wiślański T. 1960. Badania wykopaliskowe w Poznaniu na posesji Ostrów Tumski 11 w roku 1948. W: W. Hensel (red.), *Poznań we wczesnym średniowieczu. Tom 2*: 7-66. Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław [=Polskie Badania Archeologiczne 5].
- Wiślicz T. 2004. *Krótkie trwanie. problemy historiografii francuskiej lat dziewięćdziesiątych XX wieku*. Wydział I Nauk Społecznych PAN, Warszawa [=Wydział I Nauk Społecznych PAN: Rozprawy. Historia 5].
- Wobst M. H. 1977. Stylistic Behavior and Information Exchange. W: C. Cleland (red.), *For the Director: Research Essays in Honor of James B. Griffin*: 317-342. Museum of Anthropology, University of Michigan, Ann Arbor.
- Wojda L. 1985. Wyniki badań archeologicznych we Włocławku z lat 1976-80. *Ziemia Kujawska* 7: 179-200.
- Wojda L. 1987. Średniowieczny ośrodek miejski we Włocławku w świetle nowszych badań. *Prace i Materiały Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego. Seria: Archeologia* 34: 48-52.
- Wrzosek W. 1990. Koncepcja historii globalnej F. Braudela. W: Z. Drozdowicz, J. Topolski, W. Wrzosek (red.), *Swoistość poznania historycznego*: 104-112. Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza, Poznań.
- Wrzosek W. 1994. Braudelowska idea kultury materialnej. *Kwartalnik Historii Kultury Materialnej* 42(2): 167-172.
- Wrzosek W. 1995. *Historia – Kultura – Metafora. Powstanie nieklasycznej historiografii*. Leopoldinum, Wrocław.
- Wrzosek W. 1997. Jakiej archeologii nie potrzebuje nieklasyczna historia. W: J. Ostoj-Zagórski (red.), *Jakiej archeologii potrzebuje współczesna humanistyka*: 112-123. Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza, Poznań.
- Wrzosek W. 2003. Czy miasto jest autonomicznym przedmiotem poznania historycznego? W: D. Michaluk, K. Mikulski (red.), *Miasta i mieszczaństwo w Europie Środkowo-Wschodniej do połowy XIX wieku*: 11-18. Uniwersytet Mikołaja Kopernika, Toruń.
- Wyrobisz A. 1971. Źródła archeologiczne i metody archeologiczne w badaniach nad historią miast w Polsce XV-XVIII wieku. *Pamiętnik X Powszechnego Zjazdu Historyków Polskich w Lublinie* 4: 489-504.
- Wyrozumski J. 2003. Miejsce archeologii w polskiej mediewistyce. W: Z. Woźniak, J. Gancarski (red.), *Polonia Minor Medii Aevii. Studia ofiarowane Panu profesorowi Andrzejowi Żakiemu w osiemdziesiątą rocznicę urodzin*: 127-132. Mitel, Rzeszów.
- Wysokiński L. 1998. Zabezpieczenie Skarpy Płockiej i jego uwarunkowania. W: *Przemieszczenia Skarpy Płockiej. Konferencja naukowo-techniczna, Płock 22 maja 1998 r.*: 95-151. Instytut Techniki Budowlanej, Płock.
- Zahorski A. 1979. Wiek osiemnasty [w:] A. Gieysztor (red.), *Dzieje Płocka*: 171-196. Towarzystwo Naukowe Płockie, Płock.
- Zamelska K. 1998. Graphittonkeramik in Polen – Chronologie und Verbreitung. W: L. Poláček (red.), *Frühmittelalterliche Graphittonkeramik in Mitteleuropa. Naturwissenschaftliche Keramikuntersuchungen*: 257-265. Archeologický Ústav Akademie Věd České Republiky, Brno [=Internationale Tagungen in Mikulčice 4].

- Zápotocký M. 1978. Středověká keramika severočeského Polabi. Morfologie a relativní chronologie. *Památky Archeologické* 69: 171-238.
- Zawadzka Z. 1999. *Późnośredniowieczna i nowożytna ceramika naczyniowa ze Starego Miasta w Płocku*. Maszynopis pracy magisterskiej w archiwum Katedry Archeologii Uniwersytetu im. Mikołaja Kopernika, Toruń.
- Zientara B. 1976. Przemiany społeczne i przestrzenne miast w dobie lokacji. W: A. Gieysztor, T. Rosłanowski (red.), *Miasta doby feudalnej w Europie środkowo-wschodniej. Przemiany społeczne a układy przestrzenne*: 80-95. Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa.
- Zientara B. 1976a. Przełom w rozwoju miast środkowoeuropejskich w pierwszej połowie XIII wieku. *Przegląd Historyczny* 67(2): 219-243.
- Zientara B. 1978. Źródła i geneza prawa niemieckiego na tle ruchu osadniczego w Europie zachodniej i środkowej w XI-XII w. *Przegląd Historyczny* 69(1): 47-71.
- Żaki A. 1974. *Archeologia Małopolski wczesnośredniowiecznej*. Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław.
- Żebrowski T. 1979. Stolica książąt mazowieckich i plockich (1138-1495). W: A. Gieysztor (red.), *Dzieje Płocka*: 74-125. Towarzystwo Naukowe Płockie, Płock.
- Żebrowski T. 2000. Stolica książąt mazowieckich i plockich (1138-1495). W: M. Kallas (red.), *Dzieje Płocka*: 43-98. Towarzystwo Naukowe Płockie, Płock.
- Żurowski K. 1961. Wyniki badań archeologicznych we Włocławku w 1957 r. *Sprawozdania Archeologiczne* 12: 49-58.

8. SUMMARY

FOREWORD

Płock is one of many Polish “small towns with great history” recorded in the documents and archaeological finds. It started at the end of the 10th century with the construction of the stronghold on Wzgórze Tumskie, through town location in 1237 and re-location around 1300 up to nineteenth-century regulation works that obliterated its medieval form. A small number of preserved written sources, especially for the period prior to the 15th century, predisposes archeology to reconstruct the town’s history. It also provides opportunities for multidirectional analysis of the available archaeological record, so that they constitute not only the “dating material”, but allow studying time-varying patterns of culture and social relations. Of particular importance here is clay vessels – the sole material trace of past social practices on the level of everyday life. This work is primarily an attempt to use the archaeological finds, as well as methodological tools of historical archaeology, to study the mechanisms of social changes taking place in more than 900 years of existence of the town. It is also – to some extent – a question about the interpretive limitations of material remains of past social practices.

1. SOURCES

1.1. PŁOCK IN THE RESEARCH OF ARCHAEOLOGISTS AND HISTORIANS

Systematic archaeological excavations and historical studies started in Płock in the 50s of the 20th century, in the so-

called Millennial action. Archaeological research has focused on the beginnings of Płock and primarily covered the area of the former stronghold, majority of historical studies concerned the foundation charter of 1237 – one of the oldest preserved in Poland. In the 70s a monograph of the town history was published. In the 80s excavations on the area of late medieval town started. Most of its results remain, unfortunately, unpublished. The real breakthrough in archaeology of Płock took place in the 90s, together with revitalization works in the Old Town. Rescue excavations covered a whole area of historical town centre and allowed to verify former hypotheses.

1.2. ARCHAEOLOGICAL SOURCES – THEIR SPATIAL CONTEXT AND SELECTION CRITERIA

One of the most complex issues in the study of Płock history is chronology and character of its spatial transformations. For the purposes of this paper we introduce uniform terminology:

Stronghold and castle (Fig. 1: I-IV) – seat of ducal power, since the end of the 11th century capital of the diocese, built at the end of the 10th century on the Tumskie Hill. At the beginning of the 14th century it was replaced by the brick castle.

Borough (Fig. 1: I) – area of dense early medieval settlement located directly north of the stronghold.

First chartered town (Fig. 1: II-III) – founded around 1237 and liquidated around 1300, was localized on the place of former borough.

Periphery (Fig. 1: I-II) – dispersed early medieval settlement adjacent to the stronghold and its borough.

Second chartered town (Fig. 1: III-IV) – founded around 1300 r., located northwest of the first chartered town location, after the mid-fourteenth century surrounded by defensive walls.

Suburbs (Fig. 1: IV) – territories occupied by dense settlement developing since the mid-fourteenth century outside the town walls, within the patrimony of Płock and subject to its jurisdiction.

Within the historic center of Płock more than 100 excavation sites is located, that provided collections of ceramics of various types and different volumes (Fig. 2). Thus selection of was indispensable. Respectively numerous assemblies was preferred, especially those obtained during the stationary excavations, conducted using the stratigraphic method. Location within the urban space and chronology were also of primary importance. Finally, assemblies from 20 excavation places were selected: six located in the area of stronghold and castle, two – in the borough and first chartered town, ten – in the second chartered town, two – in the area of town moat (Fig. 3). Stationary excavations were conducted on 16 sites.

The source basis consists of 65028 potsherds dated to the period between the end of 10th and the mid-19th century. On the basis of comparative stratigraphic analysis an objectified chronological sequence was established covering 11 horizons: **I** (Fig. 5: 1): end of 10th – half of 11th cent. **II** (Fig. 5: 2): half of 11th – half of 12th cent. **III** (Fig. 5: 3): half of 12th – half of 13th cent. **IV** (Fig. 5: 4): 2nd half of 13th cent. **V** (Fig. 5: 5): 1st half of 14th cent. **VI** (Fig. 5: 6): half of 14th – half of 15th cent. **VII** (Fig. 6: 1): half of 15th – half of 16th cent. **VIII** (Fig. 6: 2): half of 16th – half of 17th cent. **IX** (Fig. 6: 3): half of 17th – half of 18th cent. **X** (Fig. 6: 4): 2nd half of 18th cent. **XI** (Fig. 6: 5): 1st half of 19th cent.

1.3. WRITTEN SOURCES

Data on the production and use of clay vessels in Płock, contained in stric-

tly historical sources are few and cover the period only from end of the 15th century. We have a statute of the potters guild approved by the city council in 1535. Data on the craftsmen themselves include bequests and purchases-sales recorded in the book of assessors. The wills may also include information on vessels used in households. Such modest amount of data enriches the information about the export of pottery from Płock, that we find in records of the customs in Włocławek, dated to the 16th century.

1.4. NATURAL SOURCES

This term concerns data on clay sources available in the surroundings of Płock. The town lies on the southern edge of the Plateau of Płock, cleaved by several gorges of streams running to Vistula. The plateau consists of three levels of sediments: lacustrine clay and silt from the Miocene and Pliocene covered by two thick layers of glacial boulder clays (Fig. 7). Pliocene silt are considered as a very good raw material of high plasticity, while boulder clays are lean, highly contaminated, therefore they require multiple preliminary treatments. Their easy availability, however, compensates it. Geomorphologic analyses allow identifying potential sites for the extraction of clay sources. Pliocene silts clay were obtained in the gorges cleaving edge of the plateau, while boulder clays were extracted directly from the edge.

2. METHODS

2.1. THEORETICAL ASSUMPTIONS

The conviction of the richness of traces of past social life contained in artifacts from excavations in Płock was the main inspiration for this work. The question to what extent regularities recorded during the analysis of clay vessels may be associated with social and cultural practices of their producers and users, remains open. Here the role of “conceptual signposts” play: archaeological reflection on the “style” as a

cognitive category, concept of different rhythms of time flow, available to historical investigation and microhistory, considered as research focused on past local identity and social entanglements.

"Style" is defined as sum of choices made by producer to obtain the product accepted by recipient, decoded in production technique, the repertoire of forms and decoration. The scope of choices was defined by "dispositions" of producers and recipients, modulated by everyday social practices and regulated by tradition. Among the many possible social entanglements of style, we will focus here on its relations with the practices of determining the relationship between the individual and the group, negotiating social status in relation to the tradition and its transmission during time. Thus, one of the crucial issues is to adopt an appropriate time scale. The most useful here is the concept of different time flows, inspired by studies of the "Annales" school, also known as times of "events", "conjunctures" and "structures". To understand, in turn, the mechanisms responsible for phenomena under investigation, we introduce *mentalité* category, considered as collective consciousness, and microhistory as an attempt to direct entry into the world of individual experience and personal biography, traces of which remain in the historical sources. Thus, the subject of our research is a social (micro)history of Płock, recognized in "global" perspective – from the late 10th century until the beginning of modernity, and studied by analysis of clay vessels produced and used in the town. Stylistic changes, conceived as choices subjected to social control and performed at the subsequent stages of operational sequence, we consider as material manifestations of changing social entanglements of both producers and recipients. We also assume that the behaviors associated with production and use of clay vessels belong to the "long duration", i.e. changes which we consider as stylistically fundamental may indicate equally fundamental social changes.

2.2. METHODS OF QUANTIFICATION AND CLASSIFICATION

Analysis of numerous collection of pottery, representing nearly 900 years of history of the town, required to develop a coherent system. Features of vessels were registered in a tabular database, in which each unit (record) is attributed to diverse number of variables. Analysis itself is based on tracking the rate of variability in time using seriation techniques. Study on distribution mechanisms also based on a compilation of variation intensity of the occurrence of certain characteristics in time and space. Factor for ordering the subsequent stages of analysis process was concept of operational sequence. Comparing the results became basis for the study on "life span" of defined stylistic trends.

Among numerous methods of quantification, determining of estimated number of vessels was chosen. In all summaries and comparisons presented below of key importance are two terms – ware and functional group. In the analyzed assemblage eight ware groups are present: brownware, grayware, redware, whiteware, stoneware, "pseudo-majolica", "pseudo-faience", other (Fig. 8-9). The next step was the classification on the basis of function: pots, jugs, bowls, mugs, plates, pans, lids, other (Fig. 10).

2.3. PRODUCTION TECHNIQUES

Registration of raw material characteristics, paste structure, forming techniques and firing quality was made on the basis of the macroscopic observation. Two basic groups of clays were defined: high ferrous and low ferrous. Eight groups of paste were defined on the basis of variations in amount and granulation of non-plastic additions. Three groups of forming techniques were distinguished: coiling, slip-band technique and throwing (Fig. 12). The next denoted feature was firing quality (Fig. 13). Technological flaws of vessels were also registered (Fig. 14).

2.4. FORMS

Upper parts of the vessels manifest high diversity of formal solutions. Five basic groups of rim shapes were distin-

guished subdivided into varieties. (Fig. 15-16). Much less is the formal differentiation of bottom parts (Fig. 17). Criteria for defining the differences between forms of vessels are one of the issues extensively discussed in the literature. Classification proposed here was constructed on the basis of geometric analysis of forms. The first stage was defining groups of forms (Fig. 18), next – types and subtypes in relation to distinguished functional groups (Fig. 19-23).

2.5. ORNAMENTATION

The aim of ornaments classification was to determine the techniques of application, the relationship between the motifs, and complexity of the composition and hierarchy of motifs. On this basis decorative compositions were defined, in relation to distinguished functional groups (Fig. 24-26).

3. ANALYSIS

3.1. STRUCTURE OF WARE AND FUNCTIONAL GROUPS (TABLES 3-9)

Assemblage of 34187 „statistic” vessels was the basis for further analytical procedures. Brownware are the most frequent group, the latter largest group consists of grayware, the third one – of whiteware. Other ware groups occur sporadically. Analysis of the functional structure indicates that the assemblage is dominated by pots (up to 80%). In the period between the close of the 10th and the decline of the 13th century we encounter almost exclusively brownware. Their share significantly drops in the 1st half of the 14th century, with the emergence of gray- and whiteware, as well as (in a small number) redware and stoneware. Further decrease in the share of brown vessels is visible between the mid-14th and late 16th century, they finally disappear before the middle of the 17th century. For the same period there is a clear trend towards a gradual reduction of the percentage of grayware, primarily in favor of whiteware. Increase in the percentage of whiteware is accompanied both by growth in the share

of redware and emergence of “pseudo-majolica” and “pseudo-faience” vessels. Another radical change takes place in the first half of the nineteenth century, when the assemblage is dominated by redware and “pseudo-faience” (Fig. 27: 1). In the period between the close of the 10th and the decline of the 13th century almost 100% of the set are pots. Other functional groups emerge gradually between 14th and the end of 15th century (Fig. 27: 2).

Brownware dominated in the area of stronghold, borough and first chartered town until the end of the 15th century. Grey- and whiteware appeared at the earliest appeared in the second chartered town at the beginning of the 14th century, in this area the share of brownware didn't exceed 10% (Fig. 28: 1). Comparing the share of different functional types from particular elements of the settlement complex indicates the existence of trends similar to those observed in the analysis of ware structure (Fig. 28: 2).

3.2. BROWNWARE (TABLES 10-16)

The analysis covered the set of 15673 “statistic” vessels from the period between the end of 10th and mid-17th century. Brownware vessels were produced of ferrous clays tempered with crushed stone, with visible trend to gradual elimination of the pastes containing coarse fractions of temper. Already in the earliest dated sets we meet exclusively vessels made by coiling. Such technique dominates until the second half of the 14th century, when we note first brownware pots built with the use of slip-band technique.

The collection is dominated by pots, other functional groups occur sporadically. Already in the earliest dated assemblages preference for profiled rims is visible, basic set of rims was formed already in the 11th century. A fundamental change takes place during the 14th century, when vast majority of rim forms typical of the previous period disappears, together with the emergence of new ones, identical to rims of greyware pots. Distinctive for period between the end of 10th and mid-13th century is very high

percentage of sharply profiled vessel forms. It significantly decreases after the mid-13th century, together with increase of smoothly profiled forms.

Decorated vessels constitute about 2/3 of the analyzed set. Among them clearly dominate compositions limited to one motif (Fig. 38-40). The repertoire was limited to bands of horizontal rows, occasionally supplemented with sub-motifs – incisions or imprints.

3.3. GRAYWARE (TABLES 17-37)

The analysis covered the set of 9960 “statistic” vessels from the period between 14th and early 19th century. All major types of cook- and tableware are represented in the assemblage, whilst the basic set – pots, jugs, bowls, mugs and lids – appears in the 1st half of the 14th century. A characteristic feature of the collection is the dominance of the two functional groups – pots and jugs. There is a clear relationship between production techniques and vessels functions, particularly visible in the diversity of pastes – with high share of non-plastic additions for cooking pots and more plastic for tableware. Merely slight differences are legible in the forming techniques (slip-band technique with relatively late introduction of throwing), as well as firing quality.

Relatively low set of formal solutions both concerning vessel shapes and rims should also be noted. Not very diverse (except jugs and mugs) is a repertoire of decorative compositions. Typical, however, appears relatively long duration of forms and ornamentations introduced at the beginning of the 14th century. Changes taking place in the 16th century rely primarily on enriching the set of forms and decorative motifs among the tableware, primarily jugs. For the period after the mid-17th century, in turn, characteristic is gradual reduction of forms repertoire, the share of vessels decorated and a set of decorative motifs.

3.4. REDWARE (TABLES 38-59)

The analysis covered the set of 1634 “statistic” vessels from the period between 14th and early 19th century. Their

share, initially marginal, increases significantly after the mid-18th century. All the main types of cook- and tableware are represented here (Fig. 56).

The relationship between production techniques and vessels functions is also visible in the assemblage of redware vessels. Just as in the case of grayware, it refers primarily to paste composition, whereas the differences in forming techniques and firing quality are insignificant. The spread of throwing technique is significantly slow and gradual. Noteworthy is also a very small share of glazed vessels, relatively more frequent among plates and pans.

Likewise the group of greyware vessels, the set of formal solutions of both vessel shapes and decorative compositions is relatively limited. Typical is also quite long duration of basic forms and motifs with slight changes in the course of the 16th century and a breakpoint at the beginning of the 19th century.

A relatively small percentage of this ware group and numerous similarities between red- and grayware prove marginal nature of the redware production in the medieval and early modern Plock. For the majority pots and jugs we must account the possibility that the red color of the surface is not the intended result, but the effect of a failed burning in a reducing atmosphere. Only in the case of glazed vessels – pans, plates, few pots, jugs and mugs – we can be sure that the firing was carried out in a controlled oxidizing atmosphere. Very rapid increase in the share of redware in the 1st half of the 19th century, when they replace two basic groups of grey- and whiteware, should also be noted.

3.5. WHITEWARE (TABLES 60-79)

The analysis covered the set of 6812 “statistic” vessels from the period between 14th and early 19th century. Whiteware appeared at the beginning of the 14th century. Its share rapidly grew (up to 50% of the whole assemblage) after the mid-16th century, then, at the beginning of the 19th century, equally rapidly

declined. All the main types of cook- and tableware are represented here, but its characteristic is very high share of pots, reaching 80-90% (Fig. 65).

Whiteware clearly differ from the other ware groups. Significant is considerable uniformity of technological features, legible in the paste recipes, forming techniques and firing conditions. Regardless vessel function, pastes tempered with high number of small grains of sand were preferred. Relatively high and stable is the share of vessels made with slip-band technique, as well as the percentage of low quality fired ware. Noteworthy is also a very small share of glazed vessels, relatively more frequent among plates and pans.

Analysis of diversity of forms and ornamentation also indicates a high degree of uniformity of the group. Decoration motifs are limited to horizontal coils and painted geometric motifs.

3.6. OTHER WARE GROUPS

Stoneware (Table 80). The assemblage consists of 44 jugs. Stoneware vessels appear in Płock at the beginning of the 14th century, as imports from Rhineland and lower Saxony.

"Pseudo-majolica" (Table 81). The assemblage consists of 36 vessels, mainly plates. Their share is marginal; they appear in the 2nd half of the 16th century and vanish at the end of the 18th century.

"Pseudo-faience" (Table 82). The assemblage consists of 16 vessels, mainly plates. They appear in the 2nd half of the 17th century; their share gradually grows during the next centuries.

Others. The set included three vessels clearly differing from other ware groups. It consists of fragments of graphite pot and goblet with sodium glaze, both dated to 12th century, and brownware glazed pot dated to 14th century.

4. COMPARATIVE ANALYSIS

Characteristics of the extent and the datation of selected features of pottery was to sketch the stylistic "background", in which filiations of technological, for-

mal and decorative traditions will be more clearly legible. The point of reference were the ceramic collections from Mazovia, data on the materials from Greater Poland, Pomerania and central Poland were taken into account as far as possible and, in justified cases, reference was made also to assemblages from more distant areas.

5. STYLISTIC TRANSFORMATIONS OF PŁOCK POTTERY

5.1. PŁOCK IN THE TIME OF "DUCAL LAW" (11TH - MID-13TH CENTURY)

The most distinguishing feature of pottery assemblage from this period is its homogeneity. The set is limited both to one ware group (brownware) and to one functional group (pot). Merely slight changes occur in the production technology. Very heterogeneous, especially in comparison with vessels from later periods, is the set of vessel forms, variations of rim shapes or decorative motifs.

Technological features and repertoire of forms brings Płock vessels to pottery production standards developed in the centers of early Piast state. The circle of analogies to the earliest and the most numerous forms is limited to areas of Kujawy, Chełmno Land, northern and eastern Greater Poland. In this context it is noteworthy to draw attention to the close relationship between pottery from Płock and Kruszwica, particularly between the end of 10th and 11th centuries, and their associations with pottery style of Western Pomerania. Interesting are close connections between pottery style of Płock and Drohiczyń. On the other hand, there is a lack of explicit links with the pottery from Lesser Poland and Silesia.

Stylistic features of the earliest Płock pottery prompt to consider issues related to the genesis of the settlement complex, established at the end of 10th century in an uninhabited area and settled probably both by locals and arrivals from the central area of early Piast state. The key to respond the question of the cultural identity of the first inhabitants of Płock is the

stability of stylistic choices in their technological aspect. It indicates that although Plock pottery is diverse in terms of vessel shapes and decoration, its stylistics appeared here in fully assembled form of operational sequence, deriving from early Piast strongholds in Greater Poland. It can be assumed that transfer of stylistics accompanied transfer of entire social relationships, typical to such centers, into the new environment. The crucial issue is the role of new political power (i.e. Piast state) actively promoting its own cultural patterns, which one of their manifestations are vessels discussed here.

Pottery production of this period should be seen rather as an uninterrupted continuum of technical and formal solutions introduced here in the beginning. Such durability can have its source also and perhaps above all, in the economic and social conditions of the so-called "ducal law" legal system, aimed at providing the structures of the state of economic self-sufficiency.

5.2. FIRST CHARTERED TOWN (2ND HALF OF THE 13TH CENTURY)

The only ware group occurring in the settlement complex is brownware. Comparing to the previous period, there is a tendency to limit the repertoire of forms and decoration, while the changes recorded in manufacturing technique testify to deterioration in the quality of products. Such stylistic features would not stand out anything particular, despite the fact that we are dealing with pottery made and used in the chartered town. This is significant in the context, highlighted in the literature, of the revolutionary nature of the changes generated by the process of town locations, perceived as a clash of cultures, norms and models of life. In most cases, such image becomes also confirmed in the study of ceramics that indicate the overall change in patterns of vessels production and distribution, introduction new ware groups and forms, and finally – advancing regression of "traditional" stylistics.

In the first chartered town of Plock, potters continue unhindered traditions

of an earlier period. Legible in the material Plock Standardization of the production process, tendency to reduce the diversity of vessel forms and decorations may, however, point to an increased need for group identification, typical for the situation of change of the social order. Town location had in fact resulted in a gradual but profound transformation of society by imposing new legal rules governing most of the daily economic and social practices. Such "stylistic conservatism" of potters in 13th century Plock can be interpreted as a negative reaction to legal and social change, forced arbitrarily, and probably not accepted by the majority of the inhabitants of the former borough.

5.3. CLASH OF CULTURES – SECOND CHARTERED TOWN (14TH – MID 15TH CENTURY)

It is a period of perhaps the most fundamental structural changes for Plock, initiated by the new charter for the town and moving to a new area. Such transformations determined the division of Plock on three separate elements: castle – former stronghold (ducal, then royal property), former first chartered town dominated by the bishopric and the second chartered town with own self-government ruled according to Chelmno law. Pottery analyses indicate that such division is legible also in the structure of vessels assemblages.

Changes, registered in the stylistics of Plock pottery, are a model example of a material trace of a "clash of cultures" occurring during confrontation of „Western European" chartered town with local structures dating back to the early Middle Ages. A fundamental feature of workshops active in the new town is introduction of new ware groups and highly standardized technological process, subordinated to the intended function of the product. It primarily concerns grey- and redware vessels. Formal standardization manifests itself with limitation of repertoire to 1-2 basic solutions within each functional group; this also applies to diversity of rim shapes and a

set of decorative motifs. Beside the stylistic mainstream, a separate direction is visible, manifested with production of whiteware, mostly pots decorated by red paint. Occurrence of "traditional" vessels is limited to the area of the castle and former first chartered town. In the 2nd half of the 14th century first traces of adopting new vessel forms and technological solutions appear.

Stylistic trends discussed here can be interpreted as a material trace of the co-existence of different groups with separate elaborated and well-established patterns of culture. Lack of clear differences in the vessels assemblages from various points of the second chartered town also indicates that the vast majority, if not all residents of the "new" Plock were arrivals from outside. It is worth to pay attention to standardization of formal solutions and some poverty of ornaments of gray-, red- and whiteware vessels, indicated above, as well as lack of brownware in the second chartered town, easily accessible in the vicinity. These features can be interpreted as material expression of strategy adopted by the new settlers, emphasizing group identity and accentuating it in confrontation with a new, different environment. In contrary, gradual process of imitation of grayware vessel forms, visible in the "traditional" pottery indicates progressive acculturation and the crisis of the previous network of social relations, confronted with the attractiveness of a new "urban" lifestyle. Also in this case, the role of political power as a factor promoting new models of culture and social life is worth considering.

5.4. THE "GOLDEN AGE" (MID-15th – MID-17th CENTURY)

It is the time of the most stable growth and the greatest economic prosperity in the history of Plock. It has left material traces in pottery stylistics. For this period we have the richest and probably the most diverse set of assemblages from different parts of the urban complex.

Clearly legible are changes in the share of particular ware groups. Brown-

ware vessels completely disappear until the end of the 16th century. We notice also decline in the share of gray pottery – particularly rapid during the second half of the 16th century. Simultaneously, noticeable change in functional structure occurs, consisting in limitation of pots for the production of tableware, particularly highly decorated grey jugs. With this phenomenon interacts rapid growth of white pots, decline of stoneware vessels, replaced both by local imitations and the first "pseudo-majolica" vessels. Distinctive is also enrichment of a set of dishes, a repertoire of forms and decoration and increasing differences between products intended for the kitchen and on the table (Fig. 84-88), particularly rapid during the 16th century. The result is a gradual departure from the solutions of the previous period and formation of new stylistics, for which the most typical are grayware jugs richly decorated with patterns made by polishing and gray- or whiteware mugs ornamented with chessboard motif, imitating so-called Falke group stoneware.

We can try to interpret these phenomena as a material manifestation of changing social relations in a situation of economic prosperity, promoting individual identifications and generating demand for a large and diverse set of goods. This issue entails question of the organization of pottery production, notably regarding role of the craftsmen corporation regulating production and distribution of vessels. Clear differences in the forming techniques and firing conditions may indicate the existence of a certain specialization of craftsmen. Probably most of the gray tableware was manufactured by craftsmen using throwing technique. Different workshops, using slip-band technique, were specialized in whiteware pots production. Remaining workshops, characterized by slip-band technique and reductive firing, offered both cooking- and tableware. Such diversity well corresponds with the known number of 14 potters working in Plock in the 16th century.

5.5. CRISIS OR CONTINUITY? (2ND HALF OF 17TH – END OF 18TH CENTURY)

It is the period of economic downturn and the gradual disintegration of the medieval model of urban life, aggravated by political events. We can still observe, readable from the mid-16th century, decline in the share of gray pottery, accompanying with ongoing increase in the percentage of whiteware, as well as gradual growth of redware share. The percentage of a “pseudo-majolica” ware also slightly increases, first “pseudo-faience” vessels appear, together with stoneware jugs imported from Westerwald. However, the most important stylistic feature of 18th-century Plock pottery is progressive standardization of manufacturing technique of gray- and redware vessels, regardless their function or formal solutions, while maintenance of a technological standards of whiteware, continued without major changes since the 14th century. Changes occur in the vessels forms stylistic, rim shapes and decorative motifs. They rely primarily on final departure from the repertoire of forms and ornaments with late medieval roots.

In studies of the pottery of the late modern period attention was drawn to the possibility of a very strong negative impact of economic factors on the changes in the production structure, indicated by deterioration of pastes, periodic return to slip-band technique and reductive firing, as well as dispense with production of glazed pottery. Though features of 18th-century Plock pottery correspond to this description, it is difficult to interpret them as a reflection of the craftsmanship crisis. Indeed they are – in the local conditions – a continuation of the technological manner developed in the previous period. Moreover, we see rather a slow, gradual process of improving already acquired skills, manifested in an increase in the share of products made by throwing and slightly larger scope of glazed ware.

5.6. DECLINE AND FALL OF PLOCK POTTERY (19TH – 20TH CENTURY)

The 20s and 30s of the 19th century can be considered as the end of more than se-

ven hundred years history of the medieval Plock. Assemblage of ceramics from the 1st half of the 19th century is scarce, even though such modest basis but brings data on the nature of the fundamental changes taking place then. This image is complemented by the ethnographic data on Plock pottery from the period between mid-19th and mid-20th century.

In the assemblage of pottery dated to the 1st half of the 19th century is visible first and foremost almost complete decrease in the share of gray- and whiteware for the benefit of redware and “pseudo-faience” vessels. Very clearly decreases percentage of pots and jugs along with the increase in the share of plates and bowls. Such trends persist in the 2nd half of the 19th and early 20th century, as demonstrated by ethnographic data. During this period, pottery workshops existed only in the suburbs. Potters produced only redware vessels (pots, plates and flower-pots), usually glazed or painted (Fig. 95). These vessels were distributed in the town to a limited extent, founding its market mainly in the suburbs and in nearby villages. Last pottery workshop stopped working in the early 60s of the 20th century (Fig. 96).

On the fate of Plock pottery influenced primarily changes taking place at the turn of the 18th and 19th centuries, caused by the industrial revolution, included the town economy, its social structure, functioning of self-government and craftsmen corporations. Primarily, demand for products of Plock potters ended up, replaced by mass-produced cast-iron cooking vessels and cheap porcelain tableware.

6. CONCLUDING REMARKS

The basic feature of the stylistic choices made by the potters of Plock was a tendency to reproduce defined standards accepted both by producers and recipients. We do not find here, often emphasized in studies of medieval ceramics, traces of evolution of the production techniques, the gradual adaptation of new solutions, forms and decorations. If we register changes, they have a fun-

damental nature as a rule, encompassing both technical, functional and formal aspects, as well as the structure of production and distribution.

Such phenomenon is already visible at the emergence of Płock settlement complex at the end of the 10th century. Stylistic standards implemented then, contrasting with the style of local "tribal period" pottery, lasted almost unaltered until the 14th century. The first town location is merely palpable in the pottery assemblages. It is most likely related with an attempt to make "urban revolution" somewhat of own efforts, by giving residents of the borough the new legal status. Clearly legible, however, is the change occurring at the time of the second town location at the beginning of the 14th century. Its nature was sharp and abrupt, as a result of the emergence of a group of new settlers, possessing completely different patterns of local culture and social relations, manifested even ostentatiously, also in the new pottery stylistics. Such change caused the marginalization of local pottery traditions, and the collapse of the earlier model of social relations is clearly visible in the progressive rejection of traditional stylistic solutions and more or less successful attempts to imitate new forms. Moreover, there is a clear barrier (technological, legal, and cultural) between the "urban" and "traditional" pottery making, lasting for the first 150 years after the foundation of the town.

After the introduction of new technical and stylistic standards we can observe

another long period of stagnation and replication of solutions introduced at the beginning of the 14th century. Changes, triggered by economic prosperity after the mid-15th century, didn't cause a radical rejection of earlier standards, but only enrich the assortment of forms and decoration. Here, the crucial seems to be the role of the craftsmen corporation as a factor petrifying traditional production models, but also "domesticating" individual solutions and expressions of creativity within this standard accepted by tradition. Probably, such factors reinforced structurally potters of Płock in a period of prolonged crisis during the 17th and 18th centuries. Another fundamental stylistic change is strictly connected with radical elimination of most medieval modes of productions and institutions of collective life at the beginning of the 19th century. Here again we do not see a slow regression, but rather a one-time break of tradition, return to which was impossible. This is evidenced by the products of 19th- and 20th-century potters, vegetating on the social and cultural margins of the "new" Płock.

Such "biography" of Płock pottery, legible in the approved time perspective, enables us to locate phenomena related to the production and use of clay vessels within the structures of "long duration" - weakly susceptible to change and strongly associated with the everyday aspects of life. Changes recorded at that level are fundamental and usually signal the collapse of the entirety of the cultural patterns and social norms.